BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN

I

* *

Çeviren:
Dr. Ahmet TEMİR

RUS BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN
I

* *

(Aus Sibirien)

Çeviren :
Dr. Ahmet TEMİR

İSTANBUL 1956 — MAARİF BASIMEVİ

Bu tercümenin her türlü basım ve yayım hakları Maarif Vekâletine aittir. Vekâletin müsaadesi alınmadıkça bu tercümenin metni tamamen, kısmen, veya değiştirilerek alınamaz.

İçindekiler

Sayfa

IV. Batı Sibirya'nın doğusundaki gayri müslim Türk boyları. 261
1. Altay'lı dağ Kalmık'ları 262
2. Teleüt'ler 338
3. Şor'lar 351
4. Lebed Tatar'ları ve Kumandı'lar 367
5. Karaorman Tatar'lar 372
6. Abakan Tatar'ları 382
V. Türk bozkır göçebeleri. 418
1. Kazak'lar 421
2. Kara-Kırgız'lar 537
Sibirya'dan Ix ve Ixx için umumî indeks. 547
I. Coğrafya adları 549
II. Soy, boy, halk, millet, dil adları. 567
III. Madde, nesne adları, terimler, 1) Karışık. 589
2) Hayvan ve nebat. 605
IV. Şahıs adları, tanrılar ve ruhlar 612
V. Bibliyografya 622
Bu eserde adı geçen eski rus ölçülerinin metre sistemiyle karşılaştırılması 625
Doğru-yanlış cetveli 626
Resimler ve harita:
5. Tütün torbası, sünger, çakmak ve pipo 276
6. Altay yurtu ve putlar 278
7. Altay yurtu ve alaçık. 280
8. Hayvan takımı, tüfek, mermi 302
9. Bir Altay yurtunun içi 305
10. Teleüt evi, putlar 339
11. Kazak bozkırlarından bir sahne 451
12. Kazak bozkırında posta istasyonu 457
13. Orta Asya Kazak'ları, Kazak tipleri 468
14. Kazak tipleri 471
14.a Kazak bozkırında sulama teşkilâtı 474
14.b Kazak bozkırında sulama teşkilâtı 474
W. Radloff'un 1860-1870 yıllarında gezdiği yerleri gösterir umumî harita . . . . . .

SİBİRYA'DAN

I.

IV

BATI SİBİRYA'NIN DOĞUSUNDAKİ GAYRİ MÜSLİM TÜRK BOYLARI

1. Altaylılar ve Altaylı dağ Kalmıkları. İdare. Zaysanlar. Vücut yapıları. Giyim, ikametgâh. Meşguliyetleri: Hayvan besleme, avcılık, ekincilik. Ev işleri. Gıda. Bayramlar. Karakteristik hususiyetleri. Kötülük ve meziyetleri. Ad verme. Düğün merasimleri. Cenaze. Hıristiyanlaştırılmış Kalmıklar ve misyonerlik işleri. — 2. Teleüt'ler. Ur, Solkoy, Ulus-Şandı, Ulu-Aul köylerini ziyaret. Teleüt şarkıları. Vezin. Beş Kazak şarkısı. Altayı öven şarkı. Masal anlatma. Saksağan mersiyesi. — 3. Şor'lar. a) Tom Tatarları; b) Mras Tatarları; c) Kondoma Tatarları. — 4. Lebed Tatarları ve Kumandı'lar. — 5. Karaorman Tatarları. — 6. Abakan Tatarları. Bunların iki kültür gurupu. Garip âdetleri. Abakan destanları.

Batı Sibirya'daki Türk boylarının yaşayışlarını tasvir etmek isterken, Altay'larda ve Yenisey vilâyetinde yaşayan bütün boyları bir gurup altında toplamak mecburiyetinde kaldım, bunun için de en iyi yol olarak, hepsine uygun düşen gayri müslim boylar adını kullandım. Daha iyi bir ad bulamadım, çünkü, her ne kadar bunların büyük bir kısmı putperest ise de, bir kısmı hiç olmazsa resmen hıristiyan sayıldığından, putperest unvanını kullanmaktan sakındım. Sosyal hayatları da karakteristik bir hususiyet şeklinde birlik göstermez, çünkü bir kısmı göçebedir, bir kısmı yerleşiktir ve ziraatla uğraşır, bazıları kök yiyerek yaşayan, balıkçılıkla geçinen orman halkı olduğu gibi nihayet bir kısmı da ren geyiği beslemekle dolaşarak geçinen (brodyaçiye) halk olarak vasıflandırılmalıdır. Bütün bu halklarda gözüken yegâne

müşterek hususiyet, islâmiyet tesiri altında kalmayan Türklerin küçük bir parçasını teşkil etmelerinden ibarettir ki, bu özellikleri dil ve âdetlerinde kendisini gösterir. Teleüt'lerden başka bu halklardan hiç birinin kendi adları yoktur, III. bölümde gördüğümüz gibi bunlar ancak, orta Asya'da vukubulan göç ve istilâlar neticesinde kuzeydeki ormanlık ve kayalık dağlar arasında sıkışıp kalmış boy ve boy parçalarından ibaret olup, çoğu, boyları birleştiren halkçılık fikrini ve maziye ait birlik hâtırasını unutmuşlardır. Yalnız Teleüt'lerle Altaylı dağ Kalmık'ları arasında bu gibi halkçılık şuurunun izlerine, ve bilhassa dağ Kalmık'larında âdet, yaşayış ve dil birliğine raslamaktayız ve bu yüzden onları bir halk olarak vasıflandırabiliriz. Bu yüzden, gayri müslim Türk boylarının hayatını tasvir ederken Altay'lı dağ Kalmık'larından başlamak mecburiyetini hissettim ve onların hayatı üzerine daha özlü ve derli toplu malûmat vermeye çalıştım, halbuki diğer boyların yaşayışı hususunda günlük hatıra defterimdeki tasvirleri sıralamakla yetindim.

1. Altay'lı dağ Kalmık'ları.

Altay'ın taşlık (Rus. Kamen, Tat. Tayga) kısımlarında yaşayan bütün Türk boylarını, dil ve yaşayış hususiyetlerine bakarak bu ad altında toplamaya mecbur oldum. Altaylardaki seyahatim esnasında bunlar, biribirinden kesin surette ayrılan **Altay'lı** (Altay-Kiji) ve **Dvoyedan'lar** (Çüy-Kiji) adında iki gurup teşkil ediyordu. Bu kesin ayrılma ancak çok sonraları vukubulmuştur, yani geçen yüzyılın bir hadisesidir ki, Rusya'ya tabi olan boylar kendilerine Altay'lı demiş, fakat Çin'e tâbi oldukları halde doğu Altay'daki eski yurtlarına dönerler, 1866 yılına kadar hem Çin'e hem de Rusya'ya vergi verdikleri için çift vergili kabileler (Dvoyedan'lar) diye adlandırılmıştır. Gerek Altay'lı ve gerek Dvoyedan'lar, hâlâ Kalmık veya batı Moğol'ları devletine bağlı oldukları zamanları hatırlarlar ve bundan dolayı kendilerine kısmen Kalmık veya Oyrot derler; fakat bu isimler son zamanlarda yavaş yavaş kaybolmaktadır. Onların esas adı Telengit veya Telenget ise de, bu ad ancak Dvoyedan'larda yaşamaktadır.

III. bölümde gösterdiğim gibi, bir zamanlar Altay'lı dağ Kalmık'ları ile Teleüt'ler, büyük bir Türk halkı olarak temayüz etmişlerdir.

Bugün Altaylı dağ Kalmık'ları dokuz Zaysanlığa bölünür ki, bunların yedisi Altaylı ve ikisi de Dvoyedan'lardan ibarettir. Her Zaysanlığın başında bir Zaysan, Zaysanın emri altında birkaç Şülöngü bulunur. Zaysan aileleri eski hükümdar ve asiller neslinden gelmektedir ve bugün bile irsîdir.

Altalıların verdiği malûmata göre, Dsungar devleti zamanında onların arasında ancak beş Zaysan varmış, bundan dolayı onlara da **uktū** (soylu) derler. Bugünkü Zaysan'lardan ancak dört tanesi **uktū** olup, halk nazarında büyük itibarları vardır. Zaysan şeceresinin bütün halk tarafından bilinmesi, bu nesillere ne kadar kıymet verildiğini ispata kâfidir. Bana verilen malûmata göre, Ruslara tabi olan dört asîl Zaysan şunlardır.

1. **Kıpçak** soyundan K u d u k,
2. **Irgıt** soyundan P ü d ü k ö,
3. **Totoş** soyundan K ö k k ü ş,
4. **Mundus** soyundan P u k t u s.

Zaysan şecereleri.

1. **Kıpçak** soyu:
   Kuduk
   Kazak
   Küstöy
   M u k l a y, birinci zaysanlık.
2. **Irgıt** soyu:
   Pödükö
   Kürüskö
   Mäträy
   Tokoyok
   P ö p ö ş, ikinci zaysanlık.
3. **Mundus** soyu:
   Puktus
   Nadu;

bu kimse memurlarla anlaşamayarak Çin'e gitmek isteyince, onun yerine şu Temiçi'ler seçilmiştir:

Pekiş
Pakay
Adarü
Apanaş
Kurtu, altıncı zaysanlık.

4. **Totoş** soyu iki zaysanlıktan ibarettir.

Kötüş	Namkay
Naymanak	Totoku
Müştöy	Küçügüş
P a d r a y, üçüncü zaysanlık.	K u p a, dördüncü zaysanlık.

Temiçi Köskölök Totoku'lardan ayrılarak bir zaysanlık satın almıştır; kendisi **Nayman** soyundandı. Şeceresi:

Köskölök
Pabak
Tatarak, beşinci zaysanlık.

En az itibarda olan, yedinci zaysanlıktır, çünkü bu asîl olmadıktan başka Zaysan nesli başka cihetten de inkıtaa uğramıştır.

Tölös soyundan Çin'liler tarafına geçmiş olan Temiçi Katıra, Rus'lara tâbi olmuştur. O, Zaysan unvanını alacağı sırada ölmüş ve oğlu Önök Zaysan olmuştur. Bunun iki çocuğundan büyüğü, halkın itirazına rağmen babasının yerine geçmiştir. Fakat küçük kardeşi Oyon Rus memurları arasında dostlar edinerek ağabeysini Zaysanlıktan atmıştır. Ondan sonra sülâle muntazam sıra takibeder.

Katıra
Önök
Çotıy Oyon
Pelenek
Ç a p p a n, yedinci zaysanlık.

A l t a y l ı T e m i ç i'l e r i n l i s t e s i:

			Soylar:
1. M u k l a y Zaysan	2 Temiçi	Makpuş	Köbök
		Kıştarak	Kıpçak

2. Pöpöş Zaysan	7 Temiçi	Taybırı Subuk Maska	Irgıt
		Tübügöş Tarbagan	Soyong
		Sazan	Sarı-Almat
		Köyrük	Kobolü
3. Kupa Zaysan	5 Temiçi	Yımak Kögösnök Ayuku	Totoş
		Şima Tatalık	Kärgil
4. Tatarak Zaysan	5 Temiçi	Yıltır Yiläk Sangsar Sibiräk	Nayman
		Buytup	Tongşon
5 Kurtu Zaysan	5 Temiçi	?	?
6. Padray Zaysan	5 Temiçi	?	?
7. Çappan Zaysan	3 Temiçi	Sarıbala Tatarşka Ostonok	Tölös

Dvoyedan'lardan **uktü** (asîl) olduğu bildirilen iki Zaysan'ın şeceresi hakkında bir şey öğrenemedim; isimleri, Tölös boyundan Çiçkan Zaysan ve Kıpçak boyundan Mongul Zaysanın oğlu Mangday Zaysandır.

Altay Zaysan'larının haricen diğer Kalmık'lardan hiç farkı yoktur. Ancak bazıları Rus sarayından altın sırmalı kaftan alır, bunu da yalnız Rus memurları huzuruna çıkarken giyerler. Dvoyedan'ların Zaysan, Temiçi ve Şülöngü'lerine eskiden Çin hükümeti tarafından rütbe işaretli memur serpuşları verilmiş. Zaysan'lar Ugheri-da (albaylık) işareti olan mavi ve şeffaf şapka düğmesi ile bir tavus tüyü, Temiçi'ler, Cergi-Yanggin işareti olan mavi şapka düğmesi ve Şülöngüler de Tunda-Boşko işareti olarak şeffaf ve beyaz bir düğme taşırlarmış. Şimdi onlar ancak Rusya'ya tabi oldukları halde, 1870 te aralarında hâlâ Çin işaretlerini taşıyanlara rasladım.

Zikrettiğim gibi, zaysan'lık unvanı irsî olup, zaysan'dan onun en büyük oğluna veya en yaşlı akrabasına geçer. Bu-

nunla beraber unvanın elde edilmesi için Rus hükümetinin tasdiki ve halkın muvafakati şarttır. Fakat zaysan'lığa tâyinin katî bir intizama bağlanmadığı görülüyor, çünkü eskiden memurlara rüşvet verilmekle halkın itirazına rağmen sülâlede değişiklikler olmuş ve bunlar sonradan halk tarafından da tasvip edilmiştir. Halef küçük olduğu takdirde zaysan'lık temiçi'lerle birlikte (bu unvan da irsîdir) onun anası veya yakın akrabası tarafından idare edilmektedir.

Muhtelif zaysan'lığa tâbi olanlar karmakarışık bir şekilde yaşarlar, fakat her şülöngü bütün tebaasını tanıdığı gibi her Altay'lı da kendi zaysan'lığını bilir. Zaysan tebaalarının bir listesi mevcut olmadığı halde, fertlerin nereye ait olduğu hakkında hiçbir zaman anlaşmazlık çıkmaz.

Zaysan, saray için kalan (yasak vergisi) toplamakla mükelleftir ki, bunun miktarı 1860'ta adam başına bir ruble idi. Kadınlarla çocuklar şahsen vergiden muaf iseler de, her aile için bundan başka üç ruble alınmaktadır. Vergi kürkle ödenir ve bunun için sincap, tilki, zerdeva ve samur derileri kabul olunur. Zaysan'lık, muayyen sayıda hayvan postu teslim etmekle mükelleftir, hükümet verginin toplanması ve taksimatı ile uğraşmaz, bu cihet kabilenin iç işlerinden sayılır. Zaysan, kalan'ı bir temiçi ile veya mutemetle Biysk'a gönderir ve orada kasaya teslim edilir, oradan da Petersburg'a çarın yazıhanesine yollanır.

Zayzan, halka karşı hukukî ve polislik kuvvetini kullanır. Anlaşmazlık ve cürümler ona bildirilir, daha ciddî hallerde, temîçi'lerinden bazılarını ilgili şahıs ve şahitlerle bir araya toplayarak, işi, cari olan âdet gereğince tanzim eder. Önemli olmıyan meselelerde Zaysan kendisi karar verir. Guruplar muhtelif zaysan'lıktan ise, ilgili zaysan'lar müştereken karar vermelidir. Taraflar memnun olmadığı takdirde Biysk'daki makama müracaat ederler, sonra mesele halk mahkemesine gönderilir. Bu mahkeme bir veya birkaç defa Biysk ispravnik'i tarafından muayyen bir yerde toplanır ki, buraya Rus memurlarının (ispravnik ve zasedatel') başkanlığı altında zaysan'larla birçok tanınmış Kalmık'lar da toplanır. 1860 yılı temmuz ayının sonlarında

Kenggi gölü sahilinde böyle bir mahkeme tertip edilmişti. Ben de zasedatel' ile oraya koştum ve 30 yurt kadar Kalmık ahalinin toplanmış olduğunu gördüm. Fakat ispravnik ile zasedatel' Biysk'a tâyin edildikleri için mahkeme birden bire durduruldu, ben de mezkûr duruşmayı seyredemedim. Halk mahkemesinde memleketin yerli âdetlerine göre de hükmedilir, ancak taraflar anlaşamadığı takdirde Rus kanunları kullanılır. Burada başkan bir Rus memuru olup, üç zaysan ona yardım eder. Mahkemenin kararları üzerine istinaf kabul edilmez. Zaysan'ın ceza hakkı, 50 değnek ile küçük para cezalarına inhisar eder, Kalmık hukuku başka ceza bilmez. Biysk'taki rus mahkemesinde, rus kanunlarına göre katil, yağma, yangın çıkarma v.b. gibi ağır cürümlerle Kalmık ve Ruslar arasındaki anlaşmazlık halleri görülmektedir.

Altayın, Tomsk'taki idare merkezinden çok uzakta bulunması ve Altaylıların tahsil bakımından geri olmaları neticesinde , bunların idare işi pek tabiî olarak **de jure** olmaktan ziyade **de facto** şekilde inkişaf etmiştir. Altay'ları ziyaretim esnasında, rus memuru, yerli âdetler ve zaysan hukukuna pek aldırmıyor ve zaysanlara rus köylülerinin volost' ihtiyarlarından da fazla kıymet vermeyerek, bazan sırf şahsî -menfaati uğrunda, zaysan'lar -tarafından verilmiş olan kararı bile değiştiriyordu. Biysk'ta, Kalmıkların bir polis hadisesi yüzünden haksız olarak tevkif edilmesi, ve bir zaysan'ın bir memur tarafından cezalandırılması gibi birçok hellerle karşılaştım. Fakat bunlar, ancak memleketin durumu icabı henüz sakınılması mümkün olmayan gayri kanunî hareketlerdir. Birçok defa zaysan'lar Tomsk'a ve hattâ Petersburg'a çara kadar gitmişler, bunun üzerine her defasında katî olarak hakları tanınmış ve ilgili memur yerinden uzaklaştırılmıştır. Fakat ufak işler için hiç kimse şikâyet yoluna sapmak istemiyor, bu yol onlara küçük haksızlıktan daha pahalıya mal oluyor. Çünkü Sibirya'lı rus, içini çekerek kendisi de şöyle der:

"Allah yüksekte oturur
Çara kadar da çok uzaktır!"

Dvoyedan'lar Çin tebaası sayılırken, zaysan ,temiçi ve şülöngü'lerin ruslara karşı vazifesi ancak şunlardan ibaretti: 1. Kalan vermek (miktarı 200 ruble değerinde 160 maral ve sığın postundan ibaret olup, ekimde Biysk'a teslim ediliyordu); 2. İntizam ve sükûna dikkat etmek, rus memurları için gerekli atları hazır bulundurmak ve orada seyahat edecek rus tebaalarının malını korumak. Zaysan'lar iç işlerini, elbette Sök karakolundaki Çin memurunun nezareti altında, kendileri idare ediyorlardı. Fakat o, Rus arazisine giremediğinden ve onlara daha aşağı derecede memurlar da gönderemediğinden, zaysan'lar kendi idarelerinde tamamiyle bağımsızdırlar. Dvoyedan'ların vergisi şubat ayında bizzat zaysan tarafından Kobdo şehrinde ödeniyordu. Burada her adam için 2 samur = 60 sincap derisi vermeye mecburdular. Fakat buna karşılık Kobdo'da Çin hükümetinden hediyeler alıyorlardı: memurlar için 12 külçe gümüş (Yambe) ile 12 arşın Kaufa ipeği ve her zaysanlık tebaasına 90 parça duba (pamuklu) verilmekte idi. Bu suretle Çinliler bu tebaalarından çok fayda görememişlerdir, çünkü Dvoyedan'lar vergi olarak Çin'e en fena samurları gönderiyorlardı.

Dvoyedan'larla Altaylı'lar arasındaki anlaşmazlıkları, önce zaysan'lar tarafından tayin edilen hakem mahkemesi hallediyordu. Bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, rus tebaaları rus mahkemesine ve Çin tebaaları da Çin'e müracaat ediyordu. Bunun üzerine dâvaya Peking'deki elçilikte bakılıyordu. Bu gibi davalar pek ender olmakla beraber mevcuttu. Ben de, zasedatel' ile zaysan Mangday tarafından idare edilen bu gibi bir dâvaya şahit oldum. Karar Peking'de verilmiş olup, eskiden bir ruble borçlu olan Dvoyedan'lının 81 öküz ödemesini talep ediyordu; dava da 20 yıldan beri devam etmekte idi. Zasedatel', rus hükümeti namına kararın yerine getirilmesini istedi, ve zaysan'ın itirazı üzerine zorla almakla tehdit etti. Geri döndüğümüzde, bunun neticesi olarak Çuya'nın orta mecrasında hiçbir Dvoyedan yurtuna raslamadık. Zasedatel' malûmat alamadan avdet etti. O zaman Fama'nın anlattığına göre, borcun geri bırakılması,

memur için daha faydalı imiş, çünkü borcun bu şekilde tahsili hakkı, her yıl faiz getiren devlet eshamı gibi oluyormuş.

Dvoyedan'lar 1865'ten beri rus tebaasıdır, çünkü onlara memleketi terketmek veya rus idaresine germek şıklarından birini tercih etmeleri bildirilmişti. Şimdi Dvoyedan'lar arasında vergi ve idare işlerinin nasıl cereyan ettiğini bilmiyorum. İşittiğime göre, aynen Altay'lılar gibi idare ediliyorlarmış.

Altay'lı ve eski Dvoyedan'ların vergi miktarı hakkında ancak papaz Verbitski'den aldığım bir nota sahibim, buna göre Biysk ve Kuznetsk bölgelerinin yerlileri olan Altaylı'lar, Karaorman Tatarları, Şor ve Teleüt'ler her yıl ceman 243 samur, 72 tilki, 1041 zerdeva ve 10 130 sincap derisi teslim ediyorlarmış.

Altay'lılar kendilerine ya Altay'lı der veya Koksu'dan Çuya'ya kadar olmak üzere Katunya'nın sağ kolları civarında, Katunya ile Mayma'nın sol kolları boyunda ve bundan başka Anuy, Çarış ve Uba membaı civarında oturanlar, etrafında yaşadıkları nehirlerin adını kullanırlar: Urusul - Kiji (Urusul Kişi), Çargış Kiji v.b. gibi. Dvoyedan'lar, yukarda zikredildiği gibi kendilerine ya Telengit, veya nehirlere göre Çüy - Kiji (Çüy - Kişi), Başkaus - Kiji ve Çolışman - Kiji derler. Bundan başka Çolışman civarındakilere Tölös halkı ve Başkaus boyunda oturanlara Ulan halkı dahi denir. Birinci ismi anlamak kolaydı, çünkü Tölös gölünün güneyinde çok eskiden beri, bugünkü Çolışman'lıların esasını teşkil eden Tölös halkı oturuyordu. Fakat Ulan adının menşei hakkında hiçbir şey bilmiyorum.

Bundan başka, III. bölümde işaret ettiğim gibi, Altay'lılar 24 soya (sök = kemik) bölünürler. Bunlar karmakarışık bir halde iseler de, kuvvetli bir birlik hissine sahiptirler. Meselâ, aynı soya mensup olanlar birbirleriyle evlenmezler. Bunlar kendilerine soy kardeşi (söktüng karındajı) derler. Her soyun kendine mahsus koruyucu ruhu ve şaman merasimi esnasında kullanılan hususî dua ve merasim usulleri vardır. Meselâ Çoros soyu, bilhassa Burkan-Tängri'ye ibadet eder, ve bu soydan bir kız evlendirildiği zaman, ön-

ce muhakkak bir kam (şaman) çağırılır, yoksa yeni aile felâketle karşılaşacaktır. Soylar dolayısiyle şuna da işaret etmeliyim ki, bunların bir kısmı asıl Altay'lı olmayıp sonradan göç eden halklara mensuptur, fakat yeni bir Altay soyu teşkil etmişlerdir. Meselâ Sart'lar orta Asya'dan, Kırgızlar Yenisey Kırgız'larından, Mongul'lar Moğol'lardan, Soyong'lar Soyon'lardan gelmiş olup, Ara'lar da eski Arin'lerin ardıllarıdır. Soyong'ların muhacereti hâlâ halkın hatırasında yaşamaktadır, bunlar (takriben 50 aile halinde) 30 yıl önce doğudan gelerek Ülgemen nehri boyunda yerleşmişlerdir. Dilleri bugün bile Altaycadan biraz ayrılıyormuş.

Altaylı'larla Dvoyedan'ların dili bütün bölgede tamamiyle aynı olup, pek eski hususiyetler gösteren saf bir Türk lehçesidir, bu durum, Altay'lıların çoktan beri güneydeki Türk boylarından ayrılarak asırlar boyunca Moğol'lar arasında tamamiyle tecrit edilmiş bir halde yaşadıklarını açık bir şekilde ispat etmektedir. Batı Moğol'ları ile birlikte yaşayıp uzun müddet onların devletine tabi olduklarından, Altay dili pek tabiî olarak Moğolcadan bir sürü yabancı söz almıştır. Fakat bu malzeme gerek ses, ve gerek gramer bakımından Türkçe idyomlarla tamamiyle işlenmiş olduğundan, Türkçe ve Moğolcanın karışması ile mahlût bir dil meydana gelmemiştir.

Dilleri gibi, Altay'lılarla Dvoyedan'ların tipleri de tamamiyle aynıdır ve komşu kabilelerden kesin bir şekilde ayrılmaktadır. Altay'lılar umumiyetle Moğol'lara pek benzer, fakat vücudun daha ufak ve yüzün daha düz oluşu ile onlardan ayrılırlar. Altaylı ve Dvoyedan'lar pek az istisna ile orta boydadır, tek tük iri yapılı kimseler mevcutsa da, kısa boylu ve geniş omuzludurlar. Vücutları umumiyetle zayıf ve pek adeleli olup, büyük bir kuvvet eseri göstermez, bu her halde fakir tabakanın fena beslenmesinden ileri gelmektedir, çünkü seyyahlar ancak onların vücudunu görebilir: ne erkek ve ne de kadınlar arasında şişman kimseler mevcut değildir, vücudunun dolgunluğu ile nazarı dikkatimi celbeden bir kimseyi hatırlamıyorum. Azalar nisbeten zarif, eller ve ayaklar küçüktür. Her halde çok erkenden ve devamlı

Levha: 5

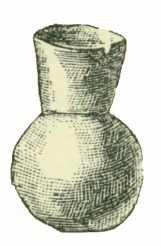

Tütün torbası

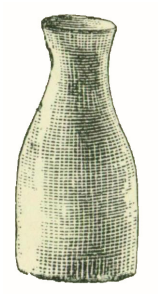

Rakı şişesi

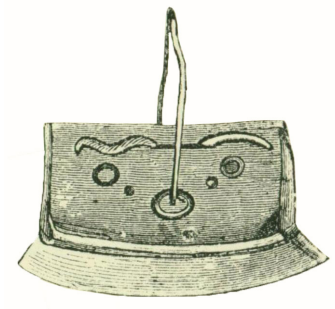

Çakmak ve sünger torbası

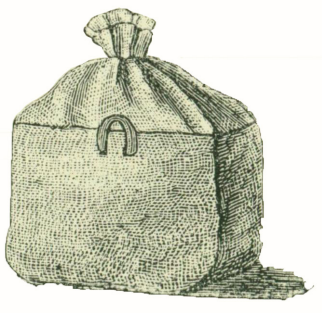

Yük çuvalı

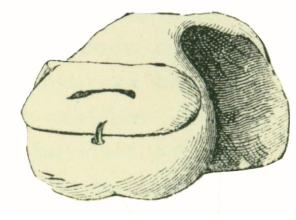

Semer üzerine atılan çuval

Çin piposu

Altay piposu

surette ata binmek yüzünden ayakları umumiyetle eğridir. Bütün süvari halklar gibi ağır, beceriksiz ve sallanarak yürürler, belki ayakkabının da bunda tesiri vardır. Kadınlarında hiç zarafet ve umumiyetle kadın cinsine mahsus zarif yürüyüş yoktur. Kadınlar erkeklere nazaran daha ufak yapılı ise de, daha kuvvetli görünüyorlar, bu her halde devamlı surette çalışmaktan ileri gelmektedir; halbuki erkekler hiçbir şey yapmaz. Erkek ve kadınların yüzü, hemen hemen baştan başa biribirinin aynı olup kuvvvetli Moğol izleri taşır ve bize yabancıdır, bu yüzden Avrupalı seyyahlar başta şahısları biri birinden ayırmakta güçlük çeker. Yüzleri geniş ve düz, alınları dar ve geriye doğru yatık, göz kenarları biraz yukarıya doğru kalkık, gözleri küçük, kaşları umumiyetle dar, elmacık kemikleri kuvvetli surette ileriye fırlamış, yüz için çok küçük olan burunları basık, ağızları büyük ve dudakları kalın olup, bunların arasından her zaman iki sıra kuvvetli ve bembeyaz diş gözükmektedir. Fena dişli kimselere ancak pek yaşlı olanlar arasında raslamak mümkündür. Çeneleri umumiyetle sivri, sakal ve hattâ bıyıkları da pek seyrektir, çene ve yanak sakalları sık olan erkekler azdır. Yüzleri esmerdir, fakat bu cihet pek tabiî olarak kısmen yurt ve açık havadaki yaşayış tarzından ileri gelmektedir. Saç ve kaşları kapkara, pek sert ve diktir, muhtemelen kafanın traş edilmesi de kısmen buna sebep olmaktadır, çünkü erkekler kafalarının büyük bir kısmını kazıtarak ancak tepede yuvarlak bir tutam saç bırakır ve bunu da ince bir belik halinde örerler.

Altay'lıların elbiseleri pek yeknasak olup, Çuya boyunda oturanlarınkinden biraz farklıdır. Moğolistan'a yakınlık ve Çin'le eskiden beri mevcut olan irtibat, Çuya'lıların daha müreffeh bir hale gelmesine sebep olmuştur.

Esas Altay halkları arasında erkek, kadın ve çocukların iç çamaşırı tamamiyle aynıdır. Bu, kuşak üzerinden biraz sarkan, önü açık ve eğri yakalı bir gömlekten (çamça) ibarettir. Bu gömleğin yenleri elin ortasına yetişecek kadar uzunlukta ve omuzdan ele kadar aynı genişliktedir. Dar yaka hiçbir zaman iliklenmez, bilâkis gömlek bir kuşakla tut-

turulur. Altay'lıların gömleği her zaman mavi rus dabasından yapılır, fakat Dvoyedan'larınki Çin dabasından olup, bazan başka renkten de (erguvani veya kahverengi) imal edilir. Onlar, çok geniş fakat ancak dizi örtecek uzunlukta pantalon giyerler ki, bu da umumiyetle mavi dabadan yapılmıştır. Bunlar, iki bacak arasında geniş bir mahrutî açıklık bırakılarak, yukarı tarafında pantalonu çekmek için geniş bir ip takılmak suretiyle dikilmiştir. Bu ip önden bağlanarak dizlere kadar sarkıtılır ve bir ucu diğerinden daha uzun olur. Gömleğin alt kısmı pantalon ipi ile bağlanmayıp, onun üzerinden sarkar. Altay'lılardan bir çoğunun pantalonu işlenmiş ve pek yumuşak karaca derisinden, diğerleri de kaba ve kül rengi köylü keteninden yapılmıştır. Ayakkabılar, dizlere kadar çıkan çizmeden ibaret olup (ötük). yaz için ökçesiz olarak sepilenmiş koyun derisinden, kış için de yünlü tarafı dışarıda kalmak üzere sepilenmemiş deriden imal edilir. Çizmelerin koncu umumiyetle karaca ayaklarının birleştirilmesiyle meydana getirilir. Ayak, konçtan iki fut kadar ileriye uzanan keçe çoraba (uk) sokulur. Konç ile sağ ayağın çorabı arasında tütün torbası ile pipo taşınır ve çok defa piponun ağzı dışardan gözükür. Daha fakir kimseler yazlık çizme koncunu kaba ketenden yapar ve bunu bir iple baldırlarına bağlarlar. Kışın şiddetli soğuklarda, çorap ile çizme arasındaki boşluğu dolduracak şekilde, ayağın etrafına ince ve yumuşak ayak otu (oyongot) konur. Bu ot içerisinde ayak en şiddetli soğuklarda bile sıcak dururmuş. Pantalon her zaman çizme veya çorabın içerisine sokulur.

On yaşından aşağı erkek ve kız çocuklar yazın tamamiyle çıplak dolaşırlar. Küçüklerin çamaşır ve çizme kullandığı enderdir, fakat giydikleri takdirde bunlar büyüklerin nümunesine göre hazırlanmış olur. Bu gibi elbiseler ancak bir erkek veya kız çocuğu olan zenginin, veya yaşlandıktan sonra çocuğu olan (nazlı çocuk, ärkä pala) kimselerin evinde mevcuttur.

Erkekler, gömlek üzerinden bir de ancak dirseğe kadar uzanan kısa ve dar kollu bir yelek (çäyimäk) giyerler. Gömlekten 2 veya 3 karış daha uzun olan bu yelek Altay'-

lılarda koyu renkte nanking'den (bös), Dvoyedan'larda ise umumiyetle erguvani veya kahverengi Çin nanking'inden dikilmiştir. Yeleğin her iki tarafında, 3 - 3 1/2 karış uzunluğunda dört köşeli cepler sarkar ki, bunlar her zaman açık sarı veya al renkte bäs (pamuklu)'den imâl edilmiştir. Çäyimäkin de atkı şeklinde bir yakası ile göğüs üzerinde bir düğme ve ilmiği bulunur ve umumiyetle düğmelenir. Genc ve zengince adamlar kara kadifeden (kiling) dikilmiş, veya hiç olmazsa yakasının ön tarafı kadifeli olan çäyimäk giyerler. Cepler her zaman açık renktedir, ve ilk defa görüldükçe pek gülünç bir tesir bırakırlar. Bazı kimseler, çäyimäkin üzerinden bir de daba veya nanking'den dikilmiş uzun bir kaftan giyerler ki, bunun başka renkte alaca bir yakası, sağ tarafında aynı renkten beş santim kadar genişlikte bir ek kısmı ve dirsekten kolun ucuna kadar yenin üzerine paralel bir şekilde dikilmiş olan kırmızı şeritler vardır. Bu kaftanlar Altay'lılar arasında seyrek, bazan tamamiyle Moğol usulünce giyinen Dvoyedan'lar arasında ise daha çok bulunur. Çuya boyunda kaftanlar kırmızı veya kırmızıya çalar kahve rengindedir. Altaylarda, siyah kadife ile süslü açık mavi renkte kaftanlara da sık sık raslamak mümkündür. Altaylılar yazın umumiyetle tay ve karaca postundan dikilmiş büyük yakalı deriden elbise (yargak) giyerler, bunların yünlü tarafı dışarıya bakar, üzeri kılıfsızdır. Kışın (ve hattâ yazın da) koyun, karaca, dağ sıçanı veya endar olarak kokarca derisinden yapılmış kürk giyerler. Bunların üzeri umumiyetle kadife, tüylü kadife, daba veya nanking[1] ile örtülmüş olup, üzerinde geniş bir sıra süs bulunur. Bundan başka kürklerin üzerine geniş bir şerit halinde tüylü tay derisi de eklenir. Kolları omuz hizasında çok geniş, fakat dirseklerde dardır. Kürkün arasındaki omuz kısmı, yani yen dikişleri arasındaki mesafe en çok 15 santim genişliğindedir, bundan dolayı geniş yenler arkada hemen hemen biri birine temas edecek vaziyettedir. Kürkün yakası yok fakat göğsün üzerinde

[1] Burada sıralanan kumaş adlarının Almancası şöyledir: Plüsch, Manchester, Daba, Nanking. (Çeviren).

ketenden dört köşeli bir göğüslük vardır ki, buna yaka derler. Fakir kimseler, üzeri kılıfsız koyun veya karaca kürkü, veyahut beyaz keçeden yapılmış elbise giyerler. Altaylı, kürkün üzerinden ya kurşun ve saçma torbası ile çakmak ve bıçak takılan geniş bir deriden kuşak veya çakmak ile bıçak ihtiva eden bir kuşak geçirir. Çakmak arkada taşınır, kemerin arasındaki bir kayışla düğmeye raptedildiği için, sağ elle kolayca çözülüp tekrar yerine konabilir. Altayh, bıçağını sol tarafta, bir kayışla kuşağa raptedilmiş kılıf içerisinde taşır.

Kadın giyimi erkeklerinkinden ancak dış elbiselerin şekli ile ayrılır. Kadınlar, çäyimäk yerine ya bir kaftan, veya üzerine kumaş geçirilmiş bir kürk giyerler. Bu kürk tamamiyle erkeklerinkine benzer, fakat bunun üzerine bir de kolsuz ve uzun etekli hafif bir yelek (çägidäk) geçirirler. Bunun kol delikleri çok geniş olduğundan, geniş yenli kürk, üzerinde zahmetsizce taşınabilir, öyle ki, kürkün geniş kolları mezkür deliği tamamiyle doldurur. Çägidäk, ön taraftan bele kadar gelir, fakat arkadan topuklara kadar iner. Bir metre kadar genişlikte olan bu etek, frakı andırır, fakat ortasından kesilmemiştir. Çägidäk bazan koyu renkte de olur ve yaka, etek ve kol açıklığının kenarlarına takriben beş santim genişliğinde karışık renkte (çok defa sarı ve kırmızı) ekler takılır. Ata binildiğinde çägidäkin etekliği atın kuyruk kayışı üzerine bırakılır. Fakat bu çägidäk ancak evlenmiş kadınlar tarafından giyilir ve böylece evliliğin bir işareti gibidir. Kızlar kaftan veya kürk giyer, fakat çok defa da ancak gömlekle dolaşırlar. Onlar sol taraflarında her zaman pirinçten yapılmış bir kopça ile inci, sedef ve madenî düğmelerle süslü şeritler bulundurur, kopuz ile diğer oyuncaklarını veya dikiş takımlarını da buna raptederler

Her iki cinsin baş örtüsü biribirinin aynıdır. Şapkaları hemen hemen üç köşeli olup arka tarafı sivri bir şekilde nihayetlenir, kara kuzu derisinden yapılan kenarları kalkıktır. Üzeri sarı bir kumaşla kaplanmış ve tepesine de yumurta biçiminde kırmızı bir kumaş parçası (tap) yerleştirilmiştir. Arka ucundan 1 ½ fut uzunluğunda iki tane kırmızı şerit

sarkar. Gençler şapkalarını düz giyer, fakat yaşlılar biraz yana yatırırlar. Kadınlar şapkalarını, kocalarının önünde dahi hiç çıkarmaz; hattâ hâkimin huzuruna da şapka ile çıkarlar, çünkü bir kadının baş üzerindeki saçını göstermesi büyük ayıp sayılır. Kızlar çıkarabilir.

Erkekler ve erkek çocuklar saçlarını traş eder ve ancak tepesinde sikke büyüklüğünde bir kısmını bırakarak büyütürler; bu kısmı hiç bir zaman kesmezler, bilâkis ince bir şekilde örerek (kidyä) ucuna altınlı iplik ve kordondan veya muhtelif renkte ipekten yapılmış ve takriben 2 1/2 fut uzunluğunda ipek püsküllü bir süs (pūş) bağlarlar. Zenginlerde kordon çifttir ve iki püsküllüdür, halbuki fakirlerin süsü ya pamuktan olur, veya kidyä'lerine hiç bir şey bağlamazlar.

Kadın ve kızlar saçlarını kesmezler. Evli kadınlar saçlarını iki büyük parça halinde örerek ya önden, veya arkadan sarkıtır ve uclarına da iki demir parçası bağlarlar (tämir tokpok). Kadının saç örgüsü beline kadar gelmelidir, daha kısa ise eklenir, çünkü topkok bel hizasında raptedilir.

12 yaşına kadar olan kızlarda başın ön tarafı traş edilir, büyütülen arka kısmı bir çok parçalar halinde örülerek uclarına altınlı kordon ve sedefli midyeler (puduk) takılır. Büyümüş kızlar saçlarını ön taraftan da büyüterek ikiye ayırır ve yüzün her iki tarafından serbestçe sarkıtırlar. (Saç demetlerine şanka denilir.). Büyümüş kızlarda saçın arka kısmı diğer kız çocuklarınki gibidir, ancak bundan başka uclarına ağaç değnekçikler de (agaç tokpok) bağlanır. Kızlar çabuk yürürken örgü süsleri biribirine çarparak kuvvetli ses çıkarır. Uzun şanka'larla ağaçtan süsler, yetişkin kızların işaretidir. Onlar, aynı zamanda kulaklarında küpe de taşırlar, ve bundan dolayı onlara, "küpeli" mânasında sırgalū denir ki, bu söz "gelin" anlarmında da kullanılır, nasıl ki bir rus: "evimde iki gelinim" var (u menya dve nevestıy v dome, yani: yetişkin iki kızım var) der. Gerek yetişkin kız, ve gerek kadınların taktığı küpelerin şekli umumiyetle şöyledir: S şeklinde bükülmüş ince bir bakır veya gümüş tel kulak me-

mesine takılır, bunun alt kıvrımına ince kuğu tüyünden bir püskül geçirilir ve bundan başka cam inci, düğme ve sedef gibi ağır süsler de eklenir ki, bunlar çok defa boyun zenciri gibi iki küpeyi biribiriyle birleştirir. Küpe süsünün ağırlığı kulak memesini kopardığından, çok defa kulak memeleri üçe veya dörde ayrılmış kadınlara raslamak mümkündür. Sonradan, daha fazla parçalanmasına mani olmak için, küpe ile bağlar kulağın sayvanına takılır.

Yukarda zikredildiği gibi erkek, kadın ve kızlar, tütün torbası ile pipolarını çizmelerinde taşırlar. Tütün torbası derin olmayıp deriden yapılmıştır ve üst tarafında 3 zoll kadar uzunluğunda mahrutî bir ek kısım vardır. Altay piposu (altay kangzası) demirden yapılmış olup, pipo ile sapı yekparedir; Çin piposu ise (kıtay veya mongul kangzası) ağaçtan bir sapla pirinçten bir ağızlık ve başlıktan ibarettir.

Altay'lı ve Dvoyedan'ların bütün elbise ve teçhizatı bunlardan ibarettir. Dvoyedan'lar çok defa Çin kumaş ve süs eşyası kullanmakla biraz ayrılırlar. Meselâ Çuya boyunda daha fazla Çin bıçakları, tütün torbası, pipo ve çakmak kutuları görmek mümkündür. (Altay'ların çakmak ve sünger kutusu bunlardan farksız gibidir, yalnız biraz daha küçük ve gösterişsizdir. Hepsinde de, bir çelik parçasından ibaret olan çakmağa raptedilmiş deriden bir kutu vardır ki, sünger bunun içerisinde muhafaza edilir). Zenginlerin kürkü ipek kumaşla kaplanmıştır. Küpe ve yüzükler Çin malıdır. Dvoyedan'lar arasında hakikaten pahalı elbiseler giyinmiş olan ancak bir kadına rasladım ki, o da Çuya bozkırındaki Mangday - Zaysan'ın anası idi. Üzerinde, pembe renkte Çin ipeği ile örtülmüş ve gümüşten büyük beyaz çiçeklerle işlenmiş bir tilki kürkü vardı. Küpe, yüzük ve kuşak süsleri gümüşten olup, en zarif Çin yapısı idi.

Altay'ların elbisesi umumiyetle böyledir, demekle, bütün Altay'ların burada tasvir edildiği şekilde giyindiğini söylemek istemiyorum, bilâkis aynen bu tarzda giyinen kimselere pek az raslamak mümkündür. Çok fakir kimselerin ancak bir çizme ile pantalon ve kürkü bulunur, şapka yeri-

ne de başlarına bir bez sararlar; fakat hepsinin de bıçak ile kuşağı, sünger kutusu, tütün torbası ve piposu vardır. Yazın hava sıcak gelirse, kürklerini kuşak üzerinden sarkıtırlar, böylece vücutlarının yukarı kısmı tamamiyle çıplak kalır. Süvarilerimizden bazıları at üzerinde böyle giderdi. Şapkasız kimseler azdır, buna mukabil yetişkin kızlar her zaman gömlek ve evli kadınlar da çägidäk giyerler; bazan bunlar çok perişan durumda olur ve vücudunu örtmeye katiyen kâfi gelmez. On yaşına kadar çocukların umumiyetle çıplak dolaştığını yukarda zikretmiştim, fakat çok defa ancak bir pantalonla dolaşan 14 yaşında kızlara da rasladım.

Elbiselerin biribirine benzeyişi ancak biçki ve kumaş bakımındandır. Esas Altay'da fakir olsun, zengin olsun, herkes aynı değerde kumaşları kullanır, ve Altay'lı atasözü de pek doğru olarak şöyle der:

Ton içindä är yürär anı käm pilär?
Tokum aldında at yürär anı käm pilär?
(Kürk içinde er yürür onu kim bilir?)
(Belleme altında at yürür onu kim bilir?)

Altay'da elbise insana bir şey katmaz. Yeni elbise giyen bir kimse tertipli ve zengin gözükür, fakat uzun müddet kullandıktan sonra fakir ve pejmürde bir tesir bırakır. Altaylılar, elbisenin bir erkeği süslediği hissini henüz bilmiyorlar. Zengin kimse elbette ki gömleksiz dolaşmaz ve başına bez sarmaz, elbisesini de vücudunda paramparça oluncaya kadar taşımaz, çünkü bunlar insanı rahatsız eder. Fakat Altay'da fazla zenginler bulunmadığına göre haklı olarak denilebilir ki, Altay'lılar elbiselerini kullanılamıyacak hale gelinceye kadar taşırlar. Altay kadınlarının her zaman gömlek, çägidäk ve şapka ile dolaşmaları mecburî olduğu için, fakir kadınlar arasında bunun pek acayip nümunelerine raslamak mümkündür. Bir defa öyle bir kadına tesadüf ettim ki, entarisi ancak yaka ile sol omuz parçasından ibaret olup, bütün diğer kısmı parçalanmış bir halde saçak gibi boynundan sarkıyordu. Başka birinde de ancak kol delikleri ile çägidäk'in paçavra şeklinde sarkan kısmı mevcuttu. Bu son kadının vü-

cudunun yukarı kısmı, âdet üzere giyinmiş olduğu halde hemen hemen tamamiyle çıplaktı. Öyle zannediyorum ki, bu kadın parçası elbiselerini vücudundan çıkardığı takdirde katiyen tekrar giyemezdi. Erkek ve kadınlar, iç çamaşırlarını ancak kullanılamıyacak hale geldikten sonra çıkarırlar, bunlar yağlanarak eski rengi tanınamıyacak bir hale gelir ve vücutlarında çürür.

En iyi ve temiz giyinenler, kızlarla zengin ve genç kadınlardır; bu kadınlarda mezkûr hal vaziyet icabıdır, çünkü onlar evlenirken baştan başa yeniden giyinirler. Kızlarla genç kadınlar bol süs eşyası da taşırlar. Erkeklerin zenginliğini ancak bıçak, süngerle çakmak, pipo ve kuşağındaki madenî süslerden anlamak mümkündür, yoksa elbiselerine bakarak zengin Makalay-Zaysan'ı kendisinin fakir tebaasından ayırdetmek oldukça güç olurdu.

Altay'ıların ikametgâhı umumiyetle keçe çadırdan ibarettir (yurt); ağaç kabuklariyle örtülmüş veya ağaç gövdesinden yapılmış yurtlara ancak Katunya'nın batısı ile Urusul bölgesinin kuzeyinde ve Katunya'nın doğusunda Mayma boyunda yaşıyan Altaylılar arasında, yani Kurtu-Zaysan'ın zaysanlığında rasladım. Urusul bölgesinde, Anuy, Çarış ve Şulba boyunda, aynı şekilde Koksu ile Katunya civarında keçe çadır kullanıldığı gibi, Çuya, Başkaus ve Çolışman boyunda oturan Dvoyedan'lar da ancak keçe çadırlarda otururlar, çünkü Altay'ıların çoğu, her ne kadar dağlık arazinin tabiatı ve nehir vâdilerinin darlığı göçebelik için pek müsait değilse de, göçebe hayat sürerler.

Teferruatta bazı farklar varsa da, yurtların iç teşkilâtı umumi olarak mütalâa edildikte hemen her tarafta aynıdır. Keçe yurtlar iki türlüdür: 1) Mahrut biçiminde, sivri direkten yurtlar, Samoyed çadırlarına pek benziyen bu yurtlar, 7-9 arşın uzunluğunda 10-14 direkten imâl edilir. Bunlar o şekilde dizilir ki, daha kalın olan alt tarafları bir dairenin kenarına gelecek şekilde yerleştirilir, ucları da bir noktada birleşir, bu esnada daha uzun olan direkler pek tabiî olarak haç şeklinde biribirini kateder. Bu suretle kurulmuş olan yurt iskeleti keçe ile örtülerek yünden iplerle tutturulur, öyle ki, daha yukarda bulunan keçelerin alt kenarı, altta bu-

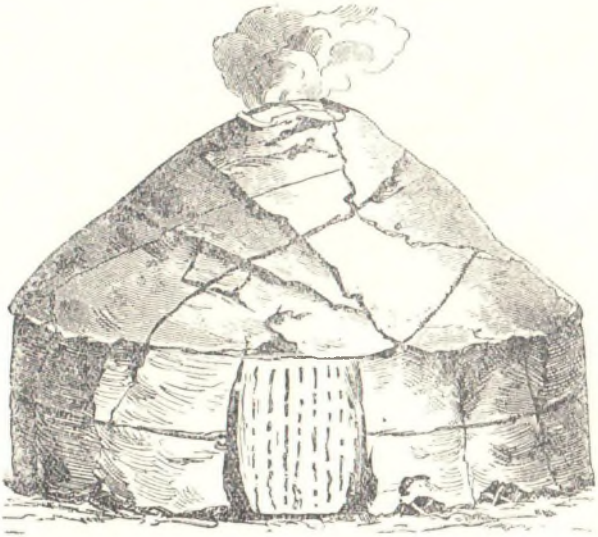

Keçe ıle örtülü Altay yurtu.

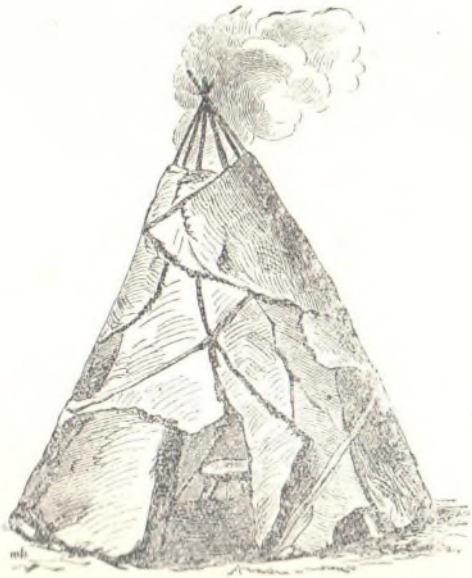

Keçe ile örtülü sivri yurt.

Altay putları.

lunanların üst kenarını örter (böylece yağmur suyu aşağıya akar), ancak yurt iskeletinin yukarı kısmında duman çıkmak için birkaç karışlık bir açıklık bırakılır, fakat şiddetli yağmurlarda bu da ayrıca örtülür. İki direk biraz açılarak bunların arasına yerden takriben 1½ arşın yüksekliğinde bir ağaç yerleştirilir, bunun bir tarafına asılan örtü kolayca açılabilir ve kapı vazifesini görür. Bazan bu kapı açıklığının kenarına da ağaçlar konur. Bu gibi direk çadırların kutru umumiyetle yüksekliğine eşittir. Fakat bunlar dar ve karanlık olur, direkler uzun ve ağır olduğu için taşınması da zordur. Bundan dolayı direk yurtlar sahibolan Altay'lılar yurtlarını kuracakları yerde bu direkleri hazır bulundurur ve ancak keçeyi naklederler. Altay'da ağaç bol olduğu için bu yurt en ucuzu ve fakir Altay'ların biricik ikametgâhıdır. Çuya boyunda direk yurtlar daha azdır.

2) Damı eğik, duvarları dikey yurtlar. Bunlar da iki cinstir: bir kısmının gövdesi muhkem olup parçalanmaz, diğerlerinin çatısı ise nakledilebilir (kafesli yurtlar). Her iki insin duvarı 1½ arşın kadar yüksekliğinde ve yuvak biçiminde olup, bunun üzerinde de mahruti dam bulunur. Nakledilemiyen yurtların dikey duvar iskeleti, amudî olarak yere çakılan direklerden meydana getirilir ve bunların ucları da çapraz ağaçlarla tutturulur. Yere çakılan her direğe, dam direklerinin alt kısmı raptedilir ve bunlar da yukarda bir noktada birleşir. Sonra dam ve duvar keçe ile örtülür. Yurt dışardan ve orta kısımdan kuvvetli bir iple bağlanır ve bir tarafına duvar yüksekliğinde kapı çerçevesi takılır. Kapı örtüsü olarak, damdan çerçevenin üzerine sarkan, iki katlı olarak dikilmiş bir keçe parçası kullanılır. Bunlar, direkli yurtlardan daha aydınlık ve büyüktür. Buraya ışık, kısmen kapıdan kısmen de daha büyük olan duman deliğinden girer. Damları daha basık ve zemin dairesinin kutru 8-12 metredir. Böyle bir yurtun sahibi göç etmek istediği zaman iskeleti olduğu gibi bırakır ve yerleşeceği yerde yenisini kurar. Bu gibi yurtlar da ancak ağaç iskeletin kaybından zarar gelmiyecek şekilde ormanı bol olan yerlerde mevcuttur. Bunların ikinci cinsi olan kafes yurtlar da aynı şekilde kurulur, aralarındaki yegâne fark dikey duvarın yere çakılan

kazıklarla değil de biribirine bağlanmış küçük değneklerden meydana getirilen ve uclarından ince kayışlarla yere bağlanan katlanılabilir bir ağaç çerçeveden ibaret olmasındadır. Bu gibi çerçevelere **kanat** derler. Dört, beş ve altı köşeli yurt duvarları da vardır. En sondaki iki kanat arasına kapı çerçevesi geçirilir. Burada dam direkleri duvar değneklerinin yukarı kısmına bağlanır, ucları da birçok delikleri havi duman deliği halkasından geçirilir. Bu gibi yurt iskeletleri nakledilmiyenlerden daha sağlamdır ve daha büyük de yapılabilir. Bundan başka, duman deliği daha büyük olduğundan, yurtun içi de daha aydınlıktır. Fakat en büyük faydası iskeletin katlanabilmesi ve yapılışındaki kolaylıktır. Zengin Altay'lılarla hemen bütün Dvoyedan'ların yurtları bu cinsten-dir. Bu yurtların dikey duvarı ile dam keçesi de kuvvetli bir iple bağlanır. Altayda yurt keçelerini bağlamak için kullanılan ipler istisnasız at kılından yapılmıştır.

Altay'lıların yurt keçeleri umumiyetle pek eskidir, çoğu yanmış ve delik deşiktir. Zengin adamların yurtlarında bile iyi bir keçe örtüsü yoktur. Çuya boyundaki Mangday-Zaysan'ın yurtundan başka hiçbir yerde temiz işlenmiş yurt iskeletine raslamadım, ve yağmurdan koruyabilecek bir yurtta geceliyemedim. Mangday-Zaysan'ın yurt iskeleti Moğolistan'da yapılmış olup keçe örtüsü de yepyeni idi; dışardan da beyaz keçe ile örtülmüştü.

Direkten yapılmış yurtlar da umumiyetle bozuk olup şiddetli yağmura karşı koruyamazlar.

Ağaç kabuğundan yapılmış yurtlar (alaçık) da aynen onlar gibi kurulmuş, fakat daha büyüktürler. Bunlarda yurt iskeleti bir kat kayın ve bir kat kalın ağaç kabuğu ile örtülmüştür, ancak duman deliğinin üzerinde keçe örtü bulunur. Kapı çerçevesi temiz işlenmiş ve iyice yerleştirilmiş ve iki tane de dışarıya açılan kapı kanadı takılmıştır. Ağaç kabuklarından yapılmış iyi bir yurt, keçe yurta nazaran daha pratik ve kullanışlıdır, fakat nakledilemez ve ancak ormanı bol yerlerde yapılıp kullanılabilir.

Altay'lılar arasında ağaç kütüklerinden yapılmış yurtlara ancak iki yerde rasladım, biri Kurtu-Zaysan'a, diğeri de onun kardeşi Korsovoy'a aitti. Bunlar, aynen Rus evleri

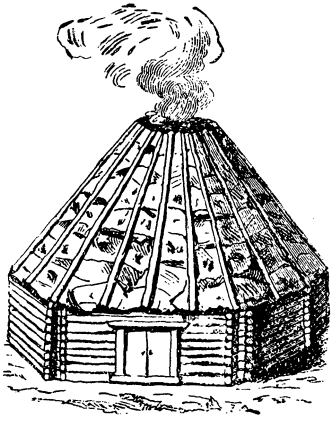

Kurtu-Zaysan'ın ağaç kütüklerinden yapılmış yurtu.

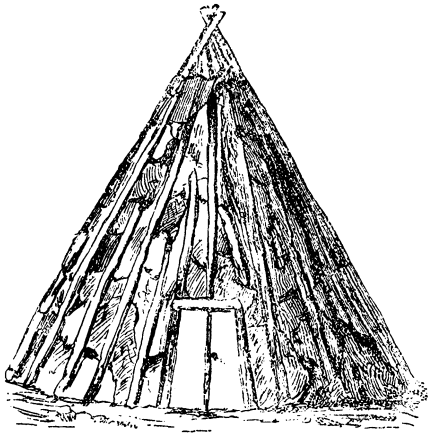

Alaçık : Ağaç kabuklariyle örtülmüş yurt

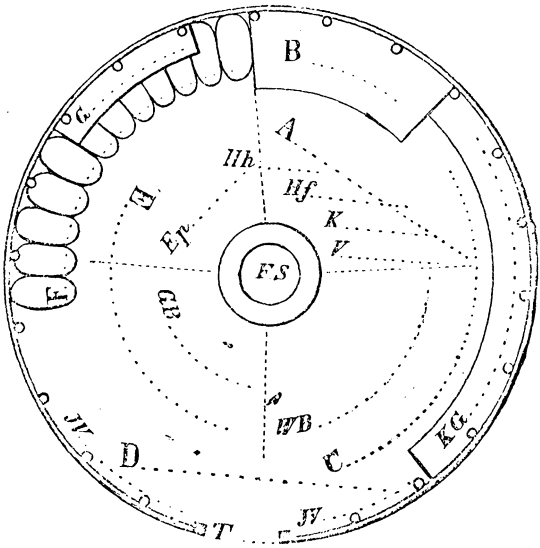

Bir Altay yurtunun içi.

A : aile yeri. B : yatak. C : kadınlar tarafı. D : fakirler ve hizmetçiler yeri. E : erkekler tarafı. EP : şeref yeri. F : meşin çuvallar. FS : ocak. G : putlar. GB : erkek misafirler. Hh : ev sahibi. Hf : ev hanımı. JV : genç hayvanlar. K: çocuklar. KG: mutfak takımı. T: kapı. V: akrabalar WB: kadın misafirler.

gibi ağaç kütüklerinden imâl edilmişti. Dikey yurt duvarı takriben adam boyu yüksekliğinde muntazam bir sekiz köşe teşkil ediyor, yine sekiz köşeli olan damı da, uçları yontulmuş daha ince direklerden yapılmış bulunuyordu. Duman deliği takriben 75 santim kutrunda olup, bunun üzerinde de dam kısmı vardı. Duvara geçirilmiş kapılar, aynen Rus evlerinin kapısı gibi menteşe üzerinde hareket ediyordu. Sivri dam, dış taraftan direklerin üzerine atılan bir tabaka kayın kabuklariyle örtülmüştü.

Yurtların tertip ve iç taksimatı her yerde birdir. Yurtun ortasında ocak ile büyük bir üçayak ve bunun üzerinde de kazan bulunur. Burada bütün gün hiç kesilmeden ateş yanar. Kapıdan itibaren dairenin içinde bir kutur ve buna dikey olarak yine başka bir kutur çizildikte, (kapıya nazaran) dairenin dörtte birinin sol tarafta kalan ki kısmı erkeklere, sağ taraftaki kısımlar da kadınlara thsis edilmiş olur. Erkekler kısmının tam kapının karşısına isabet eden parçanın tör denilir, burası rus izbalarının ön köşesi gibi erkek misafirlerin şeref mevkiidir. Kapının solunda kalan diğer parçası ise daha az saygı gören erkek misafirler içindir. Dairenin sağda ve arkada bulunan dörtte bir kısmı aileye, yine sağda ve ön tarafta bulunanı kadın misafirlere tahsis edilmiştir. Muhterem bir kadın misafir geldiği takdirde, ona aile kısmının ön tarafında yer gösterilir. Aile mevkiinin şeref yerine bitişik olan kısmında aile reisi, onun yanında ev hanımı ve sonra da ailenin diğer uzuvları oturur. Büyümüş erkek çocuklar aile kısmına girebilirse de, umumiyetle sol tarafta kapı dibinde otururlar. Evde misafirler bulundukça gerek erkek ve gerek kadınlar, saygı derecelerinin azalması nispetinde kapıya doğru kendiliklerinden sıralanırlar. Fakirlerle yardım dilenenler ve hizmetçiler her zaman kapı kenarında yer alırlar. Aile kısmının arkasında, hemen hemen kapının tam karşısında yatak (orun) bulunur. Burası tahtalar üzerine kurulmuş olup, müreffeh ailelerde 25-30 santim kalınlığında keçeden ibarettir ve kenarı koyu renkte bir kumaşla dikilmiştir. Yatağın üzerinde koyun yünü veya kuş tüyü doldurulmuş birçok yastıkla, yorgan yerinde kullanılan bir sürü hayvan postu bulunur. Yatak çok defa 2,5 metre kadar uzun-

luk ve 1,5-2 metre genişliğinde olur ve ana baba ile küçük çocukları, yani bütün aileyi alacak büyüklüktedir. Yatağın ön tarafında, dam direklerine ufkî bir şekilde gerilmiş ipe asılan bir örtü bulunur, fakat önce biraz açık renkte olduğu halde, çok defa kir ve dumandan esmerleşmiştir ve bütün gün açık tutulur. Yatağın solundan kapıya kadar, duvarın tam dibinde bir veya iki sıra deriden çuvallarla türlü sandıklar dizilmiştir ki, bunlar evin servetini ihtiva eder. Bu çuvallar evin gururu ve Altaylıların nazarında bunların sayısı, zenginliğin en iyi şahididir. Yatağın takriben 2 ½ metre kadar solunda, yere ve çuvallar üzerine halılar serilmiş ve bunların hizasında da dam ağaçlarına putlar asılmıştır. Bunlardan (biri) beş santim genişliğinde ağaç halkanın içerisine takılmış, kolları ve bacakları açık bir şekilden ve diğeri de aynı şekilde halkanın içerisine asılmış ve keçeye sarılarak haç tarzında bağlanmış tavşan derisinden ibarettir. Bunlardan başka ufki bir ipe dokuz adet muhtelif renkte şerit veye bezler asılmış olup, en ortadakisi insan veya hayvan biçiminde kesilmiştir. Bu bezlere somo derler. Bütün bu putlar halk tarafından umumi olarak kuday (allah) tesmiye edilir, fakat Altay'ların orada asılı bulunan tanrıların cinsi hakkında pek ilgilenmediklerini zannediyorum. Bunlar çok defa şaman veya bu işten anlıyanlar tarafından yapılır ve karanlığın kötü ruhlarına karşı korunmak maksadiyle asılır. Bu putlar hakkında hiçbir yerde açık bir şey öğrenemedim; ev sahibi benimle bu hususta hiç konuşmazdı, yol arkadaşlarım da ya onlara toptan kuday der, veya en yüksek allah olarak Ülgön ve karanlık tanrısı olarak da Erlik, Şaytan adlarını zikrederler, veyahut onlara Yersu, Kırgız-Kan, Altayding-Atası (Altayın atası) v. b. derlerdi. Aynı şekilde tavşan derisinin önemi hakkında da bir şey öğrenemedim. Putlardan söz açılmışken şunu da zikretmeliyim ki, birçok yurtların önünde de yere çakılı iki kazık arasına gerilmiş ipe asılı karışık renkte bez parçalarına raslamak mümkündür. Bu ipe de somo derler. Anladığıma göre somo bezleri, yurtların dokuz ceddi ile koruyucu ruhlarını ifade ediyormuş. Fakat hiçbir zaman Altay'ların bu putlar önünde ibadet ettiklerini görmedim. Ancak öğretmenim Yakob'un

şu hareketine şahit oldum: Kurtu-Zaysan'ın yurtuna geldiğimizde, kendisine Barnaul'da vermiş olduğum bütün hediyeleri putların önündeki halılara sererek onlara sundu, ve herhalde tanrılar malını kıskanmasın diye bütün gün orada bıraktı.

Altay'lılar bütün mallarını at üzerinde naklettikleri için, bunları çuvallara yerleştirmek mecburiyetindedirler. Dibleri dört köşeli ve bir arşın yüksekliğinde olan bu çuvallar, sert deriden yapılmıştır. Mezkür sert kenarın üst kısmına, sepilenmiş yumşak deriden bir parça eklenmiş olup, burası iple bağlanır. Çuvalın her iki dar tarafına kopça halkalar takılmıştır. ata yükletilirken bunlardan çapraz iplik geçirilir. Çuvallar yurt içerisinde dar tarafları yukarıya gelecek şekilde yerleştirilir. Bazı yurtlarda bu cinsten 40 adet çuvala rasladım. Çuvalın içerisinde şunlar bulunur: elbise, alet edevat, halı, örtü, keçe parçaları, her türlü süs eşyası, kürk, hayvan postu, tahta çay, hayvan takımı, kayış, bağ v.b. Bütün bu eşya, onları zarardan koruyacak olan tanrıların himayesine bırakılmış gibidir. Erkek kısmının daha ilerisinde, dama, yalnız erkekler tarafından kullanılan eşya asılmıştır. Bunlar: tüfenk, mermi torbası, ip, kayış, hayvan takımı, eğer, semer,kamçı ve başkalardan ibarettir. Yatağın sağ tarafındaki duvar bidinde, ancak kadınları alâkadar eden eşya dizilmiştir: bunlar, kadın binek takımı ile daha ilerde sıralanan her cins iş ve mutfak eşyasıdır: kazan, çömlek, tahta çanak, kayın kabuğundan sepetler, öğütme taşı, karıştırma değnekleri, süt kovası, rakı kaynatma makinesi (taşūr,) süt, ayran ve kımız koymak için büyük deriden çuval ve tulumlar. Bundan başka, yatağın önünde ve ateş yanında, kayın kabuğundan imal edilmiş uzunca bir kutudan ibaret olan ve bir tarafında iki ayağı bulunan bir beşik bulunur. Çoçuğu sallamak istedikleri zaman, beşiğin ayakları yerden 10 santim kadar yükselecek şekilde damdan sarkan iplere kuvvetlice bağlanır, ayaksız tarafı ise kenarları ile yere temas eder. Çocuğun annesi beşiğin havadaki kısmını hareket ettirir. Çocuk her zaman meyilli yattığından ve hareket de hafif olduğundan beşik çok elverişlidir.

Ateşin etrafında zemin üzerine, yünleri yukarıya gelecek şekilde 4-6 hayvan postu serilmiştir, bunlar umumiyetle buzağı veya koyun postu olup, gelenlerin oturmasına yarar. Uzun müddet kullanıldığı için bunlar hemen tamamiyle yıpranmış ve bundan başka kir ve yağa bulaşmıştır, çünkü üzerinde oturanlar elleriyle yemek yedikten sonra mezkür deriyi ellerini temizlemek için peçete yerinde kullanırlar. Yemek kırıntılarının çoğu da umumiyetle yere atıldığı için, yurtun zemini çok kirlidir. Aç köpeklerin, yurtu yemek artıklarından temizlemeyi üzerlerine almış olmaları bir talih eseridir. Sayın bir misafir geldiği takdirde, onun için şeref mevkiinde derhal yeni bir keçe veya, daha zenginlerde, bir halı serilir.

Yurtun tasvirini tamamlamak maksadiyle şunu ilâve edeyim ki, dam ile dam direkleri dumandan kapkara olur, yurtun içerisi her zaman dumanlıdır, peynir ve süt işleri de olduğu için acı bir koku hüküm sürer, kapı dibinde bir çok kuzu, keçi yavrusu ve buzağı duvar direklerine bağlanmış olur ve ara sıra acı acı bağırırlar, bunlara ev içerisindeki canlı iş faaliyeti de eklenmelidir.

İlk defa bir Altay yurtuna girdiğim zaman (bu, Kurtu-Zaysanın ağaç kütüklerinden yapılmış büyük yurtu idi) aklım başımdan gidecek gibi oldu; ev içerisini dolduran nüfuzu imkânsız duman karşısında, gayri ihtiyarî acıdan gözlerim kapandı. Ancak bir kaç dakika sonra zahmetle kendime gelerek, bir insan cinsinin bize doğru yürüdüğünü ve ortada yanan ateşin kenarında bir yere götürdüğünü gördüm. Gözlerim ancak yavaş yavaş dumana alışınca etrafı farketmeye başladım. Biz, beyaz keçeden bir halı üzerine oturmuştuk, bizden başka daha takriben yirmi kişi yerde sıralanmışlardı. Sol tarafımızda, yere serilmiş hayvan postu üzerinde iki çocuğu ile zaysanın karısı oturuyordu. Üzerinde siyah ipekle işlemeli beyaz kuzu derisinden bir kürk ve başında da sivri uçlu Altay şapkası vardı; karşımızda, yine başları örtülü dört kadın oturuyordu. Sağ tarafımızda Yakob ile diğer adamlarımız vardı, misafir oldukları için onlar da hayvan postlarına yerleştirilmişti, nihayet kapı dibinde çıplak toprak üzerinde bizim kılavuzlarla zaysanın adamları gözüküyordu.

Akşam olunca, bize yumşuk kuzu derisinden yataklar hazırlandı ve istirahate çekildik. Bütün cemaat toprak üzerinde yatıyordu, zaysanın hanımı bile bize hürmeten yatağa çıkmadı. Altay'lılar üst kat elbiselerini çıkararak altlarına sedirler ve hayvan postları ile örtündüler. — Yurtta geçirdiğim ilk gece hiç de hoş olmadı, çünkü ateş söndükten sonra o kadar soğuk oldu ki, saatlerce uyuyamadım. Bundan başka, is ve duman yüzünden şiddetli bir baş ağrısına tutulmuş ve sabah kalktığım zaman da sarhoş gibi sendeliyordum. Yatağın sertliğinden âzalarım ağrıyrdu.

Bunlar, yurt hayatından edindiğim ilk intibalardı, halbuki burası ağaç kütüklerinden yapılmış zengin bir yurttu ve mevsim de yazdı.

Şimdi de fakir bir yurtta gördüklerimi anlatayım. — Ateş etrafında ancak beş adamlık yer bulunan direkten yapılma bir yurta girdik. Yurtun keçe örtüsü her tarafta delik deşikti ve parça parça serkıyordu. Kazan, üçayak, ağaçtan birkaç tabak, kayın kabuğundan bir sepet ve kaba ketenden birkaç çuval yurtun yegâne mobilyası idi. Ateşin öte tarafında yere serilen ot üzerinde, 15 yaşlık kızı tarafından bakılan yaşlı ve hasta bir adam yatıyordu. İhtiyar hemen tamamiyle çıplak olup, üzerinde ancak bir parça yırtık keçe örtü vardı. Yatağını biraz daha ısıtmak maksadiyle, kızı onun ayakları üzerine ot atmış bulunuyordu. Bana anlattıklarına göre bu adamın ancak bir ineği ile iki koyunu varmış, ve kızı da ona bakacak yegâne kimsesi imiş. Kızın üzerinde ancak bir pantalonla parçalanmış bir koyun kürkü vardı. Bu korkunç fakirlik hakikaten insanı sarsacak bir haldi.

Kalmık yurtunda uzunca bir müddet kalmak bir ıstıraptır. Durmadan yanan ateşin dumanı gözleri ve boğazı yakar, böylece kısa zaman içerisinde boğaz ve göz ağrısı başlar. Buna, kızartılmış yemeklerin yanık kokusu da eklenir. Çuya adamlarının yurtunda uzun müddet kalmak daha kolaydır, fakat önce burada, kurutulup yakılan tezeğin keskin kokusuna alışmak lâzımdır ki, bu insana ilk anlarda mide bulantısı verir ve hattâ kusturur bile.

Altay'lıların kışın bu yurtlarda nasıl dayandıkları benim için tamamiyle bir muammadır, çünkü yazın soğuk günlerinde bile çok zahmet çekilir. Rüzgârla yağmur her yurta nüfuz eder, yağmur şiddetli ise her taraftan damlar ve yurt içerisinde bulunanlar başlarını ve arkalarını keçe ile örtmek mecburiyetinde kalırlar.

Kışın yurtun üzeri iki kat keçe ile örtülüyor ve dikey duvarın etrafına da kar yığılıyormuş; bununla beraber Altay kışının şiddetli soğuklarında, herhalde kalın kürk giymeden bu evlerde dayanmak mümkün olmasa gerektir. Kışın, duvarının yarısına kadar kar ve toprakla örtülen alaçıklar, kışın tesirinden keçe yurtlara nazaran daha iyi koruyormuş.

Etrafı bol çayırlıkla örtülü berrak dağ nehirlerinin meydana getirdiği güzel Altay vâdilerinde ve çok defa saatlerce gidildiği halde arkası gelmiyen çayırlıkları ihtiva eden dağ yolları etrafında, çok defa iki ilâ dört yurtluk guruplardan ibaret birçok aul'lara raslamak mümkündür. Çayırlık ve ot bitmiş dağ kenarlarında ayrı sürüler teşkil ederek dağınık bir halde otlıyan hayvanlar, her zaman yurtların yakınlığını haber verir. Altay, hayvan besliyenler için hakiki bir Eldorado'dur, bundan dolayı ahalinin esas meşgalesi de hayvan beslemedir. Altay dağlarındaki ot, bilhassa at ile boynuzlu hayvanlar için kuvvetli gıda imiş, halbuki koyun ve keçiler kayalık yerlerde de mükemmel otlıyabiliyormuş. Durum icabı Altay'lılar, koyun ve keçiden fazla at ve inek beslerler. Bundan başka bütün Altay'da hayvanlar için zararlı haşeratın bulunmayışı ve dağ çayırlıklarının kışın karla örtülmeyişi de iyi tesir yapmaktadır, bu suretle sürüler kışın bile kendileri yem bulabiliyorlar. Yüksek dağlarla çevrili çayırlıklardaki hayvanların muhafazasına da lüzum yoktur. Aşağıda, Altay'daki hayvancılık hakkında malûmat verirken, 1870 senesinde bana refakat eden ve bu mevzuu ihtisas gözü ile araştıran yol arkadaşım veteriner Kalning'in malûmatına istinat edeceğim.

A l t a y a t ı v e y e t i ş t i r i l m e s i. Altay atı ayrı bir cinstir, fakat komşularındaki Rus, Kırgız ve Moğol at-

ları ile karıştığı için buna saf olarak seyrek raslanır.- Saf Altay atı daha ziyade geçilmesi zor mıntakalarda bulunur. Altay atının başı güzel, düz ve kuru, gözleri büyük, çene çukuru derin, boğazı geniş ve kulakları canlı ve iyi yerleşmiştir. Kuru, adaleli ve derin bir şahdamarı ihtiva eden ve atın uzunluğuna göre nispeten kısa gözüken boynu, geniş göğse kuvvetli hatlarla yerleşmiştir. Yele pek yüksek olmayıp, hafifçe sırta doğru nihayetlenir. Omuzlar biraz meyilli, butlar kuvvetli ve adaleli, diz geniş, fakat ayağın alt kısmı dik ve kısadır. Tırnaklar küçük ve diktir, tabanının büyüklüğünden sarfınazar edilirse, başka cihetleri normaldir. Uzun ve keskin sırt, düz sağrı ile birleşir. Göğüs boşluğu oldukça geniş ve derindir. Karnı arkaya doğru gittikçe daralır ve geyik vücudunu hatırlatır. Kılları Araplardaki kıvırcıklığı gösteren kuyruğunun bağlanışı yüksektir ve hareket esnasında yüksekte durur. Kuyruk kılları oldukça incedir. Kalçaları geniş ve adalelidir, mafsalları da geniş olup kuvvet ifade eder. Sıçrama mafsalları biraz içeriye doğru büyük ve birbirine yakındır, bundan dolayı ayakları dans ustasının vaziyetini hatırlatır. Derisi ince ve elâstikî, kılları kısa ve parlaktır. Dış kan damarları her tarafta açık bir şekilde belli olur. Dudakları ve dış tenasül âzaları kılsızdır. Atın yüksekliği ortalama 1 metre 30 santim, uzunluğu da 1.50 metre kadar olur.

Atlar umumiyetle koyu renktedir, fakat kır atlar da çok bulunur. Yağızlar pek enderdir. Yürüyüşleri kaygındır, yahvanlar az bulunur.

Vücudunun güzelliğinden başka, Altay atı sürat ve akıllılığı ile de temayüz eder; bütün yıl boyunca kendi bulduğu otla geçinmek mecburiyetinde kaldığı halde çok dayanıklıdır. Altay atlarının süratini şu hâdise de ispat eder: seyahatimiz esnasında bir Altay'lı, Çuya bozkırından Katunya geçidine (Kür-Keçü) kadar olan 180 verstlik bir mesafeyi güneşin doğuşundan batışına kadar katetmişti. Yolun çetinliği göz önünde bulundurulursa (bunları II. bölümde anlatmıştım), bu başarının üstünlüğü anlaşılır. Bunge'nin şu sözleri pek doğrudur: "Müşkül yerlerde yayan gitmek-

tense, kendini Altay atına bırakmak daha emniyetli olsa gerektir. Çünkü, akıllı ve mezkûr yollara alışık olan bu hayvanlar sıçrayışlarını büyük bir emniyetle hesabeder ve dar kaya düzlüğü üzerinde tutunabilmek için çok defa dört ayaklarını birleştirmek mecburiyetinde kalırlar. Atların, tehlikeli kayalıklardan geçerken gösterdiği gayret çok büyük ve yük hayvanları için daha da çetindir, çünkü insan münasip hareketlerle müvazenesini muhafaza eder ve böylece atın işini kolaylaştırır". Ak-Bom yolunda attan inmek istediğimiz zaman kılavuzlarımızdan Bitä bize şöyle demişti: "İnme, at dört ayaklıdır, halbuki senin ancak iki ayağın var; başın dönerse atın kulaklarına bak". Evet, bu atlara itimadedilebilir. En vahşi atlar bile dik kayalıklar üzerinde kuzu gibi ehlileşir. Hattâ sarhoş bir kimse bile atına itimadedebilir, böyle hallere çok rasladım. Kengi boyunda beni ziyarete gelen bir Altay'lı o kadar sarhoş olmuştu ki, ayakta duracak hali yoktu; bu vaziyette atını getirdiler, iki adam onu yakalayıp eğerine yerleştirdiler, ayaklarını üzengiye soktular ve ata bir defa vurarak, üzerinde iki tarafa sallanan ve her an yuvarlanmk tehlikesi gösteren shibi ile birlikte evine yolladılar; biraz sonra atı yüksek dağ yolunda gördük, sahibi hâlâ sallanıyor, fakat at kayalıklar üzerinden dikkatle tırmanıyordu. Ertesi gün öğrendim ki, bu sarhoş adam, hiçbir kaza geçirmeden gecenin zifiri karanlığında evine varmıştı. Bana anlattıklarına göre, bir defasında sarhoşun biri at üzerinden yuvarlanmışsa da hayvanı onu terketmemiş ve sahibi ayılıp tekrar biminceye kadar yanında beklemiştir.

At sürüleri (bir-ür-yılkı) 20—60 hayvandan teşekkül eder ve bunların 8-25 tanesi kısrak (biyä), 5-10 tanesi beygir (at), 5-15 i bir yaşlık tay (tay), 2-8 i iki yaşlık tay (yabaga), 2-6 sı üç yaşlık tay (kunan) ve bir tanesi de aygır (aygır) olur. Bu gibi sürüler otlayarak kendi başlarına dolaşır ve komşu sürülerle karışmazlar.

Aygır, sürünün hükümdarı ve muhafızıdır; vahşî hayvan saldırdığı zaman müdafaa işini üzerine alır. Kısraklar, başları ortada ve arka tarafları dışarda kalacak şekilde bir daire etrfında toplanır ve tayları içeriye alırlar. Aygır, da-

irenin dışında kalarak, saldıran hayvanla mücadele eder. O, kurdu her zaman yenermiş, becerikli aygırlar ayıyı bile tardederlermiş. Aygır, kendi sürüsünün bütün azasını tanır ve onlardan biri uzaklaştığı zaman derhal kovalayıp geri getirir. Kalmık'ların anlattığına göre, aygır kendi kısraklarının ihanetine de tahammül edemez ve sık sık başka aygırlarla düşüp kalkan kısrakları ısırmak ve tepmekle büsbütün sürüden atarmış. Aygır, sürüsü ile iyi geçinir ve taylardan da hoşlanır; fakat genç kısrakları büyüyüp de onlara takılmaya başlayınca, aygır onları ısırmak suretiye sürüden kovar, bunun gibi erkek çocuklar da anaların okşamasından kaçınır. Yaşlı aygır genç aygırları sürüden kovduğunda, bunlar bir kenarda yalnız başlarına otlarlar, halbuki kısraklar sürüyü terk ederek (yojıp-yat) kuzey veya doğu istikametinde uzaklaşırlar, hiçbir zaman güneye veya batıya gitmezler. Onlar, iltihak edecekleri bir sürüye raslayıncaya kadar mümkün mertebe düz bir hat halinde, istikametlerini değiştirmeden yollarına devam ederler (ne dağ, ve ne de nehir onlar için bir engel teşkil etmez). Bundan dolayı sürü sahibinin her zaman dikkat ederek kaçan kısrakarı vaktinde yakalayıp bizzat başka bir sürüye katması lâzımdır.

Nehir vadilerinin müsait durumu, Altay'lılara, at sürülerini kendi başlarına bırakmak imkânını vermektedir; ancak akşamleyin atların yurtlara doğru sürülmesi ile iktifa olunur. Ancak sağılmakta olan kısraklarla bunların kulunları ve bazı binek hayvanları yurt civarında bağlı tutulur. Bineklerin bir kısmı eğerli halde ipe bağlıdır, bir kısmı da çit içerisinde otlar. At hırsızlığı Altay'lıların nazarında çok büyük bir cinayet olduğu için, hayvanların kendi başlarına otlamaya bırakılması hiç de tehlikeli değildir. Bu gibi haller, ancak Katunya'nın güneyinde, Kırgız'ların bazan at çalmak için Buhtarma'dan kuzeye nüfuz ettikleri yerlerde görülür. Rus at hırsızları ile çingeneler Altay'a sokulmaya cesaret edemezler, çünkü burada muhakemeleri pek kısa sürerdi. Soyon ülkesi ise Altay'lardan çok büyük ve ıssız bir mıntaka ile ayrılmaktadır. Atlar, ancak Türbät'lerin arasıra baskın yaptıkları Çuya bozkırında muhafaza edilir.

Muhtelif soylar atlarını tanıyabilmek için, bunların arka butlarına vurulan mülkiyet işareti (tamga) kullanırlar. Ben, bu gibi 12 tamga gördüm:

1. 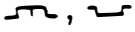 toskur (kayın kabuğundan yapılmış kap)

2. ya (yay).

3. çorgo (tebhir borusu).

4. 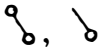 suluk (suluk, kantarma demiri).

5. tegerek (halka).

6. ay.

7. eşik (kapı).

8. sarkay (haç).

9. tajür (deriden rakı kabı).

10. teke.

11. yırakay (?).

12. kulca (?).

Fakat bu tamgaları ancak zenginler kullanır, çünkü fakirlerin atı az olduğundan, böyle de tanıyabilmektedirler. Altay'lılar arasında at satın alma veya hibe halleri pek ender vukubulduğundan, bu işaretler tamamiyle kâfi gelmektedir, alışveriş hallerinde atları ancak rus tüccarlarına satarlar.

Yurt civarında alıkonan kısraklar uzun iplere bağlanır. Yeni doğan kulunlar birkaç gün anasının yanında bırakıldıktan sonra, yün veya at kılından yapılmış yularla, biribirine zarar vermiyecek şekilde iki direk arasına gerilmiş ipe (yä-

(...) raptedilir. Kulunlar burada bütün gün kalır, ancak sağıldıktan sonra analarının yanına ve ot otlamaya gidebilirler.

Yurt civarında bulundurulan binek hayvanları köstekleniir (tujap-yat). Bunun için kullanılan köstekler (tujak), [illegible] fut uzunluğunda, bir ucunda ilmik, diğer ucunda da düğüm bulunan, yünden yapılmış bir bağdan ibarettir. Bu bağ ortasından tutularak ayağın birinden geçirilir ve birkaç defa kıvrıldıktan sonra, uçları öteki ayaktan geçirilerek biribirine bağlanır. Kösteğin diğer bir cinsi de üç ayak içindir (kijän). Bu köstek, kabaca işlenmiş ve uclarında ilmikler bulunan genis bir deriden ibarettir, ilmiklerin birinden yarım fut mesafede ve aynı cihette olmak üzere bir kenet takılmıştır. Kösteğin bir ucu bir ayaktan ve diğer ucu da ikinci ayaktan geçirildikten sonra, kenetler ilmiğe takılır. Kayış kösteğin ortasına takılan diğer bir meşinden veya yün iple hayvanın arka ayaklarından biri bağlanır. Ayakları ezmediği ve aşındırmadığı için, bu köstekler daha faydalıdır. Bundan dolayı Altay atlarının ayaklarında köstek kullanmaktan mütevellit tahribat gözükmez. Sürülerde atların yakalanması kolay bir iş değildir. Bu işi Bunge oldukça açık bir şekilde böyle tasvir etmektedir: "Bize lâzım olan atları yakalamak maksadiyle, komşu yurtlarda oturan Kalmık'lar, birkaç yüz artan müteşekkil büyük bir sürüyü geniş bir düzlüğe götürerek etrafını çevirdiler. Ellerinde, at kıllarından örülmüş ağlar vardı (çalma). Hepsi beş kişi idi. Birkaç defa katlanmış olan uzun ağı kollarında taşıyarak, atları seçmek maksadiyle sürünün etrafında dolaşmaya başladılar. Bu gibi hallerde atlar da onların niyetini anlamış gibi hareket ederek (bu da pek tabiîdir, çünkü umumiyetle ancak iş için gerekli atlar yakalanır) birçok hileler ile gözetliyen süvariden kaçarlar. Şimdi de, bazan bir araya toplanıyor, bazan da muhtelif tarafa dağılarak yüksek sesle kişnerken dört nala koşuyorlardı. Fakat, her defasında arkalarından yetişen Kalmık'lar tarafından geri getiriliyordu. Böylece, tesbit edilen at kendi halini değiştiremez. Eğer kalmık gözüne birini kestirmişse, dört nala koşarken ilmiği atın boynuna atar ve önce ancak yavaş yavaş çekerek bir müddet onu takibeder, sonra atından inerek yerde sürünür, ta ki gittikçe gevşiyen iple ya-

vaş yavaş küçülen daire etrafında koşarak yorulan hayvan üstün kuvvete mağlûp olarak duruncaya kadar. — Hiç şüphesiz, ilmiğin isabet etmediği zamanlar da olur. Kalmık'ların vahşice bağrışmaları, atların kişnemesi ve dört nala koşması, dağlarda aksi-seda halinde çınlar. Bu manzara insanın bütün dikkatini celbeder, seyredenler bazan takipten ustalıkla kaçan güzel ve cesur atın tarafını tutar, bazan da cesur süvarinin tecrübeli eliyle isabetle ilmik atışına sevinir".

Altay atının yetişmesi hakkında umumi olarak şunlar söylenebilir: Kış pek soğuk ve ilkbahar yağmurlu ve donlu (yut) olarak gıda fenalaşmamışsa, gebe kısraklar tam zamanında sağlam kulun doğururlar, aksi halde, meselâ otlıyan hayvanlar buz da yutmuşlarsa, 1870 ilkbaharında olduğu gibi, kısrakların çoğu erken doğurur. (Kalning'in sözlerine göre, mezkûr senede Angoday misyonerliğinde 70 kısraktan 45 i erken doğurmuştur). Birkaç gün anasının yanında kalan kulun, bir iki ay yurt civarında tutulur ve sonra anası ile birlikte sürüye döner. İki yaşında iken damga vurulur, aynı zamanda aygır kulunlar da iğdiş edilir. Bu işi her Altay'lı, herkesin belinde taşıdığı bıçakla yapabilir. Bunun üzerine iğdiş beygirler sürüde bırakılır ve ancak dört yaşında iken binek hayvanı olarak kullanılırlar (tönön). Servet sahibi Altay'lılar kısrak ve aygırlara binmezler, sürüde kalan bu hayvanlar sahibinin gurur ve zenginliğinin ifadesidir. Sonbaharda Altay'lılar arasında, kışı geçiremiyeceği tahmin edilen yaşlı, çok zayıf ve sakat atlar kesilir ve eti, süt bulunmıyan yerlerde kış için muhafaza edilir. Başka zamanlarda ancak bir hastalığa tututlan veya kazaya duçar olan atlar yenir. At kurbanından aşağıda tekrar bahsedeceğim. Kurban için ayrılan atlara ıyık derler ve bunlar yelelerine bir şerit veya bez parçası asılmak suretiyle işaretlenir.

A l t a y ı n atları gibi s ı ğ ı r l a r ı da kendine mahsus cins özellikleri ile temayüz eder.

Geniş alınlı, büyük gözlü ve tabaka halinde geniş ağızlı başının üzerinde, yukarıya veya ileriye fırlamış lir biçiminde boynuzlar bulunur. Boynu nisbeten kısa fakat etli, çene altı oldukça büyüktür. Omuz kısmı arka ile düz bir hat teşkil eder ve geniş haç buradan biraz aşağıya doğru iner. Kuyru-

gun gibi yüksektir, ucları topuklarına kadar uzanır. Göğüs ve vücudu kubbe biçiminde, ön ayakları kuvvetli ve nisbeten kısadır. Arka bacakların butları cüsseli, diğer kısımları da kuvvetli ve tırnakları diktir. Memeleri pek büyük değil, fakat çok kıllı ve çizgisizdir. Süt aynası iyidir. İnce ve elâstiki deri muhtelif renkte yatık kıllarla kaplı ise de, en çok kırmızı renge raslanılır.

Altay ineği, günde takriben 6 stoof (= 12 şarap şişesi), çok mugaddi ve yağlı süt verir. Bunların sütü, ancak önceden buzağı biraz emdikten sonra gelir, bundan dolayı başta buzağılar bırakılır ve biraz emince geri alınır. Bu şekilde alıştırılmalarının sebebi, ineklerin çayırlıkta çobansız otlamalarından ve kendiliklerinden eve dönsünler diye buzağıların evde bırakılmalarından ileri gelmektedir. Kar yağması ile sütün miktarı birdenbire azalır ve kar altında kalan otların bulunması güçleşince büsbütün kesilir. Altay ineğinin hayatında bir hususiyet yoktur, ayrı sürü teşkil etmeyip bütün hayvanlar bir arada bulunurlar.

A l t a y k o y u n u. Altay'lıların, at ve ineğe nazaran daha az koyun beslediklerini yukarda söylemiştim: bundan başka şuna da işaret edelim ki, kuzey bölgesinde güneye nazaran daha az koyun yetiştirilir. Bunun sebebi, orada ormanların bol ve karın derin olmasıdır, bu yüzden koyunlar kışın gıda bulamazlar. Bundan başka kuzey Altay'da otlar daha kaba, yüksek ve usarelidir, halbuki koyunlar ufak ve kuru otu severler.

Altay koyunu 15 karış yükseklik ve 16 karış uzunluğundadır, alın ve burun kemiği, Kırgız koyunları kadar olmamakla beraber kuvvetli bir inhina gösterir. Dişi koyunların (koy) boynuzu ufak, arkaya ve aşağıya doğru büküktür; altı yaşından sonra gevşer ve nihayet düşerler. Erkek koyunların (koçkor) boynuzu daha büyüktür ve gevşemez. Biribirinden uzak ve geniş kulakları, gevşek bir şekilde sarkarlar. Gövdenin ön kısmı arkasına nazaran daha yüksektir. Bacaklar sinirlidir. Altay koyununun, kuyruk kemikleri üzerinde biraz uzayan ve yarım bir kıvrımla nihayet bulan kuyruğu da vardır. Kuyruk, sonbaharda 5-10 pfund kadar gelirmiş. Üzeri-

ni kaplayan uzun yün, derhal başının arkasında başlar, copuk ve dizlerinin biraz yukarısında nihayet bulur. Yünleri hemen hemen hep aktır, kara koyunlar pek ender bulunur. Yün takriben 2 zoll uzunluğunda ve kabadır, kuzu yünü yumşak, daha ince ve daha uzundur. Koyunlar yılda iki defa kırkılır. Bir kısım koyunların yünü dökülmeye bırakılır, dökülen bu yünden keçe ve ip yaparlar. İyi kırkılmış yün yumak halinde satılır. Koyunların yağlanması ilkbaharda başlar ve sonbaharda çoğalır; kar yağınca tekrar azalır ve ilkbahara kadar kuyrukta hiçbir yağ fazlalaşması gözükmez. Büyük sürülerin mevcut olduğu yerlerde, bunların sütünden de istifade edilir.

Koyun eti Altay'lıların esas gıdasını teşkil ettiğinden koyun çok ender satılır.

Altay keçisi de koyun büyüklüğünde olur, yalnız vücudü daha geniş, başı küçük ve boynuzları oldukça büyüktür. Altay'larda keçi çok az beslenir ve bunlar da süt ve etinden ziyade yünü için yetiştirilir. Keçi yününün iyilerinden keçe, fenalarından ip yapılır.

1860 ta Altay'ları ziyaret ettiğim zaman, esas Altay'da, yani Katunya'nın batısında, daha oldukça büyük sürü sahipleri vardı. O zaman bana, Urusul boyunda Toloy adında bir Altay'lının 6000 atı olduğunu söylemişlerdi. Avrupa'lının zenginliği milyonlarından, Altay'lının ise sayısı binlere varan atlarından anlaşıldığına göre bu ifade biraz mübalâğalı gözükebilir. Bununla beraber, o zaman Çuya boyunda çok büyük sürülerin bulunduğuna kendim şahit oldum. Mangday-Zaysan ile zengin Kalmık kadınlarından bir varisin, binlerce baş hayvandan ibaret sürülerini bizzat gördüm. O sırada Çuya ve Kuray bozkırlarında, 3000 e yakın koyundan müteşekkil sürüler de bulunuyordu. Develer ancak Kuray ve Çuya bozkırında mevcuttur, fakat sürü halinde değil. Çuya boyunda sarlık nadir bulunur.

Fakat 1870 yılında yaptığım gezi esnasında Altay'larda korkunç bir fakirliğin hüküm sürdüğünü gördüm. Tüccarların anlattığına göre, Çuya halkı müstesna, şimdi bütün Altay'da sayısı yüzleri bulan at ve inek sahibi pek az kimse bu-

lunurmuş; elli atı olan kimse zengin sayılırmış. Artık Altay ticareti onlar için birşey temin etmediğinden, Moğolistan'da yeni sahalar aramaya mecbur kalmışlardır. Hayvanların mühim miktarda azalmasını, bilhassa Urusul boyunda bizzat müşahede ettim, 1860 yılında burada muazzam hayvan sürülerine rasladığım halde, 1870 te hiçbir hayvan göremedim. Yaşlı adamlar, 1860 yılında bile Altay'ların artık fakir durumda olduğunu söylemişlerdi, çünkü daha birkaç on sene önce, yani asrın ortalarında, 50-100 atı olan kimseye fakir nazariyle bakılırmış. 1870 yılında anlattıkları gibi, bilhassa 1869 da şiddetle hüküm sürmüş olan sığır vebası, Altay'lıların fakirleşmesinde sebep olarak gösterilmektedir. Fakat kanaatime göre, Altay'ları emenler daha ziyade Rus tüccarları olmuştur. Medeni insanlarla saf tabiat çocuğunun karşılaştığı her yerde olduğu gibi, burada da hayat memat mücadelesi vardır. Kuzey Amerika'nın kırmızı derilileri nasıl fakirleşir, kaybolur ve ortadan kalkarsa, aynı şey Sibirya yerlilerinin de başına gelmektedir. Önce onların zenginliği ve sosyal durumları değişiyor; prensler köy ihtiyarı, zengin sürü sahipleri de tırnaklarını kemiren dilenci vaziyetine düşüyor. Fena beslenme yüzünden ırk gittikçe zayıflıyor ve yavaş yavaş büsbütün ortadan kalkıyor. Daha kuvvetli ırkın zorbalığı ve yaptığı haksızlıklar, her merhametli ve iyi insanı müteessir edebilir; fakat bunlar tabiatın kanunlarıdır, açıkça itiraf etmelidir ki muhteşem Altay vadileri, tabiatın zenginliğini ortaya koyamayan göçebeler için fazladır.

Kurtların geceleyin yurt civarında kalan inek ve koyun sürülerine saldırmasına engel olmak için, Altay'lılar birçok köpek beslerler. Fakat bunlar fena beslendiklerinden, zayıf ve saldırgandır, bu yüzden, yalnız başına yabancı bir yurta yaklaşmak tehlikelidir. Vahşi köpek sürüsü, yaklaşan her atlıyı kovalamak ve sıçramakla yurta kadar takip eder ve ancak ev sahibi tarafından değnek ve taşla kovulduktan sonra sakinleşerek yabancıyı terkeder. Köpekler gündüzün yurt etrafında dolaşarak içerde ve dışarda insanlar tarafından atılan yemek artıklarını ararlar; fakat Altay'lılarda böyle şeyler pek az bulunur. Geceleyin bilhassa koyun sürülerinin etrafında dola-

şırlar. İnsan bilhassa güney Altay'da, geceleri koyun sürülerine kurtlar yaklaştığı zaman husule gelen korkunç gürültü yüzünden sık sık uyanır. O zaman yurtları civarında koşan koyunların çıkardığı gürültü ile köpek sürülerinin havlama ve uluması biribirine karışır, adamların bağırarak ve ıslık çalarak yurtlardan çıktığı duyulur. Biraz sonra gürültü kesilirse de, bu hal çok defa bir gecede üç-dört defa tekerrür eder.

Altay'lılar tam manasiylė göçebe değildirler. Altay'larda ot o kadar boldur ki, en büyük sürüler bile pek küçük sahada dolaşabilirler. Fakir kimseler bütün yıl aynı yerde otururlar. Öyle zennediyorum ki, Altay'lılar ancak pislik yüzünden ikametgâhlarını değiştirmek mecburiyetinde kalmaktadırlar. Sürüler her zaman yurtların civarında gecelediği için, bir ay zarfında çamur gibi gübre yığılır ve evlerin içerisinde de çöp toplanır. Altay'lı, ne gübreden istifade etmesini ve ne de evini temizlemesini bilmediği için, ikamet yerini değiştirmeyi tercih eder. Bu yüzden, kuzey Altay'da kayın kabuğundan yapılmış yurtlarda oturan zengin Altay'lılar da ikamet yerlerini değiştirirler. Halbuki göç etmek onlar için pek kolay bir iş değildir.

Yukarda zikredildiği gibi; hayvanlar yaz kış gıdalarını kendileri ararlar. Kışın bu iş, ancak kaya ve dağ eteklerinde şiddetli rüzgâr yüzünden kar tutunamadığı için mümkün olabilmektedir. Bundan dolayı düzlüklerde kar hiç de derin değildir, böylece hayvanlar karın altındaki otu kolayca kazıp çıkarırlar. Bu sebepten hayvanlar, yazın tercihen otu kısa olan yerlerde, kışın ise otu bol olan yerlerde otlatılır. Kışın yurtların içerisinde barındırılan genç hayvanlar için, biraz ihtiyat ot bulundurulur, fakat bunlar yetecek miktarda değildir.

Sürülerin bakımından başka, — yukarda birkaç defa zikrettiğim gibi bu pek sathî bir iştir ve günde birkaç defa at üzerinde sürü civarında dolaşarak hayvanların bir araya getirilmesine inhisar eder — yazın kısrakların sağılması da erkeklere düşer. Bu iş biraz cesaret ister. Zengin adamların, bu işler için erkek hizmetçi tuttukları enderdir, bunları, daha ziyade civarda yaşıyarak zenginin kazanından

yiyen ve onun eski elbiselerini giyen fakir komşuları yapar. Yazın, hayvanlardan bol miktarda gıda temin edildiği zaman, zenginler yemek, içmek, tütün kullanmak, uyumak ve civarda atla dolaşarak yine içmekten başka bir iş yapmazlar. Fakir kimseler, durumun müsaadesi nispetinde zenginlerin yurtuna yaklaşarak içerde uzanırlar. Burada sayılan meşgaleler, birbiri arkasından tevali eder. Tıka basa yendikten sonra pipo yakılır ve içmek faslı başlar. Evde rakı yoksa, bunu tedarik etmek için komşu aul'lara gidilir. Burada veya evde toplanan mecliste, adamlar yerlerinden kalkamıyacak hale gelinciye kadar bolca içer, gevezelik eder, anlatır ve şarkı söylerler. Sonra, daha az sarhoş olanlar evlerine gider, diğerleri ise eğerlerini başlarının altına ve kürklerini de üzerlerine atarak kendilerini Morpheus'un kollarına terk ederler, ta ki uyanınca tekrar baştan, yani yemekten başlıyabilsinler. Sürülere bakmak için ancak aç ve genç adamlar gönderilir.

Altay'lı, yayan yürümesini hiç beceremez. Yürürken ayaklarını sürterek ve sallanarak ağır ağır gider. Biçimsiz ayakkabı ile çok defa kuşağından aşağı sarkan kürkü de buna sebebolur. Fakat ata biner binmez Altay'lının bütün vücut durumu değişir. O burada kendisini yerinde hisseder, gözü açılır, vücudu doğrulur, sanki damarlarına taze kan fışkırmış gibi olur. Atla süvari bir bütün haline inkılâp eder, insan ancak bu hali gördükten sonra Yunan muhayyilesinde kuzey atlılarından centaur'ların nasıl meydana geldiğini anlıyabilir.

Altay'lı atına her zaman soldan yanaştığı için, atlar sağdan kimseyi yaklaştırmaz. Ata binmek istediği zaman, önce gemin sol halkasına takılı ipi yakalıyarak bunun ucunu birkaç defa eline dolar, sonra aynı eliyle dizgini tutarak sol ayağını üzengiye sokar, bunun üzerine sağ eliyle eğerin ön kısmına yapışarak hayvanın üzerine fırlar. At üzerinde iken vücudu düz ve elleri yandadır, bunları, süratli giderken de sarkıtmaz. Üzengi kayışları pek kısa olduğu için, süvarinin dizleri kaim zaviye teşkil eder ve eğerin üzerinde alçak bir iskemlede imiş gibi oturur. Buna bakmadan Altay'lı yokuş aşağı veya yukarı pek hızlı gittiği zaman dahi veya büsbü-

tün sarhoş olsa bile attan pek seyrek düşer. Süvari tam bir emniyet hissi içerisindedir; atların ağır veya çabuk gitmesi onu pek az ilgilendirir; gerek dörtnala giderken ve gerek en tehlikeli dağ yollarında ilerlerken bile, sükûnetle sağ çizmesinden piposunu çıkararak tütünle doldurur, ateşler ve çakmağını tekrar kuşağının içerisine sokar, bütün bu hareket esnasında dizgini eğerin üzerinde bırakarak ancak çılbır'ı (yular sapı) elinde tutar. Bu esnada yol ve atın gidiş tarzı onu pek az alâkadar eder. Öyle adamlar gördüm ki, kolanı kopmuş eyerin üzerinde oturdukları halde attan yuvarlanmıyorlardı. Süvari, ancak kolanı kopmuş vahşi bir at üzerinden veya at kendisi yuvarlandığı zaman yere düşer. Atın yuvarlanacağını fark edince, çılbır elinde olduğu halde derhal ayaklarını üzengiden çıkarır ve hayvandan evvel kendisini bir tarafa atar, fakat atın kaçmasına mâni olmak için çılbır'ı elinden bırakmaz. Bıratı'dan Muytu'ya gönderilen kılavuzlarımızdan birinin beşinci günde tekrar Bıratı'ya döndüğünü gördüğüm zaman, at üzerinde gitmenin Altay'ıları ne kadar az yorduğuna şahit oldum. O ancak bir gece uyumuş ve en korkunç yollardan giderek ortalama 200 verst katetmişti.

Kadınlar da aynen erkekler gibi ustalık, emniyet ve tahammülle ata binerler.

Altay'ıların binek takımı pek sadedir. Yular, ya yün ipten veya kaba bir şekilde sepilenmiş kayıştan yapılır. Fakat hiçbir zaman demir ağızlığı bulunmaz, sol tarafına, umumiyetle bir sajen' uzunluğunda bir ip takılır. Bu yular, ancak at sürüye serbest bırakıldığı zaman çıkarılır, başka zamanlarda, hattâ kantarma takıldığı zaman bile başında kalır. Kantarma (ügön) umumiyetle ince ve örülmüş kayıştan yapılmış olup, gemden başın iki yanı boyunca uzanan yan kayışlardan, başın orta kısmında yan kayışları birleştiren ve çapraz olarak burun kemiğinin üzerinden geçen bir burun kayışından ve başın altından geçen çapraz bir kayıştan ibarettir. Yan kayışlar atın kulakları arkasında birleşir. Gemin iki tarafında küçük halkalar bulunur ve bunlara ince kayıştan kesilmiş dizginler bağlanır. Yular, atın kaçmasına engel olmak maksadiyle kullanılır, çünkü bu takdirde geniş ve

ıssız yerlerde binicinin hayatı tehlikeye düşer. Yular sapı, atı bağlamak veya sıkıca tutmak için her zaman hazırdır, böylece atın uzaklaşması tehlikesi ortadan kalkar.

Altay eyerinin gövdesi, takriben 2 3/4 karış genişlik ve 12 karış uzunluğunda iki tahtadan ibarettir ki, bunların uclarına yukarıya doğru kavisli bir şekilde budaklı ağaçtan kesilmiş ve kayıştan kuşaklar takılmış çıtalar yerleştirilir. Ön ve arka çıtaların hörgüçleri arasına, yuvarlak veya düzleştirilmiş ağaç yerleştirilir, o suretle ki, hörgüçler bunun üzerinde kalır. Gövde tahtasının iki ucunda ve takriben ortasında delikler bulunur, uctaki deliklere kolanlar, ortadakisine üzengi kayışları takılır. Gövde tahtasının arka ucunda, birine kuyruk kayışı ve diğerine de, takriben 3/4 arşın uzunluğundaki (kancıga) kayışı takılan birer delik daha vardır. Küçük tokaları ihtiva eden ve çok defa dar ve örülmüş kayışlardan yapılmış olan kolanların öndekisi hemen ön ayakların gerisinden, ve diğeri de karın altından geçirilir. Tasvir edilen bu eyer gövdesinin üzerine, çapraz ağaç çıtaların arasında kalacak şekilde, keçeden yapılmış ve umumiyetle 8 karış uzunluğunda olan bir eyer minderi yerleştirilir. Gövdenin altında da türlü türlü keçeler bulunur ve hayvanı eyerlemeden önce sırtına keçeden bir örtü (tokum) atılır. İyi eyerlerde çapraz kavis daha güzel işlenmiş ve eyer minderi de kara bir deri ile örtülmüş olur. Bu gibi eyerlerin üzengisi de gem demiri gibi, umumiyetle yerli yapıdan olmak üzere, demirden, kötü eyerlerde ise budaklı ağaçtan olur. Süslü ve madenî parçalarla kaplı kayış mamulâtı ve eyerler pek nadir olup, bunlara en çok Çuya bozkırında raslamak mümkündür, bu gibi takımlar Moğol veya Türböt'lerden satın alınmış olur.

Altay'lılarda kadınların binek takımı erkeklerinkinden farksızdır, ancak onların kantarma ve eyer kayışları çok defa deriden yapılmış ve yerli mamulâtı demir parçalarla süslenmiş olur.

Altay'lı, yukarda zikrettiğim gibi, yazın hemen hemen tamamiyle işsizdir, bu mevsimde ancak bazı av meraklıları yüksek dağlarda geyik ve dağ deçisi peşinde dolaşırlar. Buna karşılık, kışın bütün erkekler avla meşgul olur. Umumiyetle,

kısmı (emniyetsiz) tetikten ve üst kısmı da çatal gibi eklenmiş bir parçadan ibarettir. Ateş edileceği zaman, kutudan sarkan ve yanan fitilin ucu horozun çatalına takılır ve işaret parmağı ile tetiğe basılmak suretiyle barut dolu göze yaklaştırılır.

Altay'lıların kullandığı saçma taneleri demirden yapılmış olup, çaptan biraz küçüktür ve namluya atıldığı zaman dipteki mahrutî boşluğa düşerler; ağırlıkları dolayısı ile bunun ağzını kapatmakta iseler de, kenarlarda biraz boşluk kalır. Bu yüzden, ateş esnasında o kadar şiddetli sarsar ki, ansızın patladığı zaman insanın elinden fırlayabilir. Altay'lı silâhını çok iyi kullanır, diğer patlayıcı silâha nazaran daha çabuk doldurur ve ateş eder, bu yüzden fitilli tüfekler hiç de fena gözükmez, yalnız ilk hazırlık anı olan fitilin yakılma zamanı biraz uzun sürer ve sonra rutubetli havalarda hiç kullanılamaz. Çabuk ateş şöyle cereyan eder: avcı, ağzına birkaç saçma tanesi alır, namlunun ağzını göğsüne dayar, sonra boynunda asılı bulunan ve diğer parmakları ile yakalamış olduğu mermi kabının kapağını sağ elinin baş parmağı ile açar, sağ elini hafifçe kaldırmak suretiyle bu kutudaki barutu namluya döker aynı zamanda ağzındaki saçmalardan bir tanesini de içeriye atar, çatal ayaklar yere dayanacak şekilde silâhı indirir, bu esnada dipçiği sağ omuzuna dayar, diz çökerken barutun kalan kısmını dipçikteki göze boşaltır, küçük parmağı ile fitilin ucunu horozun çatalına iliştirirken tetiğe basar. Bu tasvir pek uzun gibi geliyorsa da, avcı alışık olduğundan hareketler çok çabuk cereyan eder, öyle ki, yanan fitille saçma taneleri hazır olduğu zaman dakikada iki-üç defa ateş edebilir. Bundan başka Alty'ıların, at üzerinde kullandıkları daha küçük filintaları da vardır. Av esnasında insanlar saçma ve mermi torbasını ihtiva eden bir kuşak kuşanırlar, ve boyunlarına da barut dolu kutucuklar bağlanmış bir bağ takarlar. At üzerinde ava giden Altay'lı silâhını kayışla arkasında taşır, fakat çatalları yukarıya baktığı için bu hal güzel bir manzara arzetmez.

Altay'lılar tam mânasiyle bir avcı halk olarak vasıflandırılamazsa da, onların hemen hemen hepsi de az çok avla meşgul olur ve çoğu güzel nişancıdırlar.

Levha: 8

Yük hayvanı

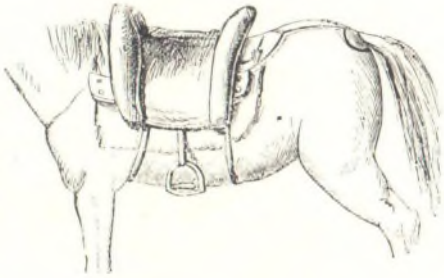

Altay eyeri

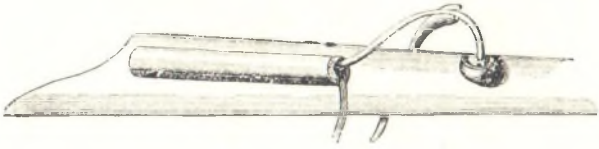

Tüfek dipçiği

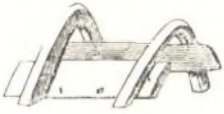

Semer

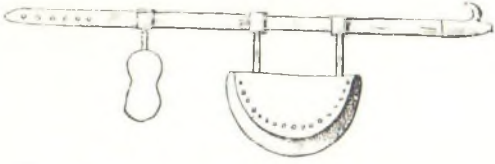

Kurşun ve mermi torbası

Çatalayaklı tüfek

Altay mermileri

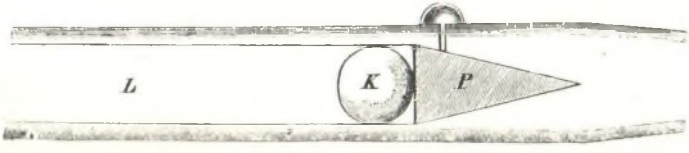

Tüfeğin içi

Erkekler ev işi ile pek az meşgul olur. Evde yardımda bulunmak istedikleri zaman da bu yardım yurt iskeletinin hazırlanması, tekne, boru, çanak ve tabak gibi ağaçtan alet ve edevatın oyulması, kayıştan ince bağların örülmesi, deri kesilmesi, kayın kabuğundan kaplar yapmak ve odun yarmak gibi işlere inhisar etmektedir. Bu işlerden her erkek anlar, yalnız zenginler bunu boğaz tokluğuna fakir komşularına yaptırırlar. Bu işlerin şu veya bu kısmında ustalık gösteren erkekler, komşularının talepleriyle karşılaşır ve misafir gibi iyi kabul görür. Böylece burada da el sanatkârları sınıfının, ağaç ustası, örücü, deri kesici ve sepici gibi ilk başlangıç izlerine raslamaktayız. Demircilik sanatı daha ziyade ilerlemiştir. Bunu ancak münferit kimseler öğrenir ve demirciler az bulunduğu için her tarafta büyük itibar görürler. Altay'lı demirciler pek ustadır ve yaptıkları işlerin iyiliği ile etrafta ün salmışlardır. Bilhassa demiri çelikleştirmekte mahir olduklarından, Rus bıçakları yanında Altay bıçakları tercih edilir. Altay'larda dolaşan bütün Rus tüccarları, yanlarında hep Altay bıçağı taşırlar. Altay'lı demirciler bundan başka oyma bıçağı, ilbek (ağacı oyarak kap yapmaya yarıyan bir alet), balta, çakmak, gem ve tüfek yaparlar. Kengi gölü boyunda bir fırsatını bularak bir demirciyi ziyaret etmiş ve işçinin ustalığı karşısında hayran kalmıştım.

Demircinin çalışma yeri şöyle kurulmuştu: Yurtun ortasındaki ocağın yanında, takriben 1 ½ arşın yükseklik ve 2 - 3 karış kalınlığında balçıktan bir duvar vardı. Arka duvarın (a) uclarına bitişik olarak, birer arşın uzunluğunda ve açık zaviye halinde iki yan duvar örülmüştü (b ve c). Arka duvarın tam ortasında, iki karış derinliğinde ve bıçak gibi dar bir açıklık bırakılmış olup (d), körükün ucu buraya dayanıyordu (e). Üç taraftan duvarla çevrilmiş bu sahaya, ufak parçalara ayrılmış karaçam kömürü yığılmıştı. Demircinin aletleri iki çekiç, iki maşa ve bir örsten ibaretti (hepsi de Rus mamulâtı idi). Demirci bu basit teşkilâtla, güzel olmasa bile kullanışlı ve işe yarıyan aletler imâl etmektedir. Demircilerin bilhassa bağlama ve kaynak işindeki

ustalığı zikre değer. Meselâ, bir adamın kırılmış bir dikiş iğnesinin başka hiçbir vasıtaya müracaat etmeden gözümün önünde kaynatıldığına şahit oldum. Bu iş körük ağzının inceliği ile mümkün olabilmektedir, bu suretle hararet bir noktaya toplanarak ince doğranmış kömür arasında kıl gibi hat halinde alevler meydana getirmektedir. Demirci için en zor iş tüfek yapmaktır. Tüfekler yeni baştan hemen hemen hiç yapılmaz, çünkü bu gibi noksan teşkilât karşısında nam-

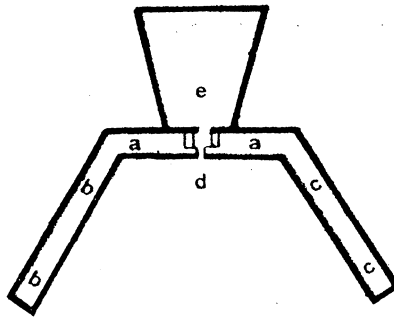

lu meydana getirmek ancak pek nadir ustalara müyesser olur. Altay'lı demirciler, umumiyetle Rus tüccarlarından eski askerî tüfekler satın alarak bunun makanizmasını atar ve mahrut biçiminde yenisini takarlar. Bu ekleme dahi hususi bir ustalık ister, çünkü ayrı bir yardımcı parça takılmadan yapılması lâzımdır. Demirci, namlu ile makanizmayı o suretle yerleştirir ki, gerek namlu ve gerek makanizmanın ucları alevin tesiri ile bembeyaz hale gelir, tam erime noktasına vardığı zaman kuvvetli bir çekiç vuruşu ile her iki demir parçası birbirine raptedilir.

Erkekler yurtta her zaman işsiz oturduğu halde — hiçbir iş yapmadan vakit geçirebilmeleri hayrete şayandır —, kadınlar durmadan çalışmaktadır. Çocuk bakımı, yemek pişirme ve yiyecek tedariki, aileye elbise hazırlamak, deriden ev aletleri yapmak, az olsa bile ziraat, hayvan bakımı ve hattâ odun tedariki gibi evin bütün derdi onların omuzundadır. Çoğu genç kızlar olmak üzere ancak kadınlar hizmetçilik yapar, halbuki bir erkek, açlıktan ölecek dereceye gelse dahi, hürriyetini feda etmeyi bir zillet sayar; o yarı cıp-

Bir Altay yurtunun içi; çizen: Paul İvaçef.

lak bir vaziyette komşu yurtları arasında dolaşır, fakat kendi işi ve çalışkanlığı ile vaziyetini düzeltmeyi düşünmez.

Daha güneş doğmadan erkekler tatlı uykuda iken, ev kadınları, daha muayyen yaşı aşmamış olan kadın akrabalar, oniki yaşından yukarı kızlar ve kadın hizmetçiler hepsi de yataklarından kalkar ve bir kısmı kovalarla, yurtun etrafındaki inek, koyun ve keçileri sağmaya çıkarlar; bir kısmı hayvan yavrularını sular ve bir iki tanesi de odun getirerek mutfak için ilk hazırlığı yapar. Bir saat sonra süt dolu kovalar yurta taşınır. Kazanın altında ateş yanar, süt kaynar ve tulumlar dökülür. Arkasından tekrar kazan asılarak kahvaltı hazırlığı başlar. Zengin evlerde kahvaltı tuğla çayından, fakirlerde ayran ile pek ince un çorbasından ibarettir. Bu sırada erkekler de kalkar ve çok defa yıkanmadan sofraya otururlar. Gürültülü konuşma ile kahvaltı yapılır. Sonra erkekler kısrak sağmak ve atlara bakmak için evden çıkınca çocuk bakımı başlar. Çocukların yemeğini hemen her zaman anneleri yedirir, halbuki diğer mutfak işlerine kızlar ve hizmetçiler bakar. Bundan sonra ev kadını dikişe oturur, eski elbise ve çizmeleri yamar, yenilerini hazırlar, eğer örtüsü ve tulum diker; bu işlerinde ona büyük kızları da yardım eder, diğer akraba veya hizmetçiler ise mutfakta uğraşır. Ayran karışıtırılır, sütün kaymağı alınır, tereyağı yapılır, rakı kaynatılır. Bütün bu iş esnasında durmadan tütün kullanılır. (Erkek, kadın ve çocuklar, ancak yemek veya başka bir iş yüzünden mecbur kaldıkları zaman pipoyu ağızlarından bırakırlar). Birkaç saat sonra ahali tekrar ocak başında toplanır, yine yemek faslı başlar. Arksından rakı tulumu gelir ve bolca içilir. Komşular zengin evlere gelerek içer ve gevezelik ederler. Bu meclise, kadınlardan ancak artık ev işi yapamıyan yaşlılar iştirak eder. İçkiyi umumiyetle ev sahibi dağıtır. Süt rakısı[1] umumiyetle pek zayıf olduğundan, tesirini göstermesi için çok içmek lâzımdır. İçki esnasında kadın ya çalışır, ya çocuklara bakar veya erkekler arasındaki çekişmeyi önlemeye çalışır. Evde rakı çok ise hazır olanlar sarhoş oluncıya kadar içer ve eyer veya eyer örtülerini baş-

[1] Yapılışı için aşağıya bak., s. 309 (Çeviren).

larının altına koyarak, yedikleri yerde derhal uykuya dalarlar. Rakı az ise, erkekler derhal evden çıkarak içmeye devam edebilecekleri başka bir yurt ararlar. Bu uğurda atla gitmeye de katlanır ve bazan uzun yola da çıkarlar. Erkekler uyurken kadınlar evdeki işlerini görür ve akşam yaklaşınca yurtun etrafında tekrar faaliyet başlar, çünkü inekler geri döndüğünden onları tekrar sağmak, sütü kaynatmak ve toplamak icabeder. O aralık erkekler tekrar uyanarak kadınların hazırladığı sofraya otururlar. Ancak akşamleyin erkekler yatıp epey zaman geçtikten sonra kadınlar yatağa girer ve ertesi gün zahmetli hayatına tekrar başlar.

Kadınlar, bütün bu işlerden başka, ancak birkaç kare sajen'den ibaret olan tarla işi ile de meşgul olurlar. Burasını çapa ile işler ve arpa ekerler. Urusul'un orta kısımlarında gördüğüm gibi, büyük tarlalarda erkekler çalışır. Anlatılanlara bakılırsa, otu da kadınlar biçermiş.

Durumlarına göre Altay'ların büyük bir kısmı et yiyen sınıftandır, çünkü onlar süt, hayvan yağı ve et gibi hemen hemen ancak hayvan mahsulü gıda ile geçinirler. Arpa pek az ekildiği için, gıdanın ancak küçük bir kısmını teşkil eder, bunun gibi, Altay'lılar unu da ancak geçim bakımından müşkül olan yıllarda satın alırlar. Süt kaynatılmadan hiç kullanılmaz, sağar sağmaz kaynatılarak büyük tulumlara doldurulur ve ekşimeye bırakılır; iyi hazırlandığı zaman çok lezzetli olan bu ekşi inek sütüne **ayran** denir ve Altay'ların bütün yaz esas gıdasını teşkil eder. Kımız veya Altay'cada **çegän** tesmiye edilen ekşi kısrak sütü o kadar koyu değildir. Bu içki Altay'da saf olarak kullanılmaz, umumiyetle inek sütü katarlar. İlk senelerde hoşuma gittiği halde, sonra Kırgız'ların mükemmel kımızına alışınca bu içkiyi beğenmez oldum. Ayran ile çegän, tulumda arta kalan ekşi süt ile hazırlanır. Çok defa her iki içki de karıştırılır ve peyniri dibe çöktüğü için, çanağa koymadan önce iyice çalkalanır. Kaynadıktan sonra sütün üzerindeki kaymağı alınarak ayrı bir kapta toplanır. Sütün bir kısmından peynir yapılarak güneşte kurutulur ve kış için saklanır. Ayranın bir kısmından rakı kaynatılır, çok lezzetli ve tatlı olan beyaz peynir kısmı (irimçik) torbalarda toplanır. Ayran ile çegän'dan başka, yazın süt, kaymak ve

tuzla kaynatılarak tuğla çay da içilir, fakat alışmamış bir kimse için çok acayip bir tadı vardır. Zenginler çay esnasında irimçik-peyniri de yerler, fakat bu ancak tatlı yerine geçer. Yazın ancak çok zengin olanlar et yer, fakirler ise bir hayvan kazaya duçar olduğu zaman, veya bayram yahut kurban günlerinde et yüzü görürler. Umumiyetle çok miktarda yaşlı hayvan ancak sonbaharda kesilir ve etleri kış için saklanır. Altay'lı için kış fena bir zamandır, çünkü fakir kimseler uzun müddet peynir ve et bulamadıklarından ve yazın da tarlada ekin ekmeyi düşünmediklerinden hayvan gibi aç kalırlar. O zaman çok defa salgın halinde açlık ve hastalık peyda olarak halkın büyük bir kısmını alıp götürür. Fena yıllarda, ne yapacağını şaşıran fakirler gözlerinin önünde ölmesini görmektense, çocuklarını rus köylerine götürüp satarlarmış. O zaman, çocuksuz kimseler bunları besleme şeklinde satın alır ve vaftiz ederek büyütürlermiş. Böylece rus köylüsü olarak büyümüş Kalmık'lara kendim de çok rasladım. Hayvanlardan bilhassa at, koyun ve keçi kesilir, inekler tercihen rus'lara satılır. Sert peynir kışın suda karıştırılarak ayran tadında bir şey hazırlanır. Kaymaktan tereyağı yapılır ve av esnasında gıda yerine geçer. Arpa kızartılarak ezilir ve suda pişirilir.

Altay mutfağının yemek listesi işte aşağı yukarı bundan ibarettir. Zenginle fakirin gıdası tamamiyle aynıdır, aradaki fark ancak kazanın büyüklüğü ile yemeğin miktarından ibarettir. Fakir kimse, ancak elinde olanı yer, fakat bu da umumiyetle çok az olur, zenginlerin yiyeceği çok olup da yazın yurtunda bulunanlara bol keseden ikram etmezse biçokları ölüme mahkum demektir. Bu durum karşısında Altay'lının midesi acayip bir seyre tabi kalır, o da gençliğinden itibaren yemek hususunda en büyük intizamsızlığa alışkandır. Altay'lı, yemek hususunda hiçbir şikâyette bulunmadan günlerce aç kalabilir, fakat tekrar gıda bulduğu zaman da ölçüsüz yer. Yanımda bulunan kozak, dört kılavuzun yağlı ve büyük bir koyunu bir oturuşta yediklerini sık sık gördüğünü söylerdi. Bir altay'lı midesinin nelere dayanabildiğini 1860 yılında Salcar'da gördüm, Karım ancak birkaç kaşık yağ kullanmak suretiyle köfte yapmış ve 8 pfund kadar erimiş,

sıcak tereyağını bir ağaç kap içerisinde başka bir güne saklamıştı. Kap önümüzde iken, kılavuzlarımızdan birinin iştahla tereyağına baktığını gördüm. Ona, arzu ettiği takdirde tereyağından verebileceğimi, fakat kendimize de yetişmiyeceğinden ekmek veremiyeceğimi söyledim. Kozak'ım gülerek: "O, bunu yalnız da yer" dedi. Buna inanmak istemedi sem de, öteki kendisi de tasdik etti. Bunun üzerine, yiyip bitirmek şartı le kabı ona verdim. Kalmık, hakikaten büyük bir zevkle işe girişti ve kaptaki bütün malzemeyi (dediğim gibi, en azında 8 pfund), tuzsuz ve ekmeksiz, parmaklariyle dibine, kadar silip süpürdü. Bütün gün bu kılavuzun yanında gittiğim halde, onda hiçbir uygunsuz hal göremedim.

Kılavuzlarımıza gıda olarak her zaman et verdiğimiz için, Kalmık'ların et pişirişlerini sık sık görebiliyordum. Bunu ufak parçalara doğrayarak tuzsuz kazana atıyor ve en çok 10 dakika kaynadıktan sonra ateş üzerinden alarak yarı pişmiş vaziyette yiyiyorlardı. Etin ancak bu şekilde lezzetli olduğunu söylerlerdi. Çorbayı kaynatmaz ve ancak bir kısmını içerler. Etin bazı iyi parçalarını, ateşin etrafında yere çaktıkları şişlerde, birkaç defa döndürmek suretiyle kızartıyorlardı.

Altay'lı, yemek hususunda müşkülpesent değildir, o, yenebilecek her şeyi yer, bozuk, kokmuş veya yanmış olmasına aldırmaz. Buna karşılık yabancıların keskin ve ekşi şeylerinden hoşlanmaz. Hardal, biber ve hattâ sirke bile onu çileden çıkarır. Meselâ 1860 yılında Ülögön boyunda başımızdan şöyle bir şey geçti: tanıdıklarımızdan biri tarafından yol için verilen tuzlanmış çil kuşunu yerken, Altay'lılardan biri, bu acayip yemekten tatmak için bir parça rica etmişti. Fakat çok hoş bir tadı olan ekşi eti ağzına alması ile yere tükürmesi bir oldu, kendisini yere atarak bağırıyor ve: "ağzımı yaktı" diye söyleniyordu. Aynı şekilde Altay'lılar keskin tuzlu yemekleri de sevmezler. Çaya tuz kattıklarını gördüm, fakat yemeklerine pek az tuz atarlar. 1860 da Çuya'dan dönerken, Altay'lıların ne kadar az tuz kullandıklarına maalesef kendim de şahit olmuştum. Zasedatel'in aşçısı yanlışlıkla benim tuzumu almış olduğundan, Çibit'in öte tarafında tuz-

suz kalmış ve Ülgemen'e kadar yol üzerinde rasladığımız hiçbir yurtta ufacık bir tuz kırıntısına bile raslayamamıştık.

Yiyecek hazırlama işlerinden, ancak yazın kadın işlerinin büyük bir kısmını teşkil eden rakı kaynatılması tasvire değer. Büyük bir kazanın yarısına kadar, karışık olarak ayran ile kımız konur ve üzeri, kazanın kenarlarına tamamiyle uyan iki parçadan ibaret bir kapakla örtülür, kenarda kalan açıklıklar çamurla gübre karıştırılmak suretiyle sıvanır. Her kapak parçasının ortasında, takriben 2 karış uzunluğunda birer delik bulunur. Bu deliklere, uygun olarak ağaçtan yapılmış birer boru geçirilir ve bunların da kenarları sıvanır. Dar bir zaviye teşkil eden bu borular (çorgo), kısa ucları kapaktaki deliklere ve uzun ucları da, içerisinde soğuk su ile yerde bulunan kaptaki (toskur) iki çömleğe sokulacak şekilde paralel olarak yerleştirilir. Kazanın altında yanan hafif ve devamlı ateşin tesiriyle mayi yarı kaynar vaziyette tutulur. Bu mayiden çıkan alkol ile su buharı, soğuyarak çömleklerde toplanır, buna arakı (süt rakısı) derler, lezzetli irimçik kazanın dibinde kalır. Bu süt rakısı çok zayıf olduğundan, bizim rakılara benziyebilmesi için iki defa kaynatılması lâzımdır. Fakat bunu, ancak içkiye fazla düşkün olan kimseler yapar. Rakı, hususi surette bunun için hazırlanarak ağaç tıpa ile kapanan ve demirden süsleri bulunan bir tulumda (tajur) saklanır. Yazın bu süt rakısı hadsiz hesapsız içilir, bu yüzden sütün bol olduğu aylarda hemen hemen bütün Altay halkı sarhoş olur. Çok kullanılmamakla beraber, kadın ve çocuklar da rakı içer. Süt rakısının ekşi ve tiksindirici bir tadı ve aynı şekilde hoş olmıyan bir kokusu vardır, bu yüzden önceleri içmek kolay değildir, fakat sık sık içince insan alışır ve artık kokusu hissedilmez olur. Hiçbir tesir hissetmeden bir veya iki kâse içilebilir.

Bir seyyah için, Altay'lıların günlük yaşayış ve işleri hakkında geniş fikir edinmek çok zor bir iştir. Seyyahın bir aul'a gelişi bile hususi bir durum yaratır ve Altay vâdilerinde yaşıyanların sakin hayatında bir bayram tesiri yapar. Kervanın peyda olması ile genç, ihtiyar yurtlardan fırlar ve bu haber komşu mıntakalara da yayılır. Birkaç saat sonra yurtlar adamlarla dolup taşar ve herhalde aylardan beri

görülmiyen bir faaliyet başlar. Ancak bir yerde uzun müddet kalınca hayat sakinleşir, fakat bizzat şahit olduğum gibi, ancak birkaç hafta geçtikten sonra intizama girer. Halkın bayram için toplandığı zamanlarda gelen seyyah daha az tesir yapar. Bu gibi hallerde ahali daha ziyade kendi iş ve zevki ile meşgul olduğu için, yabancıya karşı alâka ikinci plânda kalır. Bu gibi bayramlarda çok defalar hazır bulundum. Kurban esnasındaki dinî merasimden ayrıca bahsedeceğim. Diğer önemli bayramlar ilk ve sonbahar bayramlarıdır. Bundan başka yazın at gibi büyük hayvanlar kesildiği zaman zenginler sık sık ziyafet çekerler. Bu gibi haller gerek çocuğa ad verme ve düğün gibi aile bayramlarında, veya kazaya uğrayan bir hayvanın kesildiği zamanlarda vukubulur.

Bir hayvan öldüğü zaman nasıl başına kuşlar uçuşarak her biri yağmadan kendisine bir hisse koparmak isterse, bunun gibi, hayvan kesildiği zaman da yalnız akrabalar toplanmaz, civardaki bütün fakirler yığın halinde etrafı sararlar. Hazır bulunan erkeklerin hepsi de hayvanın kesilmesi, derisinin yüzülmesi ve parçalanması esnasında herhangi bir şekilde yardımda bulunmak ister. Kan çanaklarda toplanır ve büyük bir kısmı fakir komşuların kulübelerine gider; küçük bir kısmı da taze taze içilir. Fakirler, zenginlerin beğenmediği parçaları da kapmaya çalışır. Fakat bu esnada, bağırma, değnek ve taşla hayvanın etrafından kovuldukları halde insan grupu arasından hayvan kesilen yere sokulmak istiyen köpeklerle mücadele etmeye mecbur kalırlar. Hayvan kesilip derisi soyulduktan sonra eti parçalanır ve üç kısma ayrılır. Birinci kısmı, pişirmek için ayrılan parçalar teşkil eder, bunlar uzun ve ince parçalar halinde kesilen ön ve arka bacak etleri ile etrafında takriben 1 zoll kalınlığında et bırakılan kemiklerden, sonra arka, kuyruk ve boyun parçalarından ibarettir. Baş, paça ve bağırsaklar ikinci kısmı teşkil eder. Göğüs ile kaburgalar üçüncü kısma ayrılır. Kadınlar kazanı hazırladıktan sonra etli kemiklerle arka ve kuyruk parçaları pişirilir, uzun et parçaları ise yurdun civarında asılır. Baş ile iç uzuvların bir kısmı ve paçalar kısmen başka bir kazanda kaynatılarak fakir misafirlere tah-

sis edilir ve kısmen de komşudaki aç ailelere hediye edilir. Bunu ellerine geçirenler derhal uzaklaşırlar. Fakat yemeye iştirak edecekleri için, erkek komşular yerlerinde kalır. Göğüs parçaları ile iç uzuvların bir kısmı, yağ ve kaburgalar eyer örtüleri üzerinde yurta taşınır ve şeref mevkii civarına konur. Bunun üzerine misafirler yurtta toplanarak derece ve itibarlarına son derece dikkat etmek suretiyle yerleşir, fakirler ise kapı dibinde oturur. Su kaynarken ev sahibi kadın ve erkekle şerefli misafirlerden biri, eyer örtüsü üzerindeki parçaları misafirlere dağıtır, fakat herkes kendi derecesine göre iyi veya fena parçayı alacağından, bu işe çok dikkat edilir. Bunun üzerine misafirler arasında hummalı bir faaliyet başlar. Herkes, kebabını kendisi hazırlar. Bazıları güzel et ve yağ parçaları alarak, bunları takriben 6 karış uzunluğundaki çubuklara (tiş) sokarlar, bazıları göğüs parçalarını çubuklar arasına gererler ve bir kısmı da kaburgaların alt kısmındaki eti sıyırarak bunları kemiğin yukarı uçlarına sararlar, ve yine bazı kimseler bağırsakların iyi parçalarını elleriyle temizliyerek şişe sararlar. Neticede herkes kendi şiş veya kemiğini tam ateşin yanında yere sokar ve her tarafından kızarması için gayretle çevirir.

Kazandaki et daha iyice pişmeden misafirlere dağıtılır, bu işi yine ev sahibi kadın ve erkek ile şerefli misafirlerden biri yapar. Bütün misafirlere hisseleri verildikten sonra, kapıya doğru da parçalar atılır; orada bekliyen fakirler, aralarına karışan köpeklerle mücadele ederek bunları kapışırlar. Misafirler, et taksim edilirken bunun için kaput veya kürklerinin eteklerini ev sahibinin önüne uzatır ve bunu yemek esnasında tabak yerine kullanırlar; et, bıçak ve elle yenir, fakat eller umumiyetle önceden yıkanmaz. İleri gelenler iyi eti yedikten sonra, kemiğini fakirlere atarlar, bunlar da yenebilecek ne kalmışsa bıçak ve dişleriyle her tarafını kemirir ve kırarlar, ancak üzerinde hiçbir şey kalmadıktan sonra yurtun etrafında kemik parçalamakla uğraşan köpeklere atarlar. Yemek esnasında tam bir sükûnet hâkim olup, ancak kırılan kemik sesleri, kıkırdağı parçalıyan dişlerin gıcırtısı ve köpeklerin kemik parçalarken çıkardığı sesler duyulur. Yemekten sonra misafirler yağlı elleri-

ni çizme ve kürklerine silerek kebaplarına uzanırlar ve yanmış taraflarını ayırdıktan sonra bunu da kemali afiyetle yerler, artıklar, eskisi gibi yine fakirlerle köpeklere atılır. Lezzetli yemekten sonra fakirler yurttan çıkar, ancak çağrılmış misafirler kalır. Şimdi umumi bir konuşma başlar. Ev sahibi taşur'u (rakı tulumu) getirir ve ağaç kaplar elden ele dolaşır. Her misafir sağ elinin işaret parmağı ile kaptan birkaç damla sıçratarak duasını okur ve bir hamlede kabı boşaltır. Bunun üzerine yabancı misafirler gider, ancak akrabalar kalır ve içmeye devam ederler. Bütün hazır olanlar tamamiyle sarhoş olduktan sonra uyumak için uzanırlar.

Altay'ların selâmlaşma usulü ve — tâbir caizse — içtimai âdetleri bilhassa bu gibi hallerde belli olur. Her yeni gelen hiçbir şey söylemeden yurta girer, oturur, çizmesinden piposunu çıkararak doldurur ve yakar. Ev sahibi de aynı şeyi yapar, sonra her ikisi de karşılıklı pipolarını takdim ederek "Nä tabış bar?" ("Ne haber var?") diye sorarlar. (Burada şuna işaret edelim ki, "tabış" sözü Altay'cada "fena haber, talihsizlik" anlamında kullanılır). Buna karşılık olarak diğeri: "Tabış yok" veya "Tabış" diye cevap verir. İlk hitabı daha fazla itibarda olan kimse veya ev sahibi yapar. Ancak bundan sonra sağlık durumları sorulur. Arkasından misafir, hazır olan her kese aynı hitapla piposunu uzatır ve aynı cevapla onun piposunu alır. Bu merasim bitinceye kadar epey zaman geçer. Selâmlaşma esnasında gayet itina ile sıraya dikkat edilir, bu iş ev sahibi ile ev hanımından başlar, ailenin en küçüğü ve nihayet hazır olanların en aşağı dereceden olanı ile sona erer. İçeri giren herkes, kendi derece ve şerefi ile mütenasip yere oturur. Ev sahibi ve onunla eşit erkek misafirler bacaklarını katlayarak, kendınlarla aşağı dereceden olan kimseler sol dizlerini bükerek sağ ayakları ile yere basmış vaziyette otururlar. Kadınların başka şekilde oturması caiz değildir. Hizmetçiler, efendilerinin işini görürken her iki dizleri üzerine çökerler. Bacakları katlayıp oturmayı öğrendimse de, sol diz üzerine çöküp oturmaya bir türlü alışamadım, çok ağrı yaptığı için buna bir dakika bile dayanamazdım. Böyle

otururken ayağı ve baldırın sol yüzü yere gelir ve vücudun bütün ağırlığı bunu üzerine çöker.

Altay'ıların bütün merasim ve karşılıklı hareketlerinde bir nevi resmiyetle edep ve terbiye göze çarpmaktadır. Kadınlar son derece mütevazı, erkekler çekingen ve ağırbaşlıdır; lüzumsuz gevezelik ve sual duyulmaz, sert hareketler yapılmaz, her tarafta sükûnet ve soğukkanlılık hüküm sürer. Pek tabiî olarak bu hal ancak adamların kafasına rakı tesir edinceye kadar devam eder, o zaman şarkı söylemeye ve kahkaha ile gülmeye başlarlar; fakat sarhoşların bile hiçbir zaman terbiyesizlik yaptığını görmedim, kadınlarla göz süzüşmek ve geleneklere aykırı gelmek gibi haller hiçbir zaman vukubulmaz.

Yukarda yurt ve elbiselerinden bahsederken, Altay'ıların, onlarla ilk karşılaşan her medeni insanın gözüne batan üç kusuruna işaret etmiştim, bunlar tembellik, pislik ve içkiye düşkünlüktür.

Altay erkeklerinin işlerinden bahsederken, onların tembelliğini de sık sık anlatmıştım. Altay'lı, hayatının büyük bir kısmını aşıkâr bir şekilde hiçbir şey yapmadan geçirir. Onun tenbelliği o kadar büyüktür ki, kendi rahatını temin için parmağını bile kımıldatmak istemez. Bir oturduktan sonra, altına bir minder almak için kalkıp iki adım atmaz. Ancak yurtun deliğinden sızan yağmur kürkünü iyice ıslattıktan sonra bir kenara çekilir. Kılavuzlara bir emir verildiği zaman o da başkasına havale eder ve bu suretle kıdem bakımından en aşağı derecede olanı güç belâ yerinden kalkarak vakti geçmiş işi yerine getirmeye çalışır. Yerine oturmuş ev sahibine bütün evde bulunanlar hizmet eder, o, oturduğu yerden emir verir ve ancak en lüzumlu hallerde yerinden kalkar. Bu işin onun için ne kadar ağır geldiği her hareketinden okunur. Fakat aynı tenbel ve hissiz adamlar, durum gerektirdiği zaman, vücutça, daimi surette çalışan bizlerden daha üstün zahmetlere katlanır ve tahammül gösterebilirler. Onlarda, kendilerini ancak her nevi hareketten alıkoyan bir idrak ve irade noksanlığı vardır. Altay'lı kılavuzlarımın çalışma kudretini kendim de çok defalar müşahade ettim. Burada, yalnız 1861 yılında Kemçik membaları

civarında yolu kaybederek Teles'li kılavuzlarla haftalarça yüksek dağlarda dolaştığımız günleri hatırlamakla iktifa edeceğim. O zaman sonu gelmeyen yağmur altında sırsıklam olmuştuk. Ne soğuk, ne sıcaklık, ne yayan gidilen uzun yollar ve ne de kayalara tırmanmalar, bataklık ve şiddetli akan nehirlerden geçen yollar, ne açlık ve ne de susuzluk, kılavuzlarıma en ufacık bir tesir bile yapmamış gibi idi, hiçbir taraftan bir şikâyet, memnuniyetsizlik ifade eden söz veya isteksiz bir mırıldanma duymadım. Herkes aynı şekilde neşeli ve emre hazırdı. Açık olarak itiraf etmeliyim ki, kılavuzlarımın bu hareketi benim de cesaretimi muhafaza etmeme az yardımda bulunmamıştır, bu tabiat çocukları karşısında, çok defalar kendi korkaklığımı görerek utanmışımdır. Fakat, hiç homurdanmadan günlerce en korkunç yollardan geçen, bacaklarının beceriksizliğine rağmen, atların geçemediği dağ yollarından yükleri sırtında taşıyan, alnından buram buram ter akan ve her şeyi hiç ses çıkarmadan yapan aynı Altay'lı, kendi rahatı veya yaklaşan bir tehlikeyi uzaklaştırmak için bir adım bile atmaz. O ancak durum mecbur ettiği zaman kuvvetini toplar ve buna istiyerek katlanır. Faaliyet, hareket ve çalışkanlığı karşısında seyyahların sık sık hayran kaldığı Altay kadını bile bu işi, ancak erkeğe karşı tabii olarak bir mecburiyet diye hissettiği için yapar. Kendi işi için kadın da erkek gibi tembeldir. Annelik ve ev kadınlığı vazifesini çabuk hareketlerle yerine getirir, kendi rahatı için bir adım atmaz. Altay'lı, kendisinin bu tembelliği yüzünden ne kadar ıztırap ve zahmet çeker! Açlık, fakirlik, şiddetli kış, salgın hayvan ve insan hastalıkları hepsi de tembelliği yüzünden ona saldırır, böylece bir zamanlar katlanmaya üşendiği zahmet ve gayretin daha büyüklerini ihtiyar etmeye mecbur kalır.

Altay'lının tembelliğinden ziyade pisliği, seyyahın gözüne daha çok batar. Bu, insanın onların arasında barınmasını müşkülleştiren bir hususiyettir, biz buna ancak uzun zaman aralarında kaldıktan sonra alışabiliriz. Altay'lıların pisliğini tam manasiyle tasvir etmekten kalem aciz kalır, fakat bu da maksadımıza dahildir ve halkın karakteri bakımından ele alınması lâzım gelir.

Altay'lı suya karşı son derece çekingendir. Vücudunun elbise ile örtülü kısmı, tamamiyle bir kir tabakası ile kaplı olur. Vücudun açık kısımları daha temiz görünüyorsa, bu cihet yıkanmaktan ziyade (çünkü hakiki bir vücut yıkamasına hiç raslamadım, bu iş onlarda yıkanmaktan ziyade serinlemek için yapılır), herhalde cildin her nevi kir toplanmasını önliyen hava ile temasından ileri gelmektedir. Elbise, ev eşyası, tabak, kazan, yatak ve nihayet bütün yurt öyle bir pislik içinde yüzer ki, insanın midesi bulanır. Hiçbir yerde Alty'lının bu durumdan kurtulmak istediğini gösteren bir hareketine raslamazsınız. Hattâ itikada göre kir ve pislikten selâmet beklenir, temizlik tehlikeli sayılır. Hasta yıkanmaz. Kazan çalkalanırsa genç hayvanlar ölür. Süt kapları yıkanırsa ineklerin sütü azalır v.b., v.b. Üstelik bütün bu kaidelere harfiyen dikkat edilir. Kazanda çay kaynar, sonra et pişer, süt kaynar ve yine aynı kazanda rakı hazırlanır, bütün bu işlerin arasında ancak içerisindeki malzeme boşaltılarak arkasından bir bez parçası ile silinip alınır, fakat bu yüzden kazan temizlenmekten ziyade pislenir. Süt kapları hiçbir aman su ile temasa gelmez, bu suretle tulumlardaki süt hiçbir şey eklenmeden kendi kendine ekşir. Altay yemeğini yemek mucburiyetinde kalınca, en iyisi gözlerini kapamaktır, çünkü "Bilmediğim şey beni ilgilendirmez"[1]) derler. Ayran veya çegän içerken, ben her zaman parmaklarımı kabın kenarında tutarak bunların arasından içerdim, bu suretle içkide bol miktarda mevcut olan pislik ve kıl (yün) parmaklarımın dışında kaldığından, sonradan tükürmek zahmetine katlanmazdım. 1865 yılında Kuray bozkırının güneyindeki Tötö dağının eteklerinde şahit olduğum bir hadise, Altay'lılar arasındaki pisliğin yalnız medeni Avrupa'lılar tarafından değil, meselâ Kırgız'lar gibi Asya'lılar tarafından da fena karşılandığını göstermişti. Burada, biraz dinlenmek maksadiyle bir yurta girdik. Sapı adlı Kırgız hizmetçim, ev sahibesiden içmek için bir şey istedi. Genç kadın, yanında bulunan bir ağaç kapla ayran sunmak istedi. Kocası, bize birer temiz kap vermesini, çünkü Rus'-

[1] Radloff'un kullandığı Alman atalar sözü şöyledir: "Was ich nicht weiss, macht mich nicht heiss". (Çeviren).

ların böyle hoşuna gittiğini hatırlattı. O, kocasının arzusunu yerine getirmek istiyordu, fakat kalkmaya üşendiği için, üzerinde oturduğu kirli kürkün eteği ile kabı siliverdi ve içerisine ayran koyarak Sapı'ya uzattı. Ayranın üzerinde kıla yapışık kir parçaları yüzmekte idi. Sapı dehşetle kaba baktı, fakat ev sahibini kırmak istemediği için ağzına yaklaştırdı. Dudağını dokundurunca daha fazla dayanamadı, tabağı elinden düşürerek dışarıya koştu ve şiddetle kusmaya başladı. O bütün gün hiçbir şey yiyemediği gibi, ertesi gün de rahatsızlığı geçmemişti. Seyyah bazan öyle hareketlerle karşılaşır ki, nasıl olup da adamların bütün bu hareketlerden mütessir olmadıklarını düşünmeye başlar ve bu düşüncelere dalarak iğrenmeyi de unutur. Bir kadının, daha biraz önce yemek karıştırdığı kaşığı elbisesinin altına sokarak arkasını kaşımaya başlaması veya kadın kızların, gözümüzün önünde başlarından bit temizliğine girişmeleri pek tabii hallerdendir. Bu iş nezaket icabı karşılıklı cereyan eder. Fakirler kürklerini bütün yıl üzerlerinde taşıdıklarından, bunlar haşaratla dolu olur ve sahibini fena halde rahatsız eder; bundan dolayı seyyah, hemen her durakta kürkten bit aranmasını seyretmek eziyetine katlanır. Bazı kimseler bu av esnasında büyük bir ustalık gösterirler; meselâ, kılavuzlarımızdan birinin bir dakika içerisinde 89 muvaffakiyetli av yaptığına şahit oldum. Fakat işin en fenası, adamların kendi kürklerindeki komşularını üst veya alt dudaklarında toplamaları ve av sonunda dilleriyle şapırdatarak yutmalarıdır. Artık tasviri daha fazla uzatmıyalım.

İçkiye düşkünlük Altay'lılar arasında o kadar umumi bir âdet halini almıştır ki, bunu bir fenalık diye vasıflandırmakta biraz ihtiyatlı olmam icabeder. Yazın, zengin süt kaynakları akarken Altay'ın yarısı esriktir, fakat bu kaynak durdumu idi, esriklik de kesilir. Adamlar o kadar keyifle, o kadar açık ve kendilerini vererek içerler ki, insan nihayet etrafındaki erkekleri günde birkaç defa tam sarhoş halinde görmeye alışır ve bunu tabii görmeye başlar. Altay halkı esriklere hiç aldırmaz ve bu gibilerin gayri tabii hareketlerini gördüğü zaman, omuzunu silkerek en fazla: "äsärigilä" ("sarhoş ya!") der. Bu sözlerde tekdirden ziyade tam bir

itizar vardır. Fakat esrik Altay'lı pek ender hallerde gürültülü ve kavgacı olur; bunlar umumiyetle sakin ve uyuşukturlar. Genç kadınlarla kızlar ve çocuklar içmezler, gelenek buna müsaade etmez, bunun gibi genç adamlar bile en çok ancak bayramlarda sarhoş olurlar. Diğer bakımdan içki masrafa sebep olmaz, süt rakısı hiçbir yerde satılmadığı için, adamlar bu yüzden kendilerini perişan etmezler. Fakat içkiye düşkünlüğün umumi oluşu, hiç şüphesiz iktisaden çok zararlıdır, çünkü erkeklerin kış için esas kazanç ve hazırlıklarını imkânsız kılmaktadır. Rus'ların zahireden yapılan keskin rakısını bütün Kalmık'lar da sever, fakat bereket versin artık bunun Altay'lara sokulmasına müsaade edilmemektedir, çünkü aksi takdirde ahali pek çabuk mahvolurdu. Altay'lılardan rus rakısına alışan kimse bitmiş demektir, o en son gömleğine kadar her şeyini satar, işte içki esas o zaman bir afet halini alır. Bu hususta zaysan'larla rus memurlarının hattı hareketi iyi tesir yapmaktadır, çünkü onlar rakının sokulmasını kati surette yasak etmişlerdir. Rus tücarlarına rakı ithali için izin verildiği takdirde, bütün Altay halkı birkaç yıl içerisinde dilenci vaziyetine düşerdi.

İçkiden başka bütün Altay halkı, kısmen yerinde ekilen ve kısmen de rus'lardan satın alınan tütüne de çok düşkündürler (ancak Çin sınırında yaşayan Dvoyedan'lar Çin tütününe alışmış olup, bunu Moğol'lardan satın alırlar). Altay'lılar: erkek, kadın, gençler ve hattâ çocuklar bile tütünsüz bir saat bile yaşıyamaz ve hayatlarının yarısını tütün kullanmakla geçirirler. Annelerin, çocuklarını teskin etmek için ağzına pipo soktuklarını da gördüm. Hatırımda kaldığına göre, bir defa Barnaul'da Yakob'a öğleden ikindi çayına kadar (takriben saat 2-5 arası) tütün içmeyi bıraktığı takdirde 5 ruble vadetmiştim; o saat 3 e kadar bile dayanamıyarak yanıma geldi, bende kalan piposunu geri aldı ve: "Tamku yok polsa arga yok" ("Tütün yoksa çaresi yok") diyerek bahsi bir tarafa bıraktı. Altay'lılar, yazın umumiyetle kendi tütünlerini kullanırlar; bunun yeşil yaprakları toplanarak ateşte kurutulur ve elle uğuşturularak inceltildikten sonra tütün torbasına (kalta) doldurulur. Pipolarını torbanın içerisinde döndürmek suretiyle doldururlar, sonra bu-

nu sağ elle torbadan çıkararak başını sol elin işaret parmağı ile tutarlar ve tütünün üzerine baş parmakla basarak ateşlerler. Birkaç defa çekmekle tütün bitmiş olur, külü çizmenin tabanı yanına dökülerek pipo yeniden doldurulur.

Altay'ıların şimdiye kadar bahsettiğim fena huylarına, bir de çabuk kanma ve kötü şeylere inanma gibi hallerini de eklersem Altay karakterinin herhalde seyyahların ilk anda gözüne çarpan bütün kötü cihetlerini zikretmiş olurum. Altaylı karakterinin iyi tarafları, ancak onlar arasında biraz yaşadıktan sonra gözükür. Bunlar o kadar çoktur ki, kuzey Asyadaki Türk halkları arasında insan kendisini en çok Altay'lılar arasında rahat hisseder. Namusluluk ve doğruluk, bunlarda diğer komşuları ile ölçülemiyecek derecede üstündür. Hiçbir yurt kilitlenmez, yurtlarda hiçbir sandık bulunmaz, hayvanlar çobansız ve kontrolsüz otlar, böyle olduğu halde hayvan hırsızlığı Altay'lılar arasında duyulmamış gibidir. Onların bu namuskârlığına kendim de çok defa şahit oldum. Bir yurtta unutmuş olduğum para dolu cep çantam, yüzlerce verst gittikten sonra arkamdan geldi. Altay'ıların namuskârlığını gösteren hadiselerden biri de şu adettir: Yolda başka bir kimsenin yay kapanına raslayan adam, ölü bir hayvan bulduğu takdirde bunu alarak sol tarafa koyar ve yayı tekrar kurarmış. Duyduğuma göre, bazan bu gibi kapanın yanında üç dört tane pahalı kürklü hayvanlar bulunduğu halde hiç kimse bunları almayı aklından geçirmezmiş. Halbuki bu sözleri, Altay'ıları kötülemek isteyen tüccarlardan işittim. 1870 yılında artık Altay'lılarda doğruluğun nisbeten azaldığı söyleniyordu. Fakat ben hiçbir yerde bunun isbatını göremedim. Eğer bu hal hakikaten doğru ise, ancak sefalet ve rus tüccarları tarafından yapılan baskı neticesinde meydana gelmiş olabilir. Bunlar zavallı yabanileri dolandırarak Altay'lılarla en namussuz işlere girişirler, fakat kandırılan kimse alacaklının demir kenetlerinden kurtulmak isteyince de kıyameti koparırlar. Ben ancak bir defa doğruluğa aykırı bir harekete rasladım ki, buna tamahkârlık desek daha iyi olur. 1860 yılında Zaysan-Kupa'nın yurtunda çuvallarımdan ekmeğimin bir kısmı aşırılmıştı. Bundan başka, aylarca süren ikametim

esnesında, yiyecek de dahil en ufak bir şeyim kaybolmamıştır. Komşudaki Türk halklarından Kırgız, Soyon ve Türböt'ler hiç de doğruluklariyle meşhur olmadıklarına göre, Altay'lıların bu karakteri bilhassa şayanı dikkattir.

Altay'lıları bütün diğer komşularından ayıran karakter hususiyetlerinden biri de, yaşlılara karşı gösterdikleri saygı ve kendinden büyük olana karşı besledikleri itaat hissidir. Bu hislerin onlarda ne kadar derin yerleşmiş olduğunu bir sürü atalar sözü de göstermektedir.

Yaşlının sözünü torbana sok,
İtibarlının sözünü cebine sok.
Beyi sayan bey olur,
Bayı sayan bay olur.
Soğukla savaşanın kulağı gider,
Beyle savaşanın kafası gider.

Çocuklar, bilhassa huzurda iken, hiçbir zaman ana ve babalarının adlarını anmaya cesaret edemezler. Gerek yerli ve gerek rus memurlarının emri, homurdanmadan ve noktası noktasına yerine getirilir. Meselâ, eskiden kozak ancak kendi kılıcı ile elçisini ileri göndererek memurlar için atların hazır tutulmasını ve karşılık gösterilmemesini emredermiş. Zaysanlara haricen pek az saygı gösterildiği halde, emirleri aynen yerine getirilir. Fikrimce bunların hepsi de, şaman itikadında olan kimselerin soy ve cedlerine karşı gösterdikleri saygı ile ilgili olsa gerektir.

Ağacın kökü yere dayanır,
İnsanın kökü halka dayanır.
Soysuz adam olmaz,
Ölçüsüz kundura olmaz.

Bundan başka, bu his Altay karakterinin büyük sulhperverlik ve itidal gibi hususiyetlerine de dayanır.

Altay atalar sözü: "Barışçı bir kafayı kılıç kesmez" der. Altay'lı yerinden kalkarak gezinmeyi ve öğünmeyi sevmez; onun hareketi her zaman ölçülü ve doğrudur. Hiçbir tarafta delice bağrışmalar duyulmaz ve komşu halkların kü-

fürleri onlarca meçhuldür. Yanımda "adasıng" ("atasını") sözünden başka hiçbir küfür duyduğumu hatırlamıyorum.

Büyüğüne karşı itaat ve tabiiyet hissi ile dolu olduğu halde, Altay'lı esareti sevmez ve hürriyeti her şeyden üstün tutar. "Hizmetçi" sözünden o kadar nefret eder ki, bir hizmete girmektense açlıktan ölmeye razıdır. Ancak hiçbir akrabası olmadan büyüyen yetimler yabancı bir eve hizmetçi olarak katılırlar. Adi Kalmık'ların zaysan ve memurlara karşı muamelesinde hiçbir tabasbus yoktur. Bütün yıl benim evimde yaşamış olan Altay'lı Yakob bize karşı öyle hareket ediyordu ki, diğer hizmetçilerin hiçbiri ona hizmetçi nazariyel bakmazdı. "Hizmetçi" sözünden daha ağır bir küfür olamaz. Emreden şahıs bir amir veya halkı idare eden muayyen bir adam değilse, Altay'lı kendi idaresine karışılmasına katiyen tahammül edemez. Zenginin ailesine karışıp giden fakir kimse, kendisini onun bir uzvu sayar. O, zengin komşunun emredercesine söylenen taleplerini yerine getirmektense açlıktan ölmeyi tercih eder.

Her bir boy uzvunun sahip olduğu böyle bir kanaat, hakikaten ideal bir boy teşkilâtı yaratmıştır. Bütün halk, ihtiyaç halinde biribirine yardım eden hakiki bir aile gibidir. Burada, başka durum altında düşünülmesi bile mümkün olmayan bir misafirperverlik hüküm sürmektedir. Yurta giren herkes, ailenin bir uzvu gibi mutalâa edilir. Aile yemek esnasında ise o da birlikte yer ve bu yüzden en ufak bir taahhüt altına bile girmiş sayılmaz. Eve gelen yabancının yolu uzaksa, kendisine yol için de yiyecek verilir.

Bir Kalmık'a ne verilirse verilsin, onu yanında bulunanlarla paylaşır. Bunu çok defalar gördüm. Meselâ onlar şekerle ekmeği her şeyden fazla severler, fakat herhangi birine bir parça ekmek veya şeker verildikte, onu hazır bulunanların herbirine yetecek şekilde parçalara ayırır.

Altay'lının kendi kabile ve ailesine bağlılığı hakikaten dokunaklıdır. O, kendi adamlarından ayrılır ayrılmaz vatan hasreti çekmeye başlar. Bunun için misal olarak şu mısraları alıyorum:

Rus ovasına baktım,
Kara söğüdün zirvesini gördüm.
Uzaktaki kardeşimi düşününce,
Kaburgamın kökleri sızladı.

Rus ovasına baktım,
Ağaçların zirvesini gördüm,
Akrabalarımı düşününce,
Sırt kemiğimin kökleri sızladı.

Soldan rüzgâr eserse,
Kamışın ucları eğilir,
Akrabalarımı düşününce,
Derin gözlerimden yaş gelir.

Sağdan rüzgâr eserse,
Kamışın ucları eğilir,
Akrabalarımı düşününce,
Derin gözlerimden yaş gelir.

Geyik yavrusunu bulamaz,
Dinlenmeden hep arar,
Sevdiklerini yola koyan baba,
Hiç durmadan ağlar.

Geyik yavrusunu bulamaz,
Dinlenmeden hep arar,
Sevdiklerini yola koyan ana,
Hiç durmadan ağlar.

Altay'lılarda evlilik ve aile hayatı çok mükemmeldir. Evlilik sadakatine aykırı hareketler son derece enderdir ve ağır bir şekilde cezalandırılır. Kadın erkeğe tamamiyle tâbidir, onun ismini anmaya cesaret edemez, ona seslenirken: "apşıyagım" (ihtiyarım) der; kayın pederinin eşiğinden içeriye adım atamaz ve başını açıp ona gösteremez. Kadın, erkeğin her emrini yerine getirir ve onu her zaman desteklemiye çalışır. Buna mukabil erkek de kadına karşı muayyen bir saygı tavrı takınır, başkaları yanında onu "apakayım" (karıcığım) diye çağırır, arkadaşları yanında hiçbir zaman onunla eğlenmez ve şakalaşmaz. Bir erkeğin bir kadına

dayak atması duyulmamış şeydir, fakat bununla beraber erkek onu ikinci sınıftan sayar. Bu cihet bilhassa Altay'lıların veraset işinde kendisini göstermektedir. Bütün mal ve mülk ancak erkek çocuklarla erkeğin erkek akrabalarına intikal eder. Birçok erkek çocuk varsa, ancak babanın ölümü esnasında evde yaşamakta olanlar varis olur. Fakat baba hayatta iken kendi başlarına ev kurmuş olanlar, yani babalarından kendi hisselerini (ençi) alanlar, verasete iştirak hakkından mahrum edilir. Evde kızlar kalmışsa, bunlar erkek varisin eline geçer. Sonra onları evlendirerek kalım (kalın) alırlar. Buna mukabil evleninciye kadar onlara bakmaları ve teçhiz etmeleri lâzımdır. Evlenmiş kızlar yabancı sayılarak mirastan faydalanamazlar. Altay'lı: "Onlara, şimdi mensup olduğu halk baksın" der. Evlenmiş kızın yabancı bir soya bağlandığını düşünürsek, bunun açık anlaşılması icabeder. Evde yalnız kızlar kalmışsa, miras babanın erkek kardeş veya yeğenlerine geçer ve kızların kalımını da bunlar alır. Ancak babanın hiçbir akrabası bulunmazsa, bütün miras kıza kalır. Babanın ölümünden sonra sağ kalan ana mirastan sayılır ve oğulun tevarüs ettiği evde baş kadın olur. Çocuk, anasına ölmüş babasının baktığı gibi bakmakla mükelleftir.

Altay'lılarda kadın ve erkek arasındaki konuşma ve görüşme tamamiyle serbesttir, genç erkekler kız ve kadınlarla konuşurken, kadın hiçbir zaman yüzünü örtmeyi düşünmez. Bu esnada terbiyesizlik sayılabilecek hiçbir şaka veya takılmaya raslamadım. Gerek erkek ve gerek kadınlar, biribirinin önünde vücutlarının bir kısmını göstermekten pek utanmazlar. Kız veya kadın tire veya ip çevirmek istediği zaman, diz ve butları çıplak kalacak şekilde donunu yukarıya çeker ve keneviri avuçları ile butlarının üzerine koyarak ip çevirmeye başlar. Kadınlar çocuk emzirirken, durum gerektirdiği takdirde yabancıların önünde, erkekler gibi vücutlarını yukarı kısmını büsbütün açarlar. Fakat kızların böyle yaptığını görmedim, herhalde onların göğüslerini açması caiz olmasa gerektir.

Bir erkek kızı baştan çıkardığı takdirde — bu gibi haller son derece ender olurmuş — kızın bütün erkek akra-

baları toplanarak, ona kızı alması ve babasına da münasip bir kalım vermesi için tavsiyede bulunurlar. Reddettiği takdirde hepsi üzerine çullanarak aman dileyinciye kadar döverler. Bunun üzerine o, kızın babasına küçük bir para cezası, bir tüfek ve bir kürk verir ve serbest serbest evine gider. Fakat bu takdirde kız artık kız evlât sayılmayarak hiçmetçi vaziyetine düşer ve kaba işler görür.

Şimdi de Altay'ların monoton hayatına eklenen bayramlarına bakalım. Bununla, doğum, düğün ve defin esnasındaki merasimleri kastediyorum. Bir kadın doğuracağı zaman bütün kadın akrabalar yurtun içinde toplanır, erkekler dışarda kalır. Yurtun haricinde bulunan erkeklerin vazifesi, herhalde civardaki fena ruhları kovmak olsa gerektir, çünkü kadının ağrısı başlar başlamaz korkunç bir gürültü kopararak yurtun etrafında koşmaya başlarlar ve tüfek de patlatırlar. Bu gürültü çocuk doğuncaya kadar devam eder. Yurttaki lohusa ise muhtelif tazyik, uğuşturma ve zor durumlara sokularak eziyet çeker. Çocuğa ad verme umumiyetle derhal doğduktan sonra aile reisi tarafından yapılır. Ya doğumdan sonra yurta ilk giren şahsın adı, ya palta (balta), mıltık (tüfek) gibi ilk söylenen bir eşya adı veya doğumdan sonra ilk gelen kimsenin şayanı dikkat bir ifadesi isim olarak takılır, meselâ Sarı-Paş (Sarıbaş) gibi. Önceki çocuklar ölmüşse, yeni doğana mümkün mertebe fena bir ad takarlar, meselâ İt-Ködön (İt götü), Palçık (Balçık) gibi. Yukarda zikredilen şahıs Rus ise rusça ad dahi takılır, meselâ: Muklay (= Nikolay), Mukolka (= Nikolka), Pabıl (Pavel) v.b. gibi. Zenginler ad verme dolayısı ile meclis tertip ederler, çocuğun adı burada merasimle ilân edilir.

Altay'ların düğün adetleri şöyledir: Delikanlı beğendiği eşini kendisi arar ve onu babasından ister. Fakirlerde, erkeğin babası kendisi müracaat eder, zenginlerde, kıza talip olmak için yakın akrabadan iki kimse gönderilir (kuda). Kıza talip olanlar yurta varmadan attan iner ve ağır ağır yaklaşırlar. Kapıdan girer girmez dururlar, biri ayakta iken piposunu doldurur diğeri de elindeki süngeri ateşler. Bu vaziyette kızın babasına yaklaşarak onun önünde sol diz-

leri üzerine çökerek derin bir şekilde eğildikten sonra biri şunları söyler:

"Evinin eşiği önünde
Şimdi diz çöküyorum,
Senin evine geldim,
Baylığına sevindim.
Senin evine geldim,
Evinin başını istemek için.
Çözülmez bağlarla
Sağdıçlık bizi bağlasın;
Yanaklar nasıl ayrılmazsa,
Zırhın yakası nasıl kopmazsa,
Bizi de akrabalık bağlasın!
Kayın kabuğu katları gibi sağlam,
İnce çift dikiş gibi sık olsun!
Niyetim bıçağın sapını istemektir!
Kazanının kulpunu istemektir,
Çoktan beri savaş sürdü,
Dokuz nesli güreştirdi,
Şimdi barış kuralım,
Artık akrabalık kuralım,
Bize cevabını ver!"

O bunları söylerken piposunu kızın babasına uzatır, diğeri de, talebin kabul edildiğine işaret olmak üzere pipo alındığı takdirde derhal yakmak üzere süngeri hazır tutar. Umumiyetle baba pipoyu derhal alır, çünkü resmî müracaattan önce artık gizlice konuşulmuş olur. Eğer böyle bir hal olmamışsa, ana, kız ve akrabalarla konuşmak için biraz müsaade ister. O zaman akrabalar komşu yurtta toplanarak müzakere ederler. Sonra yurta dönerek pipoyu alır ve ağzına götürürken misafirler tarafından yakılır. Şimdi kalım (güvey tarafından kızın babasına verilecek para veya hayvan) ve çeyiz (enci-koncı) üzerinde konuşma başlar. Para işi halledildiği takdirde, hepsi de bir daire halinde ateşin etrafında toplanarak neşe ile içmeye başlarlar. Kızın babası, rakı dolu ilk iki çanağı sağdıçlara uzatır. Bunun üzerine sağdıçlar babanın yurtundan ayrılarak güveyin yurtuna gider

ve aynı merasimle babanın şartlarını bildirirler. Şartlar kabul edildikten sonra burada da bolca içilir. Kalım'ın yalnız miktarı değil, ödenme zamanı da tesbit edilir.

Bu vakadan sonra gençler nişanlanmış sayılır. Güvey (koltu) gelini (sırgalı) ziyaret edebilir, fakat yurtta ancak akşama kadar kalmak hakkına sahiptir. Kızın babasına ödeme yapıldıktan sonda düğün tertip edilir. Güveyin babası, oğlu için yeni bir yurt yapar ve servetinin bir kısmını ona bırakır (änci).

Sonra düğün gününde, güvey iki delikanlının refakatinde gelinin evine gider. Onlar, takriben yurta yüz adım kala durarak attan iner ve düğün şarkıları söyliyerek yaklaşırlar:

Ormanda değerli olan nedir?
Güzel samur değerlidir.
Halkta değerli olan nedir?
Altı örgülü kız değerlidir.

Ormanda ne değerlidir?
Dört ayaklı samur değerlidir,
Halkta ne değerlidir?
Dört örgülü kız değerlidir.

Beyaz otu yolan
Beyaz at, söyle nerdesin?
Ensesinde sarı saçlı
Gelin, söyle nerdesin?

Mavi otu yolan
Mavi at, söyle nerdesin?
Ensesinde kara saçlı
Gelin, söyle nerdesin?

Gelinin ana babası yurttan çıkarak güveyi kapının önünde karşılarlar. Güvey merasimle yurtun içerisine alınır, rakı ikram edilir ve kızın babası gelini güveye teslim eder. Bundan sonra genç çift bütün akrabalarla birlikte güveyin evine gider. Gelin, acayip bir şekilde süslenmiş at üzerinde götürülür. Güveyin iki arkadaşı, kendi önlerinde ve eğerin üze-

rinde ikişer küçük kayın ağacı tutmak suretiyle atın iki tarafında yürürler. Bu kayın ağaçlarına, gelinin önüne gelecek şekilde bir perde konmuş olur. Gelin, at üzerinde gittiği müddetçe ne yolu ve ne de kendisi için hazırlanmış yurtu görmemelidir. Bu gelin alayını, akraba ve dostlardan müteşekkkil büyük bir kalabaık takibeder. Kayınpederin yurtu akraba ve dostlarla dolar. Ayrılırken ana ve baba vedalaşır, ve kıza yabancı yerde nasıl yaşaması gerektiği hususunda tavsiyede bulunurlar. Gelin, kayın pederinin yurtuna girdikten sonra ocağın önünde yere kadar eğilir. Bunun üzerine kayın baba veya akrabalardan biri gelini takdis ederek şunları söyler:

Allahın gözleri sana baksın,
Yaşlıların takdisi sana konsun,
Yüksek tanrının gözleri sendedir!
Yüksek adamların takdisi sendedir!
Oturduğun yerin külü bol olsun!
Koyun ve kuzu sürülerinden
Daha çok neslin olsun!
Yabani horozun yavrularından
Daha çok çocuğun olsun!
Otlaktaki çalılıklardan daha sık,
Tarladaki ekinden daha sık olsun!
Önünde her zaman ay ışıldasın!
Arkanda her zaman güneş parlasın!
Önünde, mantonun eteğinde çocuklar,
Arkanda, hayvanlardan sürüler bulunsun!
Üç yaşlık atlar kulun doğursun!
Dört yaşlık atların tohumlar bulsun!
Elbisen her zaman temiz kalsın!
At sürülerin artık zayıflamasın!
Arkan tembelleşmesin!
Hayatın uzun olsun!
Günlerin ebedî olsun!
Alınacak şey kalmadığı zaman da almalısın,
Tutulacak şey kalmadığı zaman da tutmalısın!
Aklın çabuk işlesin,

Ruhun çabuk kavrasın!
Akrabaların seninle çekişmesin,
Omuz bağların seni ezmesin!
Altındaki zemin demir gibi sağlam olsun!
Sana karşı gelenlere demir gibi davranmalısın!
Mangalın taş gibi sağlam olsun!
Külün yığınlar yapsın!
Yaşadığın yer sıcak olsun!
Ateşin her zaman sıcak versin!
Gıdan besleyici olsun!
Aşların bol bol aksın!
Evinde elbisen çok olsun!
İçine girdiğin ev ne güzeldir!
Tanrı iradeni kuvvetlendirsin!
Bir ardıl doğurasın,
Kolundan hasta olmayasın!
Koltuk altların ağrımasın!
Haşmetli bir oğlun olsun!
Birçok ziyafetler hazırlayasın!
Yüz, yüz yıllar yaşayasın!
Süratli bir yarış atına binesin!

Bu sözlerden sonra kızın babası genç çifte bir kâse rakı sunar. Herkes ikram gördükten sonra, evli çift merasimle kendilerinin yeni yurtuna götürülür. İki kayın ağacına takılı perde bu sefer de önlerinde taşınır. Genç kadın, yurta girdikten sonra ocağın önünde eğilerek ateşe bir parça et atar ve birkaç damla kımız döker. Bunun üzerine yeni evlilerin yatağı önüne beyaz örtü takılır. Bütün bunlar yapıldıktan sonra, evli çift ev sahibi olarak yerlerini alırlar. Merasim, zengin Altay'lılarda günlerce süren bir ziyafetle sona erer. Yurt umumiyetle misafirlerin hepsini de almadığından, dışarda açıkta da büyük kazanlar kaynar ve her kazanın etrafında misafirler toplanır. Bu gibi ziyafet, bilhassa akşamları bir asker karargâhını andırırmış.

Altay'lı öldükten sonra dul kadın, ceset yurtta kaldığı müddetçe kocası için ağlamak mecburiyetindedir. Misal olarak şu mersiyeyi alıyorum:

Kahramanım hayatta iken,
Altın yakalı ipek kürk giyerdim,
Fakat o öldükten sonra
Aşağı köleler gibi
Deriden kaput giyerim.
Kahramanım hayatta iken,
Çinlilerin ekmek ve pirincini yerdim,
Fakat o öldükten sonra
Köleler gibi kaba bulgur yerim.
Kahramanım güzel ve muhteşemdi,
Ocağımız neşeli idi,
Ambarında mallar çoktu,
Kocamın gölünde
Kuğu bile yüzemezdi,
Fakat şimdi onun üzerine
Kötü karga bile uçuyor.
Kocamın gölünde
Kaz bile yüzemezdi,
Fakat şimdi onun üzerine,
Kötü karga bile uçuyor.
Eskiden bana yaklaşmaya
Cesaret edemiyen kötü adamlar,
Şimdi küstahça bana:
Sen artık bizimsin ey dul! diyorlar.

Defin işi gizlice ve hiçbir merasim yapılmadan icra edilir. Altay'lılar ölülerini umumiyetle dağ üzerindeki gizli yerlerde toprağa gömerler. Ölü tam giyinmiş vaziyette mezara konur ve yanına, yol için bir torba yiyecek de yerleştirilir. Zenginler birlikte binek atı da gömerlermiş. Ölünün dört değnek üzerine kurulmuş iskeleye yerleştirilmek suretiyle defni âdeti Altay'da ancak bazı yerlerde tatbik edilirmiş, ben buna ancak Soyon'lar arasında rasladım. Ancak ölü gömüldükten sonra akraba ve komşular yurtta toplanarak ziyafet tertip ederler. Geride kalanlar, ziyafetten sonra yurtu şamanlardan temizlettirerek başka bir yere naklederler. Ağaç kabuğundan ve kütüklerden yapılmış olan yurtlar, aileden birinin ölümü üzerine terk edilerek olduğu yerde bırakılır ve

aile kendisine başka bir yerde yeni bir yurt yapar. Meselâ 1870 yılında Aşyaktū'dan geçerken, o esnada sahibi ölmüş olduğu için Kurtu-Zaysan'a ait ağaç direklerinden yapılmış güzel yurtun terk edilmiş olduğunu gördüm.

1830 yılında başpapaz Makariy, Ulalu adında Teleüt aul'unda yerleşerek burada Altay'ın ilk misyonerlik istasyonunu kurmuştur. Teleüt Çivalkoff'un, benim Halk Edebiyatı Denemeleri'nde yayımlanmış olan hal tercümesi, bu asîl adamın verimli çalışmasının doğru bir tasvirini yapmakta ve onun ağır şartlar altında işe başlamış olduğunu göstermektedir. Papaz Makariy 14 yıl kadar misyonun başında bulunmuş ve bu zaman zarfında 366 erkekle 309 kadını vaftiz etmiştir. O zamandan beri Altay misyonerliğinin faaliyeti çok genişlemiştir. Altay'ı son ziyaretimde, artık başlarında kendi misyonerleri bulunan 8 istasyon kurulmuş bulunuyordu.

Misyonerliklerin merkezini, Ulalu nehrinin Mayma'ya döküldüğü yerde kurulmuş olan Ulalu misyonerliği teşkil etmektedir. Burası takriben 100 evden ibarettir. 1830-1843 arasında Makariy, 1843-1865 te Protoyerey Landışeff ve 1866 dan sonra da Arhimandrit Vladimir olmak üzere burada başlangıçtan itibaren misyonerlerin reisi oturmuştur. (Vladimir şimdi Tomsk piskoposudur). Ben Ulalu misyonerliğini 1860 yılında ziyaret ederek 22-27 Ağustos arasında burada kaldım. Aşağıda hâtıra defterimden bazı notlar bulacaksınız:

Ulalu misyonerliği büyük ve temiz evlerden kurulmuş oldukça önemli bir köydür; buradaki Altay ve Teleüt ahalisi, Rus köylüleri ile aynı medeni seviyede yaşamakta, fakat milliyetletlerine sağlam bir şekilde bağlı bulunmaktadır. Arhimandrit Makariy'nin hayırlı tesirini burada açık bir şekilde görmek mümkündür, o, yerlileri yalnız haricen vaftiz etmekle kalmamış, onların büyük bir kısmını hakiki hıristiyan bile yapmıştır. Burann Teleüt'leri arasında, Rus köylerinde bulunması imkânsız olan din bilgisi sahiplerine rasladım ve esaslı bir şekilde yerleşmiş ahlâki fikre sahibolduk-

larını gördüm. Meselâ, mahallede rakı ve kâğıt oyunu yasak edilmiştir ve buna karşı gelen herkes ağır cezaya çarptırılmaktadır. Etraftaki Rus köylüleri tecrübe ile görmüşlerdir ki, Ulalu Tatar'ları her şeye boyun eğmemekte ve kendilerini tamamiyle Rus köylüleri ile bir saymaktadır. Rusça yazıya vâkıf Tatar'lar burada az değildir, hattâ bir kısmı yaşlıdır ve bizzat Makariy'den tahsil görmüşlerdir.

Çocukların hepsi de Rusça okumasını biliyor, çünkü şimdi burada bir Rus mektebi de açılmıştır. Ahalinin en malûmatlısı altı yıl rahip Makariy'nin yanında tercümanlık yapmış olan ve bu vazifesi esnasında geniş bilgi kazanan Teleüt Çivalkoff'tur. (Şimdi o ruhani sınıfa alınmıştır).

Ahalinin dinî görüşünü tetkik etmek çok meraklı bir iştir. Hıristiyan dini burada sağlam kökler salmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen eski dinin inanışları kalplerden tamamiyle sökülüp atılamamış, bilâkis yeni dinin telâkkileri içerisine girip yerleşmiştir. Her tarafta mucizevi hikâyeler duyulmaktadır; azizlerin gözükmesi, buranın vaftiz edilmiş Tatar'ları arasında günlük hâdiselerdendir. Hıristiyanlığın mistik tarafları, akşam sohbetlerinin en sevilen mevzularını teşkil etmektedir. Eski din bir şeytanlık ve şaman da onun hizmetçisi olarak mütalâa edilmekte, ahali o dinden ayrılmış olduğu için şamanın zararlı tesirinden korkulmaktadır. Çok defa konuşmalarımızın mevzuunu bunlar teşkil ediyordu. Meselâ, ev sahibim bana şöyle bir şey anlatmıştı: bir gün o, şamanın sihirbazlık yaptığı bir yurtta gecelemiş. Şaman, yurtun etrafında dairesini çizdikten sonra içeri girmiş, fakat gözükmiyen bir kuvvet tarafından itilmiş gibi derhal dışarıya fırlayarak: "Yurtta, göğsünde alevli bir kömür bulunan bir adam yatıyor, beni yaktı" diye bağırmaya başlamıştır. Fakat bu adam göğsünde, rahip Makariy tarafından verilmiş olan mukaddes resmi taşıyormuş. Bunun üzerine yurtun sahibi, ondan, civarda bulunan diğer evde gecelemesini rica etmiş ve ancak ondan sonra şaman büyüsünü tamamlıyabilmiştir.

Ziraat ve ticaretle meşgul olan Ulalu ahalisinin durumu iyidir.

2. Muytu istasyonu, Biysk'tan 30 verst uzaklıkta, Katunya'nın sol tarafında, Muytu nehrinin Sebä'ye döküldüğü yerde kurulmuştur. Bu misyonerlik 1845 te teşekkül etmeye başlamıştır. Ta 1834 yılında rahip Makariy tarafından vaftiz edilmiş olan bazı Teleüt aileleri, sürülerinin büyüklüğü yüzünden bir hıristiyan köyü civarında yerleşemeyince Muytu boyunda oturmakta olan sekiz kadar Teleüt ailesi yanına giderek burada kışı geçirmişlerdir. Daha o zaman ağaç kütüklerinden yapılmış yurtlarda oturan bu aileler az zaman sonra meskûn yerlilerden sayılmışlardır. (Resmî unvanları ile meskûn ve göçebe yerliler arasındaki fark, ödedikleri vergiye göre tâyin edilir; meskûn olanlar adam başına vergi verir, göçebeler kabile hesabı muayyen miktar kürk öderler). Bu Teleüt'ler 1835 yılında rahip Makariy tarafından vaftiz edilmişlerdir. 1839 da bir ibadet evi de kurulmuştur. 1845 te rahip Akakiy buraya gelerek yerleşmiş ve bir kilise yapılmıştır.

Bu misyonu birkaç defa ziyaret ettim, fakat bunu 1860 yılında tuttuğum hâtıra defterine göre tasvir edersem herhalde kâfi gelecektir:

Muytu misyonerliği 60 çiftlikten ibaret oldukça gösterişli bir köydür. Evler Rus usulüne göre yapılmış, yalnız biraz küçüktür, düz damlı kulübeler de vardır. Ahalinin yarısı kuzeyden göçüp gelen Teleüt'lerden, ve yarısı da Altay'lılardan ibarettir. Burada medeniyetin hıristiyanlıkla birlikte girdiği inkâr edilemez, çünkü göçebeler yerleşik çiftçi haline gelmiş olup Rus köylüleri gibi intizamla yaşamaktadır. Fakat medeniyetin zararlı tarafları da ihmal edilmemiştir. İçkiye düşkünlük umumi bir hale gelmekte ve ahalinin yarısını dilenci vaziyetine sokmaktadır. Dağlı göçebelerin namuskârlığı kaybolmuş, hırsızlıkla dolandırıcılık günlük hâdiseler haline girmiştir. Altay'lılar da yerleşmek yüzünden fakirleşmişlerdir, çünkü toprağı işlemesini öğrenmekle beraber tabiî tembelliklerini atamamışlardır. Bu durum onların yeni hayatta ilerlemelerine engel olmaktadır.

Vaftiz edilmiş Altay'ların idareye karşı durumu bilhassa müşküldür. Köylerinde bir starşina (ihtiyar) bulun-

makta ve kendi işleri mahalle heyeti tarafından idare edilmekte ise de, bunlar ayrı şahsiyet olarak hâlâ eski Zaysan'lara bağlıdır, halbuki eski dinlerinden ayrılmış oldukları için Zaysan'lar onlardan nefret etmekte ve her fırsatta takibetmektedirler. Bu suretle vaftiz edilmiş olanlar, kavga halinde hep haksız çıkarılmaktadır. Komşu köylerdeki Rus'lar ise, vaftiz edilmiş Altay'lıları hiç de kendilerine eşit saymamakta ve Rus'lar gibi muamele görmek istedikleri zaman onlarla alay etmektedirler.

Bununla beraber Altay'lılar pek çabuk ruslaşacaklardır, çünkü, destek bulabilmek için şimdiden her vesile ile Rus'lara benzemeye çalışmaktadırlar. Bu cihet bilhassa onların konuşmasında göze çarpmaktadır. Kendi aralarında konuşurken mümkün olduğu kadar rusça sözler kullanırlar. Bir Rus kızı ile evlenen Altay'lı kendisini mesut sayar, çünkü artık kendisini Ruslardan hesabedebilecektir. Bu gibi karışık evlenmeler neticesinde Kalmık unsuru tamamiyle kaybolmakta ve hattâ misyonda Rus analardan doğan çocuklar bile Altaycayı pek fena veya hiç konuşamamaktadırlar.

Buraya gelince, mahallin papazını da ziyaret ettim. Evi küçük, sade, fakat tertemizdir. Bütün gayretine rağmen, Kalmık'ları temizlik ve çalışkanlığa alıştırmak hususunda pek az ilerleme kaydettiğini söyliyerek şikâyet etti. Bakımını üzerine aldığı kimselerin mânevi terbiyesi ile pek ilgilenmediği anlaşılıyor, çünkü onların dilini bile bilmemektedir. Bir Rus mektebi kurmaktan bahsetmekle beraber, bunun için elindeki imkânların pek mahdut olduğunu söyliyerek teessüf etti. Ben ona, bir Rus mektebinin şimdilik faydasız olacağını, vaftiz edilmiş olanların kendi milliyetlerinde bırakılmaları gerektiğini, çünkü ancak bu suretle diğerlerine nüfuz edilebileceğini söyledimse de, fikrime iştirak etmemiş gibi göründü.

3. U r u s u l veya Angoday istasyonu, Urusul boyunda, Angoday mansabının yakınlarında 1856 yılında açılmıştır. Burası rahip Smaragd tarafından kurulmuş olup, güney-doğu Altay'larda faaliyette bulunmaktadır.

Angoday misyonerliğinin üzerimde bıraktığı tesir, 1860 ta 28. Mayıstan 3. Hazirana kadar tuttuğum hâtıra defterimde şöyle tasvir olunmuştur:

Misyonerlik köyü, Urusul'un sağında yüksek sahil üzerinde kurulmuştur. Arka plânda küçük ve güzel bir kilise bulunmakta ve bunun etrafında da takriben 15 ev sıralanmaktadır. Çadır ve yurtlarda geçirdiğimiz günlerden sonra burası bize çöldeki bir vaha gibi geldi, çünkü küçük odada hiç olmazsa rüzgâr ve yağmurdan korunuyor ve geceleyin üşümüyorduk.

Köy ahalisinden bazıları balıkçılıkla geçiniyormuş, fakat bunlar Altay'lı olmayıp kuzeyden göç eden Teleüt'lerdir. Bana birçok masal anlatmış olan kayıkçı da Kazandık adında bir Teleüt idi. Vaftiz edilmiş Teleüt ve Altay'lılar, putperestlik zamanından kalma adlarını atmazlar. Biz bir tüccarın evinde, küçücük bir odada yerleştik, fakat rahatımız pek yerinde idi. Bütün mobilya bir masa, bir yatak ve iki iskemleden ibaretti. Hepsi ne kadar da rahat, sert iskemlede oturarak masada yemek yemek ne kadar da hoştu! Ev eşyalarımızın kıymeti, bunlardan bir müddet mahrum kaldıktan sonra daha iyi anlaşılıyor. Yağmur ve rüzgâr bizi iyice hırpalamış olduğundan, evdeki bu sükûnet keyfimizi tekrar yerine getirdi. Bundan başka yemek de enfesti: taze ekmek, halis süt, tereyağı, yumurta, bal. Bu kadar lezzetli yemek yediğimi hatırlamıyorum. Buna şaşmamalıdır, çünkü haftalarca Altay pisliği tarafından çevrilmiş bir halde çay, koyun eti ve kuru ekmekle yaşamıştık.

Rusça söylenişine göre Angoday misyonerliği (Altay'lılar buna Kongodoy der), kendi halklarının hukukuna bir tecavüz sayılarak Zaysan'lar tarafından karşılık gösterilmesine rağmen, papazların taktik ve azimli hareketi neticesinde meydana gelebilmiştir. Yeni vaftiz edilenler maalesef henüz çok azdır ve bütün halk en çok 20 aileden mürekkeptir. Bunların bir kısmı eskiden vaftiz edilmiş olup, buraya sonradan yerleşmişlerdir.

Muvaffakıyetin böyle küçük oluşu misyonerlerin kabahati değildir, bu hal daha ziyade durum icabı meydana gel-

mektedir. İtaat altına alınan her halkta olduğu gibi, Kalmık'lar arasında da hâkim millete karşı bir mukavemet hissi teşekkül etmiştir. Altay'lı, Rus'lara yaklaştığı takdirde milliyetinin kaybolacağından korkmakta ve bu yüzden ondan uzaklaşmaktadır. Rus köylerinden ibaret sık bir halka Altay'ın etrafını gittikçe sıkıştırmakta ve Rus'lar zengin nehir vâdileri boyunca memleketin kalbine doğru gittikçe ilerlemektedirler. Bu yüzden Altay'lı daha fazla geriliyerek dağlara kaçmak suretiyle fakirleşmektedir, çünkü güzel otlaklar elinden çıkmış bulunmaktadır. Rus'lardan öğrenerek onun yanında yerleşmiş olsa, her ikisi de yanyana zengin ve bahtiyar bir şekilde yaşıyabilirlerdi, çünkü memleket daha binlerce kişiyi barındıracak durumda büyük ve kâfi derecede verimlidir. Fakat işte medeniyetin bir seviyesinden diğerine geçmek ancak mücadele ile olur, çünkü insan eski âdetlere bütün kuvvetiyle yapışmaktadır.

Altay'lı, her misyonerlik teşekkülüne kendi sosyal durumu için zararlı bir varlık olarak bakmaktadır. O bundan mümkün mertebe kaçar, kendisinin eski geleneklerine sıkıca bağlanır ve hıristiyanlığı kabul edenleri kâfir sayar. Bunu anlamak kolaydır, çünkü vaftiz edilen kimse adını, elbisesini değiştirir ve göçebelikten vazgeçer. Bu gibi değişik durumda bile misyonerler büyük iş yapmaktadır, çünkü bütün Altay bölgesinde vaftiz edilenlerin sayısı şimdi 2694 ü bulmuştur. (1870 yılında bu sayı 4000 e çıkmıştı). Umumi olarak müspet sayılan bu netice, misyonerlerin daimi gayretinin bir sonucu sayılmalıdır. En büyük mahrumiyetler altında ve hoş karşılanmadığı bölgelerde yurttan yurta dolaşan misyoner, kendi dini için taraftarlar kazanmaya çalışmaktadır. Evde, yani misyonerlik istasyonunda ise mahallesinin babasıdır. O, mahallenin mensuplarına yalnız din öğretmez, onu her türlü faydalı işlere, temizliğe ve çalışmaya alıştırır, her müşkül anda ona öğüt verir.

Köyün ortasında, daha yeni vaftiz edilmiş Kalmık'lara ait takriben beş tane kayın kabuklarından yapılmış yurt vardır, çünkü onları eski itiyatlarından ancak yavaş yavaş ayırmak mümkündür. Fakat bu yurtlar da başka şekle girmiştir.

Şayanı hayrettir ki, bunların içerisi, vaftiz edilmemişlerin yurtları ile karşılaştırılamıyacak bir şekilde temizdir. Papaz, her yurtu günde bir iki defa ziyaret ettiğini ve pislik veya tertipsizlik gördükçe ev kadınını azarladığını söylüyor. Diğer ahalinin kulübe ve evleri hoş tesir bırakmıyor. Bu gösteriyor ki, mevcudu yıkmak yenisini yapmaktan daha kolaydır.

Adamların elbisesi temiz ve Rus köylülerinki gibidir. Gömlek yapılan keten bezi, bizzat köyün kadın ve kızları tarafından dokunmaktadır: yani bu bakımdan da bir ilerleme vardır. Artık bütün ahali ziraatle meşgul olmaktadır; misyonerlerin tavassutu ile elde edilen ziraat aletleri iyi bir durumdadır. Adamlar başlıca arpa eker ve bundan, umumiyetle ekmek yerine geçen bulgur yaparlar. Birçok kimseler tavuk ve kaz gibi ev kuşları da beslemektedir, halbuki vaftiz edilmemiş olanlar arasında bunlara hiç raslanmaz. Köyü dört yılda meydana getiren papaz, kendi eserine öğünerek bakabilir. Emrinde, kabataslak bir şekilde teslim aldığı ve sonra kendi eliyle tefriş ederek ev haline soktuğu bir kilise vardır, çünkü emrinde bulunan vasıtalar, ancak şöyle böyle giyinmesi ve beslenmesine yetecek kadardır, ikide bir mahallenin fakirlerine de yardımda bulunmak mecburiyetindedir.

Bu misyon köyünde, sürü ve mallarını Çuya ticareti için Angoday'da bulunduran Rus tüccarlarının bazı ambar ve evleri vardır.

4. Ş e m a l misyonerlik istasyonu, Ulalu'nun 80 verst güneyinde, Muytu'dan 35 verst mesafede ve sağdan Katunya'ya dökülen Şemal nehrinin mansabında bulunmaktadır. 1849 da rahip Johannes tarafından meydana getirilen bu istasyon güzel bir şekilde dağlar arasına kurulmuş olup, vazifesi, Katunya boyundaki Altay'lılarla Karaorman Tatar'ları arasında hıristiyanlığı yaymaktır.

5. Muytu istasyonunun takriben 150 verst batısında bulunan bir köydeki K a r a A n u y misyonerlik istasyonu. Burası, vaftiz edilen ve Altay'lılar tarafından öldürülmüş olan Teleüt'lerden Tütünekoy'un dul karısının gayreti ile kurul-

muş ve 1849 dan 1851 e kadar idare olunmuştur. Sonra 1856 ya kadar Muytu misyonerliğine bağlanmış ve başkanı, yılda birkaç defa merkezi ziyarete mecbur tutulmuştur. 1856 da daimi surette oturan bir ruhani reis ve bir de kilise ile tekrar müstakil bir misyonerlik istasyonu haline getirilmiştir.

6. Makarieva istasyonu, aynı ismi taşıyan ve yeni vaftiz edilenlerin oturduğu köyde bulunmaktadır. Köyün mevkii, Kaş ve Çernovoy-Buguçak nehirleri civarında ve Ulalu'nun takriben 100 verst kuzeyinde olmak üzere Biya'nın sağ sahilindedir. Burada 1854 yılından beri bir misyoner oturur, vazifesi, Biya civarında yaşıyan Kumandı, Togul ve Açkeçtim'ler arasında faaliyette bulunmaktır. Bu misyonerlik istasyonu, Tomsk piskoposu Parthenius'un hibeleri ile kurulmuştur.

7. Kuzudeyvskiy Ulus, Kondoma nehrinin sol sahilinde, Kuznetsk şehrinden 60, Biysk şehrinden 80 ve Ulalu'dan 240 verst mesafede bulunur. Burası, 1858 yılında misyoner Verbitski tarafından, Kuznetsk kazasında yaşıyan yerliler arasında hıristiyanlığı yaymak maksadiyle kurulmuştur.

8. Kebizän istasyonu, Ulalu'dan 130 verst mesafede, Teles gölünün 12 verst güneyinde, Biya sahilinde bulunmaktadır. Burası 1851 yılında açılmış olup, vazifesi Teles gölünün kuzey ve batısında yaşıyan Karaorman Tatar'ları arasında faaliyette bulunmaktır.

Bu misyonerlik istasyonunu 22. Mayıs 1861 de ziyaret ettim. İşte hâtıra defterimden bazı özetler:

Öğleden sonra Käbizän boyundaki misyonerliğe vararak ticaretle uğraşan bir Rus köylüsünün evinde kaldık ve böylece durmadan yağan yağmurdan kurtulabildik.

Misyon pek iyi bir tesir bırakmadı. Burası, yerlilerin oturduğu takriben 30 - 40 kayın kabuğu kulübeleri ile Rus tüccarlarına ait iki ahşap evden ibarettir. Evler pislik içerisinde yüzdüğü gibi, ahalisi de ondan geride kalmaz. Burada, vaftiz edilmiş Tatar'larla vaftiz olmamışlar arasında hiçbir fark yoktur. Onlar, tembellikle pisliklerini bırakmadıkları gibi, vaftiz edilmemişlerce meçhul olan bazı kötü-

lükleri de almışlardır ki, bunlar da Rus rakısına düşkünlük ve namussuzluktur. Misyonun kötü durumu, onun talihsiz bir vaziyette bulunmasından ileri gelmektedir.

Civardaki Karaorman Tatar'ları, komşularındaki Altay'lılardan aşağı bir seviyede bulunmaktadır. Onlar, ilerliyen Rus medeniyeti karşısında daha fazla sık ve koyu ormanlara sokulmuşlar ve burada gittikçe gerilemektedirler. Misyona müracaat eden kimseler ya müthiş fakirlik yüzünden buna mecbur kalanlar, veya etrafı ile geçinemiyerek komşuları tarafından nefret edilen ve kendi hemcinsleri ile tatsız kavgadan çekinerek vaftiz olmayı tercih eden şahıslardır. Bu şartlar altında misyonun elde ettiği başarı ancak pek mahdut olabilir.

Buranın papazları, misyonun durumunu iyileştirmek ve ahaliyi hiç olmazsa biraz medeniyete yaklaştırmak için boşuna uğraşmışlardır. Onlara tohum, ziraat aletleri, para verilmiş ve kulübeler yapılmış olduğu halde, hepsi boşa gitmiştir. Onlar bugün de ancak arpa eker ve toprağı diğer kardeşleri gibi çapa ile işlerler, kulübeleri her yıl çökmeye yüz tutar.

Vaftiz edilmiş Käbizän boyu Tatar'ları, civarda iyi şöhret salmışlardır; bunlar, düşmanlık yüzünden eski dinde olanlar tarafından mı uydurulmuştur, yoksa hakikat midir: seyyah bunu tesbit edemez. Kömnöş kabilesinden olan kılavuzum, Käbizän halkına itimat edilemiyeceğinden eşyamı iyi bakmamı tembih etti.

Doğudaki diğer Türk boylarından olan Teleüt'ler, Altay'ın kuzey doğusunda yaşıyan Tatar'lar ve Abakan Tatar'ları, Altay'lılar gibi ayrı bir halk teşkil etmeyip, dağınık birçok kabile ve kabileciklerden ibaret bulunduklarından, bu kabilelerin yaşayışlarını tasvir ederken, bu Türk boyları arasında bulunduğum sırada elde ettiğim intibaları, hâtıra defterimde yazıldığı şekilde sıralamayı uygun buldum.

2. Teleüt'ler.

Ur nehri boyundaki ilk Teleüt köyünde, doğruluğu ile etrafta şöhret kazanmış Teleüt tüccarlarından Nikolay Sartlayev'a ait oldukça geniş bir eve indik. Adamları uykudan uyandırdığımız halde burada çok iyi karşılandık. Sartlayev'ın evi, âdi köylü evlerinden çok daha büyüktü. Alt katta erzak odası ile mutfak, bir sofa ile ikiye ayrılmış olan üst katın sağında ihtiyar Sartlayev tarafından biri oturma ve diğeri de yatak odası olarak kullanılan iki oda, sağında da oğlunun karısı ve çocukları ile oturduğu çok büyük bir oda bulunuyordu. Odaların iç tertibatı, Rus köylü evlerinden pek farklı değildi. Duvar boyunca etrafta iskemleler, her odada keçe yataklı karyolalar ve bunların üzerinde de yorgan olarak kullanılan koyun kürkleri vardı. Tahtadan yapılmış ve türlü renklerle süslenmiş bir masa, odanın ön köşesinde duruyordu.

Gelir gelmez, odamda Teleüt'lerden büyük bir kalabalık toplandı. Bunlar hepsi de Rus usulüne göre giyinmiş olup, baldırdan yukarıya çıkan yüksek çizmeler, mavi veya beyaz ketenden geniş uçkurlu ve çizmeye sokulan pantalonlar, köylü keteninden yapılmış ve ruslarınkinden daha uzun olmak üzere dizlerine kadar inen ve kollarının altına kırmızı veya sarı, büyük ve dört köşeli kamalar işlenmiş bulunan beyaz veya alaca gömlekler giymişlerdi; üzerlerindeki koyun kürkleri veya köylü kumaşından dikilmiş kaftanlar aynen Rus biçiminde idi. Hepsi de saçlarını 3 - 4 zoll uzatır ve arkaya taramadıklarından gözlerine kadar alınlarını örter. Başlarında, birçoğu torba gibi kumaştan dikilmiş ve alt kenarına dar bir şerit halinde kürk parçası eklenmiş bulunan şapka taşırlar.

Çoğunun yüzü Moğol tipinin hatlarını taşımaktadır, fakat bu cihet Altay'lılarda olduğu kadar bariz değildir, bazılarının yüzü kuzey Altay'da çok rasladığımız gibi uzun ve sivri olup, elmacık kemikleri de pek çıkıntılı değildir. Derilerinin rengi sarı, ve hattâ bazılarında esmerdir ki, bu husus kısmen derinin az temizlenmesinden de ileri gelebilir. Saçları baştan başa karadır. Adamların çoğu küçük boylu ve tıknazdır.

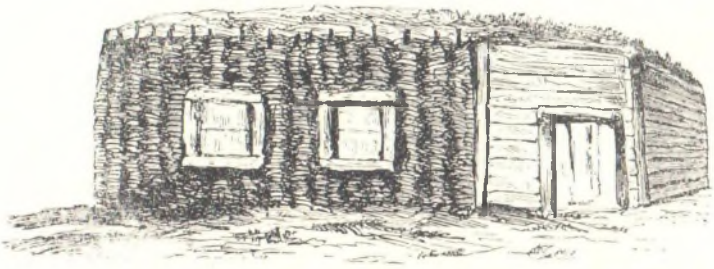

Örme ve tahtadan Teleüt evi

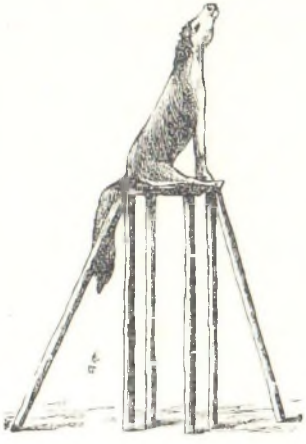

Teleütlerde kurban yeri

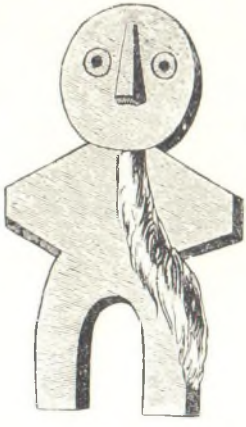

Kumandı putu
(Sarı-Kan) (s. 371).

Şor putu.

Kumandı putu
Sibirya'dan I, sayfa : 339.

Kadınlar, kuşaklı uzun keten gömlekler giyerler; saçlarına hiçbir ziynet eşyası takmazlar. Evlenmiş kadınlar istisnasız baş örtüsü kullanırlar.

Ur'da oturan Teleüt'lerin büyük bir kısmı Aç-Keçtim kabilesinden olup, söylendiğine göre Teleüt'lerle aynı zamanda buraya göç etmiş, fakat onlarla ancak son zamanlarda karışmışlardır. Şimdi dilleri tamamiyle Teleütçedir. Ur'daki Teleüt'lerin hiçbiri hıristiyan değildir, hepsi de sadakatle şamanlığa bağlıdırlar. Aralarında iki de şaman vardır.

Bu köy, Ur nehrinin sağ sahili boyunca takriben 3 verst kadar uzanır. Bunun doğu ucunda resmen Teleüt sayılan ve yasak'larını onlar gibi para ile ödiyen halis Rus'lardan ibaret on aile oturmaktadır. Rivayete göre aslında bunlar da Teleüt olup, Rus'larla evlenmek yüzünden büsbütün Rus'laşmışlardır. Fakat menşelerini unuttuklarından, Teleüt köyünde oturdukları halde bir kelime Tatarça bilmezler. Bu adamları Tatar köyüne bağlıyan şey, yerliler gibi ödedikleri vergi ve askerlik hizmetinden kurtulmuş olmalarıdır.

Köyün batı yarısında Teleüt'lerin oturduğu 25 kadar ev vardır; fakat bunların ancak 5 - 6 sı Rus köylü evleri gibi yapılmış olup, diğerleri örülmek suretiyle veya tahtadan kurulmuş ve çamur veya toprakla sıvanmıştır. Evler yazın serindir, kışın çabuk ısınır ve bunların yapılması da, ağaç küütüklerinden hazırlanan evlere nazaran daha kolaydır. Yapısı yerin altında bulunduğu için, bu kulübeler dışardan pek çirkin ve alçak gözükür, fakat içerisi hiç de fena tesir bırakmaz. Duvar ve tavan beyaz badanalanmış, toprak zemin düz ve sertleşmiştir. İç kuruluşları Rus köylü evlerinden hemen hiç farksız olduğundan, bu hususta fazla bir şey söylemeye değmez. Bu evlerin yegâne fenalığı, her büyük yağmurdan sonra duvarlarından rutubet sızmasında ve fırtınadan sonra her defasında duvarlarının az veya çok tamire ihtiyaç göstermesindedir.

Burada şamanın (kam) evini de ziyaret ettim. Bu ev küçük bir odadan ibaret olup, içerisinde dayanılamıyacak kadar kokmuş bir pis hava vardı. Dar ve kasvetli odanın her tarafında ev eşyası bulunuyor, bir sürü yarı çıplak ço-

cuklar yerde kaynaşıyor, yatakta ve sedirde birkaç kirli kadın yatıyordu. Duvarda, sapı ve resimleri Altay'lılarınkinden farklı olan şaman davulu asılı idi.

Şaman beni evine götürdü ve kendi inanışından bahsetti. Ruhlar üzerinde herhangi bir kudrete sahibolduğunu inkâr ediyordu. Sözlerine göre onun şamanlık icrası, dünyanın, her şeyi yaratmış olan en yüksek sahibine karşı gösterilen bir dua ve ibadettir, kurban ise en yüksek tanrıya kendi malımızı sunmak suretiyle gösterilen bir itaat ve tabiiyet işaretidir. Soyunun kudretine dayanarak çağırdığı ruhlar, en yüksek tanrıya karşı şefaatçidir. Bana kendisinin kurban yerini de gösterdi. Burada hayvanın derisi Altay'lılarda olduğu gibi uzun direğe asılmayıp, iki değnek arasında oturur vaziyette iskele üzerine kurulmuştu. Teleüt'ler de tanrıya ancak deriyi sunar, et ile yağını kurban ziyafetinde yerler.

Kam: bizde put tasvirleri yok, fakat her evde tanrı için bir saygı yeri vardır, dedi. Bunun üzerine, her evin yanında tavşan derisi gerilmek suretiyle dikilmiş bulunan kayın ağaçlarını gösterdi. Bu tavşan derisi, çürüyinciye kadar alınmaz, ancak ondan sonra yeniden hazırlanmış kayın ağacına yenisi (kış derisi) asılır. Burada, ilk ve son baharda olmak üzere yılda iki defa, deri üzerine süt dökülmek suretiyle yer ve gök tanrısına (Ülgön) kurban sunulur.

Ertesi gün Ur boyundaki Tatar köyünü terkederek, 20 verst ötedeki Solkoy köyüne gittim.

Solkoy, 60 ahşap evle 5 - 6 örme kulübeden ibaret büyük ve zengin bir köydür. Evler dışardan oldukça temiz göründükleri halde, Ur'da haşarattan çok çekmiş olduğumdan, havanın güzel ve sıcak oluşundan faydalanarak çadırımı sokakta kurdurdum. Solkoy'da oturanların yarısı Aç-Käştim'li yarısı da Telenget'tir. Vaftiz edilmiş Tatar'lar burada da çok azdır. Buradaki Tatar'lar da, Ur'dakiler gibi ziraat ve hayvan beslemekle meşgul olurlar. Solkoy'da bir başlık ile iki şaman vardır. Fakat şamanların ikisi de çok esrik olduklarından, yanlarına yaklaşamadım. Solkoy'da iki gün kadar kalarak birçok şarkı ve masal topladım.

Solkoy Teleüt'lerinin elbisesi tamamiyle Ur'daki gibidir. Fakat bana, dedelerinin acayip bazı elbiseler giydiğini ve elllerinde hâlâ bunlardan bazılarının bulunduğunu söylediler. Bana dedelerinden kalma, 1) bir erkek şapkası, 2) bir kadın şapkası, 3) gümüş küpeler, 4) ok ve yaylar, 5) bir samur şapka gösterdiler. İlk iki şapka kara kumaş ile kara kuzu derisinden yapılmıştı. Erkek şapkası, Rusça "malakay" tesmiye edilen sivri bir şey olup Kırgız'ların tumak'larında olduğu gibi kulaklıkları vardı. Samur şapkası (kiş-pörük) kırmızı bezle dikilmiş olup, sırma şeritle ve kenarları samur derisi ile süslü idi. Bu gibi şapkalar, bayram günlerinde bugün bile zengin kadınlar tarafından giyilmektedir. Yay dört kattan biaretti: bir kat boynuz, sonra bir kat ağaç, bunun üzerinde sinirden bir kat ve son olarak da kayın kabuğundan bir kat vardı. Okların uçları demirden olup, muhtelif şekil ve büyüklükte idi. Gümüşten güzelce işlenmiş olan küpeler oldukça büyüktü; bütün zengin adamların dedelerinden kalma bu gibi süs eşyaları vardır ve kadınlar bunları bugüne kadar taşırlar.

Adamlar başta çekingenlik göstererek çadırıma teker teker geldikleri halde, biraz sonra etrafım Teleüt'lerle doldu. Birazdan içlerinde Teleütçe konuşan bir pī (memur) un bulunduğunu farkettim, o memnuniyetle benimle konuşmaya başladı. Kısa zaman içerisinde bana itimat göstererek memurların haksızlıklarından bahsetmeye başladılar. Pek tabiî olarak şahsi şikâyetlerini nazarı itibara alamazdım, onlara, askerî mahkemeye veya Tomsk'taki valiye başvurmalarını tavsiye ettim. Bu suretle onların buradaki durumları hakkında birçok şeyler öğrenebildiğim için, konuşmalar çok faydalı oldu.

Teleüt'ler, buradaki vâdilerde Rus'ların yerleşmesine büyük bir kıskançlıkla bakmaktadırlar. 50 yıl önce ancak birkaç köy vardı ve bütün memleket bizimdi, diyorlar. Şimdi her taraf, yıl geçtikçe çoğalan ve büyüyen köylerle dolmuş, bizim sayımız ve zenginliğimiz her yıl azalmaktadır, gûya şimdi bize arazi vereceklermiş, halbuki bütün yer bize aitti, diyorlar. Onlara, bu yerlerin imparatora ait olduğunu ve

imparatorun istediği şekilde idareye salâhiyettar olduğunu anlatmaya çalıştım ve memleketlerinin büyük bir kısmından şimdiye kadar istifade edilmemiş olduğunu söyledim.

Buradaki Teleüt'lerin durumu, her medeni ilerlemenin varlık için yapılan mücadelenin bir neticesi olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Hükümetin, Sibirya yerlilerini yerleşik hayata sokarak ziraate alıştırmak hususunda gösterdiği gayret her tarafta boşa gitmiştir, fakat burada ihtiyaç adamları kendiliklerinden yerleşerek hayatlarını değiştirmeye mecbur kılmıştır. Rus köyleri onların arazisini daraltmaya başlayınca ve yerliler de arazinin durumu icabı ormanlara ve ıssız yerlere gidemeyince, neticede sosyal bir ilerleme meydana gelmiştir: aul'lar büyükçe köyler halinde birleşmiş, sağlam evler yapılmış, ziraatle uğraşanlar ortaya çıkmış ve komşulardan yeni şeyler öğrenilmiştir, aynı zamanda cedlerin gelenekleri de bırakılmamıştır. Bu geçiş merhalesi yakında atlatılacak ve kanaatımca Teleüt'ler, birkaç on yıl içerisinde tamamiyle Rus köylülerinin medeni seviyesine ulaşacaklardır.

Zaysan'ların irsî bir şekilde intikali yıllardan beri durmuştur (eskiden dört zaysan mevcut olup, yalnız biri Aç-Keştim'leri, üçü de Telenget'leri idare edermiş). Şimdi idare, halk tarafından üç yıl için seçilen starşina (ihtiyar) adı verilen şahsın eline bırakılmıştır. Artık vergiler para ile ödenmektedir. Teleüt'ler bu durumdan bile memnun değildirler. Burada av hayvanı az olduğundan, kürkleri pahalıya satın almaları icabederken, böyle olduğu halde eski vergi usulünü övüyorlardı. İnsan, itiyadına göre hareket eden bir hayvandır, tarihî tekâmülünün bir meyvasıdır.

Teleüt'ler vaftiz olmaktan bilhassa korkarlar. Onlar benden telâş içerisinde, çarın bütün tebaasını vaftiz etmek için emir verdiği ve onları hıristiyan yapmak için üzerlerine kozaklar gönderileceği hususunda haber dağıldığını ve bunun doğru olup olmadığını sordular. Bu sözlerin doğru olmadığını temin ederek söyleyince sakinleşir gibi oldular. Kısmen papazlardan çıktığı anlaşılan bu gibi mantıksız şayialar, hıristiyanlığın yayılması için her cihetten zararlıdır, çünkü her nevi korku adamları Rus'lardan daha fazla uzak-

laştırır ve böylece fanatik bir hale gelerek cedlerinden kalma geleneklere daha sıkı bağlanırlar.

Solkoy ulusundan, 12 verst ötede bulunan Şandı ulusuna gittim. Burada, eskiden başlık olan Vasili'nin evinde çok temiz bir odada kaldım. Bu ulus ahalisinin dış görünüşü ve yaşayışı da yukarda anlatılanlar gibidir. Ev sahibim, karısının bayram elbiselerini göstererek, bunların aynen öncellerinin elbisesine göre hazırlandığını söyledi. Üzerindeki altın işlemeler nesilden nesle gelmektedir, dedi. Elbisenin ipekten dikilmiş alt kısmı kısa kollu olup topuklara kadar uzanmakta, göğüs ve yaka kısmı altın işlemeli kenarları ihtiva etmektedir. Göğüs kısmı her taraftan, altı tanesi çok eskiden yapıldığı anlaşılan düğmelerle çevrilmiştir. Bunun üzerinden yine aynı ipekten hazırlanmış ve dizlere kadar uzanan bir yelek giyilmektedir. Üst kat elbisenin yenleri, kolun dibine kadar gelmektedir, dar ve bitişiktir. Ne yelekte, ve ne de iç elbisede kıvrım yoktur. Yeleğin 7 santim kadar genişlikte olan yakası göğüs üzerine kadar gelmektedir, bu yaka kara kadifeden dikilmiş olup, altın sırma ve deriden kenarları ve uçlarında da altın ipli iki püskül vardır.

Burada bana eski silâhlarla, ağaç kaideli deriden bir okluk da gösterdiler, söylediklerine nazaran bu okluk kayışla boyuna asılmak suretiyle taşınırmış. Oklardan bir tanesinin ucundaki demirle ağaç gövdesi arasında, delikli ve içerisi boş boynuzdan bir parça vardı. Bu gibi oklar Çin'liler tarafından bugün dahi kullanılmakta ve atıldığı zaman ıslık çalar gibi ses çıkarmaktadır.

Bu evlerde put yerleri başka türlü tertiplenmiştir; bir sıra halinde ve üzerine birçok bezler asılı 10 - 15 kayın ağacı kütükleri dizilmiştir.

Ertesi gün Ulu Ayıl (büyük köy)'a gittim. Burada 100 ev ve 20 kadar toprak yurt vardı. Ben, üç yıl önce Salayır'dan geçerken tanışmış olduğum Başlık Nikolay'ın evine indim. O beni eski bir tanıdığı gibi karşıladı ve eski şarkılar bilen 20 kadar adam temin etti. Bu suretle birçok tarihî şarkı toplıyabildim. Teleüt'ler arasında tarihî rivayetler Altay'lılara nazaran daha çoktur, buna mukabil Altay'lılar masal ve hikâye bakımından zengindirler.

Teleüt'ler, yalnız şimdiye kadar Baçat boyunda zikrettiğim köylerde değil, aynı zamanda Tomsk zavodu (demir fabrikası) ile Kuznetsk'a kadar uzanan Şartu, Oksol v. b. gibi birçok küçük köylerde de otururlar. Küçük köylerden bir kısmı tamamiyle ruslaşmış, büyük köylerde olduğu gibi ahalinin bir kısmı ise milliyetlerini muhafaza etmiştir. Buradaki Teleüt'lerin ekserisi, hattâ kısmen ruslaşmış olanlar bile, hıristiyan değildir, hıristiyanlığı kabul edenlerin çoğu umumiyetle tamamiyle ruslaşmış olup, yasak köylü adını taşırlar. Hıristiyan Teleüt'lerden çoğu Biysk ilçesine göçmüş, şimdi Muytu, Ulalu ve Şamal misyonlarında yaşamaktadır. Buradaki Teleüt'ler dört ilçeye bölünürler.

Teleüt'lerin, kendilerini Rus tesirine pek az kaptırdıkları halde, çoğunun Rus adı taşıması dikkatimi çekti. Bunun sebebini herhalde, Altay'larda olduğu gibi lohusanın odasına ilk giren kimsenin adının çocuğa verilmesi âdetinde aramalıdır. Acayip geleneklerden biri de, erkek çocuğun küçük yaşta evlendirilmesidir. Umumiyetle baba, oğlu sekiz yaşına gelir gelmez onun için bir kadın aramaktadır, fakat bu aynı yaşta bir çocuk değil de büyümüş bir kız olur. Bu gelin evde iş görür ve kocasına anne gibi bakar. Oğlan büyüdükten sonra karısını beğenmezse geri gönderebilir, o zaman kalım yanar; fakat duyduğuma göre bu gibi haller olmazmış. Düğün merasimi bir ziyafet ile gelinin putlar önünde takdisi ve evli çiftin köy içerisinde dolaştırılmasından ibaret olur, o zaman onlara akraba ve tanıdıkları hediyeler verirler. Altay'lılarda olduğu gibi, aynı kabileye mensup kimseler (söktüng karandajı) birbiriyle evlenemezler.

Pallas, Teleüt'lerin ölülerini ağaç üzerine yerleştirdiklerini söylüyorsa da, bu âdete hiçbir yerde raslamadım. Bütün Teleüt'ler, ölülerini yere gömdüklerini iddia etmekte ve cedlerinin de bundan başka gömme usulü bilmediklerini katî olarak söylemektedirler.

Burada bana, Teleüt'lerin cedleri tarafından kullanılmış olan eski bir erkek elbisesi gösterdiler. Bu elbise sarı ve kırmızımtırak yün kumaştan yapılmış, kara şerit ve gümüş düğmelerle süslenmişti. Gömlek üzerinden giyilen bu elbise kol-

suz ve yakasızdı. Arkası düz ve eksiz, ön eteğinde iki cebi vardı. Teleüt'ler buna **kamsal** (kamisol) veya **kürmä** derler.

Çärtmä (**çärt-** "çırpmak" fiilinden) tesmiye edilen umumi musiki aleti, aynen Altay'lılarda olduğu gibidir, bu, ağaçtan kaba bir şekilde işlenmiş ve ihtizaz zemini kulun derisinden olan bir gitaradır. Birbirine karıştırılmamış at kılından iki teli vardır. Bundan başka Teleüt'ler, nağmelerini Altay'lılarca da malûm olan ney (komırgay) ile de çalabilirler.

Yukarda işaret edildiği gibi, Teleüt'lerin dili tamamiyle Altay dili gibidir; iki halkın edebiyatı da aynı karakteri taşır. Edebî malzeme dörder mısralık kıtalardan ibaret olan ve nağmelerle söylenen şarkı (koşong)'lardan, veya eşit heceli beyitlerden teşekkül etmekle beraber muntazam kıtalar arz etmiyen manzum hikâyelerden ibarettir. Kafiye baş, son ve içte olmak üzere üç katlı kafiye veya ahenkten müteşekkildir. Koşong kıtalarında beyit teşekkülüne misal olmak üzere aşağıda iki şarkı zikredilmiştir.

Äki agaç tyımırıt
Älim **käspäsin tübünäng,**
Älding içindä tyürgändä
Älim **aytpasın kīnimnäng.**

Tyangısak ağaç tyımırıt
Tyadım **käspäsin tübünäng,**
Tyattıng içindä tyürgändä
Tyadım **aytpasın kīnimnäng.**

İki ağaç kuş kirazı,
Halkım kesmesin dibinden,
Halk içinde yaşarken
Söylenmesin arkamdan.

Yalnız ağaç kuş kirazı,
Dost kesmesin dibinden,
Yabancı yerde yaşarken
Söylenmesin arkamdan.

Teleüt'lerin bütün tarihî şarkıları bu gibi dört mısralı koşong'lar halindedir. Yazdığım şarkılar şunlardır: 1) Murad-Bī destanı, Teleüt'ler arasında başka şekilde malûm olmıyan Toktamış destanının bir varyantıdır; 2) Ak-Köbök destanı, bütün kuzey Türk'leri arasında meşhurdur; 3) esir edilmiş Kangza-Bī destanı; 4) Saksı-Bay destanı; 5) Pitaş destanı; 6) beş Kırgız tarafından yakalanan Teleüt gencinin söylediği yanık şarkı. Son üç destan Teleüt'lerin malı olup son yüzyıllarda vukua gelen hâdiselerle ilgilidir.

Bu tarihî şarkılar hakkında bir fikir vermek için, burada son şarkının tercümesini vereceğim:

Hayvanını aramaya çıkan bir genç yolda beş Kırgız'a rastlıyor ve yakalanarak öldürüleceğini anlayınca onlara şu şarkıyı söylüyor:

Kaynatamın ak hayvanlarını ararken
Size rasladım ey adamlar,
Kızıl tüylü develeri ararken
Size rasladım ey kahramanlar!

Beş Kırgız'lar, beş Kırgız'lar
Her beşiniz de biribiriniz gibi,
Fakat şu yaşlınız bakıyor
Hayatıma hasteder gibi.

Topladığım ak hayvanları
Size veriyorum, ey beş Kırgız,
Bunları kabul etmezseniz dahi
Sizinle anlaşmak isterim.

Sivri sakallı babamı
Size veriyorum, ey beş Kırgız,
Babamı almazsanız dahi
Aramızda anlaşalım.

Göğsü ile beni beslemiş olan
Annemi size vereyim,
Annemi almazsanız
Yine de anlaşalım.

Saçları ensesinden sarkan
Kızkardeşimi size vereyim,
Kızkardeşimi almazsanız
Yine de anlaşalım.

Saç örgüsü kayış kemer gibi sağlam
Eşimi size vereyim,
Eşimi almazsanız
Yine de anlaşalım.

Yukardadır kara sahil
Kızıl sahil aşağıda,
Kızıl sahil olmasaydı
Evimden çıkmamış olurdum.

Beni aşağıda öldürürsen
Tepenin üzerine çıkar,
Yukarıya çıkarınca
Üzerimi yaprakla ört.

Beni yukarda öldürürsen
Aşağı vâdiye indir,
Aşağıya indirince
Üzerimi otlarla ört.

Kuğu gibi ak vücudumu
Karga parçalamasın,
Kar gibi ak etimi
Karga parçalamasın.

Bu gibi tarihî destanlardan başka, gerek Teleüt ve gerek Altay'lıların irticalen söylenen şarkıları da koşong şeklinde tertiplenmektedir. İrticalen söylenen her şarkı iki kıtadan ibaret olup, ikinci kıta birincide zikredilen mevzuun varyasyonunu teşkil eder. Bu gibi şarkılar için misaller vermiş olduğumdan, tarihle ilgili olarak koşong tarzında meydana getirilmiş olan, Altay'lılar arasında yazdığım bir şarkının tercümesini vermekle iktifa edeceğim:

Altay'ı öven şarkı.

Altay'ın ak zirvesinde
Altından bir çiçek var,
Altın dağlı bu ülkede
Ay ışığı parıldar.

Altay'ın gök zirvesinde
Gümüşten bir çiçek var,
Gümüş dağlı bu ülkede
Güneş ışığı parıldar.

Mızraklarla çamları
Yıkarsa ne yaparız?
Zandır kendi halkı ile
Gelirse ne yaparız?

Mızraklarla İrgay halkı
Gelirse na yaparız?
Zandır bize uzaklardan
Yürürse ne yaparız?

Çalıdaki ayı seni
Yenemedi Aya-Pī
Altıyüzbin savaşçı da
Ezemedi Aya-Pī

Çalıdaki börü seni
Yenemedi. Aya-Pī
Beşyüzbin savaşçı da
Ezemedi Aya-Pī

Dört bucaklı beyaz Altay
Sende altmış kuş yaşar,
Halka neşe vererek
Kutsal oldun sen ak dağ!

Çok bucaklı beyaz Altay
Sende çok geyik yaşar,
Pek çok halka neşe verip
Kutsal oldun sen ak dağ!

İrticalen söylenmiş beyitlerle, bunların tertip ve kafiyesi için misal olarak, Çolışman boyundaki şamanlar tarafından Erlik, yani alttaki dünya hükümdarına hitabedilerek okunan şu mısraları alıyorum:

Mayma çaştū Bay Erlik
Kiji kǫksü könüktü
*Ya*şıl tämir kılıştū
*Yä*lban tämir yarındū
Yälim *kara* yüstü
Yältäk *kara* çaçtū
*Yä*tti *şirä* äjiktü
Yar oçoktū
Kärä bajı täkmindü
*Tä*mir karaçılū
Ärlü adadıng togus puga
*Kä*yägäläp *är* sul*gan*
*Kä*yimdü at pıç*kan*
Kol yastandırıp **är** yık*kan*
Kolong yastandırıp at yängip yi*gän*

Parlak saçlı Bay Erlik,
Kişi göğsü çanağın,
Yeşil demir kılıcın,
Yassı demir kalkanın,
Parlak kara yüzlü,
Kalkmış kara saçlı,
Kapında gümüş tahtın var,
Balçıktan ocağın var,
Merdivenin parmaklık gibi,
Dam örtün demirdendir,
Eğerlenmiş dokuz boğa,
Çul ile, eğer ile,
Örtüsü at derisi,
Kol uzatıp er yıkmış
Kolon çekilmiş, at düşmüş, yenmiş.

Bütün efsane, şaman şarkısı ve masallar, irticalen bu şekilde okunur. Masallar, iki ton üzerinde değişmek sure-

tiyle ağız içinden söylenir. Bu tarzda okumaya Altay'lı ve Teleüt'ler **kaylarga** derler.

Masal söylemenin notası şöyle bir şekil arzeder:

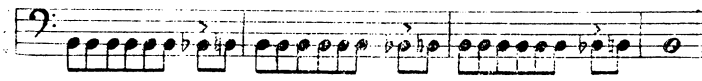

Buradaki her ölçü bir mısraa uyar ve takriben 3 - 10 mısradan sonra bir fikir sonra erdiği zaman, yarı kapalı dudaklar arasından **bu-u-u** diye söylenen bir hece ile nihayetlenir.

Teleüt ve Altay'lılar ancak kahramanlık destanlarını irticalen okurlar, bütün diğer masal ve hikâyeler nesir halinde söylenir. Yukarda zikredilen koşong'lardan başka Teleüt'lerde, nakaratlı ve iki mısralı beyitlerden ibaret bazı mizahi şarkılar da vardır ki, bunlar Altay'lılarca meçhuldür. Bu neviden topladığım şarkılar arasında şunlar vardır: 1) Saksağanın ağlayışı; 2) Tavşanın medhiyesi; 3) Tembellere karşı rüzgâr şarkısı; 4) Çocuklarını öven yılanın şarkısı. Saksağan şarkısının bir kısmı, bu mizah nev'i hakkında bir fikir verebilir:

Ah! Ah! Ah! Ah!
Büyük gözlü mavi turna balığı
Çocuğumu görmedin mi?
Ah! Ah! Ah! Ah!
Kalmustan bir sal yapsam,
Çocuğuma yetişebilir miydim?
Ah! Ah! Ah! Ah!
Küçüğün sözüne uydum da,
Yuvamı küçük ağacın üzerine yaptım.
Ah! Ah! Ah! Ah!
Şimdi buzlar yuvamı alıp götürdü,
Çocuğum da kayboldu,
Ah! Ah! Ah! Ah!
Büyük ağızlı ak turna balığı,

Çocuğum hakkında bir haber duydun mu?
Ah! Ah! Ah! Ah!
Kamıştan bir sal yapsam,
Çocuğuma yetişebilir miydim?
Ah! Ah! Ah! Ah!
Büyüğün sözüne uymadım,
Yuvamı alçak yaptım.
Ah! Ah! Ah! Ah!
Taşkın su onu alıp götürdü,
Beni de çocuğumdan ayırdı!
Ah! Ah! Ah! Ah!
Tekrar yuva yaptığımda,
Çocuklarım böyle mi olacak?
Ah! Ah! Ah! Ah!
Şimdi büyüklerin sözünü dinlersem,
Başıma belâ gelmez.
Ah! Ah! Ah! Ah!
Büyüklerin sözünü dinlemeliyim,
Yüksek ağaçlara yuva yapmalıyım.
Ah! Ah! Ah! Ah!

3. Şor'lar.

a) Tom boyu Tatar'ları. Tom boyunda rasladığım ilk Tatar köyü, Kuznetsk'in takriben 40 verst yukarısında bulunan Protoka idi. Bu köy, biri Rus ve diğeri Tatar mahallesi olmak üzere iki kısma ayrılır. Rus mahallesi çok temiz ve zengin göründüğü halde, Tatar mahallesi perişan bir haldedir. Burası, yarı yarıya harap 20 - 25 kadar ağaç kulübelerden ibaret olup, etrafları yarı yıkık çitlerle çevrilmiştir. Evler intizamsız bir şekilde sıralanmış ve aralarındaki boşluk da derin çamurla örtülmüştür. Hemen hemen her evin önünde yanan ateşin üzerinde kazanlar kaynamakta idi. Ateşin etrafnda karşık bir şekilde pejmürde kıyafetli kadın, erkek ve çocuklar oturuyordu.

Ertesi gün yoluma devam etmek için gerekli atları ısmarlamak üzere köy ihtiyarının (paşlık) evine gittim. Paş-

lık'ın oturduğu yer, diyebilirim ki, bütün köyün en fena evi idi. Asalet sahibi bu zatın elbisesi yırtılmış ve parçalar halinde vücudundan sarkıyordu. Başına, şapka yerine alaca renkli, kirli bir mendil bağlamıştı. Mahallesinin hakiki mümessili olan paşlık, at hazırlamak maksadiyle konuşmak için bütün erkek ahaliyi toplantıya çağırdı. Daha çeyrek saat geçmeden bütün davetliler onun etrafında toplandılar. Paşlık, toplantının ortasında bir ağaç kütüğü üzerine çıkmış ve etrafta yerde çömelen mahalle mensuplarına yüksekten bakarak oturuyordu. Toplantı, pek acayip ve hoş olmıyan bir tesir bırakıyordu. Burada, en karışık elbiseler (paçavralar) giymiş 60 - 80 kadar kişi vardı, kadın kürküne bürünmüş erkekler, erkek kürkü giymiş yarı çıplak kadınlar, başlarına mendil sarmış erkekler, erkek şapkası giymiş kadınlar, hulâsa kaput, pantalon, başörtüsü ve kadın elbisesi gibi beş maddenin karışmasından meydana gelebilecek bütün varyasyonlar mevcuttu. Paşlığın sözleri üzerine cemaat gürültü kopardı, her taraftan şiddetli bağrışmalar yükseldi. Paşlık sükûnete davet ettikçe halkın heyecanı artıyordu. Müzakere bir saat devam ettiği halde, tarafların hiçbiri bir karış bile gerilemek istemiyordu. İnsan bunu görünce halkın istikbali müzakere ediliyor zannedebilirdi, halbuki bütün bağrışma ve tartışmalar, ancak âdi ücret mukabilinde üç atla iki kılavuz temin etmek yüzünden meydana geliyordu. Fakat adamların diline vâkif olmak bakımından, ben büyük bir alâka ile dinliyordum. İşittiklerim, Rusça ile Tatarçanın karışmasından meydana gelen acayip halita idi. Saatlarca süren müzakereden sonra, sakin toplantı vahşi bir yumruk kavgasına dönecek gibi bir hal aldı. Benim sabrım tükenerek, kısaca, gecelemem için bir yer göstermelerini emrettim. Eğer köyün en zengin Tatar'ı gece için evini kendi arzusu ile bana takdim etmemiş olsa idi, yine saatlarca süren bir müzakere ortaya çıkmış olabilirdi. Bunun üzerine eşyamı oraya göndererek, akşam yemeği için kendim de eve gittim.

Köyün en iyi evi olan burası küçücük iki odadan ibaretti. Birinde ev sahibinin oğlu ile ailesi, diğerinde de ev sahibi kendisi oturuyordu. Ev sahibi benim için kendi odasını boşalttı. Büyük bir Rus sobası, üzerine mutfak takımı

dizilmiş olan birkaç tahta, bir iskemle, bir masa ve bir yatak, odanın bütün mobilyasını teşkil ediyordu. Bunlar hemen hemen bütün sahayı kaplamış olduklarından, yatağımı güçlükle yerleştirebildim. Soba şiddetli yakıldığı için, odada dayanılamıyacak bir hararet vardı. Bundan başka, evde, Altay'lıların ilkbaharda çok severek yedikleri fakat bir Avrupalı burnu için tahammülü imkânsız bir ayı sarımsağı (allium ursinum) kokusu vardı. Koku o kadar şiddetli idi ki, açılmıyan pencereleri muvakkaten kaldırttım.

Bir parça yerleşir yerleşmez, Tatar'ların en ileri gelenleri beni daha iyi görmek maksadiyle paşlık'ın refakatinde odama geldiler, biraz sonra bütün boş yer adamlarla dolmuştu. Burada teşekkül eden havayı bir Avrupalı hakikaten tasavvur edemez, çünkü kalba (ayı sarımsağı) kokusuna bir de insanı sersemleten rakı kokusu v.b. gibi diğer şeyler de karışmaktadır, zaten misafirlerin yarısı tamamiyle esrikti. Bu durum karşısında kaba ev sahibi tavrını takınarak adamların büyük bir kısmını odamdan kovdum. Geride kalan daha yaşlı ve uslu kimselerle buradaki Tatar'ların durumu hakkında konuştum.

Bunlar, kendi ifadelerine göre onlara daimi surette zarar vermek istedikleri için Rus'larla hiç durmadan çekişerek yaşamaktadırlar. Ziraat ve hayvan beslemekle pek az meşgul olurlar, esas işleri balıkçılıktır. Büsbütün fakirleşmişler, Rus'ların elbise, din, yaşayış ve kısmen dillerini de kendilerine mal edinmişlerdir. Bir seyyah bu halkı görünce iğrenir, çünkü onlar medeniyetin herhalde ancak kötü taraflarını almış olsalar gerektir. Fakat adamları daha yakından tanıdıktan sonra görülür ki, bunlar tabiat çocuklarının sadeliğini henüz tamamiyle kaybetmemişlerdir. Hepsi de hıristiyan iseler de, bu din hakkında hemen hiçbir bilgileri yoktur.

Ertesi gün, Palbı adında bir Tatar köyünden geçtim. Burası Protoka'dan daha temiz ve daha iyi yapılmış, evler daha büyük ve daha iyi durumda ve çitleri de daha sağlamdı. Bazı evlerin etrafında sebze bahçeleri de vardı. Palbı küçük bir köy olup, çiftlik sayısı 15 ten fazla değildir. Palbı ahalisi de hemen hemen tamamiyle Ruslaşmış ve hıristiyan-

dır. Buradaki Tatar'ların dilleri de çok miktarda Rusça sözlerle karışmıştır.

b) Mras boyu Tatar'ları. Mras mansabında, Pras -Pältärindä adında Tatar köyü bulunmaktadır. Bu köy, Tom boyunda rasladıklarımdan daha büyük olup takriben 40 tane küçük çiftlikten ibarettir ve yüksek sahil boyunca 1/4 verst kadar bir mesafede uzanmaktadır.

Buradaki Tatar'lar, dış görünüşleri ile Tom boyunda oturanlardan farksızdır, hepsi de Rus elbisesini almış ve hıristiyandırlar. Fakat dilleri daha temizdir, kadınlar ise yalnız Tatarça konuşur. Esas meşguliyetleri, burada çok verimli olduğu söylenen balıkçılıktır. Kadınlarla çocuklar ağ örerek bunları Kuznetsk'a satarlar. Mezkür ticaret eşyası çok arandığından, buradan iple örülmüş binlerce ağ ihraç edilmektedir. Malzemesi hayret edilecek derecede ucuzdur, (7 fut) 5 fut genişliğindeki bir ağ için lâzım gelen malzemenin değeri ancak 2 kopektir.

Sonbaharda ilk kar yağınca erkekler ava çıkarlar. Civarda av hayvanlarının çok olduğu söyleniyor, bilhassa sincap, samur (daha kötü olan parlak cinsi), zerdeva ve biraz da kakım ile tilki bulunurmuş. Burada çok hayvan beslenmez. Köyde ancak 20 - 30 inek bulunduğu için, ancak güçlükle süt tedarik edebildim. Civarda otlaklar az ve kışın da derin karla örtülü bulunduğundan, hayvan kışın kendi gıdasını temin edemez, bundan dolayı ihtiyat ot bulundurmak icabeder, halbuki Tatar'lar bunun için fazla tembeldirler. Ekin ekmek arpaya inhisar etmekte ise de, bu da pek az yetiştirilmektedir, bu miktar adamların kendi ihtiyaçlarını bile karşılamadığından, geri kalan kısmını balık vererek değişmek suretile Rus'lardan temin etmektedirler.

Burada yabani bir şekilde bol miktarda yetişen kandık ve zambak kökü ile ayı sarımsağı, yazın onların en makbul gıdasını teşkil etmektedir. Ayı sarımsağı, bütün ahali arasında, sarımsak yemiyenler için dayanılması imkânsız bir koku yaratmaktadır. Ben de kılavuzlarımdan birinin tavsiyesine uyarak çok hoş bir tadı olan bu sarımsaktan yedikten sonra, etrafımdaki kokudan hakikaten daha az müteeş-

sir olmaya başladım. Ayı sarımsağının sıhhi bakımdan çok faydalı olduğu ve burada salgın halinde hüküm süren iskorbüt hastalığından koruduğu söylenir.

Buradaki Tatar'ların lehçesine çok dikkat ettim ve Teleüt ağızından çok farklı olduğunu gördüm.

Ertesi gün akşam üstü Pras-Pältärindä köyünden ayrılarak Kızıl-yar (Kızıl sahil) köyüne kadar gittim. Köye karanlık bastığı zaman vardık. Bizim gelişimizi bekliyerek sahilde büyük bir ateş yakmışlardı; bütün köy ve karşı sahil kızıl ışık altında parlamakta ve akisleri uzun hatlar halinde nehre inmekte idi. Ahali bol ağaç yakmaktan çekinmediğine göre, burada odunun ucuz olduğu anlaşılıyordu; bizim için yakılan yığının yüksekliği 5 fut kadar vardı. Kalabalık bir grup halinde sahilde toplanan adamlar, biz varır varmaz eşyalarımızı alarak hepsini de ineceğimiz eve taşıdılar. Yardım edenlerden herbiri eline bir paket almış ve yanında bulunan başkası da yanan bir odun parçası yakalamıştı, böylece fener alayı teşkil eder gibi köyün içerisinden geçtik. Bezden bir elbise giymiş ve genç bir adam olan ev sahibim beni düzgün bir Rusça ile karşıladı ve evinde beni kabul etmekle büyük bir sevinç duyacağını bildirdi.

Konağımız büyüktü ve tamamiyle rus köylü evine göre tertiplenmişti. Daha ilk bakışta, ahalinin iyi durumda olduğu anlaşılıyordu. Oda yağlı boya ile boyanmış ve birçok iskemle ve dolaplarla döşenmişti. Arka duvar ile soba arasına, üzeri teneke kaplı birkaç sandık yerleştirilmiş ve yere de Tümen halıları döşenmişti. Ev sahibim, bana ikram etmek maksadiyle evinde ne varsa çıkardı: çay, taze bal, ekmek, yumurta, tereyağı, süt, çam fıstığı ve balık önümüze geldi, böylece dünkü kanaatkâr beslenmemizden sonra burada hakikaten mükellef bir sofra ile karşılaşmış bulunduk.

Ertesi gün öğrendiğime göre köy iki kısımdan ibaret olup, biri bizzat Mras boyunda, diğeri de iki verst kuzeyde, küçük bir nehir boyunda bulunuyormuş. Evlerin çoğu pek büyük olup, kenarlarında ahır, ambar v.b. gibi yardımcı binalar da vardır. Köy ahalisinin büyük bir kısmı ticaretle meşgul olmaktadır. Burasının tüccarları, Mras'ın yukarı böl-

gelerine gerek eşya ve gerek hayvan ihraç ederler. Durumlarının iyi oluşu, bu alışverişin faydalı olduğunu gösteriyor. Bazı kimseler büyük servet de temin etmişlerdir ve mallarını Kuznetsk tüccarları vasıtasiyle değil de İrbit panayırından doğrudan doğruya almaktadırlar. Ticaret yapmayanlar ziraat ve hayvancılıkla meşgul olmaktadır. Civardaki düzlükte ot bol olduğundan ve geniş mikyasta tatbik edilen ziraat için de çok hayvan beslemek icabettiğinden, hayvancılık dahi oldukça mühimdir.

Rus kültürünün ilerlemesiyle, burada maalesef içkiye düşkünlük gibi fenalıklar da almış yürümüştür. Bu ciheti, halkın en ileri gelenleri arasında tesbit edebildim: ahalinin yarısı benim şerefime sarhoş olmuş ve sabahtan akşama kadar ayakta duracak hali kalmamıştı. Burada söz ve metin toplama işime devam ettim.

Buradan, ağaç kütüklerinden yapılmış takriben 40 evden ibaret Sıbırgı köyüne gittim. Bütün bu evler perişan bir halde olup harabeye benzemektedir. Evlerin damları baştan başa kayın kabuklariyle örtülmüş, iç tertibatları ise Protoka'da olduğundan daha fena ve daha pistir. Erkeklerin elbisesi, yerli mali keten kumaştan yapılmış gayet kaba gömlek ve pantalon ile kürk yerine keçe kaputtan ibarettir. Kadınlar, umumiyetle ancak topuklara kadar uzanan gömlek giyerler. Ahali, Altay'lı ve Teleüt'ler arasında gördüğüm gibi müşterek bir tip arz etmiyor. Biri Moğol'a benziyorsa, diğeri de sarı saçlıdır ve yüzünde bariz bir şekilde Rus hatları belli olmaktadır. Fakat bilhassa kadınlar arasında olmak üzere ekseriyetin kafası yuvarlak, alt çenesi ileriye çıkık, dudaklar yukarıya kalkık, alınları dar, gözleri uzun, çekik ve biraz meyillidir. Bu, Moğol'lardan kesin bir şekilde ayrılan kendine has bir tiptir.

Ahalinin esas meşguliyeti balıkçılıktır; artık burada arazi dağlık olup kışın da çok kar yağdığı için ziraatle hayvancılık pek önemli değildir. Fakat balıkçılığın pek geri bir meslek olduğu burada da görülüyor. Bundan temin edilen kazanç, ancak adamların yiyecek ve giyeceğine şöyle böyle yetişmektedir. Yazın hayatları nispeten dayanılacak gibi ise de, uzun kış gelince ıstırap başlar; yazın balık karşı-

lığında yetecek kadar un satın almamış olanlar açlık ve ihtiyaçtan eziyet çeker, bazıları kuvvetli gıda bulamadığından ölür. Bütün bunlara rağmen, ahalinin kızartılarak suda ezilen arpa unu ile balıktan ibaret olan yemeği fena olmasa gerek, çünkü bilhassa burada adamlar uzun ömürlü olmaktadır. Meselâ, bana gösterdikleri 102 yaşında bir adamın sıhhati tamamiyle yerinde idi.

Çadırımı Mras boyunda güzel bir çimenlik üzerine kurdurdum ve az sonra bütün erkek ahali çadırımın etrafında toplandı. Bunların tarihî ananelerini boşuna yokladım, adamlar cedlerinden beş isim bile saymıyorlardı, halbuki bunu her Altay'lı bilir. Yukarda zikrettiğim yaşlı adam dahi, eskiden beri bu memlekette sakin sakin yaşamış olduklarını babasından duyduğunu söyliyebildi. İfadelerine göre, onların dinlerinden başka hiçbir şeyleri değişmemiştir, her zaman balıkçılıkla meşgul olmuşlar ve her şeyleri eskisi gibi kalmıştır.

Buradaki Tatar'ların dinlerine gelince, bunlar ancak ismen hıristiyan olup, mezkûr dinden anladıkları bütün şey, vaftiz edilmiş olmak, istavroz çıkarmak ve papaz geldiği zaman da akşam ziyafetine (kızıl arakı = kızıl rakı) iştirak etmektir. Ahali arasında, masal söyliyebilen ancak bir kişiye rasladım.

Bütün gün masal yazmakla uğraştım. Hava müthiş sıcaktı, güneş çadırımın üzerinden yakıyordu, bununla beraber bütün gün yazmak zorunda idim. Yanımdaki şarkıcıyı ancak rakı ile keyiflendirebiliyordum.

Daha yukarda, Mras boyunda Ulus-Tas'ı, ve sonra 100 verst ötedeki Çeley köyünden geçtim. Burası, ağaç kütüklerinden yapılmış 15 kulübeden ibarettir, müstatil şeklindeki evlerin damları düz ve içerisi sobasızdır. Uzun cephede ve damın ortasında, takriben iki arşın uzunluğunda bir duman deliği bulunmaktadır. Duvarın delik civarındaki kısmı ve kulübenin içerisindeki zemin balçıkla döşenmiş ve zemini üzerinde, tam duman deliğinin altına isabet eden yerde büyük bir ateş yanmaktadır. Kazanı asmak için, balçık duvardaki deliklere sokulmuş ağaçlardan istifade edilmektedir. Kulübenin içerisinde, bütün duvar boyunca takriben ½ fut

yükseklik ve 4 fut genişliğinde sedirler vardır, bunların üzeri kayın kabuklariyle örtülmüştür. Dama asılı ufki ağaçlara, ev halkının elbise, alet, ağ, tüfek v.b. gibi nesneleri yığılır.

Buranın ahalisi, kültür bakımından aşağı Mras halkına nazaran daha geridir; çekingen ve korkak olan bu kimseler, her yabancıdan kaçarlar. Onları ancak hediyelerle köyde tutabildim. Rus'lara karşı gösterdikleri bu çekingenliğin sebebi vardır, çünkü onlardan iyi şey görmemişlerdir. Rus'lardan tanıdıkları yegâne kimseler, ya onları sıkıştırarak emen tüccar, ya kendileri için hiçbir şey ifade etmiyen papaz veya altın ocaklarındaki kaba ve sefih gürûhtur.

Ahali ancak yavaş yavaş ısınarak çadırın etrafında toplandı ve benimle konuşmaya başladı.

Onlar dış görünüşleri ile, yukarda tasvir ettiğim Mras boyu Tatar'larından pek az ayrılırlar. Erkeklerin üst elbiseleri, kenarları mavi ile çevrili kaba ketenden yapılmıştır. Kadınlar kısa ve önü açık mavi gömlekle, bunun üzerinden erkekler gibi uzun keten elbise giyerler, ancak bunun rengi mavi ve kırmızı işlemelidir. Bunun üzerinden, önünde anahtarlar asılı bulunan bir kuşak bağlarlar. Saçları, uclarından biribirine bağlı iki zülf halindedir, başlarına bir örtü bağlarlar. Buradaki Tatar'lar, kulübeleri pek perişan gözüktüğü halde aşağı Mras boyundaki Tatar'lardan daha iyi durumda imişler, çünkü buradaki karaormanda yapılan avcılık çok kâr getiriyormuş. Ziraate gelince, burada ancak arpa ekilir, taneler düz kazanda kızartıldıktan sonra öğütülür. Toprağı işlemek için çapa (abıl, ōl) kullanırlar, sapan bilmezler. Olmuş ekini bir nevi orak veya bıçakla biçerler.

Buradaki Tatar'ların hiçbiri hıristiyan değildir, fakat aralarında şaman bulunmadığını iddia ediyorlar. Din hakkındaki fikirleri çok az tekemmül etmiştir. Dinî âdetten bütün bildikleri, sabahleyin yataktan kalktıktan sonra doğuya doğru eğilerek dua etmekten ibarettir.

Bana inanışlarından bahsettikleri şeyler çok kısa idi. Gökte tanrı Kuday (Allahın, doğu Tatar'ları arasında çok yayılmış olan Farsça adı) oturur, yeri yaratmıştır, adı Mukolı'dır (Rus'lar tarafından Çudotvorets "keramet sahibi"

tesmiye edilen Nikolay adının bozulmuş şeklidir). Fakat yerin altında, Ayna adında kötü ruh oturur. "İnsan ölünce, Ayna onun canını yer".

Mras boyunca daha yukarda Usunarga, Karga, Ak-Kaya, ve sonra da sahil dağlarının tepesinde bulunan Kızıl-Kaya köyünü ziyaret ettim. Karga, takriben 40 kulübeden ibaret oldukça büyük bir köydür. Ancak köyün başlığı, kulübeden başka bir de küçük bir kış evine sahip bulunuyordu. Civarda bulunan güzel çimenlik ve otlaklar nispeten fazla hayvan beslemiye müsait olduğundan, Karga ahalisinin, bütün etraftaki Tatar'ların en zengini olduğu söyleniyor. Şaman arayışım burada da boşa çıktı, anlattıklarına göre eskiden bir tane varmış, fakat birkaç yıl önce ölmüş ve şimdi onsuz da idare ediyorlarmış.

Karga'dan itibaren Mıras sahili çok kalabalıktır. Her tarafta münferit kulübeler gözüküyor.

Ak-Kaya'da ancak atları değiştirerek, Kızıl-Kaya'da durdum. Kızıl-Kaya barakaları Çeley'de olduğu gibi yapılmış ve onlar gibi hafif tahta ve kayın kabukları ile örtülmüştür. Sayısı takriben 15 i bulan ve manzarası hiç de hoş olmıyan bu küçük kulübeler, Mras sahilindeki dağların en yüksek noktasına kurulmuştur. Bunların içerisi hemen hemen tamamiyle boştur, çünkü bu Tatar'ların üzerlerindeki elbiselerinden başka hiçbir şeyleri yok gibidir. Mutfak takımları, arpa kızartmaya yarayan düz bir kazan ile (korguş) bir de yemek kazanından ibarettir. Onlar tabak, çanak ve su içme kabı gibi şeyleri bilmezler, kayın kabuğundan eğilerek hazırlanmış nesneler, bütün bu lüzumsuz şeylerin yerini tutar.

Burada yaşayan Tatar'lar bütün Altay'ın en fakir kimseleridir. Vurulmuş av eti ile arpa, kalba, kandık ve zambak soğanından başka bir yiyecek tanımazlar. Pek az binek hayvanı bulundurur, fakat kısrak sağmazlar. Kışın avla meşgul olur, yazın da, ancak kendi beslenmelerine yetecek kadar arpa ekerler. Ekin harap olarak ilkbahardan önce yiyecekleri bittiği takdirde aralarında açlık başlar, birçoğu gıdasızlıktan ölür, kalanları da Karga'ya veya altın ocaklarına kaçarak orada yardım ve himaye arar.

Kızıl-Kaya ahalisinin elbisesi, yukarda anlattığım Mras Tatar'larının giyiminden pek farklı değildir. Erkekler uzun gömlek ile türlü türlü kumaştan dikilmiş olan kaftan giyer, kışın da keçe kürk kullanırlar. Kadınlar, omuz ve göğüslerinde sedef süsler bulunan alaca veya umumiyetle mavi renkte uzun gömlek giyerler. Kızlar, zülflerinin ucunda muhtelif şekil ve renkte cam inciden ibaret ağır süs taşır ve bunu kuşaklarının altından geçirirler. Kadınlar, saç zülflerinde tunçtan düğmeler ve kulaklarında inciden iplikle raptedilmiş küpeler taşırlar.

Onlar, insanın yaklaşmasiyle en sık çalılıklar arasına kaçan orman hayvanları gibi çekingen ve ürkektirler. Önce, yeni gelen seyyaha yaklaşmaktan korktukları halde, sonradan meraklarının korkudan daha büyük olduğu meydana çıktı. Böylece, yerleşmiş olduğum kulübenin etrafında yavaş yavaş 25 kadar adam toplandı ve içeri girmeye cesaret edemiyerek hepsi de sıra ile başlarını sokup bakmaya başladılar. Erkekler de, kadınlar da tütün kullanırlar. Pipolarını ağaçtan keserek kendileri hazırlar, fakat süs eşyası gibi tütünü de Rus'lardan satın alırlar. Ev sahibinin takriben 18 yaşındaki genç karısı, hizmetçimin büyük mutfak takımını hayretle seyretti ve bizim acayip yemeklerimizi temaşa ettiği zaman gösterdiği hayret de ondan daha az değildi. Çok mütevazı olmakla beraber, her soruma açık cevaplar veriyordu. Kendisine takdim ettiğim bir sigarayı aldı, fakat içmiyerek kocasına verdi.

Bu Ulusta bir şaman da vardır. Bana kendisinin, Teleüt'lerde gördüğümden az farklı olan davulunu da gösterdi. Fakat duaları hakkında bana bilgi vermeyi reddediyor, ve ancak: "Män bibän - çadırım" (ben bilmem) diyordu.

Mras'ın kollarından olan Psas boyunda daha üç köyde bulundu isem de, bunlarda az kaldım, ancak Tayaş adında ikinci köyde paşlık'ın kulübesinde geceledim. Tayaş Tatar'larının yaşayışı, aynen Kızıl-Kaya Tatar'larının yaşayışına benzer.

c) K o n d o m a boyu T a t a r'ları. Monçuy nehrini geçtikten sonra, Körö nehri boyunca yukarıya doğru yürü-

dük; burada en batıda yaşıyan Şor Tatar'larının evlerine rasladık. Yangın, bütün dağları çıplak bir hale sokmuş ve yüksekte her tarafta tarlalar gözükmektedir. Aşkina köyüne vardığımızda, önce hiç kimse gözükmedi, ahali ancak yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Bunlar, giyimleri bakımından Mras Tatar'larından pek az ayrılmaktadır. Sarı-Şor neslinden olan bu halk geniş mikyasta ziraat yapar, bundan başka, burada bilhassa faydalı olduğu söylenen arıcılıkla meşgul olur. Hayvancılık da Mras boyu Tatarlarında olduğu gibi ikinci plânda kalmamıştır, çünkü köyün yakınlarında birkaç inek de otlamaktadır. Burada yaşıyan Şor'ların hayat tarzı Rus köylülerinin yaşayışına pek benzer.

Kondoma'nın yukarı kısımlarında, Çolım mansabının ötesinde ve Spaski altın ocağının takriben 5 verst gerisinde, köyler halinde değil de, 2 - 5 kulübelik küçük gruplar teşkil ederek yaşıyan Şor yurtlarına rasladık. Burada, çok zengin olduğu söylenen Stepka namında bir Tatar'ın evinde kaldım, onun birkaç atı ile 10 kadar ineği vardı. Evlerinin kuruluşu Mras boyuna nazaran daha iyidir. Burada ev eşyası ile çok miktarda elbise de gözükmektedir. Buradaki Tatar'lar, altın ocağında çalışan Rus işçilerinden gizlice altın satın almakla çok para kazanıyorlarmış ve bazıları çok zenginmiş. Rus'ların anlattıklarına göre, onlar, hükümet şüphelenmesin diye mahsus öyle fakirlik taslıyorlarmış. Kılavuzlarımdan biri, Stepka isterse taş ev yaptırabilir, diyordu. Bununla beraber, dış görünüşü ile o da başka Tatar'lardan pek az ayrılmaktadır. Bu Tatar'ların ilkbaharda en çok sevdikleri yemek, her evde büyük demetler halinde asılı bulunan kandık kökleridir. Bunlar suda veya sütte pişirilerek kurutulur ve taze iken lezzetli olurmuş.

Buradaki kulübelerin yapılış tarzı, Rus köylü evlerine benzemek yolunda bir kademe teşkil eder gibidir. Birçok kimselerin, tahtadan yapılmış ve kayın kabuklariyle örtülü yaz evleriyle, ağaç kütüklerinden imâl edilmiş kış yurtları vardır. Bu gibi kış yurtlarından pek çoğu iki kapılıdır. Bunların birincisi, iki ilâ üç arşın genişliğindeki ön odaya, tam onun karşısında bulunan diğeri de evin iç kısmına açılır.

Tahtadan yapılan bu kapılar, kayıştan imâl edilmiş çengeller üzerinde dönmektedir.

Ateş yeri, her zaman kapının solunda duvar kenarında bulunmaktadır. Balçıkla sıvanmş duvarlarda çok defa soba borusu gibi delikler yapılmış olur ki, burada kandık kökü ile mayasız hamurdan yapılmış yassı ekmek parçaları pişirilir. Ateş yerinin üst kısmında, çubuklardan örülerek ve balçık sürülmek suretiyle meydana getirilen bir duman süzgeçi (şual) vardır. Bunun üzerindeki ışık deliği, kışın bir buz parçası ile kapatılır. Duvarlar boyunca uzanan bir fut yükseklik ve takriben dört fut genişliğindeki sedirin üzeri kayın kabuklariyle örtülmüştür. Ateş yerinin solunda bulunan duvar ancak aileye aittir, burada ev sahibi, ev hanımı ve çocuklardan başka kimse oturmaz, ateş yerinin karşısındaki duvar ise misafirlere tahsis edilmiştir. Ev sahibinin evde yaşayan akrabaları, kapı yanındaki sağ duvar yanında otururlar. El değirmeni de sağ duvar tarafındadır. Zemin umumiyetle iyice tahta ile döşenmiş olur. Mutfak takımı, ateş yeri ile sol duvar arasına yerleştirilir. Bunlar, kayın kabuklarından yapılmış silindir şeklinde büyüklü küçüklü kaplardan ibarettir ki (tüs), Sibirya'lı Rus'lar bunlara tuyez dahi derler. Bu kaplar Rus'larınki gibi yuvarlak değil de oval biçiminde olduğundan, kolayca çuvallara yerleştirilebilir. Mezkûr kayın kaplarına su, süt, tereyağı, rakı, bal ve arpa taneleri konur. Bundan başka kayın kabuğundan çok güzel işlenmiş kaplarla ağaç kaplar da bulunur. Zenginlerde Rus malı ağaç kaplar da vardır.

Şor'ların topladığı yenen köklerden bana gösterilenler, zambak sarımsağı (lilium martagon) ile kandık kökü (erythronium dens canis) idi, bunlar kızartılınce patatese benzer. Sonra şakayık kökleri (paeonia anomala) ile kalba (allium ursinum) ve usareli heracleum sapları gelir. Burada arpa muhtelif şekillerde yenir: 1) büyük ağaç havanlarda hazırlanmış bulgur şeklinde; 2) kızartılarak dövülmüş olan talkan şeklinde, bu hem kuru vaziyette, hem soğuk su, süt veya bal ile karıştırılarak yenir; 3) Su veya sütte pişirilerek. Kondoma boyunda, buğday unundan pişirilmiş ve hazırlanması gayet basit küçük ekmekler de vardır. Un, su ile

karıştırılarak biraz tuz katıldıktan sonra hamurdan küçük ekmekler hazırlanır ve ateş yerinde sıcak kül içerisinde pişirilir. Kondoma Tatar'ları çayı katiyen bilmezler, fakat saxifraga cranifolia ve spiraea ulmaria çiçekleri ile taze it üzümü filizlerinden çay gibi bir içki yaparlar.

Kondoma Tatar'ları, ispirtolu içkileri ya 1) "abırtka" şeklinde pişirilerek kurutulmuş kandık köklerinden, veya 2) "arakı" adını vererek arpa unundan yaparlar. Psas'ın kollarından olan Kıdjı nehri boyundaki Kıdjı-āli köyünde yaşıyan Tatar'ların hayatı da, aynen Kondoma Tatar'larının hayatı gibidir. Bunların yanında birkaç gün kaldım. Burada geniş mikyasta ziraat yapılır ve bundan başka hayvan da beslenir. Meselâ, ev sahibim Sarıkran'ın 9 ineği ve 70 arı kovanı vardı. Burada birçok masal yazmak imkânını buldum.

Bu esnada, Şor'ların düğün âdetleri hakkında da bazı şeyler öğrendim. Evlenme şöyle cereyan edermiş: genç evlilerin akrabaları, onlar için dokuz ince kayın ağacından bir yurt yapar, fakat ağaçların uclarından bir kısmını kesmiyerek bunu kayın kabuklariyle örterler. Sonra güveyle gelin içeriye girerler. Güvey çakmağını çıkararak yurt içerisinde ateş yakarken, gelin kapıda durarak yurtun yapılmasında yardımı dokunanları birer birer yüzükle mükâfatlandırır. Genç evliler bu yurtta üç gün kalmak mecburiyetindedirler, ve burada ziyarete gelen akrabaları kabul ederler. Ancak üç gün sonra esas evlerine yerleşirler. Bunun üzerine, düğün evinin kayınları ormana götürülerek bir ağaca dayatılır ve çürüyünciye kadar orada kalır.

Yurt içerisinde ateş yakma merasimi büyük bir önem taşır, çünkü bu esnada kıvılcıma dayanılarak genç evlilerin saadet falına bakılır.

Bundan başka zikredilecek cihetlerden biri de, Şor'larda mevcut gelin çalma âdetidir. Genç adam, kızla sözleşerek ondan rehin yerine bir mendil aldıktan sonra, arkadaşları ile geceleyin onun evine yaklaşır, işaret üzerine kız yurttan çıkar ve erkek tarafından at üzerinde götürülür. Erkek, önce onu annesinin evine, sonra da kayın çadırına nak-

leder. Âdet üzere, gelin çalma esnasında güveye arkadaşlarından bir kısmı refakat eder.

Verbitski'ye göre, düğün dolayısiyle **bayga** adı verilen birçok ziyafet tertibedilir. En büyük bayga düğün kulübesi önünde, dört tanesi de gelin ebeveyninin evinde vuku bulur. 1. Gelinin kaçırılmasından beş gün geçtikten sonra, genç evliler yanlarına çok miktarda rakı alarak, sulh yapmak ve kalım'ın miktarını kararlaştırmak maksadiyle, güveyin ana babasiyle birlikte gelinin ebeveynine giderler. Baba, hırsızı elinde kamçı ile karşılar. Zengin güvey kalımı birden öder, fakir kimse, ödiyeceği taksitleri kararlaştırır. Bazan kızın ana babası kalımı çeyiz olarak bırakır ve üstelik kendileri de bir şeyler verir. Fakat büyük kalım kadın için çok defa fena neticelere sebebolurmuş, çünkü kocası ölünce kaynatasının esiri durumuna düşer ve ancak yeni güvey tekmil kalımı ödedikten sonra tekrar evlenmesine müsaade edermiş. Halbuki dul bir kadın için büyük kalım verecek kimse kolay kolay bulunmaz. Genç dulun evlenmemiş bir kayın biraderi varsa kendisini bahtiyar saymalıdır, çünkü o umumiyetle kardeşinin dul karısı ile evlenir. Bir dul kadın için, kaynatasına tâbi olmak bilhassa iktisadi bakımdan da zordur; baba, her evlenen oğluna arpa ekmek için bir parça yer verir, aile bununla geçinir, fakat baba, oğlunun av ve başka cihetten olan kazancını kendisine alır. Genç kadın dul kalırsa, tarlayı kendisi işliyerek bununla geçinmek mecburiyetindedir. Fakat kaynatası ona ancak istediği şeyi verir.

Evlenme, umumiyetle ilkbaharda vuku bulur. Bu iş guguk kuşunun ilk ötüşünden önce yapılmışsa, anlaşma **bayga**'sı ilk guguk ötüşünden sonraya bırakılır. 2. Düğünden bir ay sonra tütün **bayga**'sı tertibedilir ki, bu esnada güveyin akrabaları, gelinin akrabalarına paket halinde tütün hediye ederler. 3. Zenginler, ilk hasattan sonra et **bayga**'sı yapar ve bu maksatla kurban için gelinin ana babasına bir inek sunarlar. 4. Son **bayga**'da, yine aynı maksatla kızın ana babasına at takdim edilir. Bütün bu **bayga**'lar esnasında rakı büyük bir rol oynar, çünkü bütün akrabalar bu içkiden

mümkün mertebe bol temin etmeye çalışırlar. O zaman içer, şarkı söyler, dans eder ve sıçrarlar, bundan başka at yarışları da tertibedilir ve kazananlara peşkir, kaput ve çizme gibi hediyeler verilir.

Yasak ödeme dolayısiyle vuku bulan büyük halk toplantılarında da buna benzer eğlenceler tertibedilir ve bu esnada yine at yarışları da yapılır.

Tom, Mras ve Kondoma Tatar'ları Şor adını kendileri hiç kullanmadığı ve kendilerini bir halk olarak hissetmedikleri halde, ben onları bu isim altında gösterdim. Beni buna mecbur eden sebep, evvelâ onların, tarafımdan Şor ağızı diye vasıflandırılan aynı lehçeyi konuşmaları ve sonra da, gerek Teleüt'ler, ve gerek batıda yaşıyan Lebed ve Karaorman Tatar'ları tarafından Şor-kiji diye tesmiye edilmeleridir.

Şor'lar, ne Teleüt'lere ve ne de Altay'lılara benzemeyip, kendilerine mahsus bir tipleri vardır. Aralarında sarı saçlı adamlar bulunmakta ise de, bunlar hiçbir zaman halkın esas kitlesini teşkil etmez. III. Bölümde işaret ettiğim gibi, Şor'ların, sonraları Demirci Tatar'lar ismini alan Yenisey - Ostyak'ların neslinden geldiğini tahmin etmekle beraber, sarı saçlı tiplerin, kabilenin kendi özelliklerinden olup olmadığı hususunda katî bir şey söliyemiyeceğim. Civardaki Rus'lar, sarı saçlı bu kimselerin Rus neslinden geldiğini söylemektedirler. Meselâ, altın ocaklarında yaşıyan yüzlerce bekâr adam aşk macerası peşinde sık sık Şor aul'larına gider ve cam inci, düğme, yaldızlı şerit ve sedef gibi süs eşyası karşılığında birçok sevgili temin ederlermiş.

Şor'lar, yaşayışlarına göre iki grupa ayrılır: 1) Mras ile Tom'un aşağı mecrasında ve bir de Kondoma boyunda yaşıyan ve ziraatle uğraşanlar; 2) Mras'ın yukarı mecrasında ve Kondoma boyunda yaşıyan karaorman halkı. Resmen ancak birinci gruptaki Tatar'lar yerleşik (osedlıye), diğer-

leri ise göçebe (koçuyuşçiye) olarak gösterilmekte ise de, bu cihet tamamiyle hatadır. Yeter derecede anlattığım gibi, Şor'ların hepsi de köylerde yerleşik olarak yaşarlar. İşte bu cihet, Şor'ları bütün diğer Türk komşularından ayırmaktadır. Altay'ın diğer Türk kabileleri ancak Rus'ların tesiriyle ve otlaklarının zorla ellerinden alınması yüzünden göçebelik hayatını bırakmaya mecbur kalmışlardır, halbuki Şor'lar, Mras'ın yukarı mecrasında olduğu gibi Rus tesirinin katiyen bahis konusu olamıyacağı bölgelerde de yerleşik hayat sürmektedirler. Bu orman ahalisinin, çok aşağı bir kültür seviyesine malik olduğu halde böyle bir hayat sürmesi, ancak onların eskiden yüksek bir medeni seviyeye ulaşmış olması ve ormanlık dağlara kaçmaya mecbur kalarak diğer komşularından ayrılmak suretiyle münferit köyler teşkil ederek yerleşmeleri ve eski kültürlerini unutmuş olmalariyle izah edilebilir. Böyle olmadığı takdirde, Şor'ların Rus'larla temasa gelir gelmez kültür bakımından yükselmeleri, halbuki meselâ Altay'lıların uzun yıllar Rus'larla bir arada yaşadıkları halde aynen eski seviyede kalmaları nasıl açıklanabilir?

Burada, Tom ve Mras boyunda ziraatle uğraşarak çoktan beri Rus'larla bir arada yaşıyan Şor'lardan bahsetmeyip, dağınık bir halde dağlarda ikamet edenleri ele alacağım. Rus'larla alış verişe başlayınca, bunlar arasında daha birkaç yıl içerisinde büyük ilerlemeler gözükmektedir. Meselâ, daha ancak yirmi otuz yıl önce kurulmuş olan altın ocakları civarında ağaç kütüklerinden yapılmış kulübe ve ambarlara, daha iyi hayat tarzına, daha zengin elbiseye, boynuzlu hayvanlara, kuş ve arıcılığa raslamak mümkündür. Bu tabiat çocukları, daha iyi hayata kavuşur kavuşmaz maalesef ahlâk bakımından gerilemektedirler; para hırsı ve bunun bir neticesi olan dolandırıcılık ve hilekârlık onların arasında çabuk üstünlük kazanmakta ve onları, bozkırda kalan namuslu ve açık kalbli kardeşlerinden menfi cihete doğru ayırmaktadır.

Bütün Şor'lar arasında şamanlık ortadan kalkmaya yüz tutmuştur, Mras boyunda hıristiyan olmıyanlar arasında bile şaman bulunmamaktadır.

4. Lebed[1] Tatar'ları ve Kumandı'lar.

1861 yılında, Tsareva-Aleksandrovsk altın ocaklarından takriben 35 verst mesafede, Ulbas nehri boyunda yaşıyan Lebed Tatar'larının ilk köyüne rasladım. Burası, aynen Şor'larda gördüğüm gibi yapılmış olan 8-10 kulübeden ibaretti. Bu Tatar'ların elbisesi de Şor'lardan pek az ayrılmaktadır. Onlar kaftan, şapka ve Rus biçiminde dikilmiş düğmeli uzun elbiseler giymektedirler. Bu gibi elbiselerin yayılmasına sebep, altın ocaklarındaki sefih işçilerin kendi elbiselerini çok defa ucuz fiyata satmalarıdır. Sonradan bunlar, satın alan Tatar'lar tarafından tereddütsüzce giyilmektedir, çünkü onların kendi millî elbiseleri mevcut değildir. Lebed Tatar'larının dili, Şor ve Altay ağızları arasında orta bir yer işgal eder.

Lebed Tatar'larının ikinci Ulusuna bizzat Lebed boyunda rasladım. Burada köyler mevcut olmayıp, ancak nehir boyunda dağınık bir şekilde kulübelere raslamak mümkündür. Lebed Tatar'ları kendilerine Kū-Kiji (Kuğu kişi) derler. Hıristiyanlık buraya henüz girememiştir; aralarında şaman bulunup bulunmadığı hususunda hiçbir şey öğrenemedim.

Lebed Tatar'larının son yurtuna, 1861 yılında Togul nehri boyunda rasladım ki, Lebed ve Karaorman Tatar'ları burada birlikte yaşamaktadırlar. Buradaki Lebed Tatar'ları Çalgan veya Çalgandu soyundan olup, aynen Altay'lılar gibi giyinirler.

1863 yılında, Lebed Tatar'larının ilk aul'una Ötküştö boyunda tesadüf ettim. O zaman orada, yedi çocuğu olan zengin bir Tatar oturuyordu. Geçen yıl bu yerde şiddetli bir sıtma hüküm sürdüğünden birçok adam ölmüş ve Tatar'lar bu civarı terkederek Lebed boyunca daha yukarlara doğru göçmeye karar vermişlerdir. Bütün ahali, ancak mahdut miktarda ziraatle meşgul olur, ağaç kökleri yüzün-

[1] Lebed Rusça bir sözdür ve "kuğu kuşu" anlamına gelir. Aşağıda Radloff tarafından da açıklandığı gibi, Lebed (=Kū= Kuğu) nehri boyunda yaşıyan bu boyun adamları, kendilerine Kū-kiji (=Kuğu-kişi) derler. (Çeviren).

dan sapan kullanmak mümkün olmayınca toprağı çapa ile işlemek zorundadırlar. Burada da başlıca arpa ve çok az miktarda buğday ekilir. Adamlar ancak pek az at, inek ve tavuk beslemektedir.

Burada, dünyanın yaratılışı hakkında şöyle bir masal dinledim: "Önce her taraf su idi ve hiçbir tarafta toprak yoktu. O zaman Tanrı suya ak bir kuğu kuşu göndererek, bir gaga dolusu su getirmesini emretti. Fakat suya daldığında kuğunun gagasına bir parça toprak yapışmış olduğundan, kuğu bunu üfliyerek fırlattı; toprak parçaları küçük toz zerreleri şeklinde suya düşerek onun üzerinde yüzmeye başladılar; bu tozlar büyümek ve yayılmak suretiyle yeri meydana getirdiler. Fakat arazi yassı ve düzdü. Tanrı, gagası ile toprağı karıştırsın diye arzın üzerine ikinci bir kuş gönderdi, bu yüzden arzın üzerinde dağ ve vâdiler meydana geldi. Fakat güzel ve ağaçsız arazi şeytanın hoşuna gitmedi, o da bataklıkları ile birlikte karaormanı yarattı, burada yaşıyan insanlar fakir ve geçinmeleri zordur. Tanrı, önce arzın üzerinde yalnız başına yaşıyan bir insan yarattı, bu insan bir erkekti. Bir gün uyurken, şeytan onun göğsüne dokundu; bunun üzerine erkeğin kaburgalarından bir kemik büyüyerek yere düştü, daha fazla uzayınca bundan kadın meydana geldi".

Bolım nehri boyunda, Şalgandu'lar Zaysan'ının aul'unda kaldım. Burası, ahırları da ihtiva eden ve aynen Şor kulübeleri gibi yapılmış olan dört barakadan ibaretti. Zaysan'ın anlattığına göre, kendi zaysanlığında vergi veren 103 kişi varmış. Vergi olarak, her biri 17 şer ruble değerinde olan, fakat devlet tarafından ancak 2 rubleye hesabedilen 20 samur ve bundan başka 100 zerdeva ödemektedirler ki, hepsinin değeri 260 gümüş ruble etmektedir. Şalgandu'ların hepsi de, ancak kendi beslenmeleri için lâzım olduğu kadar ziraatle uğraşır. Buna karşılık avcılık daha fazla revaçtadır. Samur, bilhassa Abakan membaları civarında avlanmaktadır. Onlar yazın sığın ile geyik (ok kīk) avlar, kışın ise Lebed boyunda ancak sincap ile zerdeva vururlar. Burada sincabın fiyatı 12 kopek'e kadar çıkar, âdi samur 13 ruble, zerdeva 80 kopek'tir. Her avcı, kışın vasati olarak 100 sincap ile 7 - 10 zerdeva vurmaktadır. Su Samuru seyrek ya-

kalanmaktadır. Yegâne ihracat maddesi olan kürk eşya, Biysk ve Kuznetsk tüccarları tarafından satın alınmaktadır.

Bolgul civarında, sonra da birçok yurtlara rasladım. Yurtların bazılarında pencere bile vardı. Birçok yerde av ağları ve bir yerde de 50 kadar arı kovanı gördük. Tatarlar yoldan uzakta ve yüksek yerlerde bulunmaktadır. Çok defa yol boyunda, çitle çevrili tütün ve kenevir tarlalarına da rasladık. Burada, Çalgam'lardan daha az olduğu söylenen Yakşılık'a mensup birçok kimseler de yaşamaktadır. Burada tesadüf ettiğim Yakşılık Zaysan'ı, kürk vergisini ödemek üzere Biysak'a gitmek üzere idi. Zaysan Biysak'a vardıktan sonra birçok hediyeler dağıtmak zorundadır, çünkü aksi takdirde çok defa en iyi derileri bile işe yaramaz diye geri çevrilmektedir. Bundan dolayı Zaysan'lar yasak'ı hemen hemen iki misli toplamak mecburiyetindedirler. Netice itibariyle vergiler nispeten yüksektir. 20 yıldır vazife gören şimdiki Zaysan, eski Zaysan'ın oğlu olmayıp halk tarafından seçilmiştir, çünkü selefi öldüğü zaman oğlu ancak yeni doğmuş bulunuyordu.

Lebed boyundaki Kargızan nehri civarında yine Lebed Tatar'larının bir köyüne rasladım ve burada bir müddet kaldım. Lebed Tatar'larının mitolojisi hakkında burada şunları öğrenebildim: "Her şeyi yaratan ilk ced, Kuday-Bay-Ülgön'dür. Bay-Ülgön'ün dört oğlu vardır: **Pırşak-Kan, Tös-Kan, Kara-Kan** ve **Suylap.** Suylap'ın oğlu **Sarı-Kan**'dır. Pırşak-Kan'ın oğlu, buradaki Tatar'ların koruyucu ruhu olan Kırgız-Kan'dır. Kara-Kan'dan başka bütün bu tanrılar insanlara iyilik getirir, onlara yiyecek ve gıda verir, tehlikelerden korurlar. En yüksek tanrı olan Ülgön için kır at, onun haleflerine ise kızıl at kurban edilir. Bütün tanrılara bundan başka tarla mahsullerinden de sunulur. Tanrılar gökte oturur, Tatar'ların fikrince burası ancak yedi kattan ibarettir. En yüksek katta Kanım, yani hanımı, ile Ülgön oturur, ikinci katta Pırşak-Kan, üçüncüde Tös-Kan, dördüncüde Kırgız-Kan, beşincide Suylap, altıncıda Sarı-Kan ve yedinci katta da tanrıların insanlara göndereceği elçiler oturur. Kara-Kan babasından ayrılarak yer altındaki karanlık mekânlara çekilmiş ve burasını babasının aydınlık ikametgâhlarına tercih

etmiştir. Bunun Ärlik adında bir oğlu, Ärlik'in de Ulap ve Kölök adında iki oğlu vardır. Bütün bu tanrılar yerin altındaki karanlık mahallerde yaşarlar. Bunlara toptan Aza denmektedir. Aza'lar, şeytanlarını insanlar üzerine yollıyarak onlara her cihetten eziyet verir. İnsan, bu gibi eziyetlerden ancak kurban sunmakla kurtulabilir. Şamanların vazifesi, işte bu şeytanları yenmek, Aza'ya kara hayvan kurban etmek ve buna karşılık olarak, yapacakları eziyet ve cefayı azaltmaktır.

Lebed boyunda öyle bir şamana rasladım ki, davul yerine yay kullanıyor ve bununla ruhları çağırıyordu.

Balıksu'nun ötesinde, Biya boyunda ilk Kumandı köyüne rasladık. Burası, ağaç kütüklerinden yapılmış dört evden müteşekkil olup, her evin yanında bir ambarla bir de kulübe vardı. Türägäş adlı bu köyün yakınlarında, Kölayagı ismi verilen beş evden ibaret ikinci bir köy mevcuttu. 9 verst gittikten sonra Närjin köyüne rasladık. Burada, kısmen ağaç kütüklerinden ve kısmen kayın kabuklarından yapılmış 9 ev vardı. Köye vardığımızda ahaliden kimseyi göremedik, onlar ancak yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladılar. Bunlar aşağı Kumandı'lardır, hemen hemen hepsi de ziraatle meşgul olur, fakat tarlayı çapa ile işlerler. Buğday az ekerler, daha çok arpa ile çavdar yetiştirilir. Arpadan talkan (kızartılmış un) hazırlar, buğday ile çavdardan küçük ekmekçikler (tartmak) pişirirler. Balıkçılıkla da meşgul olur, chairus, turna balığı, salmo taimen ve kuskuç yakalarlar. Av esnasında ancak sincap ve zerdeva gibi küçük hayvanlar yakalanır. Vergilerini kısmen para ve kısmen de hayvan derisi ile öderler, herkes yedi sincap derisi ile 6 ½ ruble banko (1 r. 90 kop. gümüş) verir. Aşağı Kumandı'ların (Töbängi Kubandı) Zaysan'ı Kalınak ve yukarı Kumandı'ların Zaysan'ı da Yaşka adında bir adamdı.

Kumandı'lar keten ile kenevir eker ve keten bezlerini kendileri yaparlar, koyundan elde ettikleri yünden kaba

bezler meydana getirerek bunu sonradan boyarlar. Elbise kumaşı olarak ancak mavi daba satın alırlar. Rus'lara sattıkları yegâne şey av eşyasıdır ve bu da pek önemli değildir. Söylediklerine göre, burada bir kişi kış müddetince 30 - 40 sincapla 3 - 4 zerdeva avlarmış.

Kumandı'ların giyinişi gayet basittir, erkekler hemen hemen Rus'lar gibi beyaz veya mavi ketenden dikilmiş uzun bir gömlek, aynı kumaştan bir pantalon, kumaştan hazırlanmış ve şal yakalı kaftan giyerler; kaftan ya beyaz olur ve kenarları mavi ile çevrilmiştir, veya mavi kumaştan dikilip kırmızı ile çevrilmiş olur; bundan başka bir de kadınlar tarafından dikilen çizme taşırlar. Kadınlar, keten bezinden dikilmiş olarak etekleri geniş bir kenarla tutturulan ve yakası incilerle süslenen mavi veya kırmızı gömlek giyerler. Gömlek üzerinden, alaca renkte bir yaka ve düğmelerle süslü olan ve dizlere kadar uzanan bir kaftan giyilir. Kulaklarında, iri ziynet eşyaları takılı küpeler taşırlar. Evli kadınlar başlarına örtü bağlar, bunun altından incilerle süslü saç örgüleri sarkar. Kızlar da baş örtüsü kullanır, fakat saç örgüleri süssüzdür ve yukarda bulunur. Erkekler, saçlarını aynen Rus köylüleri gibi keserler.

Evler ağaç kütüklerinden yapılmış olup, önünde küçük bir bölme ile eşya odası bulunur. Oturma odası her zaman iki pencerelidir, bunlara ya cam, veya şeffaf sığır midesi derisi takılır. Bir sobası olan bu odanın duvarına bitişik bir şekilde geniş sedir yapılmıştır, bundan başka birkaç irbit sandığı da bulunur. Umumiyetle evlerin içi pek muntazam olmaz.

Biya üzerinden geçmemiz icabettiğinden, bir müddet kaldığımız ikinci köyün adı Nemegeç idi. Burası ancak beş evden ibarettir. Yukarda tasvir ettiklerime benziyen bir eve indik. Kapının karşısındaki pencerenin üzerinde beş put vardı. Başı yukarıya kalkık birinci putun Sarı-Kan, yine ona benziyen ikinci putun Kırgız-Kan olduğunu söylediler. Üçüncü şekil Tös-Hanım idi (bunun, biri yukarıya, ve diğeri de aşağıya bakan iki kafası vardı). Sonra Kūdı-Kan (bu put deminkiden biraz daha büyüktü), Kōp-Kälgän ve Sarı-Kan geliyordu. Son iki putun bıyıkları vardı. Ev sahibi, putlarına

pek saygı göstermemekle beraber onları ellerimizle tutmaya da müsaade etmedi.

Burada bir kayıkla Biya üzerinden geçerek, Ala-Kayıngaç adında 20 evden müteşekkil Kumandı köyünde geceledik. Bu köyün ahalisi hükümetten ve Zaysan Tortalaş'tan şikâyet ediyorlardı. Burada ancak kadınların ayak giyimi nazarı dikkatimi çekti. Bunlar, keçe veya halı malzemesinden yapılmış çoraplarla kırmızı işlemeli ayakkabılar giymektedir.

Biya sahili üzerindeki Kumandı köyleri şu şekilde sıralanmıştır: Biya'nın yukarı mecrasındaki Makariyevsk köyünden 15 verst mesafede ve Biya'nın sol sahilinde Türägäş köyü vardır (ancak beş evden ibarettir), onun karşısında sağ sahilde Köl-Ayağı (beş ev) bulunur. Buradan 9 verst mesafede, sol sahilde Nerdjin, 2 verst daha ötede ve aynı sahilde Pasi, bu köyden 9 verst uzaklıkta ve sağ sahilde Ala-Kayıngaç ve bir verst ötede sol sahilde Nemegeç (5 ev), sonra 5 verst daha ötede sol sahilde Pagıçak (beş ev) ondan beş verst mesafede Kürüküy (beş ev) köyü bulunmaktadır. Buradaki bütün Kumandı'lar, yukarda açıkladığım gibi yaşamaktadırlar. Makariyevsk papazının anlattığına göre, Kumandı karakterinin esas hususiyeti, inat ve sertliktir. Kumandı'lar, geleneklerine en kuvvetli bir şekilde bağlı kalan Tatar'lar olup, onları hıristiyanlığı kabule sürüklemek çok zormuş. Misyonerlik onlar arasında şimdi hiçbir başarı sağlıyamamış gibidir.

5. Karaorman Tatar'ları

Lebed mansabının güneyinde ve Biya'dan takriben 3 verst mesafede, "Küzön" adında ilk Karaorman Tatar'ları köyüne rasladım. Burada, yalnız Karaorman Tatar'larının Küzön kabilesi mensupları değil, aynı zamanda Lebed Tatar'larının bir kısmı ile Kumandı'lar da yaşamaktadır. Adamlar bir arada yaşadıkları halde, iki lehçenin nüanslarını farketmek mümkündür. Küzön'lerin dili, Kumandı ve Çalgandı ağızlarından ziyade Altayçaya daha yakındır. Küzön'lerin

elbisesi de, köydeki diğer hemşehrilerinden kesin surette ayrılmaktadır. Kumandı'lar yukarda anlattığım gibi ancak rus elbisesi giydiği halde, Küsön halkı Altay'lılar gibi giyinir. Yegâne fark, çäyimäk üzerinden umumiyetle kızıl yakalı mavi bir kaftan taşımalarındadır. Kadın giyimi, Altay kadınlarının elbisesine benzemez, burada bir tane bile çägidäk görmedim. Burada Altay şapkaları da modada değildir, erkekler rus biçiminde şapkalar ve kadınlar da baş örtüsü kullanırlar.

Bütün bunlar, Küzön'lerin ancak son zamanlarda Altay tesiri altında kaldığını ispat etmez mi? Altay biçimindeki yeni elbiseyi almayanlar, burada da, eskiye daha fazla bağlılık gösteren kadınlar olmuştur, halbuki erkekler yeniliğe daha fazla meyyaldir.

Küzön köyü, çoğu tamamiyle rus biçiminde ağaç kütüklerinden yapılmış olan 20 evden müteşekkildir. Diğer ahali hâlâ ağaç kabuklarından yapılmış sivri yurtlarda oturmaktadır. Ahali hayvan besleme, avcılık ve ticaretle meşgul olur. Arazi çapa ile işlenir, arpa ile buğday ekilir, inekten fazla at beslenir. Köyün civarında otlayan pek az inek gördüm, bu yüzden, iki gün süren ikametim esnasında bir damla bile süt bulamadım. Kültür bakımından daha yüksek bir seviyede bulunan Kumandı'ların tesiri, Karaorman Tatar'larının yaşayışında da her bakımdan kendisini göstermektedir. Karaorman Tatar'larının yaptığı ticaret, esas itibariyle rus mallarını Çolışman'a ve Çin sınırlarında oturan Soyon'lara götürmekten ibarettir. Ahalinin bir kısmı yabani arı kümeleri aramakla geçinir, bunları yakalayıp Rus'lara satarlar. Bu ticaretin çok kârlı ve oldukça ehemmiyetli olduğu söyleniyor. Av, pek tabii olarak sonbaharda yapılır. Yaşayış ve besin, hemen hemen bütün Karaorman Tatar'ları arasında aynıdır.

Küzön, hıristiyan olmayan yerlilerin oturduğu ve köy denebilecek en güneydeki gruptur. Daha güney ve güneybatıda bulunan Karaorman Tatar'ları, en çok 3-4 kulübe bir araya gelmek suretiyle, dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Fakat bunlar hiçbir zaman nehir vadisinde değil, sahil dağlarının tepesinde bulunmaktadır. Yol boyunca, sağda ve soldaki tepe ve dağların üzerinde hep bu gibi kulübelere ras-

ladık. Küzön'de çok övdekleri bir şarkıcının kulübesinde kaldım. Burada nüfusun nispeten kalabalık olduğu anlaşılıyor, çünkü gelişimizden sonra bir saat geçer geçmez çadırımızın etrafında 60 kadar adam toplandı. Burada, aynen Lebed Tatar'ları usulünce yapılmış dört kulübe vardı.

Buradaki Karaorman Tatar'larının iyimi, Küzön'de gördüklerimden hiç farksızdır; ancak erkekler Moğol biçiminde kara kadifeden ve üzeri sarı bir şapka giyer, kadınlar da, etrafa sarkan ve beyaz incilerle süslü bir yakası olan uzun gömlek giyerler. Şapkalarının şekli şayanı dikkattir, çünkü ne batıdaki Altay'lı, ne doğudaki Lebed Tatar'ları ile Şor'lar ve ne de güeyde oturan Çolışman Tatar'ları böyle şapkaları bilmezler. Bu yüzden Karaorman Tatarları'nın, batı Moğolistan'ın kuzey sınırından buraya göçtüklerini tahmin etmekle yanılmadığıma kanüim. Onlara Altay'lılar tarafından, Soyon'larca bugün bile kullanılmakta olan Tuba adının verilmiş olması da bunu göstermektedir. Burada bahis konusu olan Tuba'lıların, Samoyed neslinden olan eski "Dubo" halkının neslinden geldiği hakkındaki fikrimi yukarda açıklamıştım. Tuba'lar arasında kullanılan Türk ağzının Altaycaya yakın olması, Tuba halkının, Altaylı'ların tesiriyle türkleştiğini göstermektedir.

Buranın ahalisi arasında büyük bir fakirlik hüküm sürmektedir. Konuşmalarında acı talilerinden bahsederek (bu cihet, onların buraya göç ederek geldiklerine bir işarettir), bunun kabahatini, zavallı insana iyice eziyet çektirmek maksadiyle şeytan tarafından yaratılan Karaormana yüklemeyi severler. Fakirliklerinin sebebi elbette ki Karaorman değil, bilâkis kendi tembellikleri ve daha yüksek bir kültür seviyesinde bulunan rus halkı tarafından ezilmeleridir. Bu adamlar, mezkûr kültürden kaçarak yaşanması zor dağlık ormanlara daha fazla dalmakta, varlık için mücadeleye girişmemekte ve enerji göstermiyerek diz çöktüklerinden buralarda mahvolmaktadırlar.

Kışın yağan derin kar, Karaorman Tatar'larının, Altay halkı gibi çok hayvan beslemesine hiç şüphesiz engel olmaktadır, fakat adamların tembelliği, kış için yazdan itibaren daha fazla ihtiyat ot tedarikine mâni olmasa, hayvan mevcudu

şimdikinden çok daha fazla olabilirdi. Burada arazi ancak çapa ile işlenebildiği için, tarla işi de çok zordur, bundan dolayı ziraattan fazla kâr edilemiyecek gibidir. Fakat Karaorman, onlara başka zenginlikler arzetmektedir. Sık ormanlık sincap, zerdeva ve ayı gibi av hayvanları bakımından çok zengindir. Adamlar gayret göstererek rasyonel bir şekilde avlandıkları takdirde, bunlar bile onların geçinmesine yetebilirdi (Rus tüccarları böyle diyor). Fakat tembellikleri burada da kendisini gösteriyor, adamlar ancak vergi için lâzım olan deriyi temin edinciye kadar av yapar, ormanda kurulan ağlar çok verimli olduğundan, bu ihtiyaç kısa zamanda kapatılmaktadır.

Bu gibi ağları ormanlarda birçok yerde görmek mümkündür. Ormandaki açık alanlarda bir katran ağacı gövdesinden, karşıda bulunan diğer bir ağaç gövdesine, çubuktan örülmüş ağ uzatılır. İki ağaç arasındaki mesafe sincabin atlıyamıyacağı kadar uzak olduğu için, bunlar öteki ağaca giderken ağ üzerinden yürürler. Ağın ortasında 5 zoll kadar uzunlukta bir yay yerleştirilmiş ve bunun altında da, sincabın kolayca geçebileceği bir delik bırakılmıştır. Hayvancık bu deliğe girer girmez yay gevşiyerek çarpar ve sincabı derhal öldürür. Altaylı'larda olduğu gibi, ağın yanından geçen herkes hayvanı çıkararak yayı tekrar kurmakla mükelleftir. Bu emre aykırı hareket eden veya onu yerine getirmeyen, tanrının cezasına çarpılır. Fakat bu gibi aykırı hareketler çok seyrek vukubulurmuş.

Karaorman Tatar'ları için daha önemli diğer geçinme kaynakları arı kovanları ile katran kozalağıdır. Buradaki ormanlık sahalarda sayısız yabani arı sürüsü uçuşmakta ve ağaç kovuklarına yuva yaparak çok miktarda bal toplamaktadırlar. Tatar'lar, bu arı sürüsünü balları ile birlikte alarak rus'lara satarlar. Her yuvanın değeri bir rubledir. Karaorman Tatar'ları, arı sürülerini bu gibi gülünç bir fiyata satmaktansa kendilerinde alıkoyarak arıcılık yapmış olsalar, bu meslek onları bol bol besler ve hattâ zengin bile yapardı. Burada arılar mükemmel yetişir (yabani arılar bunu kâfi derecede ispat etse gerektir) ve çok tatlı bal toplar. Anlatılanlar doğru ise, eskiden Altay'da arı bulunmazmış, bunlar

ancak rus'lar tarafından getirilmiş olup birçokları yabanileşmiş ve alabildiğine çoğalmıştır. Şimdi Karaorman Tatar'ları, her rus köyünde arıcılığın nasıl yapıldığını ve hiç zahmet çekmeden nasıl zengin olduklarını görüyorlar (2000 kadar arı kovanı olan köylülere rasladım, her kovan yılda 1-2 ruble kâr getirmektedir), fakat bütün bunlara rağmen yine de onları taklit etmez ve arıcılıkla rus'ların ilerleyişini kendisi için zararlı bir iş sayarlar. İnsanları, hakikaten ancak ihtiyaç ileriye sürükler. İyi misal, teşvik etmekten ziyade, geri adamın ruhunda kıskançlık ve memnuniyetsizlik yaratır. Onlardan, niçin kendilerinin arıcılık yapmadığını sorduğum zaman, omuz silkerek: "Bu iş bizde adet değildir, bizde tali yoktur" demişlerdir.

Fakat, Tom'dan Teles gölüne kadar Karaorman'ın en önemli gelir kaynağını katran kozalağı, yani Sibirya çamı (pinus cembra=möş veya kuzuk-agaç) meyvası teşkil etmektedir. Tom'dan Teles gölüne ve Katunya'ya kadar uzanan muazzam sahanın büyük bir kısmı katran ağacı ormanlariyle kaplı olup, hesapsız derecede çok katran kozalağı temin etmektedir. Yerlilerin ifadesine göre büyük ağaçlar 30 pud'a kadar ve en fena ağaçlar da 2 pud'tan aşağı olmamak üzere kozalak verirmiş. Bunun fiyatı oldukça yüksektir, çünkü Sibirya'daki rus ahalisinin ve bütün kuzey Rusya halkının pek sevdiği katran kozalağı çok aranmaktadır. Meyvanın pud'u, yerinde 1 - 2 ruble banko, yani takriben 50 - 60 kopek'tir.

Kozalağın toplanması zahmetli değildir, fakat her zaman çok adama ihtiyaç gösterir. Bazıları ağaca tırmanarak her dalın kozalağını değneklerle silkelerler. Yere dökülen kozalaklar ağaç kütüklerinden hazırlanmış küçük kaplara yerleştirilir. Sonra sıcak kül içerisine atılarak cevizleri ayrılır ve elenir. Verimli senelerde iki kişi bir günde kolaylıkla 20-30 pud kozalak toplıyabilir. Bu gibi yıllarda bir işçi günde 3-5 ruble veya daha fazla kazanabilecek demektir. Aynı zamanda kazanç sahası hudutsuzdur, çünkü adamlar kozalak ihtiyacının onda birini bile karşılıyamamaktadır. Fena yıllarda iş pek tabiî olarak daha zor olmakla beraber

bir kişi yine de 2 ruble kazanabilir. Kozalak ağustosta toplanır, fakat elenmesi ancak sonraları, yani kışın yapılır.

Ahaliyi zenginleştirmesi icabeden katran kozalağı ticareti, maalesef onların fakirliklerinin esas sebebini teşkil etmekte ve ancak rus tüccarları bundan kazanç sağlamaktadır. Kozalak ancak bazı yıllarda bol olmaktadır (adamların iddiasına göre üç verimli yıl ile üç verimsiz yıl biribirini takibedermiş; bu hususta kati bir fikrim olmadığı için ancak söylenenleri zikretmekle iktifa ediyorum), fakat bolluk olunca da, Tatar'ların tembelliğine rağmen, kozalak toplama mühim bir yekûn teşkil etmektedir. Zikredildiği gibi, verimsiz yıllarda kozalak toplama oldukça zahmetli bir iştir, bundan dolayı, mutlaka bir kazanç aranıyorsa bu işle Tatar'lar uğraşmaz. Söylendiğine göre, kozalak az olunca sincaplar da azalırmış. Kozalak ticareti ile avcılığın böyle değişik devirler göstermesi, pek tabii olarak Tatar'ların hayatında da bolluk ve açlık hallerinin birbirini kovalamasını intaç etmektedir. Verimsiz ve açlık yıllarında rus tüccarları ve ticaretle uğraşan köylüler, yerlilerin şaşkınlığından istifadeye kalkışır. Onlar, verimsiz yılın başlaması ile yerliler için dükkânlarını cömertçe açar, fakat buna karşılık sonbaharda 1 ruble banko (30 kopek) için 1 pud çam fıstığı teslim etmelerini şart koyarlar. Borçlu, taahhüdünü yerine getiremediği takdirde, teslim edilmeyen çam fıstığının her pud'u için tüccara 2 ruble banko ödemek mecburiyetindedir.

Arka arkaya devam eden iki fena yıl esnasında, mukaveleye giren adamın borcu çok artar ve bunu verimli yılda çok miktarda topladığı çam fıstığı ile kapatmaya çalışır. Bunun için bir misal verirsem, durum daha iyi anlaşılır. Bir Tatar, sonbaharda 20 pud kozalak teslim etmek şartiyle, fena yılın başlangıcında tüccardan 20 ruble banko'luk (6 ruble gümüş) mal alır. Fakat, ancak 10 pud teslim edebildiğinden. tüccara 20 ruble banko borçlu kalır. Tüccar, borcu aynı şartla ertesi seneye devredir; öteki adam tekrar borca girmiş ve ertesi sene ancak 5 pud teslim etmiş olduğundan tüccara 30 ruble borçlu olur. Üçüncü senede tekrar 5 pud teslim etmişse, borcu 50 rubleye çıkar, halbuki kendisi esas borcu olan 20 pud fıstığı çoktan ödemiştir. Tatar'ın,

30 yıl bu yurtta yaşadığım halde, arzın bir adım bile yerinden kıpırdadığını görmedim. Fakat yine de bana bu yıldızın ne olduğunu söyle, çünkü sen benden ancak hakikati gizlemek istiyorsun. Biz türlü şeyler düşündü isek de şüphedeyiz, acaba bu şeytandan kurtulmuş bir hükümdar mıdır, yoksa felâket ve hastalık getirmek üzere yere inen fena bir iblis midir?".

B e n : "Yukarda fena ruhlar da var mıdır".

O r o ş o k : "Sen bunu daha iyi bilirsin, çünkü yazıdan anlarsın, tanrıya ait birçok kitaplar okumuşsun. Yukarda hüküm süren en kuvvetli şeytan, yedi başlı Yälbägän'dir. O şimdiye kadar çok defalar ay'ı yemişse de bundan bir şey çıkmamıştır. Çünkü her defasında Ülgön bunu ondan geri almaktadır. Bazan o yıldızları da yakalayıp ısırır ve parçalarını yere tükürür".

Fakat ona tatmin edici cevap veremediğimden, biraz sonra konuşmayı kesti. Bana Yälbägän hakkında daha fazla malûmat ya vermek istemedi, veya veremedi, fakat ondan çok korktuğu belli idi.

Burada şuna da işaret etmeliyim ki, ay tutulduğu zaman Altay'lılar da bazan **Aydı Yälbägän yädi** (ayı Yälbägän yedi) derler, fakat umumiyetle **"Ay Pırgan boldı"** (ay Burkan, Budda oldu) tabirini kullanırlar. Bu son tabir hiç şüphesiz Budizm tesirini göstermektedir.

Bu Yälbägän'e, meselâ Altay'lıların Tardanak masalında olduğu gibi daha birkaç hikâyede rasladım. Bu masalda onu, yer yüzünde yaşayan ve Tardanak'ı yemek isteyen yedi başlı yamyam olarak görüyoruz. Fakat Tardanak hile ile ona kendi çocuklarını yedirir ve neticede öldürür.

Bu vesile ile işaret etmek istediğim noktalardan biri de, bu Tatar'ların da kamerî ay kullanmalarıdır. Büyümekte olan aya **aydıng yangısı** (ayın yenisi), küçülen aya **aydıng äskisi** (ayın eskisi), tam olunca **aydıng tolonı** (ayın dolusu), tam aydan bir gün önceki duruma **aydıng kızıl tolonı** (ayın kızıl dolusu), bir gün sonraki duruma **aydıng kara tolonı** (ayın kara dolusu), yeni aya **aydıng üçülär äskisi**

(ayın sönen eskisi) derler. Gerek Altay'lı ve gerek Karaorman Tatar'ları seneyi 13 aya bölerler.

Aşağıda, Karaorman Tatar'larından dinlediğim birkaç destan da zikredilecektir:

1. Yedi başlı Yälbägän tilkiye gelerek: "Nehir üzerinden nasıl geçeyim? dedi. Tilki: "Sazdan bir sal yaparak üzerine otur ve geç!" dedi. Suyun ortasında sal sallanmaya başlar. Tilkiden tekrar: "Şimdi ne yapayım?" diye sorar. Tilki: "Sallan, sallan" der. Sallanırken sal kırılır ve Yälbägän de suya düşer.

2. Çok eskiden Payana insanı yaratmıştı, fakat ona ruh veremiyordu. O, can istemek maksadiyle büyük Kuday'a gitti. Fakat köpeğe: "Sen burada kal, havla ve dikkat et" diyerek kendisi gitti, köpek orada kaldı. Bunun üzerine Erlik gelerek, kandırmak maksadiyle onunla konuşmaya başladı. "Senin kılların yok, ben sana altın kıl vereceğim, sen de bana cansız insanı ver" dedi. Köpek, altın kılları elde etmek maksadiyle insanı ona verdi. Fakat Erlik baştan başa insanın üzerine tükürdü. İnsana can vermek maksadiyle Kuday geldiği zaman Erlik kaçtı. Kuday, üzerine tükürülen insana baktı, fakat onu temizliyemedi ve ters çevirdi. Bu yüzden tükrük insanın içerisinde kaldı. Kuday köpeği döverek şöyle dedi: "Köpek sen fena olacaksın, insan sana ne isterse yapacaktır, seni dövecek, öldürecektir; sen tamamiyle bir köpek olacaksın!" dedi.

3. Ateşin bulunması. Kuday insanı yarattıktan sonra: "İnsan çıplak olacaktır, fakat soğukta nasıl yaşar, onun için ateş bulmalı" dedi. Fakat Ülgön'ün üç kızı ateşi bulamadılar. Uzun sakallı Kuday onların yanına gelirken kendi sakalına basarak yuvarlandı. Ülgön'ün üç kızı bunu görerek eğlendiler. Kuday kızarak geri döndü. Üç kız, Kuday'ın söylediklerini dinlemek maksadiyle onu yolda beklediler. O şöyle diyordu: "Ülgön'ün üç kızı, taşın keskinliğini ve demirin sertliğini bulamadıkları halde benimle eğleniyor ve gülüyorlar. Bunu duyan üç kız taşın keskinliği ve demirin sertliğinden istifade ederek ateş yaktılar.

1861 yılında Teles gölünden dönerken, bunun güney sahilinden doğruca batıya, Katunya'ya doğru yöneldim. Yol üzerinde yine Biji boyunda Karaorman Tatar'larının yurtlarına rasladım. Burada kayın kabuklarından yapılmış birçok yurtlarla ufak köyler mevcuttu. Birçok yerde ot yığınları ve işlenmiş tarlalar gördüm. Yurtların kuruluşu aynen Biya boyunda olduğu gibi idi. Ülgön nehri boyunda, çok zengin görünen yasak Rus'ları ile hıristiyan Tatar'ların oturduğu bir köye rasladım. Burada geniş mikyasta ziraat ve arıcılık yapılmaktadır. Köpçü sahilinde Kömnöş kabilesinden Tatar-Zaysan'ın yurtuna uğradım. Bunlar da aynen Biya boyundaki Tatar'lar gibi yaşamaktadır, ancak arıcılıkla uğraşmaya başladıklarına göre bir ilerleme gözükmektedir. Daha aşağıda Köpçü boyunda, hıristiyan Tatar'ların oturduğu Paspagıl köyünden giçtim. Burada, Karaorman Tatar'larından olan biricik hıristiyan Zaysan da yaşamaktadır. Nihayet İji boyunda Taştu adında Kumandı köyünden geçtim. Bunlar, aynen Biya boyundaki Kumandı'lar gibi yaşarlar.

6. Abakan Tatar'ları.

III. bölümde Abadan Tatar'larının ilk tarihinden etraflıca bahsetmiş ve bunların XVII. ve XIII. yüzyılda boş kalmış olan Abakan vâdisine inerek yerleşen muhtelif kabilelerin karışmasından meydana geldiklerine işaret etmiştim. Uzun müddet bir arada yaşama ve dillerin yavaş yavaş yaklaşması neticesinde, Karaorman'da ve kayalık dağlarda yaşayan ahali gibi iki büyük medeni grup halinde teşekkül etmişlerdir. Şimdi bu gruplar arasında yeni bir kaynaşma başlamaktadır. Bununla beraber buradaki Abakan veya Prens Kastrov'un dediği gibi Minusinsk Tatar'larını bir halk olarak tasvir etmiye hakkımız yoktur, çünkü onlar, medeni seviyelerine göre bugün bile ayrı ayrı hayat şartlarına malik olan iki halktırlar. Batı grupunu yerleşik Tatar'lar, doğu grupunu göçebeler teşkil eder.

Önce batı grupunu gözden geçirelim. Muhtelif menşeli birleşik kabilelerin işine bakan bozkır mahkemesi tebaası

ile Kızıl bozkırı mahkemesinin tebaalarını bunlardan saymaktayım. Bütün bu Tatar'ların kültür seviyesi, Karaorman Tatar'ları bahsi altında tasvir edildiği ibi hemen hemen biribirinin aynıdır. Bu Tatar'lardan büyük bir kısmının esasında Karaorman Tatar'ları olduğunu düşünürsek durum kolay anlaşılır; çünkü, XVII. yüzyılda bile geniş Abakan ve Kızıl bozkırında yaşayan kabileler ancak Sagay'ların küçük bir kısmından ibaret olup, diğerleri ise kısmen daha 50 yıl önce Tom'dan buraya göç eden ve bugüne kadar Kuznetsk'a yasak veren Madır boyu Tatar'ları ile, Sē, Taştıp ve nihayet her iki Yüs'ün membalarında oturan Tatar'lar gibi bugüne kadar hâlâ Karaorman ahalisinden ibarettir. Taştıp'ın ötesindeki Tatar'ların yaşayış tarzı, Karaorman ahalisi ile yerleşik yasak köylüleri arasında bir kademe teşkil eder, hattâ birçok mahalleler şimdiden büsbütün yasak köylüleri mahallesi şekline girmiştir. Sē, Taştıp ve yukarı Abakan boyundaki yurtlar, aynen Şor ve Karaorman Tatar'larının yurtları gibi tertiplenmiştir, bunlar kısmen kulübe ve kısmen de kayın kabuğundan yapılmış yurtlardan ibarettir. Bunların çoğu, nehir sahillerine kadar uzanmak üzere vadilerde sıralanmıştır; fakat Taştıp boyunda ve Abakan vâdisinde bulunan yurtlar, daha ziyade birer çiftlik şeklini almaktadır, çünkü burada etrafları çitle çevrilmiş olup, bunun içerisinde, yurt civarına sürülen hayvanlar barınmaktadır. Bu Tatar'lar artık her tarafta ziraatle meşgul olur, civardaki sahillerde hep tarlalar gözükmektedir. Tarlalar çapa ile değil de, pek iptidai sapanlarla (sala) işlenmektedir. Bütün Tatar'lar çavdar, buğday ve arpa ekerlermiş. Köylü olmaları dolayısiyle nisbeten küçük mikyasta olmakla beraber, Tatar'ların her tarafta inek, at ve koyun gibi hayvanları da gözükmektedir. Yurtlar hemen hemen her yerde aynı şekilde kurulmuştur, yalnız yasak çiftçilerden olan Tatar'ların oturduğu köylerde hakiki rus evleriyle rus tertibatı görmek mümkündür. İyi yurtlar aşağı yukarı şöyle tertiplenmiştir: kapının sağındaki duvara bitişik olarak tahtadan raflar yapılmış olup, üzerine kap, şişe ve başka ev eşyası konur, kapının krşısında ağaçtan kaba bir şekilde hazırlanmış karyola ve üzerinde birkaç tane ince yatak bulunur, yastıklar üç köşeli olarak doldurul-

muştur. Çocuk yatakları, büyük yatağın sağına yerleştirilmiş olan sandık ve eşyalar üzerine konmuştur. Ateşin arkasında, çapraz bir ağaçla iki değnek vardır. Zengin yurtlar çok temiz, fakat fakirler pek perişan bir manzara arzetmektedir. Erkekler rus elbisesi giyer, kadınların kendilerine mahsus elbiseleri vardır ki, omuz ve yakaları işlemelidir. Saç zülflerine Karaorman Tatar'larında olduğu gibi süsler takarlar. Kızların saç örgüsü 15 kadar olur. Şapkaları, Altay'lılarda olduğu gibi hayvan derisi ile süslüdür, fakat bunu ancak bayram günlerinde giyerler. Zengin kadınların kürkü uzun ve kenarlarına zerdeva derisi eklenmiş olur, kürkün üzerinde bir de kolsuz bir nesne giyerler (kapak resmine bk.).

Minusinsk Tatar'larının doğu grupu, hakiki göçebelerle yerleşik köylüler arasında bir geçit teşkil eder. Kaça bozkır mahkemesi tebaası bu grupa girer. Bu Tatar'lar, Altay yurtlarına benzeyen ikametgâhlarda otururlar. Bunlar, ya üzeri keçe ile örtülmek üzere iskelet halinde yapılmış, veya Altay'da gördüğüm Kurtu-Zaysan'ın yurtu gibi ağaç kütüklerinden meydana getirilmiştir. Fakat bu gruptaki Minusinsk Tatar'larının, yaz yurtlarından başka ağaç kütüklerinden yapılmış kışlık kulübeleri de vardır ki, senenin soğuk aylarını burada geçirir ve bununla Altay'lılardan ayrılırlar. Burada da, hayvan besliyen göçebelerle hayvan besliyen yasak köylüleri arasında kademeler teşekkül etmiştir. Bu gruptaki Tatar'lar birinci grupa nazaran çok daha zengindir; kısmen ziraatle uğraşmakla beraber, daha fazla hayvan beslerler, Kaça'lardan bazılarının çok büyük hayvan sürülerine malik oldukları söyleniyor. Hayvanlar burada da göçebelerde olduğu gibi sürü ile yaşar. İnekten daha fazla at beslenir. Kaça'ların giyimlerinde karakteristik özellikler batı komşularına nazaran daha azdır.

Abakan Tatar'ları, örfü âdet bakımından umumiyetle Altay Tatar'larına benzer. Aşağı yukarı hepsi de vaftiz edilmiş olmakla beraber ancak ismen hıristiyandırlar, birçok yurtlarda hâlâ açıktan açığa şaman davulları asılı bulunmaktadır. Bu aletlerin kalın sesini geceleyin çok defalar duydum. Öğrendiğime göre, Abakan şamanları ibadet esnasında hu-

susi elbiseler giyerlermiş, bu elbise zil, çıngırak ve alaca şeritlerle süslü deriden dikilmiş bir palto ile acayip bir şapkadan ibarettir. Ancak bir defa, bir Sagay yurtunda şaman merasiminde bulunabildim. Burada şamanlıkla uğraşan kimse bir kadındı, fakat üzerinde hususi elbiseler yoktu. Bu kadın kısa bir gömlek giymiş, yaşlı ve son derece zayıftı. Kendisi Altay şamanlarına nazaran daha vahşi hareketlerde bulunuyor, ateşin etrafında sıçrıyor, değişik seslerle şarkılar söylüyor ve türlü hayvan sesleri taklidediyordu. Bu suretle semanın bir katından diğer katına yükselerek yardımcıları davulda topladıktan sonra, çadırdaki fena ruhları dışarıya kovdu. Geri döndüğü zaman vecdin son derecesine varmış bulunuyordu, nihayet davulu elinden düşürerek ölü gibi yere yuvarlandı.

Ücretlerini para olarak alan buradaki şaman'lar, çok az kazanıyorlarmış. Bir şamanın 30 kopek için yarım gün çalışmak mecburiyetinde kaldığı söyleniyor. Abakan Tatar'ları hıristiyan oldukları halde, şamanlara putperest Altay'lılardan daha çok müracaat ederler. Fakat umumiyetle rus'ların önünde eski dinlerini gizlemeyi tercih eder ve kendilerini ordoks hıristyan olarak gösterirler. Çok defalar gördüğüm gibi, ben gelince kutular açılarak azizlerin resimleri sıralanır, fakat ben gidince de kutular derhal kapatılırdı. Bir defa Askıs boyunda başımdan şöyle bir hal geçti: hava fena olduğundan yarım gün bir yurtta kalmam icabetmişti. Adamlar benim huzurumda ibadet etmeyi vazife sayarak aziz resimlerini bir sandık üstüne sıraladılar ve ailenin her uzvu bunların önünde eğilerek istavroz çıkarmaya başladılar. Ben bir saat kadar seyrettikten sonra, ev sahibinden, hakikaten böyle sofu olup olmadığını sordum. O bana bakarak mânalı mânalı gülümsedi. Bunun ne demek olduğunu bildiğim için, ibadet edip etmemesinin benim için hiçbir önemi olmadığını beyan ettim. Bunun üzerine aziz resimlerini sandığına kapattı. Sonra öğrendim ki, bu adam çok tanınmış bir şamanmış.

Kaça'lar arasında bugüne kadar devam edegelen dinî ayinlerden biri de, ilkbahar bayramıdır (tyas toyı). Bu merasim, bugün bile Pallas tarafından tasvir edildiği gibi ya-

pılırmış. Haziran ayında (ulu şilkär ay), komşu aul'ların ahalisi muhtelif günlerde bu bayram için bir yerde toplanırlar. Her ev sahibi bu merasim için mümkün olduğu kadar çok süt rakısı hazırlar, ve orada dualarla tanrılara kurban sunar. Bu münasebetle yeni kurbanlık hayvanlar da seçilir ve aynen Altay'lılarda olduğu gibi şeritlerle süslenir. Pallas, kurban edilen ızık atının iğdiş beygir olması icabettiğini söylüyorsa da, bu iddia doğru olmasa gerektir, çünkü ben hiçbir zaman aygır ve kısraktan başka kurbanlık hayvan görmedim. İlkbahar bayramının dinî merasiminden sonra yemek ve içki faslı başlar ve bunu yarış, güreş, şarkı ve dans takibeder.

Düğün merasimi, kıza talip olma, kalım'ın ödenmesi, düğün ayini ve ziyafet gibi kısımlardan ibaret olmak üzere hemen hemen aynen batı komşularında olduğu gibidir. Fakat çok defa, Şor'larda olduğu gibi, gelin kaçırılmak suretiyle götürülür ve ödenmesi icabeden kalım müzakeresi ancak ondan sonra bir neticeye bağlanır. Abakan Tatar'ları da evliliğe sadıktır, fakat onların arasında boşanma, Altay Tatar'larına nazaran daha çok olurmuş. Abkan Tatar'larının âdetine göre, erkek kadına ancak çeyizi geri verir, fakat çocukları ve çeyiz olarak gelen malın neslinden olanları alıkoyabilir. Kadın erkeği terkettikten sonra, akrabalar kalımı geri ödemek mecburiyetindedirler. Her evli çiftin ayrı bir yurtta yaşaması icabettiğinden, evlenirken oğul için derhal yeni bir yurt gösterirler. Böyle olduğu halde baba ve onun ölümünden sonra büyük kardeşi ailenin reisi olarak kalır ve herkes onun otoritesine boyun eğer.

Ad verme merasimi Altay Tatar'larında olduğu gibidir, şu farkla ki, yeni doğan çocuğa önce halk adetince bir Tatar adı verilir ve altı ay sonra resmen vaftiz edilerek hıristiyan adı takılır. Bu ikinci ad adi hayatta kullanılmaz.

Castrén, ölü gömme adetlerini şöyle tasvir etmektedir: "Bir ölüm haberi yayıldıkta, Tatar'lar onun için mezar kazmak maksadiyle kalabalık bir halde toplanırlar. Her Tatar, ölü için böyle bir hizmette bulunarak şeref kazanmayı kendisi için bir vazife sayar, fakat ölünün akrabaları bu işe iştirak edemezler. Bubünkü Tatar'lar, ölülerini her zaman yük-

sek yerlere gömerler, o suretle ki, bütün mezar tepecikleri umumi mezarlıkta bir hat halinde sıralanır ve her mezar doğudan batıya bakar. Büyüklüğüne gelince, bugünkü Tatar mezarları2-4 arşın uzunluğunda ve ender olarak da 1 arşından fazla derinliktedir. Yaşlı adamlar için mezarın içerisinde ağaçtan bir sandık yapılır, şamanlar, olduğu gibi toprağa gömülür, çocuklar kayın kabuklarına sarılır. Ölü, ipek veya iyi kumaştan bir kefene sarılır ve en iyi elbiseleri giydirilir. Bugün cari olan adete göre ölü yatar vaziyette, yüzü yukarıya ve gözleri doğuya bakacak şekilde mezara yerleştirilir. Pek az istisna ile, her ölü için ayrı bir mezar kazılır. Ayağının ucuna, rakı, peynir, et, tereyağı v.b. gibi yol yiyeceği ile birlikte eyer de konur. Mezar toprakla örtülür ve 1-2 fut yüksekliğinde bir tepecik haline getirilir, üzerine mezar biçiminde uzunca taşlar yerleştirlir. Ölü burada tasvir edildiği gibi gömüldükten sonra, hazır bulunanlar - ki bunların çoğu ölünün akrabalarıdır - mezarın yanında bir ziyafet tertip ederler. Bu ziyafet, umumiyetle ölümden üç gün sonra vukubulur. Akrabalar, ölüyü aynı şekilde yemekle hatırlamak üzere yirmi gün sonra tekrar mezarın başında toplanırlar. Aynı merasim kırkıncı günü yine tekrarlanır ve bu münasebetle, sahibinin öldüğü gün serbestî kazanmış olan at ulusun sürüsünden yakalanarak kesilir. Atın eti mezar başında yendikten sonra, kafası bir değneğe geçirilerek mezar hüyüğünün ucuna dikilir. Yüz gün geçtikten sonra, ölüyü hatırlama maksadiyle tekrar bir bayram tertip edilir. Şu anda adımlarımı bir Koybal mezarına doğru atarken, buna benzer bir merasimle karşılaştım."

"Burada takriben kırk kişi toplanmış, ve herbiri bayram için ayran, pişmiş ve kızartılmış et, peynir, süt, tereyağı ve başka yiyecek maddeleri getirmişti. Fakat ben geldiğim zaman, yemeklerin büyük bir kısmı yenmiş bulunuyor ve misafirlerin birçoğu esrik bir halde yerde yatıyordu. Hâlâ ayakta durabilenler büyük bir zevkle pipolarını içiyor ve asık suratla boş ayran kaplarına bakıyorlardı. Sıranın en sonunda mezar hüyüğünün sağ tarafında birkaç kadın oturmuştu, bunlar durmadan yiyiyor, içiyor, pipo çekiyor, ağlıyor ve mersiyeler söylüyorlardı. Bunlardan biri, herhalde

ölünün dul karısı idi, çünkü mezarın üzerine et parçaları koyarak üzerlerine ayran döküyordu. Onun karşısında, mezarın sol tarafında yalnız başına, elleri zayıf, gözleri kederli, yanakları çökük ve azaları titreyen yaşlı bir kadın oturmuştu. Bu yaşlı kadın eline bir değnek almış ve üzerine de kaba, kömür gibi kara ve pejmürde bir elbise atmıştı. Bu zat ölünün anası olup, yaşlı gününün desteği ve 30 yaşındaki biricik oğlunu toprağa vermiş bulunuyordu. O, ikide bir zayıf ellerini uzatarak vahşi uluma sesleri çıkarıyordu. Nihayet genç bir Tatar ona acıyarak arabasına bindirdi ve matem yerinden alıp götürdü."

Abakan Tatar'ları musikiye batı komşularına nazaran daha fazla düşkündürler, çünkü 4 çeşit musiki aletleri vardır. Burada, Altay'lılardan bahsederken anlatmış olduğum ney ile gitaradan başka, kemana benzeyen kobıs ile ufki vaziyette kullanılan ve tyattagan adı verilen bir nevi harp da gördüm. Derin bir kazan şeklinde olan kobıs'ın uzun bir sapı vardır. Bu aletin ihtizaz zemini, kutu üzerine geçirilmiş parşömen gibi bir deriden baret olup, bunun ortasında büyük ve kenarında da ufak delikler vardır, bunun üzerine telleri tutturmak için eşik yerleştirilmiştir, Biri ince ses için olmak üzere üç at kılından ve dğeri de kalın ses için altı at kılından yapılmış iki teli vardır. Bu alet, çocukların ağaç ok atmakta kullandıkları gibi küçük bir yay ile çalınmaktadır. Pek tabii olarak yay üzerine de at kılı gerilmiştir. Tyattagan bir arşından fazla uzunluk ve 3-4 karış genişliğinde düz bir sandık olup, iki katlı zemini köknar veya katran ağacından yapılır. Bu sandık üzerine, uzunluğunca muhtelif kalınlıkta altı tel gerilmiştir. Her telin altında bulunan eşikler, teller gerildikten sonra sağ kısmı ince ve sol tarafı kalın ses verecek şekilde kaydırılmak suretiyle ayarlanır. Çalgıcı tyattagan'ın önünde oturarak sağ eliyle ince tarafta nağmeyi çalar, sol eliyle kalın tarafın telleriyle tempo tutar. Bu aletle oldukça usta çalanlara rasladım, fikrimce, aletin sesi daha iyi olduğu takdirde hakikaten çok hoş bir tesir bırakırdı.

Aşağıda, prens Kastrov'dan aldığım malûmata göre, Abakan Tatar'larının idare işlerine ait bazı noktalar zikredilecektir:

Resmi olarak Abakan Tatar'ları göçebelerden sayılır, yani bunlar esasında yerleşik iseler de, en azında senenin bir kısmında köylerinden ayrılırlar. Her Abakan kabilesi, yesaul namında bir yardımcısı bulunan bir başlık tarafından idare edilir. Başlık rütbesi eskiden irsi olduğu halde, şimdi onlar birkaç yıl için halk tarafından seçilmektedir. Yesaul'ların eskiden de intihapla iş başına getirildikleri anlaşılıyor. Başlık, bütün kabilenin bir nevi başı ve mümessilidir, bundan dolayı kabilenin refah ve ilerlemesi için çalışmaya mecburdur. Resmi olarak onun vezifesi, köylü kazaları ihtiyarının işine tekabül eder. O, idare makamlarından kabilesiyle ilgili olarak gelen emirleri tatbik mevkiine koyar, halkın vergisini toplıyarak bozkır mahkemesine takdim eder ve vukubulan cürüm için, halk adetince tebaasına küçük cezalar verir. Nihayet vazifelerinden biri de, kabilesi içerisinde vukubulan bütün olağanüstü halleri yukarı makamlara bildirmektir. Abakan Tatar'ları arasında üç bozkır mahkemesi kurulmuştur; biri birleşik kabileler mahkemesi ve diğeri de Kaça bozkır mahkemesi olmak üzere ikisi Abakan boyunda ve Minusinsk ilçesine bağlıdır. Üçüncüsü Kızıl mahkemesi adını taşır, Yüs bozkırında ve Açinsk ilçesine bağlıdır. Bozkır mahkemesi bir golova (baş), iki vekil ve bir kâtipten ibarettir. Bütün bu memurlar bizzat yerliler tarafından seçilir. Bozkır mahkemesinin faaliyet sahası, kabilelerin ve halk bölümlerinin kanuni ve idari işlerini kontrol etmek gibi meseleleri içine alır. Bozkır mahkemesi gerek halk adetince, ve gerek hükümetin emriyle kabilelerde cari olan kanunların titizlikle yerine getirilmesine, kabile amirlerinin kendi haklarını tecavüz etmemelerine ve tebaalarını ezmemelerine ve onlara zarar vermemelerine dikkat eder. Bozkır mahkemesinin idari faaliyeti, yukarı makamlardan çıkan bütün emirlerin yerine getirilmesini, vergilerin doğru olarak vaktinde toplanmasını, azaların her türlü tahkir ve zarardan masun tutulmasını ve yukarı makamlar tarafından istenen herhangi bir kimsenin kabile içerisinde aranarak mezkür makama götürülmesini sağlamaktan ibarettir. Bozkır mahkemeleri idari bir makam olarak doğrudan doğruya kaza polis teşkilâtına bağlıdır.

Cari olan kanuna göre Abakan Tatar'ları, bütün sivil anlaşmazlıkları, eskiden beri aralarında yaşamakta olan adet ve geleneklere göre çözmek hakkına maliktirler. Alışveriş, mülk, evlilik hukuku, ve veraset meselelerinde meydana gelen anlaşmazlıklar bu cümledendir. Verasetle ilgili olarak Kastrov şu teferruatı vermektedir: aile reisi öldüğü zaman hiçbir varis kalmazsa, bütün mal, ölünün ait olduğu kabileye intikal eder. Çocuğu olmayan kimsenin mirası, ölünün babasının en yakın akrabalarına intikal eder ki, bunların başında ölünün erkek kardeşi, babanın erkek kardeşi ve sonra da ikinci ve üçüncü uzuvdan olarak yeğenler gelir. Ölünün erkek kardeşleri yoksa, miras kız kardeşlerine intikal eder (buna ihtimal vermiyorum). Ölünün inici sıraya göre akrabaları olmadığı takdirde, veraset çıkıcı sıraya göre tertiplenir. Vefat eden kimsenin karısı ve çocukları kalmışsa, kadın mirasın beşte birini, çocuklar onda birini alır, kalanı eşit olarak erkek kardeşler arasında bölünür. (Bu sözleri kabile taksimatı ve göçebelik hayatına aykırı bulduğum için, Kastrov tarafından verilen malûmatı istemiye istemiye zikrettim; fakat bununla beraber bu işi yaptım, çünkü prens Kastrov yıllarca Minusinsk ilçesini idare ettiğinden bu bakımdan salâhiyat sahibi sayılmalıdır). Dul kadın tekrar evlendiği takdirde, kocası hayatta iken elde edilmiş olsa dahi, elbise ve süse ait bütün eşyayı alır. Bütün diğer ev eşyası ile kocasından kalan miras kısmı birinci evlenmeden olan çocuklara kalır. Kadın çeyiz almışsa, tekrar evlendiği takdirde bu çeyiz ona iade edilmez, çocukları arasında taksime uğrar.

Yerliler arasındaki küçük cürümler de kendi hukuklarına göre halledilir. Hırsızlık ve bilhassa at hırsızlığı bu cümledendir. Abakan Tatar'ları elli yıl önce doğrulukları ile tanınmışlardı. Askıs köyünde oturan Anyanin adında bir tüccarın Kastrov'a anlattığına göre, oun büyük erkek kardeşi civarda geniş mikyasta at ticareti yaparak bütün borçlularını bir deftere yazarmış. Bir gün kazara bu defter yanmış. Anyanin'i büyük bir telâş almış, çünkü borcun ancak umumi miktarını biliyor, fakat borçlunun hiçbirini ayrı ayrı

hatırlamıyormuş. Bunun üzerine alışveriş yaptığı bütün köyleri dolaşarak, bana kimin borcu var, diye sormuş. Borcu olanlar onun karşısına çıkarak borçlarının miktarını söylemişler. Evine dönüp de hesap yaptığı zaman, yeni defterin aynen eski defterin hesabına uyduğunu görmüş. Fakat şimdi durum değişmiştir. Bilhassa Koybal'lar arasında çok hırsız bulunduğu söyleniyor. Örfü adetin bozulmasına, kısmen yurtların civarındaki köylerde yerleşmiş olan sürgünler sebep oluyormuş. At hırsızlığının daha çok Sagay'lar arasında vukubulduğu söyleniyor. Suçlu umumiyetle dayakla cezalandırılır ve şimdiye kadar hırsızlıktan dolayı sık sık ceza görmüşse, çalınan şeyi iki, üç veya dört misli olarak ödemeye mecbur tutulur(?).

Yağma, katil ve kalpazanlık gibi ağır cürümler, rus kanunlarına göre devlet mahkemeleri tarafından takip edilir. Fakat Kastrov'un söylediğine göre bu gibi haller çok ender olurmuş.

Abakan Tatar'larını doğudaki bütün diğer kardeşlerinden ayıran üstün özellik, onlarda epik şiir, vezinli olarak söylenen masal ve destanların tekâmül etmiş olmasıdır. Hiçbir yerde Abakan Tatar'larında olduğu gibi çok şair yoktur. Benim "Edebi denemelerim"in ikinci cildi, Castrén tarafından da işaret edilen bu edebi zenginlk çin bariz bir şahittir. Bu şiirin tenkidine girişmek, işi fazla uzatır, ben burada, bazı yerlerini aynen almak ve bazı kısımlarını da özet halinde vermek suetiyle ancak iki tane kahramanlık destanını zikredeceğim; bunlar, her iki kültür grupunun yaşayış özelliklerini de meydana koymaktadır.

Kahramanlık destanları, Altay'lılarda olduğu gibi ağız içinden, umumiyetle akşamları ve bilhassa son-baharda, adamların av esnsında geceledikleri karargâhlarda söylenmektedir. Meraklı dinleyici kitlesi arasında ateş ışığı ile aydınlatılan şarkıcı, bir sanatkârın tasvirine lâyık bir manzara teşkil etmektedir.

A y — M ö k ö[1] (Ay Böke).

(Sē nehri boyunda toplanmıştır).

İki kardeş, biri kız biri erkek,
Babaları yok, anaları yok,
Yemeğe yemek yok,
Giymeğe elbise yok,
Yedikleri zambakla şakayıktır.
Kız kardeşi erkeğe der:
"Üç yıl, üç yaşına kadar,
Baktım sana ey kardeşim,
Zambak ile, şakayıkla,
Yakında zambak yoktur,
Hepsini kazıp aldım,
Yakında şakayık yoktur,
Hepsini kazıp aldım,
Uzak gitmeye korkarım,
Kız kişiyim.
Üç yaşına gelen kişi,
Kendin ava çık,
Dağda ağ kur!" der.

Genç adam kız kardeşinin emrini yerine getirerek, ertesi gün ağda yakalanmış bir tilki buluyor. Onu bir odun parçası ile öldürmek istediği zaman tilki şöyle diyor:

"Beni öldürme!" der.
"Benim etimi kişi yemez,
Benim etimi yersen,
Fare eti gibi bulursun,
Benim etimi yersen,
Sıçan eti gibi bulursun.
Benim kürkümü zengin kişi giyerse,
Börk eder, atkı eder.
Fakir adam! Sana yaramaz,

[1] Destanın manzum kısımları aslından çevrilmiştir, krş. W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, II. Teil, Petersburg 1868, s. 1-20. (Çeviren).

Kişi söver seni,
Yemeye yemek yok sende,
Giymeye giyim yok sende.

Delikanlı ona, evinde bir kızkardeşi olduğunu ve kendisinin öldürülmesi veya serbest bırakılması hususunda onun karar vereceğini söyliyerek evine götürüyor. Kız kardeşi tilkinin sözlerini tasvip edince, genç adam onu salıveriyor. Tilki bunun için teşekkür ederek onlara yola çıkmalarını tavsiye ediyor. Yedi gün gittikten sonra dağın öte tarafında yetmiş pencereli altın bir ev bulacaksınız, orada bir hükümdar oturur, ona tabi olmalısınız, diyor. İki kardeş onun tavsiyesine göre hareket ederler:

Deniz boyunca gittiler,
Bir dağa ulaştılar,
Açlıktan ölecek dereceye geldiler,
Dağa çıkamadılar.
Ablası yatıp kaldı,
Çocuk yalnız çıktı,
Dağa çıktı yalnızca.
Dağa çıkınca,
Yetmiş pencereli saray gözüktü.
Kalabalık halk burda,
Sürü sürü halk burda.
Derhal geri döndü ablasına,
Ablasının kolundan tuttu,
Kolundan tutup götürdü,
Dağa çıktılar şimdi.

O, kızı teselli ederek şimdi artık sefaletin geçmiş olduğunu söyler ve onu kendisiyle beraber gelmesi için ikna eder.

Halkın arasına vardılar,
Halkın arasından geçerken,
Halk onlardan korktu.
"Bunlar yemek yememiş,
Aç kalmış kişiler.

Ayna mıdır?
Kişi midir?
Kişiden doğmuş kişi,
Bu kadar zayıf olmaz ki,
Böyle adamlar görmemiştik".

Böylece eve vararak hemen hemen kendilerini kaybetmiş bir halde kapının eşiğine yaslandılar. Ev sahibi çıkıp onları görür ve kendilerine acıyarak evine alır.

Onların adını sordu ise de,
Kızda da dil yoktu,
Oğlanda da dil yoktu.
Bir kapla süt aldı,
Kaymağı başlarına sürdü,
Sütü ağızlarına sürdü,
İkisi de dile geldi.

Ev sahibi onların yetim bir halde yalnız başlarına bozkırda yaşadıklarını öğrenince, kendi çocuğu yerine almaya karar verir ve önce onlara ad vermek maksadiyle bir ziyafet tertip eder. Halk ad vermiye cesaret edemez, o zaman bir ihtiyar ileriye atılarak erkek çocuğa Ay-Mökö ve kız kardeşine de Altın-Arıg diye ad takar. Böylece, buranın hükümdarı olan Altın-Ärgäk bozkırda bulunmuş olan Ay Mökö adında küçük bir erkek kardeşle Altın Arıg isminde küçük bir kız kardeşe sahip olur. Ay Mökö, ava çıkmak için kardeşinden izin ister.

Ay Mökö'ye ak boz at verdi,
Ak boz ata biniverdi,
Sonra Altaylara doğru gitti,
Altay sırtına vardı.
Altay sırtında karşısına,
Avlanan bir adam çıktı.
Ay Mökö av bulamadı.
Bu kişi av avlayarak
Atına yüklüyor,
Kızıl atına yüklüyordu.

Ay-Mökö ona bağırır:
"Benim dağımda niçin avlanıyorsun?"
O kişi onun karşısına gelir
Ay-Mökö'nün önünde durur:
"Benim av ormanımda niçin avlanıyorsun?
Tanrının yarattığı yeri,
Senden sormam,
Yukarda büyük tanrı vardır!" der,
"Yer yüzünde Ak-Kan vardır!" der.
(Fakat Ay-Mökö:)
"Kişinin adı olur,
Hayvanın tüyü olur,
Adını söyle!" der.
'Kızıl atlı Kan-Kaygalak'ım" diye cevap gelir,
"Yukardaki tanrıyı saymam,
Büyük pehlivanları güreşip yenerim,
(Birkaç satır boş bırakılmış)
Kan-Kaygalak Ay-Mökö'ye kamçı ile vurdu,
Üç gün boyunca
Onu öldürmek istedi.
Üç gün vurduktan sonra,
Kamçısını fırlatıp attı,
Kollariyle tutuştular.

Birdenbire meçhul bir taraftan bir ok gelerek Kan-Kaygalak'ı deler ve kayalıkta saplanır. Çocuk, yeryüzünde hiçbir akrabası olmadığını düşünerek, acaba bu oku kim attı, diye şaşırır. Fakat oka bağlanmış bir yazı bulunduğunu görür ve alıp okumaya başlar:

"Kaday memleketinde,
Kula atlı Çäs-Mökö
İsmindeki büyük bahadırım,
Ben attım bu oku.
Benim attığım okumu
Tutma, alma!
Ok yoluna devam eder,
Gök atlı Akırang-Tas'ın

Direklerine saplanarak
Okum orada durur.
yetmiş yedi yaşındayım.
Dokuz yaşındayken,
Akırang-Tas'la güreştim,
Onun gücü fazla gelmedi,
Benim gücüm fazla gelmedi,
O zaman ayrıldık,
Otuz yaş olunca güreşmek için.
Otuz yaşıma gelince,
Tekrar tutuştuk,
Güçlerimiz fazla olmadı,
Benim gücüm fazla gelmedi,
Onun gücü fazla gelmedi
O zaman ayrıldık,
Yetmiş yaş olunca üreşmek için.
Şimdi gidiyorum güreşmeye,
Altay üzerinde bekle beni,
Büyüdüğüm yeri bulacağım,
Seni büyüten babanı bulacağım.

Ok uçmakta devam eder ve Ay-Mökö de Altay sırtları boyunca ilerler. Uzakta, yol üzerinde iki adamın gittiğini görerek onları takibeder ve bir hükümdar konağına varır. Orada, kar gibi ak sakallı bir ihtiyarı görerek onunla konuşmaya başlar ve Altın-Ayrı adlı bu kimseye, babasız yetim olduğunu söyler. O zaman ihtiyar kederle şunları anlatır:

"Bozkır yerinde,
Benim iki çocuğum vardı" der,
Bunlar hakkında duydun mu?
Öksüz çocuğu gördün mü?".
"Yok görmedim" der.
İhtiyar söyler:
"Buradaki han yurtunda,
Altın-Pırgı, Kümüs-Pırgı
adında iki kardeş oturur" der,
"Altın-Pırgı'nın, Kümüs-Pırgı'nın
Eline ben düştüm" der,

"İki çocuğum geride kaldı,
Biri oğlandı,
Biri de kızdı".

Ay-Mökö ondan, acaba çocuğu tanıyabilir misin? diye sorar. İhtiyar adam, çocuğun omuzları arasında bulunan benini tasvir eder.

Ay-Mökö attan indi,
Arkasından elbisesini çıkarıverdi,
"Gör ihtiyar!" dedi.
İhtiyar geldi, gördü,
Ağlamaya başladı:
'Ay-Mökö sen benim çocuğumsun!".
Ay Mökö de ağlıyor,
İhtiyar da ağlıyor.
"Altın-Pırgı, Kümüs-Pırgı,
Üzerime yürüdüler,
Bütün malımı alıp götürdüler,
Fakat iki çocuğumu
Gizlemiştim.
Şimdi ise kendi malımı
Gütmekle meşgulüm.
Çocuğum, artık şimdi ölmem,
Artık seni gördüm,
İhtiyarladım, çocuğum.
Kuvvetim yoktur, çocuğum,
Bu malını al diyor.
Çäs-Mökö'den nasihat al!
Çin'den gelen Çäs-Mökö,
Büyük akıllı Çäs-Mökö,
Temiz düşünceli Çäs-Mökö,
Ondan nasihat al!" diyor.
(Beş satır boş bırakılmış)
Şimdi, yukardaki Tanrı da bize acır,
Büyük bahadırlar da bize acır,
Büyük kahramanlar da bize acır,
Çäs-Mökö hüküm verir,
Haksızlık etmez, doğruyu söyler" diyor.

Bunun üzerine Ay-Mökö, Pırgı kardeşlerin yurtuna gider ve orada ihtiyar Çäs-Mökö'ye raslar; Çäs-Mökö genç kahramanı tanır ve Pırgı kardeşlerden, mallarını ona teslim etmelerini talep eder. Reddetmeleri üzerine Ay-Mökö onlarla güreşe başlar.

Altın-Pırgı ile
Ay-Mökö tutuştular
Üç gün güreştiler,
Yerler sarsıldı,
Nihayet yere fırlatarak
Temiz canını aldı.
Bunu gören Kümüs-Pırgı,
Ay-Mökö'yü yakaladı
(14 satır alınmamış)
Yedi gün güreştiler,
Fakat yere yuvarlanmadılar,
Dokuz gün güreştiler,
Fakat toprağa yuvarlanmadılar,
On iki gün sonra,
Kümüs-Pırgı'yı fırlattı,
Yuvarlıyarak öldürdü.

Ay-Mökö'nün babası ile Çäs-Mökö evden çıkarak genç kahramanı tebrik ederler. O, başarı anında, kendisine iyilik eden Altın-Ergäk'i hatırlar ve hepsi birden ona giderler. Yolda Çäs-Mökö onlarla vedalaşarak şimdi Akırang Tas'la güreşmiye gideceğini söylüyor: orada öleceğimi biliyorum, fakat taliim budur, hiç kimse beni takip etmesin, çünkü oraya giden bir daha dönmez, diyor:

"Şimdi ölmeye gidiyorum,
Bağrımdan çıkan çocuğum yok,
Beni takip edecek.
Birlikte doğmuş kardeşim yok,
Gözümü sen kapatırsın,
Kara kuzgun gözümü çukumasın!".
Vedalaştı, yola çıktı.
(Beş satır boş bırakılmış)

Çäs-Mökö ağlıyarak yolda gitti,
Gözünden yaşlar aktı,
Burnundan sular aktı,
Sakalından sarı sular aktı.

Ay-Mökö, cesur kahramanı takip etmediğine pişman olur, ya onu canlı olarak selâmlarım, veya kemiklerini görürüm, diye babasının muhalefetine bakmayarak onun arkasından gider. Çäs-Mökö Akırang-Tas'ın evine varır ve onu güreşe çağırır. Sözlerinin sonunda şöyle der:

"Şimdi ben ölürsem,
Çin ülkesi öksüz kalır,
Çin ülkesinde başka kahraman yoktur!".
Akırang-Tas ile tutuştular.
"Ben ölürsem, ey Akırang-Tas,
Gök yere inmez,
Sen ölürsen, ey Akırang-Tas,
Altüst olmaz bu yer, aynı kalır,
Akar su fazlalaşmaz,
Tanrı'nın yarattığı bu yer,
Bizimle bir yere gitmez".

Uzun müddet güreştikten sonra Akırang-Tas galip gelerek Çäs-Mökö'yi yere fırlatır, yer ve gök sarsılır ve Çäs-Mökö'nün temiz ruhu uçar. O zaman Akırang-Tas'ın altmış bahadırı yetişerek ölüyü beyaz bir keçe üzerine yerleştirirler. Arkasından, intikam almak için Ay-Mökö gelip yetişir ve Akırang-Tas'ı öldürdükten sonra, mükemmel bir insan olan dostunun yabancı yerde ölmesine ağlar, öyle ki, ıztıraptan karaciğeri titrer ve kemikleri zangırdar. Bundan sonra Ay-Mökö, Altın-Ergäk'in yurtuna döner. Kardeşi onun dönüşünü kutlamak için bir ziyafet tertip eder ve halka kara aygırın kırmızı etinden dağıtır. Bundan sonra o, geyik yeleli bir kır atı ve Altın-Çüstük namında muhteşem bir karısı olan Kiçikäy bahadır'ın kızı ile evlenir. Altın-Ergäk gerek onu, ve gerek şimdi tebaası ve malları ile buraya gelen babasını kendi yanında kalmaya davet eder. Fakat babası şöyle der:

"Hayır Ay-Mökö çocuğum, alçak olsa dahi kendi dağım, sığ olsa dahi kendi suyum vardır, biz geri dönelim". O zaman vedalaşırlar, Ay-Mökö de babası ve kız kardeşiyle kendi memleketine döner. Orada hayatlarının sonuna kadar mesut yaşarlar.

2. Kartaga Mergän[1].

Palamutlu yerde yaşıyor,
Palamut suyu içiyor
Ev dolusu eşyası var,
Bozkır dolusu malı var,
Ak denizin kenarında,
Ak bir dağın altında
Kartga-Mergän oturuyor.
Kartga-Mergän'in kara boz atı,
Ava gidip meşhur oldu,
Kartga-Mergän'in bir kır atı,
Savaşlarda meşhur oldu.
O gece evinde kaldı,
Şafak sökerken,
Güneş doğarken,
Ava gitti,
Dağ kenarında hayvan vurdu,
Deniz boyunda kuş vurdu,
Arkasına, atına yükliyerek,
Evine geri döndü.
Halkına dönünce,
Avını, kuşunu taksim etti,
Yaya kimseyi ata bindirdi,
Çıplak kimseye elbise giydirdi.

Kahraman yorgun bir halde uykuya dalar ve sabah olunca kır atına binerek yurttan uzaklaşır. Bacısı Kan-Purkan yatağında doğrulur ve kardeşinin yurttan gitmiş olduğunu görür. Evden çıkınca uzaklaşmakta olan kardeşini farkeder.

[1] Bu destanın manzum kısımları da, yukarda zikredilen esere göre aslından çevrilmiştir, s. 492-531; yukarıya bk., s. 392 not. (Çeviren.)

Onu geri çağırır, fakat kardeşi duymamazlığa gelir. Nihayet peşine düşerek üç dağın ötesinde arkasından yetişir ve nereye gittiğini sorar. Kaçamaklı cevap alınca bacısı ona, bir kahraman gelecek, beni öldürecek ve hayvanları da alıp götürecektir, der. Dizginlerinden yakalıyarak onu durdurmak ister. Kartaga kızarak şöyle der:

"Senin saçın uzun,
Aklın kısadır,
Şimdi ne söyleniyorsun?
Dizgini bırak, ben gideceğim!
Dizgini bırakmazsan,
Seni öldüreceğim".

Fakat basıcı bırakmayınca çelik kılıcını çıkararak dizginlerini koparır ve yoluna devam eder. Dağları geçer, bozkırları aşar, bir aylık yolu iki günde gider, bir yıllık yolu yedi günde gider. O zaman atı durarak sahibine eve dönmesini söyler: düşmanlar yurtunu basmıştır, der. Fakat o hiddetlenerek atını kamçılar ve devam etmesi için zorlar. Bir müddet daha gittikten sonra artık onu yerinden oynatamaz. Hayvan deminki sözlerini tekrarlayınca, nihayet geri dönmeye karar verir. Yurtuna vardığında halkının sulh ve sukûn içerisinde yaşadığını görür, fakat eve girince kız kardeşini bulamaz. Büyük ve küçük her kesten bacısını sorarsa da, kimse cevap veremez. Kara kır atına binerek kız kardeşinin izinden gider. Beyaz denizinin sahili boyunca ilerlerken, deniz atasına şöyle hitap eder:

"Su atası, babam" der,
"Kız kardeşimin nereye gittiğini
Bilir misin, su atası?"
"Hayır dostum, görmedim!"
"Bunu sen bilmezsen,
Öyle ise burada ne yaptın?" der.
"Çakılları saydım,
Kumları hesap ettim,
Fakat onun gittiği yeri bilmiyorum".

"Denize girmişse,
Denizin içinden buluver!".
"Denizde ise bulurum".

Su atası denize dalarak turna balığı kılığına girer ve yüzüp gider. Kartaga-Mergän dağ sırtları üzerinde yoluna devam eder. Kendisinin kır atı ona, üç ufkun ötesindeki memlekette babası tarafından büyütülen iki kartalın bulunduğunu hatırlatır, onları çağırmasını söyler. Kahraman bunlara da müracaat ediyorsa da, müsbet cevap alamıyor, onlar: iki çocuğumuza bakmak yüzünden kimseyi göremedik, diyorlar. Onlardan, kız kardeşini aramalarını talebediyor, fafat yavrularını gıdasız bırakmak istememeleri üzerine, onlara dokuz kısrak yakalayıp veriyor; o zaman kuşlar şöyle bğrışırlar:

"Gidersek şimdi gideriz" derler,
"Dokuz gök yerini,
Dokuz defa dolaşırız,
Yedi gök yerine yedi defa gideriz,
Fakat bulur muyuz, bulamaz mıyız"

Kuşlar uçup gidince Kartaga-Mergän evine döner. Karışık yeleli savaş atını çağırarak, bacısını görüp görmediğini sorar. At: uykuda idim, hiçbir şey bilmiyorum, der. Dünyanın her tarafında kız kardeşini araması için atı da yola gönderir.

Şimdi su atası denizden çıkarak bacısını aradı ise de bulamadığını bildirir; arkasından gelen kartallar da aynı şeyi söylerler. Kartaga evine dönerken savaş atının dağ sırtları üzerinde koşarak yurta yaklaştığını görür, fakat at hiçbir şey söyliyemeden altın eşiğin dibinde cansız olarak yere serilir. O zaman av atı, çabucak üzerindeki eğer ve kantarmanın alınmasını ister, bunun üzerine yerde bir defa ağındıktan sonra yalbagay kuşu şeklinde girerek ak ve kara bulutlara doğru uçar ve gökte küçük bir kuşu kayalayıp yere indirir. Kartaga-Mergän kuşu yakalar. Av atı tekrar eski şekline girerek, bu kuşun savaş atının ruhu olduğunu söyler, onu atın ağzına koyarsan, hemen canlanır, der. Savaş atı tekrar can-

landıktan sonra kahramana başından geçenleri anlatır: "Kırk gün kırk gece denizin öte tarafındaki çelik bozkırında gittikten sonra bir dağ sırtına tırmandım, burada mızrak ucları karaorman gibi idi, fakat ben korkmadan ordunun içerisinden geçtim, bana hiçbir ok isabet etmedi, hiçbir kılıç kesmedi, hiçbir mızrak dokunmadı. Ateşten bir duvara tırmandıktan sonra yolda duran kırmızı bir ata rasladım, bunun dizginleri eğerine bağlanmış, sahibi de ölmüş, yanında yatıyordu. Bu kimseyi canlandırdıktan sonra, bana, güzel Kan-Purkan'ı kaçırdığı için Kan-Töngüs'ü takip ederken onun tarafından öldürülmüş olduğunu söyledi. Üç gün üç gece gittikten sonra, yine sarı bir atla yanında ölmüş olarak yatan bir kahramana rasladım. Bunu da canlandırdım; Kuttan-Alıp adındaki bu kahraman da Kan-Töngüs tarafından öldürülmüştü. Kuttan-Alıp, kızkardeşini birlikte kurtarmak için şimdi seni çağırmış bulunuyor".

Kara boz atını eğerledi,
Üzerine bindi Kartaga-Mergän,
Kamçısını kaldırarak salladı,
Önce dağ sırtını geçti,
Sonra çölleri aştı,
Bir yıllık yeri yedi günde gitti,
Bir aylık yolu iki günde gitti,
Dağ sırtına çıkınca,
Çelik bozkırını gördü,
Kırk gün gitmekle,
Geniş çelik bozkırını gördü.
Kara boz atı kamçıladı,
Bozkıra doğru fırladı,
Kırk gün kırk gece
Kara boz at koşmakta devam etti,
Nal sesleri çınladı,
Nefes sesleri aksetti,
Çelik bozkırından çıkınca,
Dağa tırmandı, ileriye baktı,
Ateşten deniz akıyordu,
Ateşten denizin buharı

Semalara yükseliyordu,
Semaların yüksek kısmı
Alev gibi yanıyordu,
Kara yerin otları
Kor gibi parlıyordu.
Kara boz atı kamçıladı,
Sıçradı ve ateşten denizi geçti,
Kara boz atı kamçıladı,
Bir yıllık yolu yedi günde gidip,
Kara yerin kenarında,
Yüksek semanın dibinde,
Dağ sırtı ile karşılaştı
Onun üzerine çıkarak
Ötesine baktı kaldı
Akan ak denizi gördü,
Ak denizin kenarında,
Ak bit sirkesi gibi bir köy vardı,
Sürü sürü malı vardı,
Bütün halkı kaynaşıyordu.

O, köyde bir eve girerek orada birçok kahramana raslar ve onlara seyahatinin sebebini anlatır; sonra hep birlikte yola çıkarak dokuz gün giderler. Birdenbire beyaz at kişneyerek, sahibine hatırlatır ki, üzerine binmesi lâzımdır. O, atına binerek uzaklaşır; at, sahibinin şapkasını unuttuğunu fark eder. Fakat kahraman, Altın-Kan'ın çocuğu olan ve kendisi için tahsis edilen güzel Altın-Arıg'ın bu şapkayı alacağını söyliyerek atı teskin eder. Tekrar uzun müddet giderek arzın kenarında bulunan bir Altay sırtını geçtikten sonra bir köy görür ve altın bir direğe bağlanmış kırmızı bir ata raslar. Evin yanında atından inerek içeri girer ve kahramana seyahatini anlatır. Kahraman ona şöyle der:

"Altı kulaç uzunluğundaki
Kan-Töngüs onu alıp götürmüştür,
Atını az kamçılamış,
Güzel kadını çok kamçılamıştır.

Güzel kadın çok ağladı,
Güzel kadın çok sızladı.
Gözünün yaşı kan oldu,
Burnunun suyu buz oldu.
Onu görüp dayanamadım,
Kahramanın peşinden onu almaya gittim.
Fakat o, yay kabını yakaladı, yayını aldı,
Okluğunu yakaladı, okunu aldı,
Yayını gererek üzerime attı,
Uzaktan beni vurdu,
Orada ölüp kaldım,
Fakat kır atın beni diriltti."

Şimdi Kartaga-Mergän kahramandan kendisiyle birlikte gelmesini talebeder. O, biraz tereddütten sonra kabul eder ve ikisi birlikte Kattan-Alıp adında kara kula atlı kahramana giderler. Bu kahraman da, Kan-Purkan'a yapılan fena muameleye dayanamıyarak yağmacıyı takibettiğini, onun tarafından vurulduğunu ve karışık yeleli at tarafından tekrar hayata kavuşturulduğunu anlatır. Uzun bir yolculuktan sonra bembeyaz bir köye varırlar, onun ortasında dokuz köşeli taş bir ev vardır, ve önündeki altın direğe kara kula bir at bağlanmıştır. İki kahraman, ancak güreşte yardım edeceklerini söyliyerek, Kartaga-Mergän'i köyün içine kadar takibetmek istemezler. Bunun üzerine Kartaga-Mergän yalnız gider.

Kartaga-Mergän yalnız başına,
Köyün içerisine girdi.
At bağlanmış direğe giderek
Atını altın direğe bağladı,
Taş sarayın kapısına yürüdü.
Kapının yanına geldiğinde,
Kapının iki tarafında
Demir zincire bağlı iki köpek gördü.
Kapıyı açmak isterken,
İki köpek üzerine sıçradı.
Kartaga-Mergän bir eliyle

Bir köpeği yakaladı,
Kartaga-Mergän bir eliyle
Bir köpeği yakaladı.
Demir zinciri kopardı,
Taş sarayın köşesine,
İki köpeği çarparak öldürdü.
Kapıyı açıp girince,
İkinci bir kapı gördü,
Önünde iki ayı vardı.
Kapıyı açmak isterken,
İki ayı üzerine sıçradı,
Bir kolu ile
Bir ayıyı yakaladı,
Bir kolu ile
Bir ayıyı yakaladı,
İki ayıyı yukarıya kaldırdı,
Demir zinciri kopardı,
Taş sarayın köşesine
İki ayıyı çarparak öldürdü.
Kapıyı açıp girince,
Üçüncü bir kapı gördü,
Önünde iki pehlivan vardı.
Biri çelik kılıç tutuyordu,
Biri çelik mızrak tutuyordu,
Biri şöyle diyordu:
"Kartaga bahadırın boynunu
Kılıcınla kes!"
Diğeri şöyle diyordu:
"Dokuz uclu çelik mızrağınla
Onun göğsünü del!"
Biri kılıçla
Vurmak istedi,
Biri mızrakla vurmak istedi,
Cesur bahadır Kartaga-Mergän,
Bir pehlivanın başını
Kopararak yere fırlattı,
Diğer pehlivanın kolunu
Kopararak toprağa attı,

İkisini de öldürdü.
Kapıyı açtı,
Ak eye girdi.
Kan-Töngüs pehlivanın
Altın yatakta uyuduğunu gördü,
Yedi sarı kız,
Onun başına destek oluyordu.

Kartaga-Mergän onun yanağına vurur, fakat Kan-Töngüs uyumakta devam eder; ikinci defa vurduğu zaman öteki hareket eder ve taş saray da sallanır, üçüncü defa vurunca pehlivan yerinden sıçrar.

Kalkınca tutuştular,
Taş sarayı devirdiler,
Ondan sonra dışarıya çıktılar,
Dışarda güreşe devam ettiler;
Çok mu güreştiler,
Az mı güreştiler,
Yedi gün güreştiler,
Dokuz gün güreştiler,
Yere yuvarlanmadılar,
Dağın tepesi üzerine
Güreşerek çıktılar,
İki genç öküz gibi
Möğrediler,
Sonra eve doğru güreşerek yuvarlandılar,
İki vahşi kulun gibi
Bağrıştılar,
Az mı güreştiler,
Çok mu güreştiler,
Yedi yıl güreştiler,
Yere yuvarlanmadılar,
Dokuz yıl güreştiler,
Toprağa yuvarlanmadılar,
Doğuştan kahraman Kartaga-Mergän,
Ayağına az basıyor,
Daha çok eline dayanıyor,

"Ey Arkadaşlar!
Nerde kaldınız,
Bana yardım ediniz!" diyor.
Fakat iki arkadaş
Yardım etmez kaçarlar.
Doğuştan kahraman Kartaga-Mergän,
Doğuştan kahraman Kan-Töngüs,
Çok mu güreştiler,
Az mı güreştiler,
Doğuştan kahraman Kan-Töngüs
Onu yukarıya kaldırır,
Kara yere doğru
Kartaga bahadırı fırlatır.
Fakat onu öldüremez,
Başını yere bastırır,
Fakat kıçı havaya kalkar,
Kıçını yere bastırır,
Fakat başı havaya kalkar.
Sonra Kartaga-Mergän birdenbire kalkar,
Tekrar güreşmiye başlarlar,
Yedi gün güreştiler,
Yere yuvarlanmadılar,
Dokuz gün güreştiler,
Yere yuvarlanmadılar,
Dokuz gün geçtikten sonra,
Cesur kahraman Kan-Tongüs,
Ayağına az basıyor,
Daha çok eline dayanıyordu,
Cesur kahraman Kartaga-Mergän,
Onu havaya kaldırdı.
Kan-Töngüs bağırıverdi:
"Yer altındaki yedi kuğu,
Yedi kuğunun damadı,
Yer Aynası, Yer-Kara,
Nerde kaldın, yardım et!"
Kartaga-Mergän hamle eder,
Onu kara yere fırlatır,
Belini altı yerden

Ezer ayağı ile Kartaga-Mergän,
Kan-Töngüs orda ölür.

Yer Aynası yerin içerisinden çıkarak Kartaga-Mergän ile güreşmiye başlar; dokuz gün güreştikten sonra Kartaga-Mergän onu havaya kaldırarak kara bulutlar arasına fırlatır. O ölmeden önce, yedi kuğu karısı ile onların başı ve kendisinin kaynanası olan sarı tırnaklı, kurşun gözlü ve kendir saçlı Tyekçäkäy'i yardıma çağırır. Buna bakmadan, Kartaga-Mergän onu yere fırlatarak öldürür. O zaman kuğu karısı gelerek güreşmiye başlar. Kartaga onun iki zülfünü kopararak yere atar, birinden kara dağ, diğerinden ak dağ meydana gelir; Kartaga bunların arasında kuğu karısı ile güreşmekte devam eder. Beyaz at hiçbir şey göremezse de, kahramanın inlediğini duyar. At korkar ve Kartaga'nın hiçbir akrabası yoktur, diyerek sızlanır, inler. Semayı yedi defa dolaşır, hiçbir kardeşini bulamaz, yeri dokuz defa dolaşır, hiçbir kardeşini bulamaz, yeri dokuz defa dolaşır, hiçbir akrabasını bulamaz. Nihayet Kattan-Alıp ile Kan-Mergän'e gelerek yardım rica eder. Fakat onlar atla alay ederek kendisini yakalar ve yirmi dallı demir söğüt ağacına bağlarlar.

Bağlanmış boz at ağlıyor
Göz yaşını kan edip,
Burun suyunu buz edip,
Yedi gün orada durur
Kıvranır tepinir,
İpini kopararak söylenir:
"Ben sağ kalırsam,
Sahibimi diriltirsem,
Köpek tabağından
Yemek yediririz sizlere,
İğne deliğinden
Güneşi gösteririz sizlere!
Bu yerde kalamam,
Şimdi sahibim yokken nereye gideyim?
Dağın tepesine çıkarım,

Dağdan atlayıp ölmeye,
Orada ölmezsem,
Denizin derinliklerine girer
Orada ölürüm!" der.
Dağın zirvesine çıkar,
Dağın zirvesinden kendisini atar,
Fakat ölmez.
Şimdi de denize atlar,
Denizin dibinde koşmaya başlar
Denizin kumları uçar,
Denizin suları uçar,
Fakat ölmez.
Denizden koşarak çıkar,
Kara yerin kenarına gelir,
Semanın dibine varır,
Bir dağın tepesine çıkarak
Öteye bakar,
Saksağan konmayan sarı çöl görür,
Kuzgun konmayan geniş çöl görür,
Bir dağın eteğinde
Ak kayın görür,
Yaprakları altındandı,
Kabukları gümüştendi,
Kara boz at şöyle der:
"Evime barkıma dönsem,
Acaba bizi kim diriltir?
Kardeşimiz yoktur,
Akrabamız yoktur,
Ak kır ata gitsem,
Ak kır attan sorsam,
Bizi diriltebilir mi?
Altın yapraklı, gümüş kabuklu
Ak kayının dibinde ölürüm!
Ot yemem açlıktan ölürüm,
Su içmem, susuzluktan ölürüm!"
Kara boz at böyle diyerek
Ak kayının dibinde durur,
Ot yemez, acıkır,

Su içmez, susar,
Ölüm anı yaklaşır.

Kara boz at, dağın sırtında kendisine doğru koşarak gelen karışık yeleli atı fark eder. Fakat tam o esnada ormandan bir kahraman çıkarak yayını gerer ve ata nişan alır. At, oktan sıyrılır. Kara boz at bu kimsenin Kattan-Alıp olduğunu görünce çok hiddetlenir ve intikam almaya karar verir. Son kuvvetini toplıyarak karışık yeleli ata doğru koşarsa da, onun önünde feryat ederek yıkılır. Karışık yeleli at ona, üç defa ot yemesini ve üç defa su içmesini söyler. Kara boz at tekrar canlanır, sahibinin macerasını anlatır: Şimdi kuğu karısı ile güreşmektedir, fakat hayatta olup olmadığını bilmiyorum, der. Karışık yeleli at, yolu göstermesini talebeder ve her ikisi birlikte kahramanı aramaya giderler.

Kara boz at önden koşar,
Ak kır at arkasından,
Kulun gibi takip eder.
Ak dağa, kara dağa varınca iki at,
Bahadırın ölü veya diri olduğunu
Bilmiyorlardı.
Bir kişi sesi duyarlar,
İki at işitir,
Fakat nerden geldiğini bilmezler,
Yerin altında mı,
Göğün üstünde mi,
Bir kişi seslenir,
Ağlar gibi inler,
Yerin altında mı,
Göğün üstünde mi,
Bilmezler.
Tekrar ses duyulur,
Kişinin inlediği işitilir,
Fakat nerden geldiği bilinmez.
Kır at öteye beriye sıçrar,
At başı büyüklüğünde altın guguk olarak
Yukarıya uçar,

Ak bulutun, kara bulutun
Arasına girip gider.
Aşağıdan inler gibi bir ses gelir,
Derhal aşağıya iner,
Altın guguk aşağıya inince,
Ak dağ ile kara dağın
Arasından inilti gelir.
At başı büyüklüğündeki altın guguk,
İki kaya arasına oturur,
Fakat inliyen adamı bulamaz.
Ak kaya gökten aşağıya uzamış,
Kara kaya yerden yukarıya uzamış,
İki kayanın arasında
Altın guguk ötmeye başlar,
Altın guguk ötünce
Kara kaya kara kurşun olarak
Kara yerde akıp gider,
Ak kaya ak duman olarak
Semalara yükselir.
Ak kaya yok olur,
Kara kaya yok olur.
Cesur Kartaga yerde inleyip yatar,
Kuğu karısı yer altından çıkagelir,
Cesur Kartaga ile yine tutuşur,
Yine tutuşurlar,
Yine güreşirler,
Çok mu güreşirler,
Az mı güreşirler,
Ay değişinciye kadar güreştiler,
Yıl geçinciye kadar güreştiler.

Her iki at, kuğu karısının canının vücudunda olmadığını ve bunun nerede bulunduğunu bilirler. Onlar yerin altına giderler. Burada dokuz deniz vardır, bunlar, ayrı bir deniz teşkil ederek bir noktada birleşirler, dokuz denizin birleştiği yerde, yeryüzüne kadar yükselen bakırdan bir kayalık vardır, bu kayalığın eteğinde kara bir sandık vardır, kuğu karısının canı işte bu sandığın içerisindedir. Yedi kuştan ibaret olan bu can öldürülürse, kuğu karısı da ölür.

Kara boz at ayağı ile
Bakır kayaya vurur,
Bakır dağın eteğinde,
Kara toprağın arasında,
Kara sandık işte orda.
Ayağı ile kara sandığın kapağını
Vurup açar kara boz at.
Bakır altın kutuyu görür,
Altın kutuyu çekip çıkarır,
Altın kutuyu ağzına alır,
Koşarlar Kartaga'nın yanına,
Her ikisi koşup vardıklarında
Onlar hâlâ güreşirler.

İki at, kuşların nasıl öldürüleceği hususunda görüşürler. Karışık yeleli at, kel kafalı bir adam şekline girer; bu adam kutuyu açarak yedi kuşu eline alır ve diğer eliyle de Kartaga-Mergän'in bir kenara bıraktığı kılıcı yakalıyarak yedi kuşun kafasını koparır. O zaman kuğu karısı cansız yere serilir. Kartaga-Mergän, atlarının boyunlarına sarılarak sevincinden ağlar. Sonra kara boz ata binerek Kan-Töngüs'ün yurtuna gider, karışık yeleli at da bir kulun şekline girerek onları takibeder. Kartaga-Mergän, kızkardeşi Kan-Purkan'ı ararsa da, onu ölmüş bulur, karışık yeleli at ancak onun kemiklerini gösterebilir. Kartaga-Mergän bu parçaları toplamaya başlar, bir ay toplar, birbirine uyanlarını bir araya getirerek tekrar canlandırmak ister; fakat uğraşması neticesiz kalır, kızkardeşi canlanmaz. O kederinden ağlarken kara boz at şöyle der:

"Eyerimi al ey beyim,
Kantarmamı çıkar ey beyim,
Demir yerin kenarında,
Demir bir kayalık vardır,
Demir kayanın üzerinde,
Yaratan dokuz tanrı vardır,
Altı parçalı ak otu yaptılar,
Ölmüş adam o otla dirilir,
O otu almaya gidiyorum!

Sağlıkla gider gelirsem,
Üç gün sonra dönerim!"

At gider ve otu alıp getirir. Kartaga-Mergän, beyaz otla ölmüş kızkardeşini diriltir. Kartaga-Mergän Kan-Töngüs'ün yurtunu alıp götürürken, kızkardeşi bir atmaca şekline girerek yükseklere uçup gider.

Bütün malını alıp götürür,
Bütün halkını sürüp götürür,
Mal ve mülkünü ata yükler,
Mal ve mülkünü deveye yükler,
Dağın sırtından aşar,
Geniş çöllerden geçer.

Yol üzerinde kel kafalı bir delikanlıya raslar ve onun zekâsına bakarak bir kahraman olduğunu tahmin eder. Elindeki halkı ve malları evine götürdüğü takdirde, kendisine elbise ve iyi at vermeği vadeder. Genç adam kabul eder ve Kartaga-Mergän ona mükemmel elbise ile Kan-Töngüs'ün altı kulaç uzunluğundaki kara yağız atını verir, sonra da kendisine: halkın başı, kara yağız atlı Tas-Kinäs adını vererek, kahramanlık unvaniyle mükâfatlandırır. Sonra bir eline kuru, ve bir eline de yaş değnek vererek bütün halkı ve malı derhal eve götürmesini emreder: hiçbiri geride kalmasın, der. Bir müddet sonra Kartaga-Mergän: yolda biraz işim var, sen arkamdan yetişirsin, diyerek ilerler.

Kara boz atı kamçılar,
İleriye fırlar
Ak kır at kulun olarak takibeder,
Çok giderler,
Az giderler,
Dağın sırtına çıkarlar,
Öteye bakarlar,
Kara kula atlı Kattan-Alıp'ın
Köyü orada idi.
Kartaga-Mergän bağırır:

"Kara kula at bağlı mı?
Kattan-Alıp evde mi?
Kattan-Alıp çıkagelir,
Kara kula ata biniverir,
Koşar, sırta çıkmak ister,
Kara kula attan inince,
Şapkasını çıkarır,
Koltuğunun altına alır,
Atını yedeğinde götürür:
"Beni öldürme Kartaga-Mergän,
Önünde öncün olurum,
Arkanda artçın olurum" der.

Kahraman, karar vermeyi reddeder: Tas-Kinäs'i bekliyelim, hükmü o versin, der. Tas-Kinäs geldikten sonra, Kartaga-Mergän, Kattan-Alıp'ın yaptıklarını anlatır ve onun hakkında hüküm vermesini rica eder. Tas-Kinäs ona kuru değnekle vurarak, bütün mal ve halkını Kartaga-Mergän'e götürmesini söyler. Uzun yolculuktan sonra Kan-Mergän'in yurduna varırlar. O da af diler, fakat Tas-Kinäs ona da aynı muameleyi yaparak kendi hayvan ve yurtlarını Kartaga-Mergän'e götürmesini emreder. Kartaga-Mergän şimdi de Tas-Kinäs'i önden yollıyarak kendisi için bir kadın aramaya çıkar. Altın-Kan'a giderek onun kızı Altın-Arıg'a talip olur. Sonra da düğün yapar ve karısını evine götürür.

Cesur Kartaga-Mergän,
Vatanına avdet eder,
Tas-Kinäs de gelir eve,
Malları hep süre süre,
Bütün halkı toplıyarak.
Doğuştan cesur Kattan-Alıp'ı
At çobanı yaptılar,
Doğuştan cesur Kan-Mergän'i,
İnek çobanı yaptılar.
Sonra düğün yaptılar.
Bütün halkı topladı,
Aç kalanı doyurdu,

Zayıfları semirtti,
Çıplak gelen kimseye
İyi elbise verdi,
Yayan gelen kimseyi
İyi ata bindirdi,
Meclis tamam olunca,
Ahali de dağıldı.
O evinde geceledi.
Beyaz şafak sökerken,
Parlak güneş doğarken,
Tanrıdan yazı geldi:
"Kan-Purkan'ı bizim tarafa göndersin,
Önümüzde Purkan (Buda) olup otursun!"
Güzel kadın Kan-Purkan,
Kartaga-Mergän'in omuzuna bastı,
Sonra duman olarak
Yukarı tanrıya çıktı.
O gece evinde kaldı,
Cesur kahraman Kartaga-Mergän.
Beyaz şafak sökerken,
Parlak güneş doğarken,
Cesur Kartaga
Yemeğini yer,
Evinde oturur,
Masal da böyle biter.

Bu iki destan, ifadesinin düzgünlüğü bakımından dikkati çekecek durumda değildir. Yukarda işaret edildiği gibi, ben bunları başka sebepler yüzünden zikrettim.

Abakan Tatar'ları, kendilerinin kahramanlık masalları ile, mânevi hayatlarının büyük bir kısmına hâkim olan ideal bir dünya yaratmışlardır ki, bu durumu Türk halkları arasında ancak bir kabilede, yani Kara-Kırgız'larda görebildim. Bu, kendine mahsus poetik bir dünya görüşüdür. Bu görüşleri, şamanizmin dinî akideleriyle birleştirmeye çalışmak, boşuna gayret sarf etmek olurdu. Masaldaki tanrılar da yukardaki gök tabakalarında otururlar, fakat bunlar şamanizm tanrıları değildir. Onlar **Kuday** (Tanrı) veya **Tyayān** (Ya-

ratan) gibi isimlerle zikredilip, ancak pek seyrek hallerde muayyen bir adla anılırlar, bu takdirde de tanınmış Tanrıların adları ile bir uygunluk gözükmez. Aşağı dünyada, **Erlik** ile onun kötü yardımcıları olan **Ayna**'lar, ve bundan başka, şamanizmda malûm olmıyan kuğu karıları oturur. Dünya, gök ve yer katlarından kurulmuş olup, bunların her birinde denizler, bozkırlar, altay veya dağ sırtları vardır, Tanrılar, kahramanlar ve ayna'lar buralarda aynı şekilde yaşarlar. Bu son zikredilenler arasında katî bir sınır çizilmemiştir. Bunlar sık sık birbiriyle karşılaşır ve savaşırlar. Tanrı umumiyetle sükûnet içerisinde yaşar, dünya ile aşağı dünyanın işlerine pek karışmaz. O, kahramanları yaratır ve onun talihini önceden tâyin eder. Tanrıya karşı gelme hâdisesi çok enderdir, her şey onun iradesine tâbi olur, bununla beraber insanların iş ve hareketlerini hiçbir zaman tahdit etmez.

Kahraman, yer yüzündeki hayatı esnasında evlenme ile saadete kavuşuncaya kadar çalışır ve çabalar. Erkek bir vârisi olduğu takdirde kendisini mesut sayar; çünkü, düşman baskısı onun yer yüzündeki saadetini bozsa bile, felâketin intikamını alacak bir oğlu vardır.

Kahramanlık masallarında, halk, yukardaki destanlarda gördüğümüz gibi, her zaman ikinci derecede bir rol oynar. Kahramanın vazifesi, onun refahına bakmaktır. Halk kitlesi, savaş neticesinde bir tarafın diğer tarafa üstün gelmesi üzerine, hayvan sürüsünde olduğu gibi bir kayıtsızlıkla bir kahramandan diğerinin mülkiyetine geçmektedir.

V

TÜRK BOZKIR GÖÇEBELERİ.

Giriş. I. Kazak'lar.[1] Vücut yapıları, yüz şekilleri. Göçebelik. Kışlak ve yaylalar. Kazak'larda hayvan besleme: koyun ve ondan elde edilen maddeler; keçi; boynuzlu hayvanlar ve bunlardan elde edilen maddeler; at, Kazak atının tasviri, binicilik ve binek takımı, kımız, attan elde edilen maddeler; deve; damgalar; hayvan hastalıkları; yurt teşkilâtı. Kadın ve erkek elbiseleri. Yurt içi hayatı. Ziraat. Suni sulama. Avcılık. Sanayi ve zanaat. Din. İslâmiyetin ilerlemesi. Yuvarlak tane ve kürek kemikleriyle fala bakma. Doğum esnasında yapılan bayramlar. Kız isteme ve evlenme. Evlilik hayatı. Ölüm dolayısiyle tertiplenen ziyafetler. Oyun, yarış şarkıları. Halk ve kitap şarkıları. Edebî dil. Kazak'ların karakteri. Sosyal kuruluş ve idare. Adli işler. II. Kara-Kırgız'lar.

---

[1] Yukarda Radloff tarafından da açıklandığı gibi (bk. s. 237), bu halk kendisi için Kazak adını kullandığı halde, Rus'lar ve diğer Avrupalılar onlara Kırgız demişler ve bu yanlış isim son zamanlara kadar devam edegelmiştir. Radloff, önümüzdeki eserde onlara umumiyetle Kırgız ve ancak bazı yerde — Kara-Kırgız'lardan ayırmak için — Kazak-Kırgız diyor. Kazak adı bugün artık gerek ilmî ve gerekse siyasi edebiyatta yerleşmiş olduğundan, bu kısımdaki Kazak-Kırgız ve Kırgız tâbirleri, tarafımdan hep "Kazak" şekline sokulmuştur. (Çeviren).

Batı Asya'nın Türk bozkır göçebeleri, Kazak, Kara-Kırgız, Karakalpak ve Türkmen'ler gibi dört halktan müteşekkildir; bunlardan ilk üçü, dil bakımından Türk kabilelerinin batı grupuna, dördüncüsü ise güney grupuna aittir. Bunlardan ancak ilk iki halkı tetkik edebildim, çünkü Karakalpaklardan yalnız orta Zerafşan vadisinde yerleşmiş bulunan kabilelere rasladım. Bozkır göçebelerinin kendilerine mahsus bir medeniyeti vardır, bundan dolayı ayrıca tetkik edilmeleri icabeder. Bunlar, komşuları arasında çok fena şöhret kazanmışlar ve sakin köylülerle sulha ihtiyaçları olan tüccarları basarak eskiden beri rahatsız etmek suretiyle, vahşi ve ele avuça sığmaz yağmacı güruh olarak tanınmışlardır. Türkmen'ler hakkında İran'lı ve Azerbeycan'lılarla, Kazak'lar hakkında Rus'larla, batı Sibirya ve Orenburg'da yerleşmiş olan Tatar'larla veya Çin'li ve Kokand'larla konuşmak kâfidir, her tarafta, Mulla Gazi'nin Kırgız'lar hakkında söylemiş olduğu alaycı şiirini tasvip eder mahiyette sözler duyulur. Bu Mulla, Kazak'ların, biribiriyle anlaşarak bozkıra kaçan dört hırsız ile iki dilenci kadının ahfadı olduğunu söyler. Onlar şöyle der:

Bir şehire gidersek,
Yakalar öldürürler,
Kötülüğümüzü görürler,
Onun için, bozkırda kalalım şimdi.

Bundan dolayı onların neslinden gelenler de cedleri gibi kötüdür:

Hırsızlık babalarının mirası,
Dilencilik analarının mirası,
Yalan yere yemin eder, zina kılar,
Bu pis nesil işte böyle yaşar şimdi.

Fakat yalnız komşuları değil, Kazak kendisi bile kendi hareketi ile alay eder ve gülerek aşağıdaki atalar sözünü söyler:

Kaşkır, Kazak häm Orus-Kazak üş agayni.
(Kurt, Kazak ve Rus-Kozak üç kardeştirler).

Yalnız Kazak'ların komşuları değil, hattâ Levşin gibi ilmî salâhiyet sahibi kimseler bile Kazak'lar hakkında kaba ve menfi hükümde bulunmaktadır; meselâ bu bilginin 1832 de yazdıklarını dinliyelim[1]:

"Kırgız'ların komşu devletlere karşı gösterdikleri bağlılık ve itaatları, kendi ihtiyaçlarına göre doğar ve değişir. İkamet yerini Rus sınırından kaldırarak Hive veya Çin sınırında yerleşen Kırgız, Rus tabiiyetine geçer, fakat biraz sonra Kokand ve Taşkend civarında peyda olarak bu komşularına da sadakat ve itaat vadeder. Askeri hatlarımıza sık sık yapılan baskınlar, at sürülerinin alıp götürülmesi, esirlerin kaçırılması, kervanların basılması v.b., v.b., Kırgız'ların Rus hâkimiyetini nasıl anladıklarını açık bir şekilde ispat etmektedir, onlar, kendilerini tebaalarından sayan diğer devletlere karşı da aynı şekilde hareket ederler".

"Kırgız, durum icabı baş eğmek mecburiyetinde kaldığı kendi amirine karşı da aynı şekilde davranır. Bir kırgız reisi tebaasından birini herhangi bir hareket yüzünden takip ederse, bu adam onu terkederek başkasına gider, bu da onu gizlemekten çekinirse, üçüncüsüne başvurur. Kırgız'ların kabalık, tahsilsizlik ve hırslı oluşu yüzünden, geniş bozkırda canileri himaye eden birçok kimseler bulunur. Bunlar, kabile reisleri ayıf olduğu zaman gittikçe artar bile. Tebaası ancak durum icabı itaat ederse, umumi menfaat için fedakârlıkta bulunmazsa, yalnız kendi yağmacılık ihtirasını tatmin etmek ister ve en ufak bir fırsatta kendisi baş olmayı düşünürse, en namuslu reis bile nasıl intizam kurabilir?"

İnsan bu gibi saçmaları okuduğu zaman, Kırgız'ların, batı Asya Türk halklarının bir döküntüsü, yerleşik halkların intizamlı hayatına alışamadığı için geniş bozkıra kaçmış hırsız ve yağmacı güruhu, bir kelime ile, yok edilmesi icabeden bir ırk olduğu fikrine kapılabilir. Fakat durum büsbütün başkadır. Bedeviler de, çok eskiden beri tam bir anarşi içinde yaşayan yağmacı ve hırsız bir halk olarak tasvir edilmezler mi? Bununla beraber Bedevi'ler başka bir kabiledendir, onları Türk göçebeleriyle birleştiren nokta, tam bunlar gibi,

[1] Levşin'in cümlelerindeki Kırgız sözü değiştirilmemiştir. (Çeviren).

bozkır göçebeleri olmalarıdır. Demek burada, ancak yerleşik halkların kültür seviyesi ile tezad teşkil eden bir medeni seviye ile karşılaşmış bulunuyoruz, ve bundan dolayı onların tavır ve hareketleri başka noktadan ele alınmalıdır. Fikrimin doğruluğunu şu cihet de ispat eder ki, Kazak'lar, bütün bu tekdir edilen anarşiye rağmen müreffeh bir hayat sürerler ve nüfusları da geniş ölçüde artmaktadır. Ben kendim Kazak'lar arasında uzun müddet yaşadım ve bu vesile ile şu kanaata vardım ki, onlarda anarşi yoktur, bilâkis, bizimkinden ayrılan fakat kendi çerçivesi dahilinde tamamiyle intizamlı olan bir medeniyet seviyesi vardır.

1. Kazak'lar.

Kazak ordalarının birkaç yüzyıl boyunca tam bir hürriyet içerisinde, Balkaş havzasından Ural nehrine ve Sır-Darya ile Şu nehri sistemlerinden orta Tobol, İşim ve İrtiş'e kadar uzanan geniş Kazak bozkırında serbest, bağımsız ve tamamiyle kendi sevkitabiilerine bırakılmış bir halde hareket etmelerini mümkün kılacak çok müsait imkânlar mevcut olmuştur. Kazak'ların iki kudretli komşusu olan Rus'larla Çin'liler, ancak en uzak sınırları ile Kazak bozkırına dokunmuş olup, hâkimiyetleri henüz Kazak bozkırını itaatleri altına alacak şekilde kuvvetlenmemişti, çünkü burası herhalde her iki devlet için de ancak pek ehemmiyetsiz faydalar temin edecek gibi idi. Orta Asya'daki komşuların kuvveti ise, Kazak'lar gibi kalabalık bir halkı zaptedecek kadar büyük değildi. Böylece Kazak'ların, son yüzyıllar zarfında, bir taraftan büyükçe bir baskı tehlikesi gözüktüğü zaman diğer komşunun nüfuz sahasına girmek maksadiyle, veya bir kısım Kazak halkının iç savaş veya iç düşmanlardan kurtulmak istemesi üzerine tam bir hürriyet içerisinde bozkırda dolaştığını görüyoruz. Bu esnada Kazak'ların bir kuvvet halinde birleşmek veya herhangi bir şekilde muntazam bir devlet kurmak için çalıştıklarını aramak beyhudedir. Bü göçebelerde, bir devlet için lâzım olan esas şart mevcut değildir; bu şart, muhtelif soy ve boyları birleştiren yegâne kuvvet olan müşterek menfaat baskısıdır. Hanın kudreti, fertlere yar-

dım edecek ve onları komşuların baskınından koruyacak vaziyette değildi, bu kuvvet, muazzam sahanın, ancak ismen hana tâbi olan kısmının küçük bir bölgesine hâkim olabiliyordu. O, kendi mıntakasını herhangi bir tarafa doğru genişletmek istediği zaman, aksi istikametteki noktalarda kuvveti azalıyordu. Bir hükümdarın etrafında toplanan azgın kalabalığın bir kudret sahibi olması, ancak bir düşman mıntakasına saldırdıkları zaman itaat altına alınan halklara karşı kendilerini korumak mecburiyeti meydana gelince, yani Çingis Han'ın ordasında olduğu gibi bütün halk bir ordu haline geldiği takdirde tasavvur edilebilir. Fakat son iki yüzyıl zarfında Kazak'lar arasında böyle bir hal mevcut olmamıştır. Burada her boy kendisini vatanında hissetmiş ve kendi yerinde mümkün olduğu kadar büyük bir refaha kavuşmaya çalışmıştır; böylece onlar ancak mülkiyetlerinin durumu mecbur ettiği zaman veya komşularının siyasi durumu daha büyük servet elde etmek imkânını bahşettiği takdirde silâha sarılmışlardır. Kazak'ların geçen yüzyılların tarihinde gördüğümüz gibi geniş bozkırlarda yaptıkları çılgınca dolaşmalar, bir sürü savaş ve isyanlar, yerleşik hayat süren herhagni bir halkı mahvetmiş olabilirdi; fakat bunlar, göçebeler için bir saadet devri olmuştur, çünkü bilhassa bu şartlar altında Kazak'ların zenginlik ve itibarları artmıştır. Kazak bozkırlarına sulh ve sükûn girdikten sonra, Kazak boylarının refahında bir gerileme göze çarpmakta, ve bu gerileme intizamın ilerlemesiyle artmaktadır. Aşağıdaki satırların vazifesi, dikkate şayan bu hâdiseyi izah etmek olacaktır, çünkü bu durum, herhalde açıklamak istediğim göçebelik hayatının bir neticesi olsa gerektir.

Kazak'lar geniş bozkırda yaşadıkları halde, dil bakımından bölünmez bir bütün teşkil ederler, öyle ki, Hazar denizi boyunda yaşıyan Kazak'larla yukarı İrtiş civarında yaşıyanlar arasında lehçe farkı diye bir şey bahis konusu olamaz, bunun gibi gelenek, adet, yaşayış ve karakter bakımından gösterdikleri birlik de her adımda göze çarpar, Kazak

halkına ait olmak ve etrafa dal budak salmış bu halkın kardeş kabilelerinden sayılmak gibi her tarafa hâkim olan müşterek halk fikri, onları kesin olarak bütün diğer Türk halklarından ayırmaktadır; böyle olduğu halde, Kazak'ların dış görünüşü, onların Moğol ve Kafkas tipinden olan halkların karışmasından meydana geldiğini göstermektedir. Kazak çehrelerinin çoğunluğu, kuvvetli Moğol izleri taşır. Levşin bu durumu, Kazak'ların yüzyıllardan beri Kalmık kadını almak hususunda gösterdikleri gayretle izah etmekte, ve bu halin bilhassa geçen yüzyılda Volga boyundan geri çekilen Turgut kabilelerinin imhasından sonra vukubulduğunu söylemekte, bu yüzden kadınların çoğu bugün bile kara saçlı, halbuki erkeklerin saçı daha çiyade kumraldır, demektir. Fakat fikrimce bu karışma çok daha eskiden vukubulmuştur, çünkü, meselâ Nayman'lar gibi bazı Kazak kabileleri baştanbaşa Moğol menşelidir. Kazak'larda Moğol tipi, Altay'lı Kalmık'larda olduğu kadar kuvvetli değildir, onların yüzü de geniş ve düz ise de, alınları Kalmık'larda olduğu gibi fazla arkaya batmamış, yanak kemikleri daha az çıkık ve burun kemikleri de, onlara nazaran daha fazla olarak yüz sathından ayrılmış bulunmaktadır. Ağızları küçük, gözleri kara ve çekik fakat meyilli değildir, sakalları seyrektir. Kazak'lardan büyük bir kısmının mensup olduğu bu gibi Moğol tipleri arasında, hemen her ailede bambaşka tiplerle de karşılaşmaktayız: bunların yüzü uzunca oval biçiminde, gözleri daha büyük ve hep kara, kaşları kara ve sık, sakalları sık, burunları ileri çıkık ve çok eğridir.

Aralarında çok cüsseli insanlara raslamak mümkünse de, vücut yapısı bakımından Kazak'lar umumiyetle orta boylu, tıknaz, geniş omuzlu ve öküz gibi geniş enselidir. Yaşlanınca çok defa şişmanlarlar (tabii, ancak zenginler), ben bilhassa büyük yüz mensupları arasında dikkatı çekecek derecede cüsseli kimselere rasladım. Öyle zennediyorum ki, zengin Kazak'ların (yani, istedikleri kadar yiyebilenlerin) vücut yapısı, insan için en uygun gıdanın et olduğunu ispat etmektedir, çünkü onların arasında gördüğümüz kuvvetli bünyeyi, et yemiyenler arasında boşuna ararız; kök ve unla beslenen Karaorman Tatar'ları Kazak'larla karşılaştırıldıkta, haki-

katen acınacak vücut yapısına sahip oldukları görülür. Et yiyerek açık havada yaşıyanların ne kadar kuvvetli bir bünyeye sahip olduğunu ezcümle şu durum da ispat eder: Çin sınırı boylarında yaşayan ve çok afyon kullanan büyük yüz Kazak'ları arasında, bu iptilâ en ufak bir zarar bile yapmamıştır; Çinli afyonkeşler acınacak bir harabeye benzediği halde, Kazak'lar sağlam ve sıhhatlidirler.

Levşin tarafından dermeyan edildiği gibi kadın ve erkek tipleri arasındaki farkı, bozkırın doğu kısımlarında hiç göremedim. Erkeklerde olduğu gibi kadınlar arasında da ayrı ayrı iki tip görmek mümkündür. Kadınların yüzlerine gelince, fazla Moğol tesiri göstermiyenlerine, umumiyetle gençken, hiç de çirkin denemez; bilhassa 16-20 yaş arasındaki kızlar oldukça hoş bir tesir bırakır; 25 yaşına kadar olan genç kedınlar da fena değildir, fakat sonra yüzleri tiksindirici bir şekilde çirkinleşir, güzel evli kadınlara çok seyrek rasladım. Kadınlar, erkeklere nazaran daha az şişmanlar.

Kazak'lar arasında hasta ve sakat kimseler az bulunur, sağlam gıda ve temiz havada yaşayış, aralarına birçok hastalızın sokulmasına engel olmaktadır, yegâne tehlikeli düşmanlar çiçek hastalığı ile frengidir, fakat bunlar da tehlikeli sayılmaz, çünkü bir yerde çiçek hastalığı peyda olur olmaz yurtlar o yeri terkeder, ancak içerisinde hasta bulunan aileler geride kalır. Frengiye gelince, buna yakalanan aile uvuzları başkalarından ayrı yerde hususi bir yurta yerleştirilir, kendilerine yiyecek verilir, fakat onlarla her türlü münasebet kesildiği için, hastalığın yayılması imkânsız bir hale sokulmuş olur.

Ölüm halleri ancak çocuklar arasında sık olur, çünkü onların zayıfları, herhalde sert iklimin tesirine dayanamamaktadır. Kazak'ların birçoğu uzun ömürlü olur, bazı yerlerde seksen yaşına geçmiş adamlara rasladım. Yüz yaşlık ihtiyarların hiç de seyrek olmadığı söyleniyor.

Her usta binici halk gibi Kazak'lar da yayan yürürken hantal ve beceriksiz davranırlar, buna kısmen onların kaba ayakkabıları da sebep olmaktadır; at üzerinde çevik,

oynak ve dayanıklıdırlar. Fakat kdınların, ve bilhassa gençlerinin yürüyüşü hafif ve kıvraktır.

Kazak'ların duygu kabiliyetlerinden bilhassa gözlerinin tekâmül etmiş olmasına şaşmamalıdır. Kazak umumiyetle geniş ve boş bozkırda yaşar ve bundan dolayı küçüklüğünden itibaren uzaktan görmiye alışır. Kılavuzlarımın uzaktan görme kabiliyetine yalnız bir defa hayran kalmadım, onlar, daha benim göremediğim süvarilerin elbise ve diğer hususiyetlerini uzaktan açık olarak tasvir edebiliyorlardı. Böylece Kazak, gençliğinden itibaren kendisini eçviren tabiatı daimi surette tetkik etmiye alışır, ve kendisi için herhangi bir şekilde önemi olan her şeye dikkat eder ve görür. O, kaybolan bir hayvanın izini günlerce takibeder ve büyük sürülerin ayak izleriyle çiğnenmiş otlaklara girse dahi kaybetmez. Hayvanın izine bakarak bazan onun hususiyeti üzerine şaşılacak neticeler çıkarabilir. Meselâ, Kazak mizahçılarından birinin anlattığına göre, bir Kazak, kaybolan hayvanını arayan bir adama raslıyarak, hayvanın bir gözü kör, sol arka ayağı biraz topal, rengi kızıl v.b. değil miydi? diye sorar. Hayvanın sahibi bu adamı hırsız zannederse de, adam hayvanı görmediğini söyler, neticede iş mahkemeye düşünce bu adam hayvanı hakikaten görmediğini, fakat neticeleri onun ayak izinden çıkardığını beyan eder. Sağ arka ayak hep kuvvetli bastığı için hayvanda biraz topallık olmalı, dikenlerde asılı kalan tüylere göre rengi kızıl olmalı ve nihayet otlardan hep soldaki iyi ot ve çiçekleri yediği halde sağdakilere dokunmadığına nazaran sağ gözü kör olmalı, der. Bu hikâye de, Kazak'ların müşahedeye ne kadar önem verdiklerini kâfi derecede ispat etmektedir. Sergiopol'de bir zasedatel'in anlattığına göre, bir gün yağmurlu bir havada eldivenini kaybetmiş ve yola aramaları için iki kozakı göndermiş. Onların bulamadan geri dönmesi üzerine Kazak kılavuzlarından birini yollamış ve bu adam da eldivenleri 6 verst uzaklıkta bir yerde bularak getirmiş. Sonra Kazak, atın basması ile eldienin çamur içinde kaldığını, bu izin diğerlerine nazaran daha az battığına bakarak eldiveni bulduğunu anlatmıştır. Kazak bu izahatı, ancak eldive-

nin çamurlu ve sırsıklam oluşunu açıklamak maksadiyle vermiştir.

Koku ve tat alma kabiliyetleri gözlerine nazaran daha az inkişaf etmiş olmakla beraber, Kazak'lar bu bakımdan da Altay'lılardan üstündürler.

Kazak'lar hakiki bir göçebe halk olup, bütün yıl boyunca bozkırda dolaşır ve ikametgâhlarını her zaman sürülerine gıda temin edebilecek yerde kurarlar. Gelenek, âdet, düşünüş tarzı, bir kelime ile Kazak'ların bütün hayat ve hareketleri mezkür hayvan göçlerine sıkı sıkıya bağlıdır; bu yüzden, ancak Kazak'ların göçebelik ve hayvan besleme işlerini araştırdıktan sonra bu meselelere temas edebileceğim.

Göçebeliği, geniş bozkırda plânsız bir dolaşma olarak düşünmemelidir. Ancak kuzey Sibirya'nın tundra ve ormanlarındaki avcı aileleri plânsız dolaşır, onlar, yalnız hayatlarını bir müddet sükûnet içerisinde geçirmek imkânını veren, ve tesadüfen rasladıkları bol av bulunan yerlerde biraz kalırlar. Demek, bu avcı ailelerinin geçtikleri yollar, onların kendi arzularına bağlı değildir. Bundan dolayı bir bölge avcı ailelerinden ancak pek az nüfus besliyebilir. Bir av bölgesinde yaşayanların sayısı çoğalınca, halk, ren geyiği besliyerek bunlarla orman veya tundralarda göç etmek suretiyle, tesadüfen bırakılan av işini bir intizama sokmaya mecbur kalacaktır. Bu sefer ren geyiği sahibi, göç ederken hayvanının miktarını göz önünde bulundurmak zorundadır, ve ancak sürüsüne zarar vermiyecek yollardan geçmiye mecbur olur. Fakat Kazak'lar gibi çok hayvan besliyen halklarda plânsız dolaşma katiyen tasavvur bile edilemez. Hayvan besliyen kimse, pek tabii olarak her şeyden evvel sürüsü için en faydalı yerleri seçmeyi düşünür. Bu esnada komşuların menfaatleri biribiriyle çarpışmaya başlar ki, bu durumu İbrahim ile Lut'un çobanları arasında geçen hadiseye ait hikâyede de görmekteyiz. Demek burada, arazinin muayyen bir şekilde taksimi ortaya çıkmaktadır; bir boy veya boyun kısmı muayyen bir arazi parçasını kendi mülkü sayar ve komşularının oraya girmesine müsaade etmez. Boylar ise soy ve bunların bölümlerinden ibaret olup, bunlar da bir boya ait olan arazinin muayyen parçalarını kendilerine ait

olarak bilirler. Bu suretle aul ve sul'lardan mürekkep birliklerin sıralanmış olduğu o kadar karışık arazi taksimatı ile karşılaşılır ki, bir seyyahın bu bölüm hakkında açık bir fikir edinmesi imkânsız olur.

Bozkırda hayvan besliyen kimse için, bilhassa kışlak ve yayla olarak uygun yer bulmak işi de çok mühimdir, çünkü muayyen bir mevsim için her yer uygun gelmez. Mecbur kalınca, bahar ile güz mevsimini her yerde geçirebilir, çünkü baharda hayvanlar her yerde bol ot ve su bulabilirler, bunun gibi güzün dahi, fazla yağış yüzünden taze ot biter. Buna karşılık, kışlak ve yayla muayyen şartlara bağlıdır ki, bunlar bulunmadığı takdirde hayvan yetişmez. Kışlak için seçilen yer, hayvanları mevsimin sertliğinden korumalı, yani rüzgârdan korunmuş ormanlık veya derin bir vadi olmalı, aynı zamanda bol su ve odun bulunmalı ve otlaklar mümkün mertebe az kar tutmalıdır. Buna mukabil yayla için, göl ve akar su boyları gibi, bol sulu açik ve düz sahalar tercih edilir, hayvanların haşarattan az müteessir olması keyliyeti de mühimdir. Kışlak için lüzumlu şartlar, dağlarda daha kolay temin edilen yaylalara nazaran daha çok olduğundan, göçebe nüfusun sıklığını ve hayvan yetiştirmenin tekâmülünü temin eden cihet bilhassa kışlaklardır. Buna göre, göçebelerin yaşadığı bir memleketin durumu, kışlaklarının zenginliğine göre taayyün eder ve geçen yüzyıllarda Kazak orduları arasında cereyan etmiş olan bütün mücadele ve savaşlar da, en iyi kışlakların ele geçirilmesi için yapılan daimi birer gayret olarak mütalâa edilmelidir. Şimdi Kazak'lar için muayyen bölge ve kazalar tahsis edilerek arazi mülkiyeti tertiplendikten sonra, kışlaklar için yapılan bu mücadelelerin arkası kesilmiş ve muayyen bir kalıba sokulmuş mülkiyet şekli bunun yerini almıştır. Şimdi her Kazak ailesinin sınırları muayyen bir kışlağı (kıstau) mevcut olup, bunlar irsen intikal eder ve ancak hukuki alım-satım senedi ile diğer bir aileye geçebilir. Böyle bir senet, her zaman birçok şahit (komşu) lar önünde kaleme alınır. Kışlağın bir elden diğer bir ele geçmesi, durmadan vuku bulan hallerdendir, çünkü kışlak sahalar için gösterilen ihtiyaç, bir kimsenin hayvan sürülerinin büyüklüğüne tâbidir. Meselâ, bir Kazak'ın mala

azalınca, kışlağını daha zengin komşusuna devretmek ister. Buna mukabil malı çoğalan Kazak da kışlağını büyütmeye, veya hiç olmazsa yıllık ödemelerle komşu kışlaklardan faydalanmaya çalışır. Zengin Kazak, hayatı esnasında büyük oğullarını müstakil yapmak ister ve bu maksatla hayvanlarının büyük bir kısmını büyük oğluna verir ve kendi kışlağı dar geliyorsa, onun için yeni bir arazi satın alır. Eğer kışlağı yetecek derecede büyük ise, hayvan mevcudundan oğullarına isabet eden miras hisselerini ayırdıktan sonra, onlara hususi kışlaklar da tahsis eder. Pederden kalan malın ve kışlağın varisi küçük oğuldur. Birkaç erkek çocuk varsa, hayvan sürüleri aralarında bölünür ve serbest bir kararla taksim edilmediği takdirde, kışlak ortak mal sayılır. Fakat böyle bir hal çaresi küçük oğul için faydalı olmadığından, seyrek vuku bulur. Çünkü, hayvan miktarı kışlağa sığamıyacak kadar çoğaldığı takdirde, en büyük erkek kardeş Kazak âdetince yeni bir kışlak temin etmeye mecburdur ve bu esnada küçük kardeşlerinden ancak kısmen yardım görür. Bir müddet sonra hayvvan miktarı tekrar çoğalarak geri kalan kardeşler sığamadıkları takdirde, yine aralarından en büyüğü uzaklaşmaya mecbur olur, ta ki en küçüğü babalarının kışlağında yerleşip kalsın.

Böylece, hayvan miktarının artmasiyle bir ailenin kışlak sahası nasıl büyüyorsa, bu miktarın azalmasiyle de gittikçe küçülür, nihayet sahibi ondan vazgeçerek satar ve sürüsünün artan kısmı ile akrabalarına giderek muayyen hizmet karşılığında onların kışlak sahasından istifadeye hak kazanır. Bütün hayvanı ölmüşse, onun için bir işçi olarak çalışmaktan başka çare kalmaz.

Kışlak sahalar, komşulardan umumiyetle tabii sınırlarla ayrılacak şekilde bölünmüştür, demek bunlar dere, göl, tepe, yamaç v.b. gibi nesnelerle hudutlanır; tabii sınırlar bulunmadığı takdirde direk ve taş gibi suni işaretler dikilir. Bir sahanın sınırı bütün akraba ve komşularca bilinir, dokunulmaz ve bunlar soyların himayesinde bulunur.

Kışlakların hepsi de aynı keyfiyette olmadığı için, muhtelif kışlak sahaların fiyatı da başka başkadır. Fakat, hali

vakti yerinde olan her Kazak, satın alma, değişme veya kiralama suretiyle kendi kışlağının durumunu iyileştirmeye çalışır.

Kışlaklar bir şahsın mülkü sayıldığı halde, yaylalar soyun müşterek malıdır. Benim bildiğime göre, yazlık sahaların aileler arasında taksimi hiçbir yerde vukubulmamıştır. Burada, gerek zengin, ve gerek fakir herkes, istediği yerde konmak hakkına maliktir. Tabii, böyle bir serbesti tam olarak ancak nazari olarak mevcuttur. Zengin ve itibarlı kimse, hiç şüphesiz en iyi yeri alacak şekilde hareket etmektedir.

Kazak'lar umumiyetle nisanın ortalarına kadar kışlaklarda kalır ve ondan sonra göç etmiye başlarlar. Umumiyetle 3-5 yurttan ibaret olan her aul, yaylada mümkün olduğu kadar uygun bir yer tutabilmek için yola çıkma zamanı ile yürüyüş yönünü imkân nispetinde gizli tutar, bununla beraber diğer aul'larla, ve bilhassa akraba ve dostlarla gizli konuşmalar cereyan eder; bunun üzerine aul'lar birdenbire harekete geçerek kararlaştırılan yere mümkün mertebe çabuk varmaya çalışırlar. Saha daha önce işgal edilmişse, aul diğer boş yere gider. Bir aul'un hareketi üzerine, umumiyetle civardaki bütün diğer aul'lar onu takibeder, herkes mümkün olduğu kadar çabuklukla hazırlanarak yalnız müsait olan yeri değil, aynı zamanda daha fazla ilerlemek için uygun olan ve yaz ortasında otlak olabilecek yere götüren yol üzerinde bulunan sahaya varmaya çalışır. Baharın başlangıcında, daha çimenler zayıf iken, aul'lar bir yerde ancak pek az bir zaman kalabilirler, bu suretle hemen her iki üç günde bir yerlerini değiştirirler. Fakat yaz başında otlar büyüdükten sonra, çok defa bir yerde haftalarca kalırlar. Yaz ortasında hareket tekrar çabuklaşır, fakat güzün sular fazlalaşınca yine ağırlaşmaya başlar. Yayladan dönüş, bütün bozkırda takriben ağustosun ortasında vukubulur ve umumiyetle baharda geçilen yol üzerinden cereyan eder. Güz ikameti umumiyetle eylülün 15 inden ekimin 15 ine kadar sürer, bundan sonra derhal kışlaklara dönülerek burada kasımın başlarında yerleşilir. Yaz ve güz karargâhları aileye göre değil de, boylara göre tertiplenir, aul'ların taksimatı da boy ihtiyarları ile diğer nüfuzlu kimselerin elinde

olur. Bu esnada her zaman hak ve doğruluğun hakim olamıyacağı tabiidir, çünkü Kazak atalar sözü aşağıdaki cümleleri boşuna söylemez:

Kalabalık ailenin uzuvları neden bahseder?

Onlar, daha küçük ailelere karşı yaptıkları haksızlıktan bahsederler.

Küçük ailelerin uzuvları neden bahseder?

Onlar, kalabalık aileler tarafından kendilerine yapılan haksızlıktan bahsederler.

Haksızlık ve zorbalığa karşı biricik müdafaa silâhı, işte böylece, aile ve komşuların muayyen şahısların idaresi altında meydana getirdikleri sağlam birliktir; bu birleşme, soyların daima yeniden gruplaşmasının çekirdeğini teşkil etmektedir.

Kazak'lar, kışlaklara ancak deve, sığır ve koyun sürüleriyle çıkarlar. At sürülerini, kışlaktan ancak 15-20 verst uzaklıkta bulunan güz karargâhında bırakırlar. Onlar burada, derin kar yağıncaya kadar kalır, sonra da yaylalara, ve bilhassa su çok olduğundan yazın kullanılmadan kalan sahalara veya şiddetli yağmur dolayısiyle güzün tekrar ot biten yerlere sürülürler. Halkın ancak fakir veya orta sınıfı bütün sürüleriyle şimdi anlattığımız devri takibederler. Zenginler ise, sürülerini hiçbir zaman aynı yerde otlatamazlar. Onlar koyun, at, sığır ve deve sürülerini biribirinden ayırarak, her cinsin kendisine uygun yerlerde ayrı devirler yapmasını temin ederler. Bundan dolayı hayvanlar en iyi bir şekilde zenginlerde yetişir, çünkü her cins hayvan kendisine uygun beslenme neticesinde en iyi neşvünemayı bulur. Meselâ develerle koyun ve keçiler, Kazak'ların kökpök ve cüsan dedikleri bitki gibi kuvvetli kokusu olan sert otlardan hoşlanırlar, hattâ develer dikenli otlarla ve kışın ince söğüt dalları ile de kanaatlanır. Buna mukabil at, kaya çatlakları arasında biten ince dağ otunu (betäkä ve torlau) çok sever, sığır ise çayırlıktaki yumşak çimleri beğenir.

Kuzey bozkırındaki düzlük ve tepe dalgaları üzerinde bulunan yurtlardan müteşekkil sıralar o kadar karışık ve biribirini kateden hatlar halinde bulunur ki, işin içinde olmayan bir kimsenin bu karışıklık içersinde yol bulması imkânsız-

dır. Yüksek dağ sırtlarının birçok yerde ebedi kar sınırına kadar yükseldiği güney bozkırında ise göçebelik devri coğrafi şartlarla tanzim edilmiştir. Bozkır sathından daha aşağıda bulunan ve sahillerinde seyrek ağaçlık ve kavaklar gözüken nehir vadisi, rüzgârdan korunmuş olup yakıt malzemesi de bol olduğundan, kışlak için uygun gelir. Yazın alçak yerlerde oturmak imkânsızdır, çünkü sinek, sivrisinek, at sineği ve tatarcık gibi sayısız haşarat sürüleri, hayvanları mahvedebilir. Bundan dolayı Kazak, yazın alçak araziyi terkederek dağlara yükselir. Baharda sürüsünü, dağ yamaçlarının güneşe bakan taraflarında otlatır, çünkü burada mezkür mevsimde, kar yığınlarından sızan suların tesiriyle bol ot peyda olur. Gittikçe şiddetlenen güneş otları yakmaya başlayınca, açık düzlükler üzerinde daha fazla yükselir ve yazın ortasında ebedi karın kenarına vararak, yılın en sıcak zamanını burada tatlı bir serinlik içerisinde geçirir. Sıra halindeki yurtlar, güzün tekrar vadiye doğru inmeye başlar, fakat bu sefer açık dağ yamaçlarına değil de, güneşin, otları henüz mahvetmediği kuytu boğaz ve vadi aralıklarına konarlar.

Kazak'ların göçebeliğinden aldığımız yukardaki kısa tasvir de ispat ediyor ki, hayvan, istep ahalisi için hayatın şartı ve onun varlığının bir vasıtasıdır; hayvan kaybı insanları da açlıktan ölüme sürükler. Onlar hayvana, umumi bir isim olarak **mal** derler (aslında Arapça bir sözdür). Hayvanların ne kadar yüksek tutulduğu, selâmlaşırken **mal canıng amanna?** (malın canın sağ mı?) cümlesinin kullanılmasından da anlaşılmaktadır; sözler öyle sıralanmıştır ki, önce hayvanların ve sonra da adamların sıhhati sorulur.

Kazakların beslediği hayvanlar beş cinse ayrılır: koyun, keçi, sığır, at ve deve. Kazak, umumiyetle sığırdan daha fazla koyun ve keçi besler. Bununla beraber, bu cihet çok defa yerin durumuna da bağlı olur, meselâ Akmolla bölgesinde koyun, Karkaralı bölgesinde ve Semipalatinsk bölgesinin kuzey kısmı ile Kulunda'da sığır besleme üstünlük gösterir, halbuki doğu bozkırının güney kısmında yine koyun ve dağlarda ise keçi çoktur. Deve, her tarafta ancak pek az miktarda beslenir, halbuki at yetiştirme, sahibi için

daha az fayda temin ettiği halde çok daha geniş bir yer tutmaktadır, bunun sebebini herhalde, halis binici olan bu halkın, at beslemeyi içten gelen bir ihtiyaç olarak düşünmesinde aramalıdır.

Şimdi, Kazak'lar tarafından beslenen ehli hayvanları ayrı ayrı daha yakından gözden geçirelim.

I. Koyun.

Kazak bozkırının her tarafında, kuyruklu cinsten olan (ovis steatopyga turcomaniensis) ancak bir nevi koyun beslenir. Kazak'lar kendileri buna, herhalde onlarca da bilinen rus ve Kalmık koyunlarından ayırdetmek için **kazak-koy** "kazak koyunu" derler. Yüksekliği umumiyetle 1 arşını ve uzunluğu da 1 ½ arşını bulan bu cins, rus koyunlarından çok daha büyüktür. Kazak koyununun bünyesi çok kuvvetli ve etlidir, fakat yünü çok sert olduğundan, Kazak koyunu derisinden yapılan kürkler makbul değildir. Bu koyunlar umumiyetle kahverengi ve sarı renkte olup, ak koyunlar da çok bulunur, fakat kara koyunlar pek enderdir. Başının biçimine göre Kazak koyununun rus koyunundan farkı, Kazak koyunlarında burun kemiğinin çengel gibi daha fazla eğri ve daha dar oluşundadır. Kulaklarına göre, Kazak'lar iki cins ayırdederler: 1. Sarkık kulak (salpang kulak), bunların, üç parmak genişlik ve iki arış uzunluğunda sarkan kulakları vardır; 2. dik kulak (cebä kulak), bunların kulakları takriben bir karış uzunluğunda, buruşuk ve diktir; bu iki cins her tarafta hakimdir; üçüncü cins olan kulaksızlar (kuldur şulak koy) çok az bulunur.

Kazak koyunlarının karakteristik özelliği, yağlı kuyruğa malik olmalarıdır. Bu kuyruk daha küçüklüğünden itibaren belli olup, iki tane yağlı şişkinlikten ibaret bulunur ve kuyruk kemiği (kuymşak süök) ile ikiye ayrılır. Yetişkin koyunların kuyruğu umumiyetle çok büyük ve bir pud kadar ağırlığında olur. Hayvan, böyle bir kuyruğu artık taşıyamaz olur ve arka bacaklarını eğerek ancak güçlükle yerde sürükler. Kırgız'lar o zaman: **koy kuyrugun şaulanadı** derler. Nihayet

insan zavallı hayvana yardıma koşarak kuyruğun altına iki tekerlekli bir mesnet takar; bunun üzerine hayvan, yine de beceriksiz olmakla beraber biraz daha kolaylıkla hareket eder. Bir Kazak koyununun herhalde hiçbir zaman 50 pfund'tan fazla et vermediği gözönünde bulundurulursa, bir pud ağırlığındaki yağın hakikaten hiç de mütenasip olmadığı anlaşılır.

Bay Barlian, Rus tüccarları tarafından Kazak memleketinden alınarak kendi bölgelerine götürülen kuyruksuz koyunların yağ toplaması kaybolmaktadır, diyorsa da, bu doğru değildir. Kazak koyunları başka memlekete gidince kuyruklarını kaybetmedikleri gibi, diğer cins koyunlar da Kazak memleketine gelince kuyruklanmazlar. Kulunda bozkırında Kazak ve Rus koyunları bir arada yaşarlar. Sürüde rus menşeli koç bulunursa, yeni doğan koyunların kuyruğu küçülür, fakat ancak üçüncü nesilde kaybolur. Eğer koç Kazak menşeli ise, koyunlar yavaş yavaş kuyruklanır. Buna benzer bir vaziyeti Issık-Köl sahili boyunda da müşahede etmek imkânını bulmuş ve Moğol koyunları ile Kazak koyunlarının aynı şartlar altında kendi cinslerini devam ettirdiklerini görmüştüm.

Kazak koyunu Rusya'da yayılmamışsa, bunun biricik sebebini, koyun ve kuzuların bozkırdan ancak kasaplık hayvan olarak idhal edilmesinde aramalıdır, fakat sert yünlü Kazak koyunu besliyecek hevesliler bulunmadığına göre koçlar hiç getirilmez.

Kazakçada koyuna **koy,** koça **koşkar,** ana koyuna **tü koy** (doğuran koyun), erkek koyuna **erkäk koy** denir. Yeni doğmuş kuzuya **kozı** derler; bunlar umumiyetle mart ayında doğar. Koyunun yavrulamasına **koy kozdaydı** denir, erken (şubatta) veya geç (mayıs veya haziranda) doğurursa **koy aramsa kozdadı** (koyun hatalı doğurdu) derler. Güzden bahara, yani birinci yılın ikinci yarısında ve bazan ikinci yılın ilk aylarında da kuzu **toktu** tesmiye edilir; ikinci senede **sek koy,** üç yaşında **kunan koy,** dört yaşında **dönön koy,** beş yaşında **bestä koy** olur. Koçun iğdiş edilmesine **koydu tartıp cibärüdi** derler. Koçun koyuna binmesine **koşkar koydu kaşıradı** (koç koyunu kaçırıyor) denir. Alışverişte,

ana koyunun yaşı doğurduğu kuzulara göre hesap edilir. Meselâ, dört yaşındaki ana koyun **üş kosdagan koy** (üç defa doğurmuş koyun), beş yaşında olanı ise **tört kosdagan koy** (dört defa doğurmuş koyun) tesmiye edilir.

Koyunlar sürü halinde yetiştirilir, çok defa sayısı binleri bulduğu için, zenginlerin birkaç sürüsü bulunur. Bir aul'un fakirleri birleşerek koyunlarını müşterek otlatırlar. Pek zengin olmayan Kazak'lar, koyun ve keçilerini bir arada otlağa gönderirler. Koyun çobanları umumiyetle bu maksat için tutulmuş fakir ve kimsesiz çocuklardan ibaret olur; bundan dolayı bütün Kazak masallarında koyun çobanına **taşşa** (kel) denir, çünkü kellik, beslenme noksanlığı yüzünden bilhassa fakirler arasında çok bulunur. Bundan başka, Kazak masallarındaki koyun çobanı mühim rol oynar ve çok defa mühim mevkilere ulaşır; bunun benzerini kaz çobanı ve domuz çobanı şeklinde sık sık Alman masallarında da görmekteyiz.

Koyun çobanı, 2-4 yaşında genç bir öküzü eyerliyerek üzerine biner ve eline uzun bir değnek alarak sürüsünü otlakta dolaştırır. Çobanın bindiği hayvana bakarak, koyun sürüsünün Kazak veya Tatar tüccarına ait olduğunu anlamak mümkündür, çünkü Tatar çobanları her zaman ata, Kazak'lar ise öküze binerler. Koyunlar, yukarda söylediğim gibi her zaman büyük sürüler halinde yaz kış otlakta dolaştırılır. Bozkırın kuzey kısımlarında, umumiyetle her 100 koyuna iki koç isabet eder. Bunların sayısının az olmasının sebebi, koyunların ancak bir mevsimde, yani ilkbaharda doğurmaya bırakılmalarından ileri gelmektedir, kış ahırları az olduğundan, sonbaharda doğan kuzular kışın mahvolabilir. Tesadüfen sonbaharda doğan sayısı az kuzular ise, yurtlarda barındırılır. Güz doğumlarının önüne geçmek maksadiyle, koçun vücuduna dikey bir şekilde sarkıtılarak bir keçe parçası bağlanır; koçlar bunu aylarca taşır. İli veya Şu vâdisinde olduğu gibi, güney bozkırında, kuzular kışı kolaylıkla geçirebildiği için, umumiyetle 100 koyuna 4 koç verilir.

Baharda doğuran koyunlar, kuzuları ile birkaç gün yurtun civarında bırakılır. Biraz sonra ana koyunlar sürü ile alıp götürülür ve yurtun civarında ancak kuzular kalır.

Ancak birkaç hafta sonra kuzulardan hususi sürüler teşkil edilir ve analarından ayrı olarak otlakta dolaştırılır. Büyük koyun sürüleri, kışın aşağıdaki şekilde biribirinden ayrı olarak üç bölük halinde otlatılır: ana koyunlar, erkek koyunlar, kuzular. Koyun sürüleri sabahleyin çok erkenden yurttan uzaklaşır ve öğleyin geri dönerler, öğleden sonra tekrar bozkıra giderek ancak akşam üstü avdet ederler. Koyun sürüleri geceleyin yurtun civarında bırakılır. Yurtun yakınlarında yere çakılmış değneklere halatlar gerilir (kögön), bunlara da birçok ufak ipler takılmış olur. Ana koyunlar, birbirinden takriben ½ arşın mesafede bulunan bu iplerle haçvari olarak bağlanır, o suretle ki, başları halatın üzerinde kalır. Birinci koyun halatın sağında, ikincisi solunda, üçüncü koyun yine sağında kalacak şekilde devam eder. Küçük sürülerde, kuzular için daha dar ve alçak kögön'ler bulundurulur. Büyük sürülerde kuzular için ağıllar yapılır.

Kögön'e bağlanmış olan ana koyunlar, öğle ve akşam olmak üzere günde iki defa sağılır. Birisi sağdaki, ve diğeri de soldaki koyunları takibederek, bir kögön'ü umumiyetle iki kadın sağar. Ağaç kova (agaş şeläk) koyunun arka bacakları arasına konur ve memeleri arka bacaklar arasında çekilmek suretiyle arkadan sağılır. Koyun derhal süt vermezse, sağan kadın sol yumruğu ile kuvvetle memeye vurur, bunun üzerine derhal süt gelir. Sağan kimsenin durumu icabı hayvan, gerek onun ellerini ve gerek kovayı tabiidir ki, sık sık pisler, fakat bunun zararı yoktur, çünkü Kazak: **Koydung bogu aram emäs** "koyunun boku haram değildir" der. Kovaya düşen pislik, küçük bir değnekle alınıp atılır.

Koyunlar umumiyetle dört ay sağılır, fakat dördüncü ayda çok az süt verirlermiş. Sonbaharda ancak geç doğuran koyunların (kenjä kozdagan koylar) sütü olur. Bir koyun, bir günde ancak ¼ litreden biraz süt verir. Koyunlar zaten son damlasına kadar sağılmaz, sonradan kuzular emsin diye memede bir miktar süt bırakılır **(kozu camıradı)**.

Koyunlar yaz kış açık bozkırda otlar ve kışın bile, otları ön ayaklariyle karın altından kazıp çıkarmak suretiyle, yemlerini kendileri temin eder; ancak kuzular için kışın

kuru ot bulundurulur, bunlar yurtun civarına yığılmak suretiyle yazdan tedarik edilir. Kuzular için kışlaklarda ahır da hazırlanır. İrtiş ve Kulunda boyunda, Rus kolonileri civarında yaşıyan Kazak'lar, kuzu ahırlarını ağaç kütüklerinden, bozkırda oturan Kazak'lar ise yeri kazmak suretiyle yaparlar. Otlayan koyunlar yazın günde iki defa suvarılır, kışın kar yedikleri için hayvanlara su verilmez.

Koyunlar için en iyi otlak yer tuzlu bozkır, ve en sevdikleri ot **kökpök** ile **cūsan**'dır.

Açık ve bulutsuz bir sonbahar gününde koyunlar bir göl veya yakında bulunan dereye götürülerek, birkaç defa ağır ağır bunun içerisinden geçirilir **(suga çogutadı)**, bundan maksat yünün suda yıkanmasıdır. Sonra koyunlar nehirden çıkarılarak yurta götürülür ve orada kırkılır. Her Kazak koyun kırkamaz, bunu, ancak kendisine meslek edinenler yapar. Böyle adamlar davet edilir ve iyice yer ve içerler, sonra da ücret olarak kırkılan yünden bir parça alırlar. Koyunlar, dört ayakları bağlanmak suretiyle ve aşağıdan başlanmak üzere büyük demir makasla (kırtık) kırkılır. İyi bir kırkıcı, tekmil koyun bitmeden önce makasını bırakmaz, böylece kırkılan yün bütün bir koyun postu gibi gözükür. Sonra yün, renk ve cinsi göz önünde bulundurulmadan, bir yığın halinde toplanır.

Şimdi, Kazak'ların koyundan elde ettikleri ham maddeleri kullanış tarzlarına bakalım:

1. S ü t. Kovadaki süt, yurt ağaçlarına bağlanmış olarak sağda duran, tütsülenmiş büyük tulumlara (saba) dökülür. 4-6 kova süt alan bir saba dolduktan sonra, bir kazana biraz taze koyun sütü konarak hafif ateş üzerinde tutulur ve içerisine biraz ekşi süt (ayran) atılarak hepsi ekşimeye bırakılır. Bunun üzerine ayran boşaltılır ve kabın içerisine taze beyaz peynir konur. Sonra ayran tekrar ateş üzerine konarak kaynatılır ve kaynarken koyun sütü ile dolu saba'nın içerisine dökülür. Bundan sonra ev sahibi, taze peynirden tatmak üzere, umumiyetle aul'un diğer yurtlarını davet eder. Misafirler ateşin etrafında oturarak taze peynirden biraz tadarlar, yemek bittikten sonra içlerinden biri,

sözlerini: **mayıngız köp bolsun!** (yağınız çok olsun!) cümlesiyle bitirmek suretiyle tereyağını takdis eder (may batası). Misafirler uzaklaştıktan sonra döğeç (**pistäk**) saba'nın içerisine sokularak ağzı dizginle bağlanır. Bunun üzerine süt **pistäk** ile bir saat kadar döğüldükten sonra, tereyağının teşekkül edip etmediğini anlamak için saba'nın ağzı dikkatle açılır. Tereyağı meydana gelmişse pistäk çıkarılır ve saba'nın ağzı bağlandıktan sonra, tereyağını koyulaştırmak maksadiyle (**may kalıng bolsun dep tolkuydu**) bir ağaç kütüğünün oyuk tarafı ile dışardan tuluma vurulur. Tereyağı bir parça halinde toplanınca saba açılır. Kadın, elbisesinin yenini omuzuna kadar sıvayarak (**subanadı**), tereyağını eliyle sabadan çıkarır ve bir ağaç tekneye (**astau**) koyar. Şimdi de tereyağını bir değnekle (**sī**) karıştırarak içerisinde bulunan pislik, kıl, saman çöpü ve başkalar gibi nesnelerden temizler. Tereyağı işini bizzat idare eden ev hanımı, bunun üzerine yağdan bir parça alarak bunu yurt iskelesinin yukarı uclarına sürer, onlar da tatsın ve bol tereyağı için duada bulunmaya yardım etsinler (**tiläüdäs bop tursun!**) der. Aile içerisinde bulunanlarla eve girenlere de bir parça tereyağı vererek sol eline koyar; kendisine yağ verilen kimse bunu sağ eline alarak sol elini yalar, sonra sol eline alarak sağ elini yalar ve yağ bitinciye kadar yavaş yavaş böyle devam eder.

Yağın bollaşması maksadiyle yapılan bütün bu merasim bittikten sonra yıkanmadan tuzlanır ve temizlenmiş bir koyun midesine doldurulur, sonra üzerinden bir keçe ile bağlanır. İçerisine tereyağı konmuş mideler, üç ayaklı sandıklarda (kebäşä) muhafaza edilir; bunların kapağı, obur çocuk ve hizmetçilerden korumak maksadiyle kilitli tutulur veya hiç olmazsa bir iple bağlanır.

Beyaz peynir ve tereyağı doldurulmuş birkaç saba toplandıktan sonra, yurtun yakınında 4 - 5 arşın uzunluğunda bir çukur (yär-oşak) kazılarak, üzerine, kenarları çukurun kenarına temas edecek şekilde iki ilâ dört kazan yerleştirilir, bunların içerisine de peynirle tereyağı dökülür. Kazanların altına hafif bir ateş yakılır. Erkek hizmetçi, yakıt olarak deve gübresi ile daha önce bir miktar kuru gübre getir-

miş olur, şimdi de hizmetçi kadın (ancak fakirlerde ev kadını) kazanlara bakarken, erkek ateşin muntazam devam etmesine dikkat eder. Kazanların üzerinde köpük teşekkül edince, hizmetçi kadın bunları parmağı ile alarak büyük bir zevkle yalar; fakat bu işi gizlice yapması icabeder, çünkü ev hanımı gördüğü takdirde: "Kurttung mangısı ketädi, calama!" (Peynirin tadı gider, yalama!) diye bağırır. Peynir kaynamaya başlayınca, kız ve erkek hizmetçiler, uclarına küçük kürekler yerleştirilmiş birer arşın uzunluğunda değnekler (**kalak temir** veya **bulgauş**) alarak kazanın önüne oturur ve demiri kazanın dibinde durmadan hareket ettirirler. Bu iş pek fazla ruhi faaliyet istemediğinden ve uzun da sürdüğünden, değnek göğse dayanır ve vücudun yukarı kısmı mihanikî bir şekilde ileri hareket ettirilerek bütün iş yarı uyku içerisinde icra edilir. Şimdi peynir, değnek onun içerisinde saplanıp kalıncaya kadar kaynatılır, sonra ağaç tenekelere konarak bir gün bir gece orada bırakılır. Ertesi sabah suyun bir kısmı yine süzülür. Sonra peynir deve yününden örülmüş bir çuvala konarak yurtun damına asılır ve bu suretle içerisinde kalan su da bir kaba damlatılır. Ancak bundan sonra beyaz peynirden küçük yuvarlak peynirler meydana getirilir ve kamışla örtülü sedirler üzerine konarak açık havada kurutulur. Sıcak havada peynir üç günde kurur, başka zamanlarda bir hafta yatması lâzımdır. Taş gibi sert olan bu peynir, kış azığının en önemli kısmını teşkil eder.

Bu peynirden başka, koyun sütünden ufak taneli peynir de (erimşik) yapılır. Bunun hazırlanması için, evde bol miktarda, kurutulmuş olarak, yeni doğan kuzu midesi bulundurulur (meyäk). **Erimşik**'in hazırlanması şöyle cereyan eder: bir kazana taze koyun sütü konarak üzerine **meyäk** atılır ve hafifçe ısıtılır. Meyäk, ateş üzerindeki sütün üstünde takriben bir saat kadar bırakıldıktan sonra alınır ve kaynadıktan sonra süt de ateşten uzaklaştırılır. Süt pek çabuk koyulaşır. Bu suretle koyulaşmış taze süte Kazakçada "ak erimşik" denir. Sonra bu tekrar ateş üzerine konarak suyu uçup bitinceye ve esas peynir maddesi kızarıp yanmaya başlayıncaya kadar kaynatılır. Bunun üzerine parça parça ka-

zandan alınarak sarı parçalar şeklinde kamış yataklar üzerinde açık havada kurutulur. Buna "sarı erimşik" derler.

Peynirin (**kurt**'un) tadı, bir Avrupa'lı için çok fena gelir, bu, ekşi, acı ve kumlu gibidir. Fakat suda ezilince mutedilleşir, zaten Kazak'lar da bunu kışın bulunmıyan süt yerine bu şekilde kullanırlar.

Buna mukabil **erimşik** kurutulunca tatlı ve hoş olur ve çay yanında kullanılır. Misafir gelen kadınlara umumiyetle **erimşik** ile tereyağı ikram edilir. Bayram ziyafetlerine gelen kadınlar erimşik ile kurt getirirler. İyi erimşik, bir ev hanımının mükemmelliğinin işaretidir. Erimşik, seyrek olmakla beraber, inek sütünden de yapılır, bunun gibi koyun sütünden ayran (yoğurt) yapmak da umumi değildir. Hayvanı az olan kimseler, bütün sütlerini (gerek inek, ve gerekse koyun) bir saba'ya koyarlar.

2. E t ve i ç y a ğ ı. Artık kuzu doğurmıyan yaşlı koyunlar, kışa girerken, yemeklik olarak ayrılmış diğer hayvanlarla birlikte kesilirler. Kuyrukları ayrılarak dilimler halinde (tiläm) kesilir. Bu tiläm'ler kaynatılarak tereyağı ile birlikte muhafaza edilir. Bunlar kışın gelen misafirlere ikram edilir veya **baursak** (ufak taneli hamur işi) pişirilirken kullanılır.

Koyun ancak ziyafet ve hastalık hallerinde, bir baksa (sihirbaz)'ın emri üzerine veya çok sayın bir misafir geldiği zaman kesilir. Misafir şerefine kesilen erkek koyuna "konagası" derler. Bu gibi şerefli bir yemek, bir veya en çok iki defada bitirilir, çünkü lezzetli sofra, birer parça elde etmek istiyen birçok komşuları cezbeder. Erkek koyun önce canlı olarak yurta götürülür ve takdis duası okuyacak misafire gösterilir. Sonra tekrar dışarıya çıkarılarak kesildikten sonra derisi yüzülür. Ciğeriyle bağırsakları köpeklere atılır, çünkü Kazak atalar sözü "öpkü as bolmas" (ciğer aş olmaz) der. Et, yürek ve midesi bir kazana konarak tuzlanır ve pişirilir. Başı ve derisinin bir parçasını ihtiva eden göğüs kısmı, değneklere asılarak ateşte kızartılır (derinin kılları bıçakla traş edilmiş olur). Başın tüyleri yandıktan sonra yıkanarak kazana atılır, fakat Kuran'da emre-

dildiği üzere dişleri parçalanmaz, Kazak'lar, dişlerin çıkarılmasını genç hayvanlar için uğursuz sayarlar. Kazanın köpüğü dikkatle alınır ve çorba azalıncaya kadar kaynatılır. Et piştikten sonra bel kısmı, yalancı kaburgalar (sübö kabırga), ön bacak butları (ortan cilik); arka bacak butları (tokpak cilik) ve bir parça kuyruk ağaçtan bir tabak üzerine konarak misafire sunulur, o da ellerini yıkadıktan sonra eti kemiklerinden ayırarak çok tuzlu olan et suyuna batırır. Ev sahibi misafirin yanına oturmaz. Misafir bu suretle hazırlandıktan sonra ev sahibine: "as iyäsimän tattı, aska oturunguz!" (aş, sahibi ile tatlı olur, yemeğe oturunuz!) diye hitabeder. Ev sahibi: "Alla razı bolsun, rizabız aşangız!" (Allah razı olsun, teşekkür ederiz, yiyiniz!) diye cevap verir. Fakat misafir bırakmaz. Ev sahibinin hâlâ reddettiğini görünce, yalancı kaburga kısmından büyük bir parça et keserek (caprak et) ona uzatır ve parmaklariyle ağzına sokar. Sonra ikinci bir parçayı keserek, bu sefer parmaklariyle değil de bir tabak üzerine koymak suretiyle ev hanımına sunar. Ancak bundan sonra ev sahibi misafirin yanına oturarak onunla bir tabaktan yer, fakat her zaman misafire en iyi parçaları ikram eder. Misafir şimdi de bir miktar et ile yağı küçük parçalar halinde doğrayarak, sağ elinin parmaklariyle hazır olan diğer kimselere sunar (bes barmak). Her defasında üç parça et alır ve ağzını açıp başını uzatarak yaklaşanın ağzına sokar. Bu parçaları alanların haris çehrelerini seyretmek çok meraklı bir şeydir. Fakat bu sunmanın acı tarafları da vardır; çünkü lokmayı kabul eden kimse derhal yutamayıp parmaklarını yardıma çağırırsa, ev sahibi ile sunan kimseyi tahkir etmiş sayılır. Parçalar fazla büyük gelmişse, yutulması kolay olmaz, resmiyetle işkenceye katlanan adam boşuna yutmaya uğraşır, yüzü maviden kırmıziya renk değiştirir ve boğulma tehlikeleri geçirir. O zaman komşular zavallıya yardıma koşar, et sağ selâmet mideye ulaşıncaya kadar bazıları telâşla "kak! kak!" (vur! vur!) diye bağırır, bazıları da yumruklariyle şiddetle arkasına vururlar. Ter içinde kalan zavallı, lezzetli yemekten sonra nihayet dinlenir. Bes-barmak dolayısiyle Kazak'ların bir kanunu zikre değer; sunan kimse üç parçadan fazla et veya bir

kemik verir ve yutan zavallı da ölürse, mezkür kimse tam bir "kun" (adam öldürmeye karşı para cezası) ödemeye mecburdur. Fakat ne kadar büyük olursa olsun ancak üç parça sunmuşsa, boğulma halinde ceza görmez.

Kazak'lar koyun eti pişirmekte ustadırlar; hiçbir yerde onlarda gördüğüm gibi lezzetle pişmiş et yemedim. Taşkend'de tanıdığım bir valinin, rus aşçısından başka bir de Kazak aşçısı vardı ki, bunun vazifesi, her gün öğleyin çorbadan sonra ikinci yemek olarak Kazak usulünce pişirilmiş koyun eti hazırlamaktı.

Etten sonra, kaynamış et suyu (sorpa) bir ağaç kap içerisinde elden ele dolaştırılır ve hazır olan herkes birkaç yudum içer.

Karaciğer ile kalın etten kesilen parçalar, kuyruk yağı ile kızartılır. Kurdak adı verilen bu yemek, sorpa'dan sonra ikram edilir. Göğüs kısmı (töstük) değneklere asılarak alevli ateşin etrafında kızartılır ve bunlar hususi parça sayılır.

Yemekten sonra herkes parmaklarındaki yağı çizmesinin koncuna siler, sonra beyaz keten bezinden olan fakat yağ içinde yüzen bir peçete (cauluk) elden ele dolaştırılır, en sonunda da ağız ve eller su ile yıkanır. Bütün hazır olanlar, yemekten sonra ellerini ufki olarak göğüslerinin önünde tutarken misafir, ev sahibi için dua okur ve bunu Allah ekbär sözleriyle bitirir. Aşağıda bu gibi takdis cümlelerinden bazıları (bata)[1] zikredilmiştir:

Ey tanrım yarlığa!
Yarlığa ona mal ver,
Halk içinde baş kıl,
Ona düşman olanın
Malını al, fakir kıl!
Allah ekbär!

---

[1] Bata için krş. : *Proben der Volksliteratur*... III, 1870, s. 4 - 6. (Çeviren).

veya:

Tanrım yarlığasın,
Hem onu zengin kılsın,
Dört arzusunu kabul etsin,
Bitmez zenginlik versin,
Eli açık olsun,
Kurbanını kabul etsin,
Arzusunu kabul etsin,
Kabilesi yükselsin,
Düşmanları alçalsın,
Allah ekbär!

3. Yün. Bütün sürü kırkıldıktan sonra, komşudaki kadın, kız ve delikanlılar, yünden keçe yapmak için toplanırlar. Yün, çıplak inek veya at derileri (tulak) üzerine kalın bir tabaka halinde serilir. Adamlar, ellerine uzun değnekler alarak (saban) derilerin etrafını çevirir ve neşeli bir şarkının temposuna uydurarak, bir sağ ve bir sol ellerindeki değnekle vururlar. Yün böylece dövüldükten sonra çekilir.

Yün kâfi derecede inceltildikten sonra, biribirine eklenmiş 4 - 7 arşın uzunluğunda iki tane saman yatağın üzerine iki kat halinde serilir; kahverengi yün (kongordau cün) alta, ak yün (akındau cün) üste konur. Şimdi bu hatlar kuvvetle sulanır ve saman yatakla birlikte kıvrılır. Tomar dışardan da at kılından yapılmış bir iple sarılır, sonra tomarın sağında on adam ve solunda da on adam birer sıra halinde dizilirler. Sağdaki on adam sağ ayaklariyle aynı zamanda tomara vurarak, bunu karşıdaki tarafa yuvarlarlar. Onlar da sağ yaklarını kaldırmış halde bekler ve tomar gelince vurarak geri gönderirler. Bu tepme işi takriben 1 ½ saat kadar devam eder. Sonra ip çözülür ve keçe açılır. Kadınlar elbiselerini çıkarır, yenlerini dirseklerinin yukarısına kadar sıvar ve keçenin üzerine diz çökmüş vaziyette oturarak muntazam tempo ile keçenin altına ve üstüne elleriyle vururlar. Bu iş üç saat kadar sürer. Sonra keçe alınarak kenarları kaba bir şekilde dikilir. Bunun üzerine bir daire ha-

linde keçe örtünün etrafında oturur ve bunu yavaş yavaş döndürürler, öyle ki, herkes kendi kısmını komşusuna doğru iter (kīz kölölök aynaladı). Keçe sertleşmişse kenarındaki iplikler çıkarılır ve serilerek kurumaya bırakılır.

Bu şekilde âdi keçe örtüler hazırlanmaktadır ki, bunlar sağlam olmak bakımından Kalmık ve Moğol keçelerinden çok üstündür. Kazak'lar bunu yurt örtmek için, ancak çok fakir kimseler de yer halısı yerinde kullanırlar. Bundan başka, keçeden eyer bellemesi, yatak ve başka birçok şeyler yapılır; çok miktarda keçe Orta Asya ve Rusya'ya da ihraç edilir. Kazak'lar, ince keçeden şu cins halılar işlerler:

1. Yukarı kısmı muhtelif renkte yünlerden şekillerle süslenmiş âdi keçe örtüler. Bu süsler, keçe işlenirken yarı hazır durumda bulunduğu zaman eklenir.

2. Seçilmiş, ince ve tek renkli yünden yapılmış zarif ak keçeler.

3. Boyanmış zarif keçe örtüler.

4. Başka başka renkten muhtelif süsler eklenmiş renkli keçe örtüler. Bu gibi keçeler her zaman çift olarak yapılır, bu suretle birinden kesilen süsler ikincisinin zeminine dikilebilir. Süslere ince şeritler takılır ve bütün keçenin kenarları boyanmış keçi yünü ile çevrilir.

5. Tek renkli ve iğne ile dikilmiş örtüler.

6. Muhtelif renkte yün ipliklerle işlenmiş örtüler.

Keçe veya yün boyamak için kısmen nebatlardan hazırlanmış yerli boyalar ve kısmen de Rus'lardan satın alınan boyalar kullanılır

Koyun yününün ancak pek az kısmından iplik yapılır ve bunlar da sonradan bağ ve şerit haline sokulur. Koyun yününden, ancak güney bozkırında, ve bilhassa Şu nehri ile Taşkend civarında yaşıyan Kazak'lar kalın iplikler yaparlar.

4. D e r i. Koyun ve kuzu derileri önce kurutulur ve sonra da bir ağaç kovada ayran, un ve peynir suyundan meydana getirilmiş "ī" adı verilen bir mayi içerisinde 6-7

gün kadar tutulur. Kılları kolayca koparılabiliyorsa, deri olmuştur (terä ī boluptu) diyerek kovadan çıkarılır ve temizlenerek kurutulur; sonra yumuşayıncaya kadar (ukalaydı) demirden bir aletle (temir iräk) uğulur. Kuzu derileri elle uğulmak suretiyle yumuşatılır. Bu derilerden Kazak'lar kürk ve şapka yaparlar. Küçük kuzu derileri (eltir) sepilenmiş halde çok miktarda Rus'lar tarafından satın alınır. Büyük kuzu derileri, ancak sepilenmemiş olarak bozkırdan külliyetli miktarda ihraç edilir. Kuzey Kazak bozkırında elde edilen koyun derileri Petropavlovsk ve Semipalatinsk üzerinden Tümen'e gider ve orada işlenir.

Koyun ve koyundan kazanılan maddelerin fiyatı hakkında şu bilgiyi verebilirim:

Koyunun fiyatı hemen hemen bütün bozkırda aynıdır. Bozkırın Semipalatinsk ile Vernoye arasındaki kısmında, iri kuyruklu yetişkin büyük koyun 3 gümüş rubleye satılır. Üç ve dört yaşlık koyunlar 2 ruble, bir yaşlık küçük koyunlar (toktu) bir rubledir.

Koyun derisinin fiyatı: büyük koyun derisi umumiyetle 40 kopek, bir ilâ iki yaşlık koyun derisi 30 kopek, 6 aylık kuzu derisi 20 kopektir.

100 koyundan elde edilen yünün tahminî olarak 5 ruble tuttuğu söylenir. Âdi keçenin arşını bizzat bozkırın kendisinde 30 - 40 kopek, ak keçe 60 - 80 kopektir. Daha zarif keçelerin değeri pek muhtelif olup, bunların fiyatını rakamla ifade etmek pek mümkün değildir.

Bir koyun sürüsünün temin ettiği gelire gelince, bu hususta bana Sergiopol ile Kopal arasında verilen hesap şöyledir: 1000 koyun, bir yılda takriben 420 yavru verir. Bunların aşağı yukarı 70 tanesi kesilir, 280 i satılır ve kalan kısmı da sürüye katılır ve bu suretle müsait senede bunların sayısı 1070 - 1100 e çıkar. 40 koyunun yününden 6 arşın uzunluğunda bir keçe yapılabildiğine göre, 1000 koyundan takriben 27 keçe elde edilir ki, bunlarn umum değeri 60-65 ruble eder. Böylece görüyoruz ki, bir koyun sürüsünün geliri çok yüksektir, çünkü sütten başka takriben % 30 - 35 safi kâr da temin etmektedir.

II. Keçi.

Tetkik edebildiğim nisbette diyebilirim ki, Kazak bozkırının her tarafında ancak bir cins keçi yetiştirilmektedir. Kazak keçisinin, Rus köylüleri tarafından beslenen keçilerden farkı, gövde ve boynuzlarının daha küçük oluşunda ve burun kemiğinin kuvvvetlice inhina göstermesindedir. Kazak keçisinin yünü orta uzunlukta, oldukça dik ve serttir. Kazak keçilerinde, koyunlarda olduğu gibi muayyen bir rengin hâkim olduğunu görmedim.

Kazak'lar keçiye cins olarak **eşki** derler; fakat dişi keçi için de aynı söz kullanılır. Erkek keçiye **tekä,** altı aya kadar keçi yavrusuna **lak** denir. Bundan dolayı keçinin yavrulamasına **lak-taydı** ve yavrulayacak keçiye de **laktı-eşki** derler. İki yaşlık iğdiş edilmiş erkek keçilere **serkäş,** fakat dişilerine **şıbış,** üç yaşında olanlarına **kunan tekä** ve **kunan eşki,** dört yaşındakilere **dönön tekä** ve **dönön eşki,** beş yaşında olanlara **bestä tekä** ve **bestä eşki** denir.

Kazak'lar, keçi ile koyuna umumiyetle bir cins hayvan olarak bakarlar. Bunlar birlikte otlar; sahibi, sürsündeki malı sayarken umumiyetle **koy eşki** (koyun keçi)'den şu kadar var, der. Bundan dolayı bu hayvanların güdüm ve bakımı üzerine ayrıca malûmat veremiyeceğim, çünkü bu cihet aynen koyunlarda olduğu gibidir, keçilerin sağılması ve yavrularının bağlanması dahi onlardan farksızdır. Keçi ve koyun sütü bir kovada toplanır. Kazak'ların, keçiden elde ettikleri maddeler şunlardır:

1. Süt. (Aynen koyun sütü gibi kullanılır).

2. Et. (Koyunlarda olduğu gibidir). Ancak şunu zikredelim ki, koyun eti yağından dolayı keçi etine tercih edilir; bundan dolayı misafire keçi eti takdim etmek âdet değildir, böyle bir hal olduğu takdirde hasislik ve saygızızlık sayılır.

3. Deri. Kazak'lar, keçi derisini koyun derisi gibi yünlü olarak pek işlemezler, çünkü keçi derisinden yapılan kürkler makbul değildir. Bunlar sert, ağır ve tüyleri de kalkık olduğundan, koyun postu gibi sıcak tutmaz.

cak buzağıların yardımı ile sağılmasından elde edilen netice şudur ki, bunlar aul'dan pek uzaklaşmaz, muntazam surette yurta dönerek geceleri onun civarında geçirir. Fakat Kazak'-lar, buzağı emmez ve sağarken yanında bulunmazsa, ineklerinin hiç süt vermediğini iddia etmektedirler.

Yukarda söylendiği gibi, öküzler ineklerden ayrı olarak güdülür. Onların başında her zaman bir çoban bulunur ve bir yerde kalmalarına dikkat eder. Onlar ancak yurt civarında otlar ve hiçbir zaman buna yaklaştırılmazlar.

İnek ve öküzler, yazın olduğu gibi kışın da bozkırda gıdalarını kendileri aramak mecburiyetindedirler, ancak geç doğan buzağılar için (kenjä buzau) kuru ot hazırlanır.

İnekler, akşam ve sabah günde iki defa olmak üzere ancak yazın sağılır. Bu iş, bahardan güzün sonuna kadar takriben 6 ay devam eder. Bir inek, her defasında buzağı tarafından emilen miktar çıkarıldıktan başka,günde takriben 2½ quart süt verir. Kışın, ilkbaharda kısır kalıp da (kısır sir) ancak sonbaharda buzağılayan inekler sağılır; bunlar, küçük hayvanlar gibi kışın kuru otla beslenir ve böyle olduğu halde günde umumiyetle ancak 1½ quart süt verirler.

Kazak'lar, sığırı, ancak ev işlerinde olmak üzere, binek hayvanı olarak da kullanırlar. Yurt civarında vazife alan çocuklar ve koyun çobanları sığıra binerler. İneklere ancak iki ve üç yaşında iken binilir, öküzler daha sonraları da bu şekilde kullanılır. Yaşlı öküzler, göç (köş) esnasında yük hayvanı vazifesini görür. O zaman üzerlerine at gibi semer vurulur. Onlar 10 pud'a kadar eşya taşırlar.

Buzağıların boynunda, uzun buzağı ipine (yäli) kolayca bağlanabilmeleri için, her zaman bir ip bulundurulur. Binek ve yük hayvanı olarak kullanılan bütün sığırların burnunda, burun kemiğinden geçirilmiş ve 5 santim kadar uzunluğunda sivri ağaç (murunduk) bulunur. Bunun bir ucuna takriben 1½ arşın uzunluğunda bir ip (bas cibi) takılmış olup, binici tarafından dizgin olarak kullanılır. Bu ip alın üzerinde, boynuzlar arasında bulunur ve binici bununla hayvanı sevkeder. Öküzlerin üzerinde yük varsa veya otlakta serbest dolaşırlarsa, bu ip boynuzlardan birine bağlanır. Sığır için hususi eyerler kullanılmaz. Fakir kimseler, sahip ol-

dukları bütün genç sığır ve öküzlere binerler. Zenginler, bilhassa kuvvetli öküzleri binek hayvanı olarak seçer, ve bunları yurt civarındaki başka hayvanlardan ayırırlar.

Sığırlar burada ortalama ancak 15-16 yıl yaşar. Boğalar ancak ikinci yılın sonunda inekle çiftleşir (buka taynşa künündö kaşıradı), bundan dolayı onlar ikinci yılın içerisinde de iğdiş edilir. Bunun gibi inekler de, üç yaşında iken buzağılar. Ana ineklerin yaşı da buzağıların sayısına göre hesap edilir. **Bir buzaulagan sīr, eki buzaulagan sīr** (bir defa buzağılamış sığır, iki defa buzağılamış sığır) tabiri, dört veya beş yaşlık ineği ifade eder. Kazak'lar sığırı pek seyrek keserler, bunlar da umumiyetle artık buzağılamayan inekler olup (tū sīr) kışın kesilir. Sığır fiyatları hakkında şu bilgiyi verebilirim: yeni doğan buzağı bir ruble, iki yaşında iken 3 ruble, 3 yaşında 5 ruble, 4 yaşında on rubledir. Süt veren buzağılı inek (buzaulagan sīr) 12 - 15 ruble, iri ve yağlı kasaplık öküz 17 ruble eder. Tabiîdir ki, sığırın fiyatı aynı kalmaz, sığır vebası hüküm sürdükten sonra veya fena havalar yüzünden baharda çok hayvan ölmüşse, bu fiyat çok yükselir. 1862 yılında Ayaguz'da, süt veren bir ineğin 25 rubleye satıldığını kendi gözümle gördüm.

Kazak sığırlarından elde edilen nesneler hakkında şunları söyliyebilirim:

1. Süt. Ancak fakir kimseler inek sütü ile koyun sütünü karıştırır, fakat zenginler bunları biribirinden ayırırlar.

İnek sütünün işlenmesi şöyle cereyan eder: Süt ağaç kovaya sağılır, doğrudan doğruya büyük kazanlara dökülür ve sağılır sağılmaz derhal kaynatılır. Kaymağı toplanınca alınır ve bundan tereyağı yapılır. Sonra bu yağ kazana konarak hafif ateşte eritilir, tuzlanır ve bağırsaklara doldurulur. Süt, su ile hafifletilerek kazana konur ve içerisine ekşi süt katılır (uyutku) ve bütün süt ekşir (uyuydu). Süt hafif ateş üzerinde daimi surette karıştırılarak tamamiyle koyulaştıktan sonra, büyük tulumlara (saba) konur ve değnekle (pistäk) daha 2 - 3 saat kadar dövülür. Bunun üzerine tekrar 24 saat geçtikten sonra, Kazak'larca ayran tesmiye edilen en makbul ve tanınmış süt yemeği meydana gelir. Bu,

koyu ve çok güzel tadı olan ekşi süttür. Ekşimiş sütün bir kısmından, su karıştırılmadan beyaz peynir (katık) pişirilir ve bundan da peynir (kurt) yapılır.

Ayran, umumiyetle hiçbir şey katılmadan büyük ağaç kaplarla içilir, fakat kaba konmadan önce sabanın içerisi her defasında pistäk ile karıştırılır. Bundan başka, (ayran yapılırken elde edilen) tatlı veya ekşi tereyağı ile veya kaymakla karıştırılarak kaşıkla da yenir. Nihayet ayran da birkaç türlü olur:

1) Kaba buğday unu ile lapa halinde karıştırılan ayran;
2) Kızartılmış un (talkan) ile koyu lapa şeklinde hazırlanan ayran;
3) Kızartılmış darı ile karıştırılan ayran;
4) Bulgurla pişirilerek "köşö" adı verilen çok makbul yemek.

2. Et ve içyağı. Büyük sığır 12 pud kadar et ve 5 - 6 pud yağ verir. Yağ, derhal hayvan kesildikten sonra eritilir ve sonra Rus ve Tatar tüccarlarına satılır. Bu alışverişe hemen kışa girerken başlanır. Zengin Kazak hiçbir zaman sığır eti yemez, fakirler ise istemiyerek yer. Kazak'lar, sığır etinin hazmı ağır olduğu için sıhhata zararlı olduğunu söyler, mideyi tazyik eder ve kalb ağrısı verir, derler. Bu iddiaya sebep, hiç şüphesiz, Kazak'ların ancak yaşlı inek eti yemelerinden ileri gelmektedir, çünkü bunun tadı iyi olmadığı gibi, bilhassa açık kazanda pişirildiği için hakikaten sert olur.

3. Deri. Kazak'lar arasında inek derisi çok az işlenir, ve bunlar da en çok büyük ve küçük sert tulum yapmakta kullanılır (**torsuk** ve **saba**). İşlenmesi aynen keçi derisinde olduğu gibidir. İyice süt içtikten sonra (sütkö toyadı) kazıklar üzerine gerilir, kesilir ve kurutularak yumuşak bir hale getirilmiş olan sinir parçalariyle dikilir. Bu suretle hazırlanmış olan tulum kurutulur ve bu esnada doğru şekil verilir. Tulum kuruduğu zaman pek sert olur. Kuruduktan sonra, içerisine konacak mayie tad ve koku vermesin diye tütsülenir.

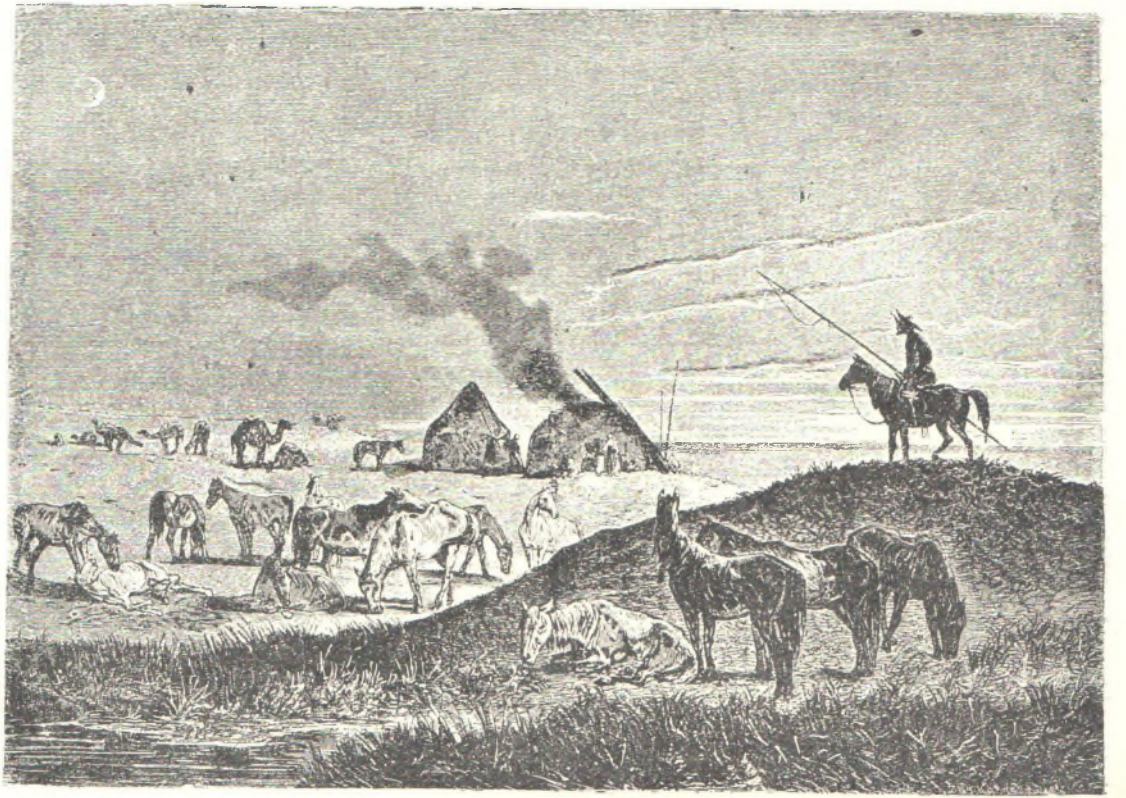

Kazak bozkırlarından bir sahne

İnek derileri ekseriyetle Tatar ve Rus'lara satılır. Bir inek derisinin fiyatı bozkırda 3 rubledir. Fakat tüccarlar, güzün teslim edilecek derinin parasını baharda önceden ödemek suretiyle, bunları daha aşağı fiyata alırlar.

IV. At.

Kazak atı (kazak mal), umumi olarak Sibirya'nın köylü atlarından (mästäk) daha büyük değildir. Güzellik bakımından, Altay'lı Kalmık atlarından çok daha geride kalır. Gövdesi küçük, yüksekliği iki arşın ve yarım karış kadar olup, başı uzunca koyun başına benzer, alt çenesi büyük ve gözleri küçüktür; iyi oturan mütenasip kulakları umumiyetle ikiye kesilmiş olur, boynu etli ise de çok defa geyik boynuna benzer. Böğrü yuvarlak, arka kısmı kısa ve biraz meyilli, kuyruğunun durumu yüksek olup, sakin halde bile biraz uzakta durur. Göğüs kâfi derecede geniştir, kuru adaleli ve dik tırnaklı bacaklarında şişkinlikler bulunmaz.

Umumiyetle kuzey Kazak bozkırlarında ancak bir cins at bulunduğu kabul edilmekte ise de, bu fikir hiç doğru değildir. Kalning tarafından verilen malûmata göre, Kazak atları iki özel cinse ayrılmaktadır. Bunlardan çoğunluğu teşkil eden birincisi, yukarda tasvir edilen hususlarla ilgili olup, asıl veya esas Kazak atıdır. Bugünkü Kazak atının diğer cinsi, görünüşü ile Altay'lı Kalmık atına benzer. Kalning'e göre Kazak'lar, Altay atının Kazak bozkırında peyda olmasını şöyle izah ederler: Bir zamanlar Kalmık'lar Omsk'tan Semipalatinsk'a kadar göçebe olarak dolaşmışlardır. Kazak'lar geçen yüzyılda güneyden gelerek Kalmık'ları yenmiş ve onları adı geçen yerlerden kovarak güzel atlarını ellerine geçirmişlerdir. Bugün Kazak bozkırında Altay atları çok bulunmaz, bunları ancak zengin Kazak'lar ve eski sultanların neslinden gelenler hususi tabun'lar (sürü) halinde saf olarak yetiştirirler. Kazak'lar bu atı bilhassa güzelliği ve kabiliyetinden dolayı takdir eder ve bunlara âdi Kazak atlarına nazaran çok daha yüksek fiyat verirler.

tarafında diz çökerek kovayı sol dizinin üzerine koyar. Sağmadan önce ve sonra kulun anasına bırakılır. Kısrağın sütü bitince, kulun bir müddet bağlı anasının yanında otlamaya bırakılır.

Kısraklar, bu şekilde dört ay sağılır ve güzün otlar sararmaya başlayıncaya kadar yurt civarında bırakıldıktan sonra, kulunlariyle birlikte sürüye gönderilir. Orta halli kimseler, dört ay boyunca bütün kulunlarını yurt civarında tutar; zengin Kazak'lar ise kımız için lüzumlu miktarda kısrakları değiştirmek suretiyle yurta getirirler. Kış iyi olur, yani kar az yağarsa, hayvanlar yurt civarında kolaylıkla yetecek kadar ot bulur, bu takdirde son baharda kulunlayan kısraklar yurt civarında tutularak kışın da sağılır. Sonra kışın, birkaç yurt müşterek kısrak sütü toplarlar.

Yurt civarında, kısraklardan başka, binek hayvanı olarak bir miktar beygir de bulundurulur. Sürüye dönmelerini zorlaştırmak maksadiyle, bunların umumiyetle üç ayakları kösteklenir. Zengin kimseler, binek hayvanlarını yurt civarında ancak kısa bir müddet için bulundurur ve bunları bir sene içerisinde birkaç defa değiştirirler. Bununla beraber, sevdikleri atları onlar da daima yurt yakınında tutar ve hattâ kısmen kuru ot ile de beslerler. Fakat herhalde hiçbir yurt, ev civarında üçten fazla binek hayvanı bulundurmaz.

Pek tabii olarak, ancak çok ata sahip olan zenginlerin hayvanları aile sürüleri teşkil ederek otlarlar. Fakirler, zaten az olan atlarını ya zenginlerin sürüsüne katar, veya yurt civarında ayrı ayrı otlamaya bırakırlar. Fakirler, kısraklarını da sağmazlar, onlar aygır ve kısraklarını binek hayvanı olarak da kullandığı halde, zenginler ancak iğdiş beygirlere veya seçilerek her zaman sürüden uzak tutulan aygırlara binerler.

Güneydeki Kazak'lar, koyun ve ineğe nazaran daha az at beslerler, fakat bunların miktarı, yine de lüzumundan fazladır. Üç at sürüsü olan kimseler artık zengin sayılır. Bununla beraber, bazı zenginlerin 80-100 at sürüsüne malik olduğu görülmekte ise de, şüphesiz ki bunlar enderdir.

Atların nisbeten az yetiştirilmesine sebep, kısmen yemlik otun cinsinden, ve kısmen de, sürüde dolaşan hayvanın

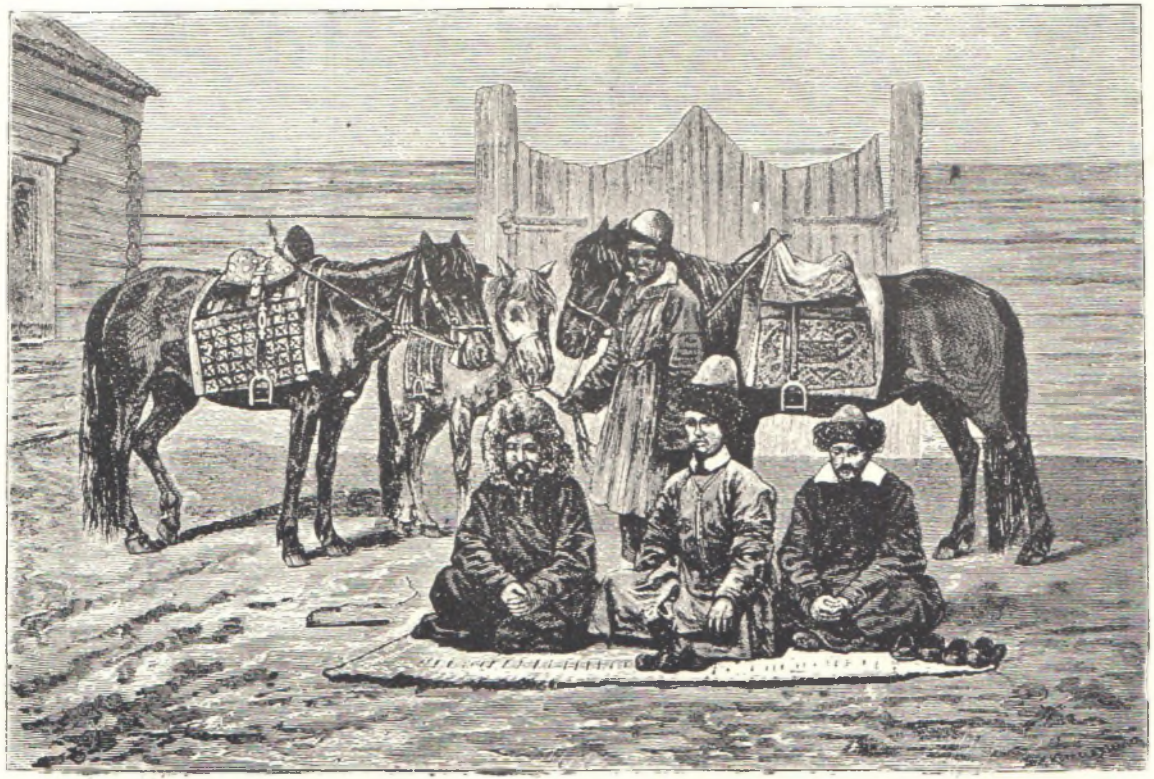

Kazak bozkırında posta istasyonu.

sahibi için hiçbir fayda temin etmeyişinden ileri gelmektedir, çünkü sahibi bunları ancak istemiyerek satar; atalar sözü "bir atın satılması sürünün büyümesine engel olur" der. Kazak, attan bilhassa binek hayvanı olarak istifade eder, etini yer, sütünü içer, bunun için az miktarda at da kâfi gelir.

Kazak'lar, da küçük yaştan başlayarak ata binerler, çocuklar bile aşamay'a (çocuk eyeri) bağlanır. Bundan dolayı büyüdükten sonra mükemmel birer binici olmalarına şaşmamalıdır. Kazak, at üzerindeki durumu hiç de güzel olmamakla beraber, eğer üzerinde sağlam ve emin oturur. Bir Kazak'ın bindiği at hiç yorulmaz; buna kaç defadır hayretle şahit oldum. Meselâ, at üzerinde Kulca'ya giderken bana refakat eden kozakın atı yorulunca, hayvanını yanımda bulunan Kazak kılavuzlardan birinin atı ile değiştirmişti; iki saat sonra kozakın yeni atı da yoruldu ve yerinden kıpırdıyamaz hale geldi; bunun üzerine Kazak'ın binmesiyle istirahat etmiş olan eski atını alarak yorulan hayvanı sahibine iade etti. Bu at, daha bir saat vazife görebildi.

Kazak'lar kısa üzengi kullanırlar; Kazak çizmelerinin ökçesi, bizim hanımların fransız usulü ökçeleri gibi, tabanın hemen hemen yarısına kadar geldiğinden, ayağın ancak üçte biri üzengiye sokulabilir. Binincinin butları tamamiyle serbest kalır ve ancak dizler çok yüksek olan eyerin ön kısmına dokunur. Bu suretle binici, oturduğu yerde serbestçe muvazeneyi temin eder ve herhangi bir lüzumsuz tazyikle ata bastırmadan vücudunu dik tutar. Umumiyetle Kazak'lar, ancak âdi adım veya dörtnala giderler. Tırıs giderken üzengi üzerinde ayağa kalkar ve başlarını, hayvanın boynuna kadar ileriye doğru eğerler. Âdi adım ve dörtnal halinde düz oturur, av esnasında yine öne doğru eğilirler. Binici, atı koşturmak için ancak meşinden bir ilmikle sağ elinin orta ve işaret parmağı arasında tuttuğu kamçıdan istifade eder. Dizgin, sol elle, umumiyetle yumruklanmak suretiyle tutulur. Erkek ve kadınlar ata böyle binerler.

Kazak'ların binek takımı (ier tūrmanı) şunlardan ibarettir:

Baş takımı: 1. **kantarma** (cügön) şu parçalardan kurulur: gem (auzduk), gemin iki tarafındaki halkalar (sūluk), çene altı kayışı (sagaldırık), alın kayışı (kengsärāk), yan kayışlar (cāktık), ense kayışı (celkālik), dizginler (tizgin) ve sevk ipi (şılbır); bu son parça 3 metre kadar uzunluğunda olup, yuların sağına bağlanır ve ata binilince her zaman dizginle birlikte tutulur.

2. **Kayış yular** (nokta).

3. **Eyer** (iyer): a) yarım ay şeklinde kaşı (kas) olan, erkeklerin kullandığı Kazak eyeri; b) kadınlar tarafından kullanılan Hokand eyeri (**sırlı iyer** veya **sart iyer**). Hokand eyeri biribirine yapıştırlımış kayın kabuklarından yapılır, cilâlanmış ve kemik sedeflerle süslenmiş olur. Sivri kaşın üzerinde bir düğme bulunur. Kazak eyerinin kısımları şunlardır: ön kaş (aldığı kas), arka kaş (artkı kas), yan tahtalar (kaptal). Ağaç gövdenin üzerinde bir minder bulunur (köpşük). Eyer altında belleme (kecim) ve meşin örtü (tokum) bulunur. Umumiyetle rus meşininden yapılan örtünün üzerinden, ökçelerin atın yanlarına dokunmasına engel olmak maysadiyle, iki tarafa dört köşeli meşin parçaları sarkar: bunlara **tebişi** denir. Eyer minderi üzerine, **pıstan** adında bir kayışla bağlanmak suretiyle çok defa bir halı da yerleştirilir. Eyeri rapteden kayışlar şunlardır: karın altı kayışı, kolan (ayıl), gömüldürük (gömüldürük) ve kuyruk altı kayışı (kuyskan). Eyerin arka kaşının yanlarında, elbise veya başka nesneleri bağlamaya yarayan ve **kancıga** adı verilen iki çift ince meşin bağ bulunur. Erzak koymaya yarayan ve eyerin üzerinden sarkıtılan yan torbalara **iyer korşun** denir.

Kazak eyerlerinin en kıymetlisi, gümüş işlemeli olanlardır. Bunlar, hiç şüphesiz ancak zenginler tarafından satın alınır. Kadınların binek takımı erkeklerinkine nazaran umumiyetle daha süslü olur. Fakir kadınların dizginlerinde bile gümüşten süsler bulunur. Göç esnasında, kadınların belleme örtüsü kızıl bez (kızıl manat) ve pölüş kadifeden (makpal) olur; bundan başka eyerlerin üzerine de büyük bir kızıl örtü atılır (camca) ve eyerin önünde, en iyi elbiseleri ihtiva eden bir torba (bokşa) bulunur. Torbanın üzeri de kızıl

bezle örtülür. Genç kadınlar, göç esnasında bu torbanın üzerine beşik ile çocuklarını yerleştirirler.

İki ilâ dört yaşında çocuklar için, üzerine bağlandıkları çocuk eyerleri (bala aşamay) vardır. Dört yaşından büyük olan çocuklar artık eyer üzerinde giderler. Kazak'lar, halis bir binici halktır, onlar kulunlarla birlikte büyür ve ölünciye kadar atla beraber yaşarlar. At her işte önemli bir rol oynayınca, buna hiç de şaşmamalıdır. Kazak, "sağ" ve "sol" tâbirlerini kullanmaktansa, "sol" için **minär yak** (binilecek taraf) der, "sağ" için de **kamçı yagı,** yani "kamçı tutulan taraf" sözlerini istimal eder. İnsanların her yaşında ve her nevi aile bayramlarında at kendi rolünü oynar, hattâ bir ölüyü anmak maksadiyle yapılan toplantılarda bile, onun hâtırası, kazanmış olduğu yarışlarla tebcil edilir.

At, Kazak için bir güzellik idealidir. Gelin, güveyin yurtuna götürülürken, şair ona şöyle seslenir:

Gelin, gelin, gelincik,
Yağız kısrağın kuluncuk[1].

Kız, güveyle şakalaşmasını kulunların oynamasına benzetir. Delikanlılar ona:

Bir diz ile bir topuk ayakta olur car! car!
Kırk kişinin aklı handa olur car! car!
Babam diye ağlama zavallı kız car! car!
Baban için kaynatan orda olur car! car!

dedikleri zaman, kız şöyle cevap verir:

Yazın artık beyaz kar yağar mı hiç car! car!
Kulun gibi oynadığımız sağ taraf nerde car! car!
Evet iyi ise de kaynatamız car! car!
Döneyim, babam gibi olur mu hiç car! car[1]!

---

[1] Aslı için bk. : *Proben der Volksliteratur* III... 1870, s. 10. (Çeviren).

[1] Bu şarkı için aşağıya bk., s. 478. (Çeviren).

Binek hayvanı, yiğit ve kızın gururudur; at övülmekle sahibi övülür, fakat tahkir edilirse, sahibi de tahkir edilmiş olur. Ata atılan bir tekme, sahibine atılmış sayılır. Binek at, yiğiti gelinin evine götürür ve onlar şakalaşırken yorgun bir halde dışarda bağlı durur. At, kahramanı savaşa götürür ve sahibi ölünce onun matemini birlikte çekmek şerefini kazanır.

Zengin bir Kazak ölünce, yedinci gününde halk toplanır ve bir ziyafet çekilir. Sonra, ölünün eyeri ters çevrilerek atın üzerine konur, onun üzerine de elbiseleri ve malakay şapkası yerleştirildikten sonra, yular sapı ile ölünün yurtuna bağlanır. Matem şarkıları söylenirken, atın kuyruğu kesilir. Böyle bir hayvan dul (tuldagan at) sayılır ve ona artık kimse binmez. Kazak yolculuk esnasında ölürse, atı ters çevrilmiş eyerle evine getirilir, yelesi ile kuyruğu ancak eve döndükten sonra kesilir.

At, aynı zamanda insanın değerini takdir etmeye yarayan biricik hayvandır. Kalın (kalım) at üzerinden hesap edilir, insan hayatının karşılığı ve yaralanan vücut kısımları için verilen cezalar at üzerinden takdir edilir.

Kazak'ların attan elde ettikleri nesneler şunlardır:

1. Süt. Kısrak sütü kaynatılmadan büyük tulumlara (saba) dökülür ve saatlarca pistäk ile dövülür. Süt, daha dört gün ekşidikten sonra, Kazak'ların en sevdiği içki olan kımız (kumıs) hazır olmuştur. Kımızın çok hoş ve ekşimtırak bir tadı vardır ve hafifçe sarhoş yapar. Bununla beraber gaz çıkarmaması lâzımdır, çünkü bu takdirde fazla ekşimiş sayılır. Rusyadaki yerleşik Tatar'lar tarafından ve tedavi yerlerinde yapılan kımız, Kazak kımızına benzemez. Kazak kımızı, kendine mahsus saba kokusuna alışıldığı takdirde, son derece hoş bir içkidir. Bu her zaman serin durur, susuzluğu ve açlığı giderir; bir adamın zenginliği, kımızının miktarına göre takdir edilir. Uzakta ve yakında bulunan fakirler, bu ilâhî içkiden tatmak üzere zenginin evinde toplanırlar. Büyük ziyafetlerde akla sığmayacak kadar çok kımız toplanır, çünkü yüzlerce adam bunu içerek sarhoş olurlar,

halbuki kımıza alışmış bir kimsenin sarhoş olabilmesi için 4 - 6 quart içmesi lâzımdır. Kendim de sık sık ve çok kımız içtim, beni sarhoş etmemekle beraber uyuşturucu bir tesir yapıyordu, bundan dolayı güneş altında uzun müddet at üzerinde yolculuk yapacağım zaman, çok kımız içmekten sakınırdım.

Kımız sunulurken, ona büyük bir saygı gösterilir. Onu ancak erkekler sunar ve bu işi ya ev sahibi kendisi veya evin en yaşlı akrabası yapar. Evde mevcut en iyi kap her türlü tozdan temizlendikten sonra, ev hanımı bunu kımızla doldurarak evin efendisine sunar. O zaman evin içerisinde büyük bir sessizlik hüküm sürer ve hazır olanların hürmetkâr yüzünden, bizim şarap tadıcılarda olduğu gibi, bu serinletici içkiyi daha önceden ağızlarında imiş gibi hissettikleri fark edilir. Sonra porselen veya cilâlı ağaç kaplarla misafirlere takdim edilir. Saygıdeğer bir misafire kımızdan başka bir içki sunmak, onu tahkir etmek demektir.

Kımız henüz ekşimemişse, buna **sau-mal** derler. Bu tâbir, aynı zamanda kımız için kullanılan şairane bir ifadedir. bu durum ancak birkaç saat ve en çok yarım gün devam eder, sonra köpürmeye başlayınca fazla ekşimiş sayılır. Ekşimemiş kımız tiksindirici ve tatlıdır, insanı kusturur.

Bazı yerlerde, bana su ile karıştırılmış kımız (şalap) da ikram edildi, fakat bu iş, ancak kımız bitmeye başlayınca yapılır. Ancak güneyde, kızartılmış un veya kızartılmış darı ile karıştırılmak suretiyle kımızdan yemek yapıldığını gördüm, fakat bunlar çok enderdir.

Kısrak sütünden, başka nevi süt yemekleri yapılmaz.

2. E t. Kazak'ların en çok sevdikleri et at etidir, bunu yalnız sığır değil, hattâ koyun etine de tercih ederler. Fakir Kazak'lar, baharda veya yazın Rus'lardan yaşlı atları satın alarak yazın çayırda otlatırlar ve tavlandıktan sonra sonbaharda, ilk kar yağınca keserler. Zenginler, henüz kulunlamamış kısraklarla kulunları keserler. Ziyafetlerde en çok sevilen şey, genç ve yağlı kısraklardır. Kesilmeden önce

hayvana binerek ter içinde kalıncıya kadar koştururlar ve sonra derhal yere yatırarak keserler. Onların fikrince, bu suretle et kızışır, yağ olgunlaşır ve tadı güzelleşirmiş.

En makbul kısmı, tuzlanarak bağırsaklara doldurulan ve sonra da tütsülenerek sucuk gibi yenen karın yağı (kazı) dır. Adı geçen yağlı sucukların tadı hakikaten hoş ve keskindir. Şerefli bir misafire, yemek esnasında her zaman karın yağı sunulur. Sağrısı en zarif yeri sayılır. Boyun yağı da tuzlanarak tütsülenir. Diğer hayvanların bağırsakları pis addedilerek atıldığı halde, atın bağırsağı temiz sayılır ve yenir. İnsanlar, atın ancak ciğerini yemez ve hayvan kesilir kesilmez derhal köpeklere atarlar. Bir at 15-18 pud et ve 1 pud yağ verirmiş. Kazak'lar at yağının çok keskin ve nüfuz kabiliyetinin yüksek olduğunu söylerler, bundan dolayı en kalın deriden bile kolaylıkla geçermiş. Bu yüzden deri yağlamakta çok kullanılır. Fakat at yağı ile hiçbir yerde alışveriş yapılmaz.

3. D e r i. Bir at derisi, umumi olarak 2 gümüş ruble değerindedir. Fakat bunlar çok az satılır ve bilhassa Kazak'ların kendileri tarafından işlenir. At derisini, zarif örgü nesneleri işlenebilecek çok ince meşin parçalar halinde kesmek mümkündür. Kazak'lar meşin örmekte çok usta olup, kantarma, dizgin, kolan ve kuyruk altı kayışı ve bilhassa kamçı olarak kullanılan çok zarif örgü işleri yaparlar. Kamçı, tobulgu ağacından yapılmış 2-2 ½ karış uzunluğunda bir sapla, 3-3 ½ karış uzunluğunda ve bir parmak kalınlığında kamçı kısmından ibarettir ki, bu son parçanın içerisi meşin ve dışarısı da 24 tane meşin iplikten örülerek meydana getirilmiş olur. Örülmüş at halatları ve takımları komşudaki Rus'lar tarafından çok satın alınır, çünkü bunlar son derece dayanıklıdır.

4. A t k ı l ı. Kazak'lar, atlarının yele ve kuyruğunu kesmediklerinden, at kılı (kıl) çok pahalı olur. Bu yüzden at kılı çok az satılır ve ancak güzel şekillerle işlenen geniş yurt şeritlerinin hazırlanmasında kullanılır. At kılından yapılmış halatlar Kazak'larda az bulunur ve daha çok komşudaki Kal-

mık'lardan ithal edilir. At kılı, Kazak'lar arasında herhangi bir şekilde önemli sayılacak bir ticaret eşyası teşkil etmez.

Deve.

Diğer hayvanlara nispetle, Kazak'lar çok az deve beslerler; bununla beraber, güneyde, kuzeye nazaran daha fazla yetiştirilir. Zengin bir Kazak'ın 50 den fazla deve sahibi olması enderdir, fakirlerin en çok 3-4 devesi olur. Deve, aile sürüleri halinde yaşamaz, bilâkis, bir aul'un bütün develeri müştereken bir otlağa gönderilir.

Kazak'lar, deveye bir cins olarak **tüö** derler. Erkek deveye **büra,** dişisine **ingän,** iğdiş edilmişine **atan** derler. Deve yavrusu yaşına göre türlü isim alır: bir yaşında iken **bota,** iki yaşında **taylak,** üç yaşında **kunanşa,** dört yaşında **dönönşö,** beş yaşında **bestätüö** olur. Dişi deve yavrusuna üç yaşında iken **kunaşın,** dört yaşında **dönöşün** denir.

Yetiştirilen cins, hemen hemen ancak iki hörgüçlü hecin develeridir (ayrı örköş tüö). Tek hörgüçler (nar) az bulunur. Tek hörgüçlü develer Moğolistanda hiç bulunmaz, fakat Orta Asya'da çoktur. Bundan başka, adı geçen iki cinsin karışmasından meydana gelen melezler de (kospak) vardır ki, kuvvetli olmalariyle tanınmışlardır. Bu melezlerde hörgüçler birbirine çok yakın olur ve iki uçlu bir hörgüç teşkil eder.

Deve umumiyetle çok usludur, kolay yakalanır ve sahibinin sesine istekle boyun eğer. **Çok! çok!** (çök! çök!) denince çöker ve bu şekilde üzerine yük vurulur. Yük kaymaya başlarsa deve kendiliğinden durur. Ancak erkek develer kızgınlık çağında çok vahşi olur ve insanlarla hayvanlara saldırırlar. Vahşi hayvanın yoluna raslayan kimse mahvolmuş demektir, çünkü, hızlı koşan bu deveden hangi at kurtulabilir ki? Bundan dolayı, erkek develer kızgınlık çağında demir zincire vurulur. Fakat bu kızgınlık ancak mayısa kadar devam eder; yerden taze yeşillik fışkırınca, erkek deve iğdiş edilmiş hayvanlar gibi uslu ve sakin olur.

Dişi deve, yavrusunu bir yıldan fazla karnında taşır. Beş yaşına gelince doğurur. Dişi develer yurt civarında bulundurulur ve günde beş defa sağılır. Hecin devesinin sütü, her defasında bir kova dolusu süt veren tek hörgüçlülerden daha az olur.

Develer binek hayvanı olarak pek kullanılmaz, bu vazifeyi görseler bile ancak kısa mesafe için istimal edilirler. Onun üzerine umumiyetle eyersiz olarak iki kişi, bazan da üç kişi biner ve bu takdirde üçüncü adam arka hörgücün gerisine oturarak elleriyle hörgüce yapışır. Develere de uzak mesafe için eyer vurulur, eyerin kolanı ön hörgüçten, kuyruk altı kayışı da arka hörgüçten geçirilir.

Devenin esas vazifesi yük taşımaktır. Bir hayvana yük vurulmak istendiği zaman, önce hörgüçler keçelerle sarılır, sonra hörgüçlerin yanlarına, kalın keçe parçalariyle, **kom** adı verilen değnekler bağlanır. Bu değnekler, hecin develerinde ancak iki kolanla tutturulur; tek hörgüçlülerde, **kom**'un bir gömüldürük ve bir de kuyruk altı kayışı vardır. **Kom**'un üzerine yük konur ve bağlanır. Yüklerin her iki tarafa eşit olarak bölünmüş olmasına dikkat etmelidir. Devenin hörgüçleri çok hassastır ve bunlar azıcık zarar gördüğü takdirde, hayvan işe yaramaz olur. Deve, Kazak'lar tarafından beslenen bütün ehlî hayvanların en naziğidir. Kışın kar üzerine çöktürülmeleri doğru değildir, önce yere bir örtü yaymak icabeder. Bunun gibi, develeri fazla yormak da doğru değildir, yorularak yatan deve, umumiyetle bulunduğu yerde ölür. Deve sinek ve başka haşaratın ısırmasına da dayanamaz, esasında açık renkte olan hayvanın derisi, sinek ısırmasından esmer benekli bir hale gelir ve cildinin birçok yerinde yara varsa ölür.

Bir hecin devesi 25-30 pud, tek hörgüçlü deve ise 40 pud kadar yük taşır. Deve, bu yükle günde 25-30 verst gider. Seyahat uzun sürecekse, yüklü develere günde 20 verstten fazla yol yürütmemelidir. Üzerinde yük bulunmıyan veya binek deve günde 50-60 verst gidebilir. Yük taşıyan deve âdi adım gider, sallanmak suretiyle yükü tutturan ipler gevşiyeceğinden, bunları koşturmak doğru değildir.

Deve, Kırgız'lar nazarında çok muhterem, ve hattâ bir dereceye kadar kutsal bir hayvandır. Tanrı onu yarattıktan sonra, büyük bir auliya (evliya) yı deve çobanlığına tayin etmiştir, derler. Deve eti yemenin, ruh için bilhassa şifalı olduğunu söylerler (**tüösnüng eti käsiyäti köp**). Bundan dolayı, ancak evde büyük bir bahtsızlık olduğu zaman deve kesilir. Çok zengin adamlar, kurban bayramında bir deve keserler ki, bu da yedi koyunun yerini tutar. Umumi olarak, deve eti yemekten sayılmaz. Bir deve, bir attan fazla et vermez, fakat 7-8 pud yağ verirmiş. Fakat yağı tatsız olduğu için yenmez, tüccarlara satılırmış.

Kırgız'ların deveden elde ettikleri yegâne madde, yündür, bu meyanda, kısrak sütüne katılarak kımız yapmakta kulanılan sütünü de zikretmeliyiz.

Devenin sağlam kış tüyü, keçe gibi iri parçalar halinde baharda dökülür. Bu parçalar toplanarak işlenir. Yarısı otlakta kaybolduğu için, bir deve ilkbaharda bir puddan fazla tüy vermez. Bir pud deve yünü 4-5 rubleye satılır. Devenin en iyi yünü göğsünde, ön ayaklarında, sırtında ve boynunda bulunur. Deve yünü bazan tel tel inceltilerek kış elbiseleri için astar yerinde kullanılır, ve bazan da eğrilir (ırädi). Eğirirken, bir parça deve yününü (şükö) sağ elin orta parmağına takar ve sol elle iği (urşuk) çevirirler, hazır ip, baş büyüklüğünde yumaklar halinde (tumalak) toplanır. Kazak'lar, dikiş esnasında ancak deve ipliği kullanırlar. Bu iplikten, takriben ¼ arşın genişliğinde bir deve kumaşı (örmök) hazırlanır, ve bundan da, bir nevi yağmurluk elbise dikilir. Dokuma tezgâhı çok iptidai olup, yere çakılmış kazıklarla bunların arasına gerilmiş iplerden (uzun cip) ibarettir. Atkı (arkau), yukardan aşağıya dolar ve bunun her hareketinden sonra üzerine bir değnekle (küsü agaş) vurulur.

Deve kumaşı çok sağlam olur ve bundan dolayı çok miktarda Rus'lara ihraç edilir.

Kazak'lar, hayvan damgalarını Altay'lı komşularından daha az kullanırlar. Levşin, Kazak'lar arasında istimal edilen aşağıdaki damgaları zikretmektedir:

Küçük Yüz

Sahaklı soyu		Cappas »	
Kara-Kisäk soyu		Alaşa »	
Şümököy »		Bürşü »	
Maşkar »		Tabın »	
Taslar »		Tama »	
Şerkäs »		Kerdäri »	
Dört-Kara »		Cagalbaylı	
Aday »		Keräyit »	

Orta Yüz

Kıpçak soyu		Urak soyu	
Nayman »		Kiräy »	

Kazak'ların ehli hayvanları üzerine verdiğim açıklamaya ek olarak, bozkırda çok defa salgın halinde hüküm süren hastalıkları da zikretmek isterim; bunları bizzat Kazak'lar tarafından tasvir edildiği şekilde anlatacağım.

Topsalan. Sığır, koyun ve keçi hastalığıdır, develerde de bulunur. İlkbaharda ve yaz sıcağında peyda olur. Hastalığın işaretleri: Karın şişer, gözler kızarır, et esmerleşir. Umumiyetle ancak büyük sürülerde gözükür. Tedavisi yoktur.

Kül. Koyun ve keçilerde olur, çiçek hastalığıdır. Bütün vücut, bilhassa gözlerin etrafı sivilce ile dolar. Umumiyetle iki-üç yıl aralıkla ilkbaharda peyda olur. Hayvan az ölür. Tedavi edilmez.

Yelim. Koyun ve keçilerde olur. Vücut irin toplar, gözden de akar. Çoğu ölür. Tedavisi yoktur.

Sarpı. Her hayvanda olur; tırnak hastalığıdır. Tırnaklar çürür, ağız boşluğunda da irin toplanır. Her 2-3 yılda bir peyda olur, hastalık 20 gün sürer. Çok hayvan ölmez. Koyunlarda, tırnağın yukarısından kan alınır ve ayaklarına tuz bağlanır. Ağzından rahatsız olan ineklere, gıda olarak ancak un lapası verilir. Deve ve atların ayakları sabunla uğuşturulur, atlar, ayakları iyi oluncıya kadar yatarlar. Hastalık kışa kadar sürdüğü takdirde, tırnaklar büsbütün düşer.

Cıldandı. Koyunlarda dönme hastalığı.

Ak Bas. Atlarda olur. Bir ayağın tırnağı çürür ve kanar. Her zaman iyi olur, fakat hayvan topal olarak kalır.

Isık ölüm, (sıcak ölüm). Atlarda dalak yanması.

Mälik. Her hayvanda olur; kanlı ishaldir. Gerek yazın, ve gerek kışın, bilhassa sığırlarda, çok olur. Bu hastalık sürüleri alıp götürür. Hayvanlar, umumiyetle 5-6 gün hasta yattıktan sonra ölürler. Pek azı kurtulur, fakat haftalarca hasta dolaşır. Kazak'ların fikrince, hayvan sahibine, rüyasında iki ihtiyar kadınla iki kız görünür ve neşeli şarkılarla hayvanları alıp götürürler.

Karazan. Her hayvanda olur, kansızlıktır. Hayvan çok zayıflar ve eti bembeyaz olur. Hastalık ancak birkaç gün sürer, ölen az olur.

Kebänäk. Keçi hastalığıdır. Akciğer beyazlaşır ve üzerinde sivilceler peyda olur. Gözden yaş ve ağızdan irin gelir. Bu hastalık bilhassa büyük sürülere ve ancak keçilere musallat olur, onlarla beraber otlayan koyunlara geçmez. Hastalık 4-5 yılda bir peyda olur. Hayvanlar 4-5 gün hasta yatar ve çoğu ölür.

Kazak'lar halis bir göçebe halk olduklarından, yaşayışları icabı, taşınabilen ikametgâhlarda, yani Türk ve Moğol

göçebeleri tarafından eskiden beri kullanılan yuvarlak keçe yurtlarda otururlar. İç bölüm ve tertibi bakımından, Kazak yurtları, yukarda mufassal bir şekilde açıkladığım Altay yurtlarından farksızdır. Biricik ayrılan nokta, Kazak yurtlarının Altay yurtlarına nazaran daha büyük ve iyi yapılmış olması, daha temiz tutulmasıdır. Duman deliği (şangırak) takriben 1 ½ - 2 arşın kutrunda olup yuvarlaktır ve muntazam sıralanmış delikleri ihtiva etmektedir. Delik kapağının içeriye düşmemesi için, deliğin iç tarafına çapraz bir şekilde iki çift eğri çubuklar konmuştur. Dam ağaçları (küldröüş), Altay çadırlarında gördüğümüz gibi düz olmayıp, ucları aşağıya kıvrılmıştır. Bunun gibi, yurt iskeletini teşkil eden ağaçlar da biraz eğridir. İskelet ağaçlarının ucları, sayı bakımından dam ağaçlarına ve duman açıklığındaki deliklerin sayısına müsavidir. Kapının, her zaman temiz işlenmiş çerçevesi, bir eşiği (bosaga) ve iki kanadı bulunur. Bütün çerçevenin ağaçları kahverenginde yontulmuş olur, iyi yurtlarda oyma süsleri bile ihtiva eder. Yurtun iskeleti kurulduktan sonra, at kılından yapılmış geniş bağlarla tutturulur. Böyle bir bağ yurtun ortasında ufki olarak dolaştırılır, bundan başka da iki veya üç bağ duman deliğinden başlar ve dam ağaçlarının arasından geçerek yavaş yavaş alçalmak suretiyle ilk ufki bağa kadar inerler. Sonra yurtun iskeleti dışardan, şi adı verilen kamışın ince sapından ve yünden yapılmış bir hasırla çevrilir. Zenginler bunu türlü renkte yünle süslerler. Yurtun dış örtüsü, Altay'lılarda gördüğümüz gibi, keçeden olur, ancak Kazak'ların örtüsü temiz ve iyi keçedendir, hattâ zenginlerin keçesi bu iş için hazırlanmış kuvvvetli ve seçme yünden yapılmış olur. Bu gibi kimseler, dam keçesinin alt kısmına da işlemeli halı, püskül ve başka süsler takarlar.

Kırgız yurtlarının iç tertibatı da, ancak aletlerinin zenginliği ile göze batar. Saba'lar usulüne uygun olarak yapılmış, döğeçlerin (pistäk) uclarına madenden süsler takılmış olur. Tabak ve çanakların sayısı çok daha fazla ve güzel oymalıdır. Çuvalların yerini sandıklar alır, çünkü bunların deve üzerinde taşınması bir zorluk teşkil etmez. Mutfak takımının bulunduğu yerde, kamıştan bir paravana

Levha : 13

Orta Asya Kazakları

Kazak tipleri

konmuştur ve nihayet yataklar temiz, yastıklar iyi ve perde umumiyetle ipekten olur, aile ve şerefli misafirlerin uzanacakları yere halılar, daha aşağı sınıftan olan misafirler için de keçe örtüler serilmiştir.

Ancak küçük yurtların (koş) dam ağaçları düz olur, seyahat eden zengin Kazak'lar ve tüccarlar bunu yanlarında taşırlar.

Kazak elbiselerinin büyük bir kısmı, bozkır civarında yaşayan müslüman Tatar'ların tesirini göstermektedir. Erkek ve kadınlar, Orta Asya kaftanı (şapan) giyerler, bunlar, topuklara kadar sarkan uzun bir elbise olup, kollarının yukarı kısmı geniş, alt kısmı oldukça dardır ve parmaklara kadar uzanır; bunlar dirseklere kadar sıvandığı için çok buruşuktur. Bu şapan'ın, kürkten dar ve dik bir yakası vardır ve önü açık durur. Önden gecelik gibi biribiri üzerine katlanarak bir kuşakla bağlanır. Orta Asya şehirleri civarında, gömleğin yerini, bunun gibi beyaz yün kumaştan dikilmiş şapan alır, bu gömleği kuzeyde ancak yaşlı erkekler giyer, bütün genç erkeklerle çocuklar, Rus Tatar'ları gibi karışık renkte keten bezinden dikilmiş uzun gömlek taşırlar ki, bunun takriben 2 ½ zoll genişliğinde bir yakası ve uzun, geniş kolları vardır. Tatar'lar, bu gömlekleri ince işlenmiş keten bezlerinden diktikleri halde, Kazak gömlekleri çok defa kaba nümunedendir. Yazın erkekler gömlek üzerinden, pamuklu Buhara kumaşından hazırlanmış çubuklu iki şapan, kışın ise üç, dört ve beş şapan ve bundan başka üzerinden bir de kürk giyerler. Şapan'lar pek muhtelif kumaşlardan hazırlanır, zenginlerde kadife, çuha, ipek, atlas ve yarım ipekten (çoğu Orta Asya malı) olur. Müreffeh aileler arasında en çok kullanılan şapanlar, durya'dan (karışık renkte dalgalı yarım Taşkend ipeği) hazırlanmış olanlardır. Bunlar hemen gömleğin üzerinden giyilir. Kazak, elbiseye çok önem verir, zenginler, her zaman şapan'larının kumaşiyle fakirlerden ayrılır.

Fakir Kazak'lar, şapan'larını deve yünü ipliğinden hazırlanmış yerli malı dokumalardan (örmök) dikerler. Hepsi de şapan şeklinde hazırlanan kürkler de pek muhteliftir. Bunlar kuzu, kokarca, zerdava, tilki kürkleriyle, kılıflı ve

kılıfsız koyun postundan ibarettir. Kazak'larda, bundan başka cakı adı verilen ve tüylü tarafı dışarda kalmak suretiyle kulun derisinden yapılan kürkler de vardır. Kazak'lar, gömleği, açık pamukludan dikilen (Kattun veya bäs) ve çizmenin koncuna sokulmak suretiyle kullanılan pantalon üzerinden giyerler. Esas Kazak çizmelerinin koncu pek yüksek değildir, fakat çok sert deriden yapılmış olur. Çizmenin ön tarafı çok sivri ve biraz yukarıya kalkıktır. Sivri ökçe, tabanın yarısını kaplar. Bu çizmeler, zenginlerde muhtelif renkte deri ve ipleri dikilmiştir. Ökçenin altına demir çakılır. Bu çizmelerle ata binmek çok kolay, fakat yayan yürümek çok zordur. Şimdi bu Kazak çizmeleri yavaş yavaş ortadan kalkmakta, ve böylece gerek Orta Asya şehirleri civarında ve gerek kuzey bozkırında hiç raslanılmamaktadır, buralarda, bilhassa zenginler arasında, hemen hemen ancak yumuşak koyun derisinden yapılmış Tatar çizmeleriyle başmak giyilmektedir. Bu çizmeler, kısmen Tatar öğretmenlerinin dinî taassubu ile ve kısmen de yerde oturmak için rahat olduklarından yayılmıştır.

At üzerinde uzun yolculuğa çıkmak isteyen Kazak, bir de geniş seyahat pantalonu (şalbar) giyer, bunlar, bütün şapan'ların eteklerini içine alacak kadar geniştir; yumuşak deriden işlenerek çok defa sarıya boyanmış ve zenginlerde örgülerle süslenmiş olur. Fakat yünlü veya pülöşten dikilmiş şalbar'lar da vardır. Böyle bir pantalon giyen Kazak son derece komik bir manzara arzeder, çünkü şapan'larla kürkün, bunun içerisine sokulan uzun etekleri, en zayıf kimseyi bile dev gibi gösterir.

Şimdi Kazak'ların çoğu, baş örtüsü olarak, el genişliğinden kürkten bir kenarı olan âdi Tatar şapkası, veya keçeden kendileri tarafından dikilen beyaz şapka giyerler. Buna karşılık güney bozkırında, Sart şapkası veya sarık daha çok bulunur. Kara kuzu derisinden veya samur kürkünden dikilerek üzeri kumaşla örtülen sivri uclu ve kulaklıklı (tumak) şapkalar, şimdi kuzey bozkırında oldukça azdır; bunlara umumiyetle halen Koktebinsk'in doğusunda ve Çin bölgesinde yaşıyan Kiräy'lerde rasladım, bunlar yazın da, üzeri ve kulaklıkları karışık Taşkend ipeği (durya) ile kaplanmış, beyaz ve ince keçeden tumak giyiyorlardı. Lev-

4

1

2

5

3

1,2: Kazak kadınları. 3: şapka (tumak) giymiş genç Kazak. 4,5: Aul'larda Tatar öğretmenleri (mullalar).

şin tarafından tasvir edilen resimde gördüğümüz kenarları yukarıya kaldırılmış sivri yazlık şapkalar, şimdi artık hiçbir yerde bulunmaz.

Kazak'ların tam giyim takımına bir de kuşağı eklemek icabeder. Kazak'lar bunu, ata binerken şapan veya şalbar üzerinden bağlarlar. Bu kuşak bazan ipek kumaştan, bazan da bol madenî şekillerle süslenmiş geniş meşinden olur. Zengin Kazak'ların kuşağındaki madenî ekler, gümüş ve bazan da kıymetli taşlarla süslenmiş olur. Kuşağa, kın içerisinde bir bıçakla çok defa meşinden bir kutu da takılmış olur, bu kutuda çakmak, tıraş bıçağı, ustura ve başka lüzumlu şeyler bulunur; Kazak ava giderken bu kutuya gerekli atış malzemesini yerleştirir. Zengin Kazak'ların kutusu da, kuşakları gibi, çok defa bol madenî süsler taşır.

Bütün Kazak'lar başlarını traş eder, ancak küçük ve nazlı erkek çocukların saçları başlarının iki tarafından sarkacak şekilde uzatılır. Bunun dışında, ancak baksa (sihirbaz)'lardan bir kısmının uzun saçlı olduğunu gördüm. Kazak'lar, dudak etrafındaki sakallarını hususi cımbızla çekerler.

Kadınların dış elbisesi, umumiyetle aynen erkek giyimine benzer; onlar da çok defa bir veya birkaç şapan giyerler; başlıca karışık ipekten dikilerek etrafı kürkten bir kenarla çevrilmiş daha kısa, düz ve vücuda iyi oturan ve göğüs kısmı düğmelerle tutturulan elbiselere ancak zengin ve yetişkin kızlarda rasladım. Doğu bozkırında yaşayan Kazak kadınlarının gömlekleri geniş ve uzun olup bacak kemiğine kadar sarkar, biçim bakımından daha ziyada Tatar kadınlarının giydiği geniş gömleğe benzer. Göğüs ortasındaki açıklık, zenginlerde şerit, madenî para ve düğmelerle süslü geniş ipek bağlarla tutturulmuştur. Gömleğin üzerinden kadınlar çok defa pamuklu veya ipek kuşak bağlarlar, zengin kadınların kuşağı ekseriyetle güzel işlenmiş olur.

Kadınların baş örtüsü iki adet büyük ve dört köşeli bez parçasından ibaret olup, alttakisi baş üzerine sivri bir şapkaya benziyecek şekilde bağlanır, üsttekisi ise ancak onun alt kenarlarını çevirdikten sonra ucları ile omuz ve arkadan sarkar. Kızlar, bunun yerine, kenarı deri ile çevrilmiş

çok yakışıklı bir şapka giyer ve bunun kenarlarına ince tüyler takarlar. Şapkanın malzemesi, pek tabiî olarak sahibinin maddi durumuna göre pek muhteliftir, bunlar bazan kadife, pülöş, bez veya ipekten olur, kenarlarına kunduz veya maymun derisi de eklenir. Kazak kadınlarının bundan birkaç on yıl önce giydikleri sivri şapkaların modası bugün tamamiyle geçmiştir.

Kadınların pantalon ve çizmeleri, aşağı yukarı aynen erkeklerinkine benzer, ancak, Kazak kadınları bugün yalnız yumuşak Tatar çizmesiyle başmak giyerler. Tabanın ortasında sivri ökçesi bulunan süvari çizmelerine, Kazak kadınları arasında hiç raslamadım.

Kadınlarla kızlar, saç tuvvaleti ile de birbirinden ayrılır, kadınlar saçlarını iki veya üç belik halinde ayırır, umumiyetle bunları sedef, maden parçası, inci ve madenî paralarla süsleyerek ikisini omuzların üzerinden sarkıtır, halbuki kızlar birçok ince örgüler yapar ve bunları yine kadınlar gibi şerit ve madenî eşya ile süslerler.

Zengin Kazak kadınları, çoğu gümüşten yapılan yüzük, bilezik ve zencir gibi süsleri çok severler. Bundan başka bol miktarda ak ve kırmızı boya kullanır ve parmaklarını sarıya boyarlar.

Gerek erkek, ve gerek kadın ve kız bütün Kazak'lar süslenmeyi sevdiklerinden, zengin ve fakir kimseleri ilk bakışta anlamak mümkündür. Elbisede kayıtsızlık ancak evli kadınlarda gözükür, bilhassa kızlar iyi giyinerek çok temiz ve intizamlı dolaştıkları için, kadınların durumu bilhassa göze batar. Fakat bir kız evlenir evlenmez dış görünüşünü ihmal eder, bilhassa fakir kadınlar pek pejmürde ve kirli dolaşırlar, baş örtülerinin esas rengi seçilemiyecek derecede kirlenmiş olduğundan bu durum bilhassa dikkati çeker. Ancak yaşlı ve zengin kimselerin kadınları tertipli gözükür.

Kazak'ların yurt içi yaşayışı üzerine söylenecek çok şey yoktur, bu cihet pek tabiî olarak göçebe Altay'lıların hayatına pek benzer. Ev işine kadınlar, sürünün muhafazasına erkekler bakar; bununla beraber burada Altay'lılara nazaran mühim ilerleme göze çarpar, burada hayat daha mun-

tazam bir şekle girmiştir. Erkek ve kadın arasındaki iş taksimi çok mütenasiptir, çünkü meselâ ziraat, yakıt toplama, kova, tulum v.b. gibi bütün kapların yapılması erkeklere düşer. Bir nevi hizmetkârlar sınıfı da türemektedir ki, bir dereceye kadar müreffeh olan her evde bunlara rasladım. Burada ev sahibinin, sürülerin taksimi ve bakımı hususunda muayyen esaslara göre iş yürüttüğü ve adamların her zaman meşgul olduğu görülüyor. Sürülere umumiyetle ücretli çobanlar bakar ve bunlar daima kontrol altında bulundurulur. Bütün bunların etraflıca tasviri, okuyucuyu boşuna yorar.

Kazak yurtlarında iş vaktinin taksimatı, aynen Altay'lılarda olduğu gibidir; Kazak'larda da inek ve koyunlar yurt civarında geceleyip aynı zamanda sağıldığı için, bunda anlaşılmıyacak bir şey yoktur. Kazak'larda hayvan bakımı ve sütün işlenmesi üzerine yukarda yetecek derecede izahat verdim. Kazak'lar, hayvan beslemekten başka ziraatla da uğraşır ve bunu, Altay ahalisine nazaran çok daha geniş mikyasta tatbik ederler. Böylece, bozkırın az çok ziraate elverişli her yerinde, Kazak'lar tarafından işlenen tarlalara raslamak mümkündür. Tarlaların işlenmesi muayyen şahıslara, veya zengin adamlar tarafından tutulan ziraatçi ailelere bırakılır. Bu ekinciler, yazın aul civarında kalır, ve kendilerine, göç eden aileler tarafından yetecek derecede hayvan verilir, bundan başka her hafta yiyecek de gönderilir.

Bugün Kazak'lar tarafından işletilmekte olan tarlaların çoğu onlar tarafından ortaya konmuş olmayıp, bunların menşei çok eskidir. Kuraklık ve sıcaklık sık sık suni sulamayı icabettirdiğinden, bozkırda tarla bakımı oldukça zor bir şeydir. Bu yüzden bir tarla o şekilde açılmalıdır ki, sahaya yetişecek kadar su sevki mümkün olsun. Bundan sonra, suyu uzaktan getirecek olan esas kanalın açılması ve bakımı, ve bir de sedlerin yapılması gelir; bu sedler bir cihetten tarlayı su baskınından korur ve diğer cihetten suyun müsavi olarak bölünmesine yardım eder. Su sevki her tarafta aynı olduğu için, ben burada Kazak tarlaları teşkilâtı üzerine bir fikir verebilmek maksadiyle, batı bozkırında bulunan bir Kazak tarlasının Levşin tarafından yayınlanan plânının kopyasını ve-

receğim, bu plân, İrgiz boyunda bir Rus askerî mühendisi tarafından yapılmıştır.

Tarla, sağ sahilde tam nehrin kenarında bulunmaktadır. Alçak tarlayı su basmasın diye, sahil boyunca nehri 150 sajen' kadar takibeden ve su yüzünden 3 fut kadar yükselen bir sed yapılmıştır ve plânda **b c d** ile gösterilmiştir (levha 14 a). Nehirden karaya doğru, seddi **b c d** noktalarında geçen kanallar açılmıştır. Tarlanın sulanmasına lüzum yoksa, nehirden adı geçen üç noktaya kadar olan kısım doldurulur. Sulamak icabettiğinde bu kısımlar açılır ve su, tarlaya götüren esas kanallardan akmaya başlar. İlkbaharda, suyun yüksekliği gösterilen dereceyi bulduğu zaman (levha 14 b, **A B** kesiti), kanalların açılması kâfi gelir. Yazın su alçalınca, önce **a** noktasında nehrin tıkanması icabeder (levha 14 a), bu suretle, ancak su ilkbahar seviyesine çıktıktan sonra kanallar açılır ve su dolmaya başlar. Arkasından yavaş yavaş küçük kanallarla tarla çukurları da açılır ve küçük tarla parçaları, yetecek derecede su ile temin edilmiş olur. Plânda görüldüğü gibi, bütün saha, fazla suyun akıtılmasına yarayan ve büyük kanallarla birleşen üç yolla katedilmiş olduğundan, büyük kanallardaki suyu her zaman gerektiği şekilde ayarlamak mümkündür. Bu suretle bütün tarlaya nisbetine göre mütenasip derecede lüzumlu miktarda su gönderilinciye kadar, kanallar ve yollar biribiri arkasından açılır.

Sulama işi, her zaman levha 14 a'da gösterildiği gibi kolay değildir. Birçok yerde, nehir suyunun esas kanallara suni şekilde kaldırılması icabeder. Bu maksatla zenginler çark yapar ve bununla suyu kolaylıkla kanal seviyesine kaldırırlar, fakirler ise suyu tulum veya ağaç fıçılarla esas kanala bağlı boruya taşırlar. Pek tabiî olarak bu şekilde ancak küçük bir tarla parçası sulanabilir. Bu durum, Kazak bozkırında ancak zenginlerin ziraatla meşgul olabildiklerini açık bir şekilde göstermeye kâfidir.

Sulama zamanının duruma bağlı kalacağı tabiîdir, çünkü bu esnada hava, yer, iklim ve suyun miktarı göz önünde bulundurulmalıdır.

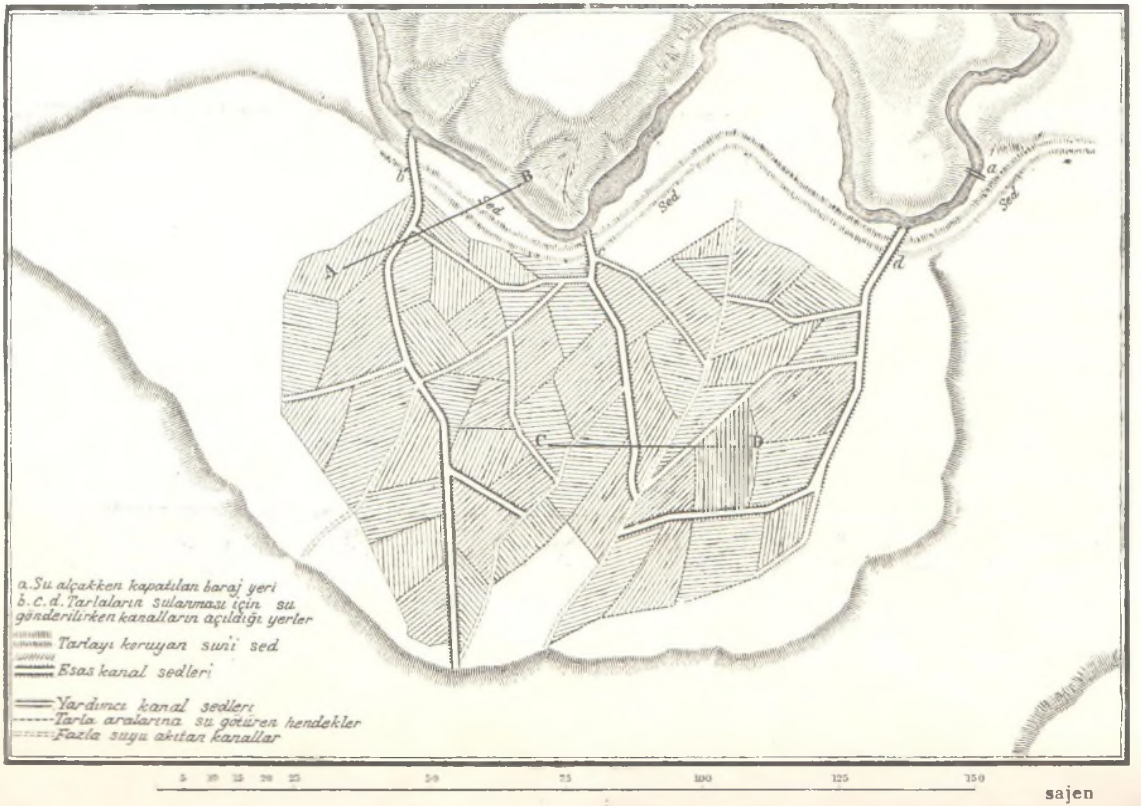

Kazak bozkırında sulama teşkilâtı.

Levha : 14 b

A — B kesiti

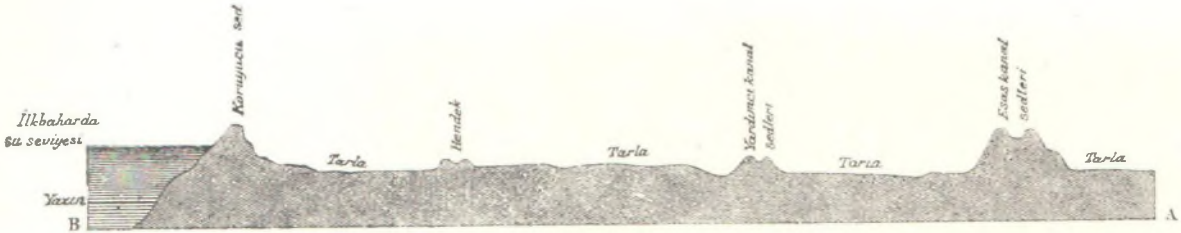

C — D kesiti

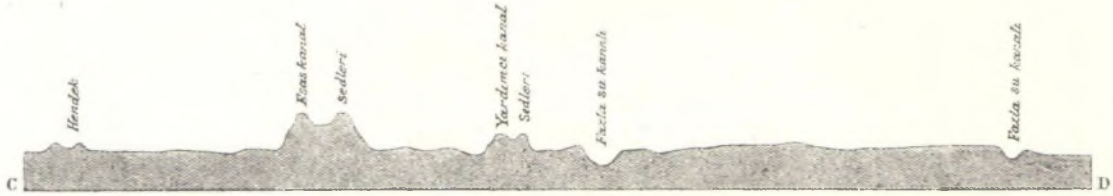

Kazak bozkırında sulama teşkilâtı.

Balçık zeminden ibaret kuzey bozkırında, yılda bir defa sulama umumiyetle kâfi gelir, güney bozkırında ve kumlu arazide, mevsim kurak olduğu zaman, ilk aylarda tarlaların her hafta sulanması icabeder.

Kazak'ların ziraat aletleri pek iptidaidir. Sapanlar, bir ağaca raptedilmiş yumurtamsı bir sapan demirinden ibarettir. Sapana deve, öküz veya atlardan umumiyetle iki hayvan koşulur. Fakir kimseler tarlalarını çapa ile işlerler. Kazak'lar evlekleri derin kazmaz ve çok intizamsız yaparlar, tohumları da tertipsiz ekerler. Sapan süren kimsenin, yanında çuvalla tohum bulundurduğunu ve daha sürerken ektiğini çok defalar gördüm. Bazan da önce tohumu eker ve sonra sürerlermiş. Kazak'lar, tırmık yerine, kuyruklarına birçok ağaç kütükleri bağlanmış atları tarla üzerinde dolaştırırlar. Ekinin saplarını küçük orak veya bıçaklarla keserler. Kesilmiş ekin, sertleştirilmiş zemin üzerine yığılır ve ipe bağlanmış at veya öküzlerin harman yeri üzerinde dolaştırılmasiyle dövülür.

Tarla bakımı, bütün yaz işçi bulundurmayı icabettirdiğinden, bunların göç etmesi imkânsız bir hale gelir, bu yüzden, umumiyetle ancak bütün yaz hayvanlarının fazlası ile işçileri besliyebilen zenginler tarla işletebilir.

Bozkırın orta kısımlarında, Ayaguz ile Kopal arasında, ekinden buğday, darı ve bezelyeye rasladım, kuzey bozkırında çok yerde çavdar da ekilir; Kazak'lar buna **kök nayza** (gök mızrak) derler. Taşkend civarında pirinç eken Kazak'lar da vardır. Ayagus boyunda Sultan-Barak'tan edindiğim malûmat, zengin Kazak'ların ziraatla geniş mikyasta meşgul olduklarını ispat etmektedir; o bana, herbiri 2 pud ihtiva eden 17 çuval buğday ektiğini, tarla işçilerine yılda 5-10 ruble verdiğini, fakat buna karşılık yaz kış onların ailelerini beslemek mecburiyetinde bulunduğunu söylemişti.

Elde edilen tohum ancak bazı yerlerde el değirmenlerinde öğütülmektedir, birçok yerde, yine Kazak'lar tarafından işletilen su değirmenleri bu vazifeyi görebiliyor.

Bu gibi değirmenlerden birine Kopal'in güneyinde, Sarı-Bulak ve Kara-Bulak karakolları arasında rasladım. Su de-

Altı kaz, onbeş ördek birden tuttun,
Toy kuşu görünmedi mi bu kuşa?

Mavi kuş, sen yaşlandın, ben yaşlandım,
Mavi kuş gibi olmadı kör kuş bile,
Altı kazı bir defada yakaladın,
Yaşlansan da geçmişleri unutmadın.

Mavi kuş uçuyordu aşağı, yukarı,
Acıkınca istiyordu ördeğini,
Akşamleyin davul sesi duyulunca,
Kuvvetle yapışırdı, beni gör, diye.

Mavi kuş bugün geldi hatırımıza,
Kuvvetini esirgemedi sabah akşam,
Ördekler sıra ile yatıp kaldı,
Şaşkınlıktan koştum ben de Kozu-Köş'e.

Köpeklerle yapılan sürgün avı, kuş avına nazaran daha az tatbik edilir; ancak çok az ve zengin kimseler köpek besliyerek bunlarla tavşan, karaca ve genç sayga avlarlar. Fikrimce bunun sebebini, saf müslüman olan Kazak'ların, köpeği pis hayvan saymalarında ve bundan dolayı yanlarında bulundurmak istememelerinde aramalıdır.

Böylece görüyoruz ki, Kazak'lar arasında bilhassa at üzerinde yapılan av şekilleri tercih edilmektedir; onlar delice koşmakla zevklenir ve sevdikleri hayvanın kuvveti ile iftihar ederler.

Bütün bu işlerden başka, Kazak'lar arasında da, diğer sanayi ve zanaat dallarının muayyen başlangıç izlerini görmek mümkündür. Deri işlemek, kayış örmek, keçe yapmak ve deve yünü eğirmek gibi işleri ve bütün bu maddeleri, hayvancılıkla ilgili olarak, etraflıca anlatmıştım. Zanaattan, bilhassa bizzat Kazak'lar tarafından yapılan ağaç ve maden işleri zikre değer. Bu işler pek tabiî olarak ancak Kazak'ların kendileri tarafından kullanılan nesnelere inhisar eder. Ev eşyasından: yurt iskeleti, dam ağacı, kapı ve sandık yaparlar; mutfak aletlerinden: çanak, tabak, kova yapar, pistäk ve bilhassa eyer tahtalarını oyarlar. Bütün bu işleri, ihtiyaç

mında herhalde her Kazak yapabilirse de, her soyda ağaç ustaları da vardır, bunlar daha becerikli çalışırlar. Aletlerin çoğu elde oyulur, ancak tabak ve çanaklar kaba tezgâhlarda çevrilir. Bunlar boyanmaz, fakat yakılarak sarı bir renge sokulur. Bozkırın kuzey kısmında, rus tahta tabakları ile İrbit sandıkları, buna benzeyen yerli malları büsbütün ortadan kaldırmıştır, burada yerli aletlerden ancak yassı sahanlar kalmıştır. Kazaklar, ancak erkek eyerlerinin ağaç kısmını kendileri yapar, kadın eyeri gövdesi Taşkend'den getirilir.

Kazak'lar arasında, maden işleyen kimseler ağaç ustalarından daha azdır; bunlar da demirci, bakırcı ve gümüşçülerdir. Bu işlerin birinde diğerlerine nazaran daha becerikli olsa bile, umumiyetle her maden ustası adı geçen her üç zanaattan anlar. Demirciler bıçak, mızrak ucu, at gemi ve üzengi yapar, bütün diğer madeni eşya komşulardan (Rus veya Sart) satın alınır. Gümüş ve bakır eşyadan yalnızca süs nesneleri, eyer ve kuşak işlemeleri yapılır, gümüş, bakır ve pirinçten olan bu süsler çok defa cam, akik ve kıymetli taşlarla bezenir; sonra gümüşten yüzük, küpe, kuşak tokası, çengel ve pistäk süsleri imal edilir. Bundan başka demir malzemeyi gümüş, altın ve bakırla kaplamakta da ekseriyetle çok ustalık gösterirler. Bazı zengin kimselerde — meselâ kuzey bozkırından Tütö'nün elinde ve büyük Ordu'dan Sultan-Tezek'te — altın ve gümüşle işlenmiş son derece güzel hayvan takımları gördüm. Üzengi kenarları, eyer parçaları, sonra dizgin, gömüldürük ve kuyruk altı kayışındaki kayış süsler, gümüşten ve altından arabesk şekillerle tezyin edilmişti. Sultan-Tezek'in hayvan takımının 200 ruble değerinde olduğunu söylediler. Kazak-Kırgız'lar arasında gördüğüm güzel işlemelere, ne Kara-Kırgız ve ne de Moğol'larda raslamadım.

Deri, kumaş ve keçe üzerine yapılan işlemeler gibi, Kazak kadınları tarafından icra edilen elişleri de büyük bir ustalığa şahadet etmektedir; fakat bu gibi işler, hayatları iyi olup da vakit bulabilen her kadın tarafından yapılmaktadır. Zengin Kazak'larda yurtun iç duvarı bu gibi işlemlerle süslenmiş olur. Fakat bunlar herhalde hiçbir zaman bir meslek olarak icra edilmez ve hiçbir yerde satılığa çıkarılmaz.

Kazak'ları, Altay'larda yaşayan Türk göçebelerinden ayıran ve onları yaşayış ve düşünüş bakımından daha yüksek bir seviyeye çıkaran en bariz özellik yüzyıllardan beri İslâm dinine bağlı olmalarıdır. Giyim ve ev içerisinde görülen daha tertipli ailevi münasebetler ve daha yüksek bir seviyeye ulaştırılmış etik şuur, bunlar hiç şüphesiz İslâmiyetin tesiriyle girmiştir. Kazak'ların ancak son zamanlarda İslâmiyeti kabul ettiği ve büyük bir kısmının bugün bile putperest olduğu hakkında yanlış fikirler de yayılmıştır. Kazak'lar artık birkaç yüzyıldan beri İslâmiyeti tamamiyle kabul etmiş vaziyettedirler, onların müslümanlığı, bozkır göçebelerinin hayat tarzına bağlı olarak hususi bir renk göstermekle beraber, haklı olarak titiz ve hattâ fanatik müslüman diye vasıflandırılabilirler.

Kazak, İslâmiyetin dış kaidelerini titizlikle yerine getirir. Sünnet işi dikkatle takibedilir, erkekler kafalarını her zaman tıraş ederler (bunun biricik istisnası **baksa**'lardır, bundan başka **erkä**-bala "nazlı çocuk" ların da on yaşına kadar saçları uzatılarak, başlarının her iki tarafından sarkıtılır), bıyıklar da her zaman kesilir ve traş edilir. Bozkırın orta kısımlarında esas temizlik yerine kuru taharet kaim olmakla beraber, namaz vakitlerine çok dikkat edilir. Ölüler, aynen İslâmiyetin emri gereğince gömülür. Buna karşılık oruç tutmakta pek titiz değildirler. Sadaka ve dinî vergiler, Kuran'ın emrine göre yerine getirilir. Bundan başka bir sürü Arapça duaları da bilirler, bunlar değişmiş şekilde olmakla beraber çok kutsal sayılır ve her zaman ağızlarındadır. İşaret edildiği gibi, İslâmiyetin bu kaidelerini titizlikle yerine getirirler, çünkü bunların yapılması ahirette saadet temin eder, cennetin kapılarını açar, yapılmadığı takdirde, onların yerine cehennem azabı kaim olur.

Komşudaki müslümanlar, Kazak'ları, şeriatin birçok emirlerini yerine getirmemekle ve imanın şartlarını bilmemekle itham ederek onlara kâfir derler. Kazak'lar arasında, hakiki bir müslümanı dehşete düşürecek bazı putperestlik âdetlerinin yaşadığı ve onların, esas itibariyle İslâmiyetin esaslarından çok şey bilmedikleri doğrudur. Meselâ, genç adamlar hemen hemen hiç namaz kılmazlar. Bunun gibi, orucu

da pek ciddiye almaz ve oruç esnasında enfiye çekmeyi mubah sayarlar. Çok defa kasten yıkanmazlar, çünkü Kazak'ların fikrince de, çok yıkanmak hayvan yavrularına zarar verir. Namaz kılanların çoğu, ancak esas hareketleri bilir ve dua yerine mânasız Türkçe cümleler söylenirler. Hayvan, islâmî usule göre kesilmekle beraber, buna o kadar önem vermezler. Bir at yuvarlanmışsa, zavallı Kazak çok defa ancak hayvanın ölümünden sonra merasimi icra eder ve: herhalde canı çıkmamıştı, diye kendisini kandırarak etini kemali afiyetle yer. Bu gibi haller bilhassa ilkbaharda, fena havalar yüzünden çok hayvan öldüğü zaman vukubulur. Bundan başka, İslâmiyetin emrine uygun olarak hayvanın dişleri de koparılmaz, onların fikrince dişlerin çıkarılması, genç hayvanlar için zararlıdır. Hayvan kesilirken gizlice sakladıkları kanı bile içerler, halbuki bu iş hakiki bir müslümanı ürkütür.

Fakat şimdi görüyoruz ki, komşudaki müslümanlar, Kazak'lar üzerinde gittikçe artan bir tesir icra etmektedirler. Bozkırın kuzey kısmındaki Kazak'lar arasında, şimdi öğretmen tutmak adeti umumileşmiştir. Bilhassa Tara ve Tobolsk Tatar'larından yüzlerce kişi her yıl Kazak bozkırına giderek öğretmenlik vazifesi alırlar. Bunun üzerine zengin Kazak, kendi yurtunda komşu aul'un çocukları için serbest bir mektep açar. Bu gibi mekteplere ben de çok rasladım. Böyle bir öğretmen umumiyetle 2-3 yıl için yerleşir ve çok defa 30-40 çocuğa okuyup yazma öğretmeye ve İslâm dininin esaslarını talim ettirerek onları hakiki birer müslüman yapmaya muvaffak olur. Her tarafta misyonerlik vazifesini üzerine alarak bozkırda dolaşan Kazan tüccarlarının tesiri de az değildir. Bozkırın batı kesiminde İslâmiyetin nüfuzu o kadar kuvvetlenmiştir ki, evlerinde ilk terbiyeyi alan yüzlerce Kazak genci şimdi kuzey Rusya'daki Tatar medreselerine gitmekte ve orada islâmi ilimleri esaslı bir şekilde öğrenmektedirler. Meselâ Ufa vilâyetindeki İsterlibaş medresesinde, uzun yıllardan beri, herbiri en azında 10 yıl tahsil eden 150 Kazak bulunmaktadır. Kazan şehrinde bile bozkırdan gelen 5 kişiye rasladım ki, bunlardan biri Kazan medreselerinde 15 yıl yaşadıktan sonra geçen sene bozkıra dönmüştür.

Bütün bunlara rağmen, yazı ve Arap dili tahsili bozkıra çok nüfuz edememiştir, bizzat şahit olduğum gibi, çok defa Kuran okuyan Tatar misafirinden yurtu terketmesi talep olunmaktadır; ev sahibi: bu evde kimse ölmemiştir, Kuran okumak zarar verebilir, der. İmanlı zat küfrederek ve yüzünü nefretle ekşiterek yurttan çıkar ve 50 adım uzaklaştıktan sonra kendi başına okumaya devam eder.

İslâmiyet için en büyük propagandayı yapan nesneler, **Zar Zaman** ve **Ahır Zaman** gibi manzun eserlerdir ki, Kazak şarkısı, akide ve masallar şeklinde İslâmiyeti yayarlar. Bunlardan aşağıda ayrıca bahsedeceğim.

Bugün Kazak'lar arasıda çok yayılmış bulunan eski putperestlik adetlerinin izleri de çok enteresandır. Bugün büsbütün ortadan kalkmış bulunan şamanlık inanışının mümessilleri olan **baksa**'ların tedavi usulünü ve onların şarkılarını, şamanlıktan bahsederken etraflıca açıklayacağım. Bundan başka, koyun pisliği tanelerine ve kürek kemiklerine bakarak gelecekten haber veren birçok falcılar da vardır.

Koyun pisliğinden bakılan fala, Kazak'lar **kumalak aşadı** veya **bal aşadı** derler. Bu şekil falcılık, gerek fala bakmayı meslek edinen **baksa** ile **hoca**'lar arasında, ve gerek âdi Kazak'larda çok yayılmıştır.

Bu şekilde fala bakmak için 41 kumalak (tane) lâzımdır. Falcı, önce bu taneleri beyaz bir keçe üzerine koyar ve içinden bir dua söylenirken biribiriyle karıştırır, sonra kumalak'ları birer birer alarak **bismillâh** diye alnına dokundurur. Bunun üzerine tanelerin bir kısmını üçe ayırır ve bir kısmını da sağ ve sol eliyle kenara iter. Sonra de her kümede 1-4 tane kalıncıya kadar, dörder tane sayarak ayırır. Bunları üç muhtelif yere bir sıra halinde dizer. Sonra kalan tanelerle de aynı işi icra eder, karışıtırır, alnına dokundurur, üçe ayırır, her kümede 1-4 tane kalıncaya kadar dörder dörder ayıklar ve ilk üç kümenin altına şakuli sıralar halinde dizer. Aynı muamele, dokuz yerde 1-4 tane kalıncıya kadar, artan parça ile bir daha tekrar edilir. Şimdi de, her tanenin durumuna bakılarak gelecekten haber velirir. Aşağıdaki levha, tanelerin durumunu gösterir:

Sağdaki üç küme (c,f,i) kendisi için fala bakılan kimseye aittir ve öz taraf (öz cak) ismini alır; soldaki üç kümeye (a,d,g) düşman tarafı (duspan cak), ortadaki şakulî sıraya (b,e,h) yol (col) denir. Yukardaki ufkî sırada bulunan a ve c noktalarına "yastık" (castık) derler, a, düşman yastığı, c bizim yastıktır. İkinci sıradaki d ve f "taraf, böğür" (bür) ismini alır, d düşman tarafı, f bizim taraf olur. Üçüncü ufki sırada g ve i "eşik" (bosaga) veya "eyer arkasına bağlanmış" (böktönşök) adını alır. Ortadaki ufki sırada bulunan b "alın" (mangday), e yürek (cürök), h "kuyruk altı kayışı" (kuyskan) olur. Bunların çözümü, bütün halkların falcılığında olduğu gibi şüpheli ve kararsızdır, doğru olarak anlamak ve okuyabilmek, büyük bir sanat eseri sayılır. Tecrübeme göre, bir kümede bulunnan taneler çift ise (2-4) uğursuz, tek ise (1-3) uğurlu sayılır. Birçok fal şekilleri topladımsa da, izah şebeplerini anlamak için boşuna uğraştım. Kazak'lar, bu falcılığa tanrı tarafından tâyin edilmiş bir iş olarak bakar ve falcılık kabiliyetini peygamberin bir lûtfu sayarlar.

a	b	c
d	e	f
g	h	i

Kazak'lar arasında çok yayılmış olan diğer bir falcılık şekli de, ateşte bir müddet tutulan koyun kürek kemiğinin sıçramasına göre bakılan faldır. Bu falcılık da, aynı şekilde gerek falcılığı meslek edinen ve gerek adi kimseler tarafından icra edilir. Kaybolan bir atın gittiği yol, bir hırsızın takibi için gereken ip ucu veya kaybolan bir şeyin aranması, kürek kemiğinin sıçramasına bakılarak kolaylıkla tespit edilir. Kürek kemikleri muayyen dualarla temizlenmeli, etleri dişle koparılmamalı ve kıkırdakları bıçakla kesilmemelidir. Bundan başka, fala bakmakta kullanılan kürek kemiği derhal köpeklere atılmaz, yoksa eve uğursuzluk getirir, bundan dolayı ancak muayyen dualar okunduktan sonra parçalanmak suretiyle köpeklere atılır. Arkasını kapıya dönerek oturmuş olan falcı, gelecek hakkındaki tahminlerini tamamladıktan sonra arkasına fırlatır, kemik kapının yukarısına isabet ederse, bütün söylenenler hakikat olacaktır.

Burada, sözlerime ek olarak, muayyen kısım ve çatlakların da göstermek suretiyle, Potanin tarafından yayınlanan bir kürek kemiği tasvirini vereceğim:

a kazan;**bb** kürek kemiğinin boynu (bauzdau); **c** arka kısım (arkalık); **d** kürek kemiğinin sağ köşesi (kulak); **e** alın sol köşe (mangday); **f** kürek kemiğinin eteği (caurundıng etägi); **be** kenar (kır); **bd** esas yol (kara col); **gg** kuyruk altı kayışı (kuyskan), her iki taraftaki paralel çatlaklar; **hh** söz, dil (til); **ii** bölme, engel (bögöt); **k** yakın yerdeki yol (cakın äldägi col); **l** uzak yerdeki yol (alıs äldägi col); **m** sevinçli haber (süinşü); **n** at ağızı (at auz).

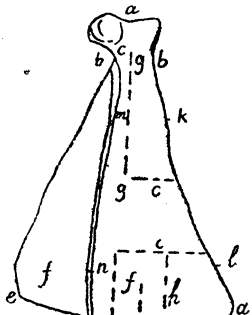

Bütün kürek kemiğine Kazak'lar **caurum,** düz sahasına **alakan** (avuç) derler.

b de bulunan bir iz, hırsızların yakalanarak getirileceğini gösterir.

Kürek kemiğinin sıçrayışına göre fala bakmak adeti, bugün bile şamanlığa bağlı bütün halklarda yaşamaktadır.

Kazak'lar arasında bugün dahi yayılmış bulunan diğer putperestlik âdetlerinden, ateşe karşı gösterilen saygı ile, bozkırda, memba civarında ve nehir boylarında bulunan münferit ağaçlara yapılan kurbanları zikredebiliriz. Ateşin takdisi, hemen hemen ancak genç kadınlar tarafından icra edilir, çünkü onlar, gerek yeni yurta ilk girişlerinde, ve gerek ilk çocukları doğduğu zaman ateş önünde eğilir ve üzerine yağ parçaları atarlar. Bozkırda, memba civarında ve nehir boyunda bulunan münferit ağaçlar için kurban icrası, çocuğu olmayan, fakat çocuk doğurmak isteyen kadınlar tarafından yapılır. Böyle kadınlar, gizlice ve yalın ayak mezkür yere gider ve o mahallin koruyucu ruhu için bir koyun kurban ederler; koruyucu ruhun ismi, yavaş yavaş müslüman azizlerinin adını almıştır. Bir kimse ağır hastalığa tutulunca, erkek ve kız çocukların geceleyin yurtun etrafında toplanarak toptan şarkı söylemeleri de, hiç şüphesiz putperstlik adetlerinden biridir ve herhalde kötü ruhları korkutmak maksadiyle yapılmaktadır.

Kazak'ların yaşayışı ile birlikte yürüyen bayram ve adetlerin çoğu, esas Kazak, yani putperestlik adetleriyle islâmî geleneklerin karışmasından meydana gelmiştir.

Çocuk doğumunda yapılan bayramın büyük bir hususiyeti yoktur. Zavallı kadın, tahsil görmemiş bütün halklarda olduğu gibi, eziyete ve ağır işkenceye sokulur, muhtelif durumlar almaya ve mânasız merasimlere katlanmaya mecbur edilir, halbuki bunlar, doğum sancısını daha da fazlalaştırır. Çocuğa ad verileceği zaman ve sünnet esnasında ziyafet çekilir, dua ve fallariyle çocuğu kutlaması için umumiyetle hoca çağrılır. Doğan çocuk erkekse, evde büyük bir sevinç hüküm sürer, halbuki kız olduğu zaman kayıtsızlıkla karşılanır. Erkek ve kız çocuklar birlikte büyürler, ancak çocukların babası, bilhassa oğlan bir tane ise, erkeği tercih eder. Tek oğlanla babası arasında büyük bir şefkat hüküm sürer. Böyle bir çocuk bazan kız kardeşinden ve hattâ anasından o kadar yüksek tutulur ki, seyredenler için gülünç sahneler husule gelir. Bazan baba, pek acayip terbiye yolu takibeder; birçok defalar gödüğüm gibi, baba, 3-6 yaşındaki inatçı oğlunu kucağına alır ve yarı gülerek, yarı dargınlıkla **şeşängdi bokta!** (annene söv!) der, küfür sözlerini tekrar ettirerek onu teşvik eder. Babanın nazlı erkek ve kız çocuğuna, hemen hemen her şey müsaade edilir.

Erkek çocuk on yaşına basınca, babası ona bir gelin alır, zengin değilse, o andan itibaren kalın (kalım) hazırlamaya başlar, çünkü bu, Kazak'larda umumiyetle çok yüksek olur. Meselâ, âdi kalım 7 defa 7, veya 9 defa 9 baş hayvandan ibarettir. Fakat bu tâbirden mâna çıkarmak çok zordur, bunu bana birkaç defa anlattıkları halde, hesabını bir türlü anlıyamadım. Çok defa delikanlılar, ancak sakal kesimi (burut kesimi) nden sonra evlenirler, bu merasim, onların bülûğa erdiğini gösterir. Bazan baba, nazlı oğlunu on veya on iki yaşında iken de, yine aynı yaştaki bir kızla, evlendirir; çocuklar bir yatağa yatırılır ve önce, pek tabiî olarak, kardeş gibi büyürler. Bu gibi evlenmeler bir eğlence yerini tutar ve ancak zenginler tarafından icra edilir. Umumiyetle erkeğin evlenmesi şu yoldan yürür: kıza talip

olan kimseler vasıtasiyle, umumiyetle önceden kalının miktarı tespit edilir, sonra oğlanın babası kızın babasına gider, ona ve yanında bulunanlara yemek hazırlanır. Bu vesile ile, güveyin babası gelinin babasına „kît" hediye eder ki, zenginliğine göre bir at, elbise v.b. şeyden ibaret olur. Akşama doğru evlenme işi yoluna konur, bu esnada her iki baba, kesilmiş erkek koyunun başını, göğüs kısmını, kuyruk ve ciğerini yerler.

Kalımın büyük bir kısmı ödendikten sonra, güvey, gelini ziyarete hak kazanır; fakat bu iş, ebeveynin haberi olmadan yapılır. Kızın yenge ve kızkardeşleri ayrı bir çadır kurarak kızı oraya yerleştirirler. Bunun üzerine geceleyin gelen güvey aul'un kenarında atından inerek, kendisini gizlice gelinin çadırına götürecek olan baldızlarını bekler. Bu ziyaretler, bazan, hakiki evlenme vukubulmadan önce yıllarca sürer. Böyle bir münasebet, gelini pek tabiî olarak bazan ahlâksızlığa sürükler, çünkü bundan sonra hiç ceza görmeden komşu aul'un diğer gençleriyle de sevişebilecektir.

Nihayet bütün kalım ödendikten sonra evlenme vukubulur. Oğul için artık hususi bir yurt yapılır. Düğün bayramı islâmî kaidelere göre tertibedilir. Nikâh, gelinle güveyin huzurunda ve gelinin evinde kıyılır, bunu takibeden ziyafetler, hem gelin, hem de güveyin evinde vukubulur.

Gelin babasının evinden götürülürken, eski âdete göre, üzerine yassı şeritlerle süslü kırmızı kumaştan bir elbise ve başına da dantele ve madenî süslerle tezyin edilmiş sivri bir gelin şapkası, **säükälä,** giydirirler. Eskiden genç kadınlar säükälä'yi bütün yıl taşırlarmış, şimdi ise bazan düğünde bile bulunmamaktadır. Gelin alıp götürülmeden önce komşudaki delikanlı ve kızlar toplanır, kımız ikram edildikten sonra bazı saz şairleri, kızı, car-car adı verilen gelin şarkısı ile teselli etmeye başlarlar.

Bu şarkılarda, şimdiye kadarki bütün akrabalarını kaybedeceği, babasının yerine kaynatasının ve anasının yerine de kaynanasının kaim olacağı v. b. söylenerek kız teselli edilir. Her akraba için tekrar edilen iki mısraın bir defa

söylenmesi kâfidir. Bu gibi car-car şarkılarından üç tane yazdım:[1]

1.

Bir diz ile bir topuk ayakta olur car! car!
Kırk kişinin aklı handa olur car! car!
Babam diye ağlama zavallı kız car! car!
Baban için kaynatan orda olur car! car!

Yazın artık beyaz kar yağar mı hiç car! car!
Kulun gibi oynadığımız sağ taraf nerde car! car!
Evet iyi ise de kaynatamız car! car!
Döneyim, babam gibi olur mu hiç car! car!

2.

Yatak örtüsünü kaldırıver, görsün baban car! car!
Göz yaşını göl gibi akıtsın baban car! car!
Her yıl Nogay'lardan mal alırım car! car!
Yatak örtüsünü kaldırıver, görsün baban car! car!

3.

Alıp geldim pazardan kara nazar car! car!
Kara süslü gelin şapkası saçını basar car! car!
Babam diye ağlama zavallı kız car! car!
Babanın yerini kaynatan alır car! car!

Gelin, güveyin evine vardıktan sonra baş örtüsünü açar ve eve bu şekilde girer. Burada önce ateşi selâmlar ve sonra da ev hanımının yerini işgal eder. Şimdi gelini daha yakından görmek için, güveyin kardeş ve akrabaları toplanırlar. Fakat o yüzünü peçe ile örter. Bunun üzerine bir şarkıcı gelinin yanına oturur ve bir değnekçikle peçeyi biraz açarken şu şarkıyı söyler:[2]

---

[1] Birinci şarkı yukarda da zikredilmişti, bk. s. 459. Şarkıların üzerine 1. 2. 3. rakamları tarafımdan konmuştur. Asılları için bak. : W. Radloff, *Proben der Volksliteratur...* III, 1870, s. 8-12. (Çeviren).

[2] 15 kıtadan ibaret olan bu şarkının aslı için bk. : W. Radloff, *Proben der Volksliteratur...* III, 1870, s. 12-14. (Çeviren).

Söyle gelin, söyle gelin,
Atın başını çek gelin,
Saksağandan da mahcup gelin,
Yumurtadan ak gelin!

Gelin, gelin, gelincik,
Yağız kısrağın kuluncuk,[1]
Öndeki deven öne çeker,
Arkadaki deven geriye çeker.

Öndekisi çekiyor diye,
Kıçına vurma gelincik,
Arkadakisi çekiyor diye,
Başına vurma gelincik.

Erken kalkınca gelincik,
Başını yukarıya kaldırma gelincik,
Ev arkasına mal gelirse,
Çadır değneği ile vurma gelincik.

Erken kalkınca gelincik,
Peynir çalma gelincik,
Kendin yatıp kocana,
Kalk, kalk deme gelincik!

Ağzın burnun çirkin diye,
Söz yürütme gelincik,
Kaynağanın önünden,
Geçip gitme gelincik!

Deri çizme ile paldır güldür,
Ormanda gezme gelincik,
Meşin çizme ile gürültü yapıp,
Köyde gezme gelincik!

Gelin, gelin, geliniz!
Görümlüğün veriniz,
Ala kula demeyiniz,
Rengini söyleyiniz!

---

1 Bu beyit yukarda da zikredilmişti, krş. s. 459. (Çeviren).

Bunun üzerine akrabalar, görümlüklerini (körümdük) zikreder, yani yüzünü görebilmek için genç kadına sunacakları hayvanı tasrih ederler. Böyle bir görümlük anıldıkça, şair değneğiyle peçeyi kaldırarak genç kadının yüzünü gösterir. Bu esnada akrabalardan, şarkı söyliyerek şu talepte bulunur:[1]

At verirsen gök at ver,
Tırıs giden güçlüden ver,
Kaynataya bir selâm!

Deve verirsen aktan ver
Kutlu büyüyenden ver,
Kaynanaya bir selâm!

Sığır verirsen karadan,
Hiç ölmesin yaradan,
Kaynağaya bir selâm!

Koyun verirsen konurdan,
Büyümesi sağlıktan
Görümceye bir selâm!

Keçi verirsen sarıdan,
Dayanamayız sesinden,
Kayın iniye bir selâm!

Boynuzu bıçağa sap olur,
Derisi pantalon olur,
Butu dolmuş kaynak olur,
İçi dolmuş yavru olur!

Ak koyunu haydayan,*
Ala atı bağlayan,
Bu canların büyüğü,
Babası sana bir selâm!

---

[1] Bu kıtalar, 487. sayfada zikredilen şarkının devamıdır. *Aus Sibirien*'de bulunmıyan son kıta (*) Proben III, s. 11 den alınmıştır; yukardaki nota bk. (Çeviren).

Yukarda zikredilen düğün şarkılarından başka, gerek gelin babasının ve gerek güvey babasının evinde, her ikisinin akrabası ve yaşıt olanları tarafından birçok başka şarkılar da söylenmektedir. Bunlar, Kazak âdetine göre bilhassa genç kadına yükletilen vazifeleri göstermek bakımından enteresandır.

Gelinden, her şeyden evvel gururla başını yukarıya kaldırmaması talep olunur, kocasının yaşlı akrabalarının yüzüne doğruca bakamıyacağından, genç kadın için en yakışan şey, yüzünü tevazula öne eğmektir. Aynı şekilde tevazu göstererek yaşlı akrabalarına yol vermeli ve hiçbir zaman onlardan öne geçmemelidir. Onlara yüzünü göstermekten utandığı gibi, adlarını söylemesi de caiz değildir. Hattâ, yaşlı akrabasından birinin adı başka bir şeyin ismine benzediği zaman dahi bu nesne için başka bir söz bulmalı ve kinaye ile maksadını anlatmaya çalışmalıdır. Meselâ, yaşlı bir akrabası Kaskır-Bay (Kurt-Bey) adında ise, kurt için Tatarça "börü" veya "ululama" sözünü kullanır; akrabanın adı Koyşı (koyuncu) ise, koyuna "mangrama" (meleyen) der; yine akrabanın adı Koja ise, **kuzu**ya benziyorsa, kuzu için "mangramanıng balası" tâbirini alır. Bu âdetin çok komik sahnelere sebebolduğu söyleniyor. Bir Kazak lâtifesine göre genç bir kadın, kocasının kardeşlerinin adları yüzünden kurt, kuzu, su ve kamış sözlerini ağzına alamazmış. Bir gün dehşetle görür ki, bir kurt kuzuyu yakalamış ve nehrin ötesindeki kamışlıkta gitmektedir. O zaman kadın, yurt civarında olan kocasına şöyle bağırır: "Baksana, uluyan, meleyenin yavrusunu parlayanın ötesinde hışırdayan arasından götürmektedir!"

Bütün şarkılarda, kıza, akrabalarından ayrıldığı için kederlenmemesi tavsiye olunur, baba evinin ona her zaman yabancı kalacağı söylenir, çünkü, kendi halkı içerisinde değil de, yabancı bir diyarda evin hâkimi olmak, kızın takdirirdi, denir. O, ancak yabancı bir yerde tam (bağımsız) bir insan olabilir ve onun hikmeti de işte buradadır.

Her kız düşünür evlensem diye,
Ev sahibi olsam diye,

Kendi başıma hayvan besleyip,
Adamlar toplasam diye.

Ak evlere girsem diye,
Kadife, ipek giysem diye,
Hanım, dileğin önünde,
Beşikte yavru sallasam diye.[1]

Genç kadın yeni ailenin içerisine girdikten sonra çok dikkat etmelidir, çünkü kocası ile aynı yaşta olan adamlar gelerek onu şakalı suallerle konuşturmak istiyeceklerdir, bu gibi hallerde konuşması ve iyi cevap vermesi lâzım gelir. Kaynata ve kaynanasının önünde, adamlarla âdet gereğince muamele etmeli ve kızgınlıkla kaşını çatmamalıdır. Onun vazifesi, dağılanları toparlamak, erkek hizmetçi gibi hayvanları gütmek, kadın hizmetçinin işlerini görmek ve her şeyi kaynata ve kaynanasının fikrine göre icra etmektir. Bunun üzerine onlar, gelinlerine, sevinçle kızımız der ve halk arasında överler, genç kadın her tarafta saygı kazanır. Onun, her şeyden evvel insanlık vazifelerini en küçük noktasına kadar yerine getirmesi icabeder. Vazifesini hakkiyle yapan insan, her tarafta iyi yaşar, derler.

Kocana bakmalısın,[2]
Başını saymalısın,
Ne kadar gönlün kalsa dahi,
Biribirinden ayrılmamalısın!

Giyimini yırtık bırakma,
Eşyasını dağıtma,
Kocan bir taraftan dönünce,
Ağır işini kolaylaştır.

Birinizi biriniz sayarsa,
Günler neşe ile geçerse,

---

[1] Yukardaki parçalar, 7. şarkının 5. ve 6. kıtalarıdır; krş. *Proben*... III, s. 13. (Çeviren).

[2] Yukardaki parçalar, 7. şarkının 17.-25. kıtalarıdır; krş. *Proben*... III, s. 14-15. (Çeviren).

İşler gereğince yapılırsa,
Ak kartal gibi yaşarsın.

Şeriatin bilgisini,
İyi bilirsen ülküsünü,
Kendine fena söz kondurmadan,
Korumalısın aynı yaşta olanları.

Az yemeği çok kıl,
Çok yemeği göl kıl,
Göllerini deniz kıl,
Besle misafirleri.

Bu kadar hizmet kıldı diye,
Aldığım doğruyu buldu diye,
Kocanın gönlü ferahlar,
Malım helâl oldu diye.

Hizmetçi kızın varsa azarlama,
Dil almazsa zorlama,
Tatlı yemeğin varsa,
Parça parça aşırma.

Erkek hizmetçin varsa dövme,
Ona haksızlık kılma,
Yetimin hakkını düşün,
Bu sözümü unutma.

Kendin de hasis olma,
Hasis diye ad alma,
Misafirin gelince,
Tabağına bağırsak koyma.

Nihayet kötü kadının tasviri de, tehditkâr bir işaret halinde gelinin gözü önünde bulundurulur. Kötü kadın örf-ü âdeti bilmez, derin uyur, cildi kirli olur ve fena kokar, O, adamlara yemek diye yanmış ekin verir, şeref mevkii kirlendiği zaman bunu ateşe verir. Yıkanmak için bir leğen kullanır, suyu bunun içerisinden eliyle alır, onun dış görünüşü ve başı kirlidir. Başörtüsü parça parça sarkar, paçaları çizmesinden fırlar, alın üzeindeki saçları rüzgârda sallanır, gö-

güsleri sarkar. O, insanlardan utanmaz, eşyasını toplamaz ve hayvanlarını bile tanımaz.

Babasının evinden ayrılan gelin için kızlar tarafından söylenen şarkı bambaşka bir mâna taşır. Kızların evlenme hakkındaki düşüncelerini içine alan bu şarkılardan da birkaç kıta zikredersek herhalde enteresan bir şey olacaktır.

Bindiğin at bozdur,
Güveyin genç bir çocuktur,
Peygamber de kızını vermiş,
Bu bizim yolumuzdur.

Geceleyin ördün belleme,
Söylerim car, car, ağlama,
Babanın nazlı çocuğu,
Senin suçun 41 attır.

Bindiğin at kızılca,
Uslanmaz binmeyince,
Sen de akıllanınca,
Yavru olur devece.

Çarşamba düğün geçer,
Koşup koyunlar geçer,
Sen gidince anan ağlar,
Gelinler gelip geçer.

Havada sinek uçar,
Gölgeli yere konar,
Arkanda kız kardeş yoksa,
Annen kedere dalar.

Ala ata binmişsin,
Dostları bırakmışsın,
Ağlamadan ata bin,
Bir yaz bir güz dönersin.

Gök bir ata binmişsin,
Dostları bırakmışsın,
Hediyeden ipek ver,
Burda çok övülürsün.

Eşik önü hediye,
Annen saçmıştır diye,
Kırk atlık kalın veren
Bekler gece olsun diye.

Kelebek uçtu havadan,
Kocan bir aptal adam,
Gelin olup gidince,
Gün göstermez o yaman.[1]

Umumiyetle denebilir ki, kadının erkeğe ve ev idaresine karşı olan vaziyeti, komşudaki Altay Kalmık'larına nazaran daha kötüdür. Kazak, karısına, nisbeten yüksek bir kalım ile satın aldığı bir mal olarak bakar, ona karşı oldukça sert ve hattâ bazan şiddetli muamelede bulunur. Evliler arasında olan çekişmelere de az raslamadım. Kazak, karısından talebettiği şeyleri kaba bir şekilde ve emredercesine bildirir. Bunun sebebi kısmen belki de, Kazak'ların, kadını aşağı derecede bir sınıf sayacak kadar müslüman olmalarından ileri gelmektedir. O, çok kadın almak hakkından pek faydalanmaz, islâmi usule göre karısını ayırmaya da pek kalkmaz. Bir evde iki veya üç kadın olan haller çok enderdir. Çok kadın alma âdeti, ancak büyük kadın kısır olduğu veya erkek çocuk doğurmadığı zaman — bir Kazak bunu büyük bir bahtsızlık sayar — vuku bulur. O zaman, **tokal-katın** (boynuzsuz hayvana **tokal** derler) adını alan genç kadın, çok fena bir vaziyete düşer; elbette ki erkek onu daha fazla sever, fakat Kazak âdetine göre ancak kendisini ev hanımı sayan yaşlı kadın, ondan intikamını alır; genç kadına bir hizmetçiden daha fena muamele eder ve vücutça da ağır işler gördürür. Muhtelif yerlerde yurtları bulunan zengin Kazak'lar, bazan ayrı ayrı yerlerde kadınlar tutar ve böylece ayrı aileler bulundururlar; yılın muayyen kısımlarını buralarda geçirirler. Ancak bir defa, üç kız kardeş gibi birlikte geçinen 16-20 yaşlarında üç genç kadınla yaşayıp giden ak sakallı zengin bir Kazak'ın yurtuna rasla-

[1] Yukardaki parçalar, 8. şarkıdan alınmadır, krş. *Proben*... III, s. 16-18. (Çeviren).

dım. Büyük Ordu'ya ait olan bu yurt, Kök-Su istasyonundan uzak değildi. Genç kadınlar, bilhassa asık suratlı koca efendi evde yokken, bütün gün çocuklar gibi birlikte oynuyor, gülüyor ve eğleniyorlardı.

Kalım ile satın alınmış olan kadın yalnız erkeğin malı olmayıp, bir dereceye kadar aileye de aittir. Kocasının genç erkek kardeşi varsa, miras olarak ona geçer. Meselâ, bazan kocasının ölümünden sonra, on iki yaşından da fazla olmıyan çocuklara emanet edilmiş olan kadınlara rasladım. Böyle bir durumun, ahlâkı yükseltmiyeceği aşikârdır. Ev işlerinin başlıca kısmı, Kazak'larda da kadınların omuzundadır, erkek, Kalmık'tan daha fazla çalışmakla beraber, vaktinin büyük bir kısmını ziyaretlerde veya misafirlerle evinde geçirir. Bununla beraber kadın, Kalmık kadınına nazaran daha büyük bir serbestiye maliktir. Bayram ziyafetlerine iştirak eder ve burada kadınlar için hususi çadırlar kurulur. Komşu aul'ların kadınları sık sık birbirlerini ziyaret ederler, sık sık, ancak kadınların iştirak ettiği ziyafetler de tertibedilir.

Göçebe bir halkın erkek ve kadınları arasında, yerleşik müslümanlarda gördüğümüz ayrılık pek tabiîdir ki, bahis konusu olamaz. Kızlar da, kadınlar da peçe kullanmaz; onlar her toplantıya iştirak eder, her oyuna katılır ve erkeklerle birlikte koro halinde veya yarış ederek şarkı söylerler. Konuşma esnasında erkek ve kadınlar karşılıklı şakacı sözler atışırlar, Kazak kadınlarının erkeklerle olan münasebeti, Rus kadın ve kızlarından bile daha serbesttir.

Esas defin merasimi, şimdi Kazak'lar arasında tamamiyle islâmi usule göre icra edilmektedir. Bu münasebetle çağrılan molla, yıkama, namaz ve defin esnasında Kuran emirlerinin yerine getirilmesine dikkat eder. Fakat ziyafet ve kadınla akrabaların ölüye karşı hareketleri, bugün bile halis Kazak âdetine göre cereyan eder; halbuki bunlar yerleşik müslümanı dehşete düşürür. Ölüyü gören kadın ve akrabaları, ulumaya benzer bir sesle ağlamaya başlarlar, ka-

dınlar iğnelerle yüzlerini parçalar, saçlarını yolar ve bu şekilde ölüyü mezarına kadar takibederler, kadın bundan sonra bile yedinci güne kadar ölünün çadırında oturarak, onun elbiseleri önünde uzun ağıtlar söyler. Bu şekilde yurtta ağıt söyleme, ölüm vakasından sonra bir yıl sürer. Koca ölmüşse, ağıt söyliyen karısıdır; erkek çocuk veya kız ölmüşse, bu işi anası yapar; kadın ölünce, varsa büyük kızı, yoksa yakın kadın akrabalarından biri bu vazifeyi üzerine alır. Erkeklerden ancak meşhur şarkıcılarla hocalar, halk arasında tanınmış olan şahsiyetler için ağıt söylerler, bunlar, ölüyü hatırlamak maksadiyle tertibedilen halk toplantılarında veya büyük ziyafetlerde okunur.

Bu gibi bir merasimin hususiyetini canlandırmak maksadiyle, ağıtlardan birini zikretmek kâfi gelir. Sultan Batır-Bek'in kızı Balgın öldüğü zaman, anası şunları söylemişti:[1]

Kuru ağacın başında şapkan duruyor,
Ak gümüş şimdi boşuna parlayıp duruyor,
Gelmezsen bu yolculuğun sonunda,
Ah yalnız yüreğim sızlayıp duruyor.

Yedi yaşına gelince Kuran verdim,
Okusun diye mollaya koyuverdim,
Arkasında ablası yok, bacısı yok,
Yalnızımı kocaya niçin verdim?

Okuyayım dediğini atımı bağlayıp,
Bağladığım yerde dursun ağlayıp,
Gelince elli beşe zavallı bahadır,
Doğar mı artık çocuk Balgın gibi?

Sevgilim, söyliyeyim nasıl idi,
Yağda pişmiş hamur tatlısı gibi idi,
Kendimi översem kendim ululaşırım,
Kendi yaşında olanlar arasında başta idi.

Sevgilim, anlatayım ulu şehrim,
Sarardı senin ile ap-ak yüzüm,

[1] Ağıtın aslı için bk. : *Proben*... III, s. 21-22. (Çeviren).

Kış ortası geldi böyle bir ıztırap,
Bozuldu kendi başıma kurmuş şehrim.

Ak keçi geliyor bak yavrusuna,
Süt veriyor ak memeden yavrusuna,
Yanıma gel ikimiz de ağlayalım,
Gider belki Tanrının da kulağına.

Ak keçinin artık iki yavrusu var,
Birinin bak hep sarkmış kulağı var,
Ak keçi semaya bak otunu ye,
Bulursun yine yavru, sağlığın var.

Ak keçi sen kederli, ben kederli,
Yarattı bir yaratan beş kederli,
Ak keçi semaya bak otunu ye,
Acab Tanrı verir mi bize yavru?

Döjön boyundan halk geçiyor,
Bir kat şapan'dan soğuk geçiyor,
Ah, ben ağlamayıp kim ağlasın?
Balgın'ın şimdi artık ayı (parlaklığı) geçiyor.

Döjön boyunda yalnız bir mezar vardı,
Acımadı Tanrı yalnızı aldı,
Elli beşine gelen zavallı bahadır,
Yalnızından ayrılarak kayguda kaldı.

Ölümden sonra, akraba ve tanıdıkların davet edildiği birçok hatırlama ziyafetleri tertip edilir. Bu merasimler, (as = aş), yılın yedinci, kırkıncı ve yüzüncü gününde, ve bazan ölüm vakasından dokuz yıl sonra da vukubulur. Bu bayramlara mümkün mertebe çok adam çağrılır. Fakirler, pek tabii olarak ancak akrabalarını çağırır ve ölünün şerefine bir koyun kesmekle yetinirler. Buna karşılık zenginler, büyük ziyafetler tertip ederler, bilhassa tanınmış şahsiyetlerin ölümünden bir yıl geçtikten sonra bazan binlerce adam davet edilir.

Yedi gün sonra yapılan toplantı, aynı zamanda defin merasimidir. Adı geçen günde ölünün en sevdiği atının kuy-

ruk ve yelesi kesilir ki, bu meselelerden yukarda da bahsetmiştim.

Meykä nehrinin kuzeyinde, Ata-Bek adında bir Kazak'ın, babasının hatırası namına tertiplediği yıllık bir ziyafete ben de iştirak ettim. Buna benzeyen bütün bayramlar gibi bu da dört gün sürdü. Ocaklar kazılarak et pişirilecek kazanların yerleştirildiği ilk günde, akrabalarla yakın aul'ların ahalisi toplanır. Biz, ikinci gün akşamı vasıl olduk ki, o zaman ziyafet için gerekli hayvanlar kesilmekte ve ertesi gün gelecek misafirler için yurtlar kurulmakta idi.

Burada artık, misafirler için 100 e yakın yurtun kurulmuş olduğunu ve bir taraftan yurtlar tertiplemek ve diğer taraftan hayvan kesmekle meşgul olan 4-500 adamın toplanmış olduğunu gördük. Yurtların hepsi de ak keçeden yapılmış ve içerisi de işlemeli halı ve keçelerle örtülmüştü; bunların çoğu boş olup, ancak yüksek şahsiyetlere tahsis edilenlerinin zemini halılarla döşenmişti. Bize de bir çadır gösterildi ve rahatça yerleştik. Sonra hayvan kesilen yere gittik ve kazanların yanında dağlar kadar et yığılmış olduğunu gördük. Burada hepsi 30 at ile 150 koyun kesilmiş olduğunu söylediler. Burası karışık bir manzara arzediyordu; bir tarafta hayvanlar kesiliyor, başka yerlerde de derisi yüzülerek etler parçalanıyor ve kazanların yanına yığılıyordu. Grup grup insanlar etraftan seyrediyordu. Yüzlerce köpek civarda dolaşarak bir hisse koparmaya çalışıyordu. Hayvanların iç uzuvlariyle derisi derhal fakirlere dağıtılıyor, ve bunlar da ellerine geçirdikleri servetle derhal uzaklaşıyorlardı.

Akşamleyin geç vakit muhterem misafirlerin bir kısmı vasıl olarak beni de ziyaret ettiler. Benimle buraya gelmiş olan meşhur bir Kara-Kırgız şarkıcısı, yüksek misafirlerin talebi üzerine çok güzel bir medhiye okudu ve hemen hemen hepsi de Kara-Kırgız dilinden anlayan misafirleri o kadar coşturdu ki, Sultan Adam-kul büyük bir neşe içerisinde üzerindeki ipek şapan'ını çıkararak, medhiye için hediye olmak üzere şarkıcıya fırlattı. Misafirler ancak gece geç vakit yurtumdan ayrıldılar.

Üçüncü gün erkenden, güneş doğarken, misafirler gelmeye başladı. Sultan Tezek ile Sultan Ali ve akrabaları, daha geceleyin gelmişlerdi. Her an yeni gruplar vasıl oluyordu, çünkü Büyük Ordu'nun her iki sultanlığı ile, Kara-Kırgız'lardan Bugu soyu da çağrılmış bulunuyordu. Öğleye kadar takriben 5000 adam toplanmıştı. Bütün yurtlar muhterem misafirlerle dolmuş, adi halk ise yurtların etrafında yerleşmişti. Et ve diğer yemekler büyük ağaç kaplarla yurtlara taşınıyor, kımız dolu büyük tulumlar taksim ediliyordu, böylece akşam geç vakte kadar yendi ve içildi. Benim şarkıcım iyi kabul gördü, her taraftan şarkı söylemek için çağırılıyor ve her defasında zengin hediyelerle dönüyordu. O, en azında 10 elbise kazandı. Fakir bir adam olduğu için, hediyeler onun çok işine yarıyordu. Yemek faslı, aynen usulü dairesinde cereyan etti. En yüksek misafir şeref yerine oturmuş ve ziyafet sahibinin akrabalarından biri de ev sahibi vazifesini görüyordu. Misafir, diğer davetlilere bäş-barmak'ı dağıtıyordu. Yemekten sonra kımız ile ayran sunuluyordu. Sonra her tarafta gevezelik ve şakalaşma başlıyordu. Etrafta o kadar neşeli bir hava hüküm sürüyordu ki, bayramın esas sebebi olan matemi hiçbir şey hatırlatmıyordu. Akşam üstü bütün karargâh acayip bir manzara gösterdi: her tarafta sıra sıra ateşler yakılmış ve gecenin karanlığına rağmen bütün düzlük ışıktan parlamıştı. Ateşlerin etrafında ve arasında bütün gece durmadan faaliyet hüküm sürdü. Gece geç vakta kadar, esas bayrama katılacak misafirler gelmekte devam etti.

Bayramın dördüncü günü, yarış (bayga) derhal güneş doğduktan sonra başlayacağından, çok erken kalktık. Yurttan çıktığımız zaman, etrafta bir çok grupların sabah yemeği ile meşgul olduğunu gördük. Önce, yurtların sonunda sıralanmış bulunan mükâfatları gözden geçirdik.

At yarışı için, hepsi on mükâfat konmuştu. Bunlardan birincisi, bütün ev eşyasını ihtiva eden ve kırmızı bezden hazırlanmış küçük bir yurttu. Bunun önünde, eyerli bir at üzerine binmiş ve gelin kıyafetine bürünerek başına sükkälä giymiş bir kız duruyor, yurtun civarında bundan başka her

cinsten (deve, at, inek ve koyun) ellişer hayvan sıralanmış bulunuyordu. İkinci mükâfat, on yambe gümüş ile her cinsten onar hayvan ihtiva ediyordu, v.b. Sonuncu mükâfat beş attan ibaretti. Mükâfat olarak ortaya konan hayvanlar, herhalde orta dereceden biraz aşağı durumda idi. Birinci mükâfatın gelini de pek o kadar güzel değildi.

Biraz sonra halk koşu için toplandı. Bütün ahali atlara binerek, değneklerle işaretlenmiş koşu sahasının her iki tarafında uzun iki grup halinde dizildi. Seyircilerden ayrı olarak, çoğu muhteşem ve büyük hayvanlar olan yarış atları toplandı, üzerlerinde çoğu altı-on yaşında olan çocuklar vardı. Yarış atları, önce bir sıra halinde ağır ağır seyircilerin arasında geçirildi ve her tarafta alkışlandı. Her güzel atı, halk heyecanla karşılıyordu. At üzerindeki kalabalık her tarafta gruplar halinde toplanarak heyecanla konuşuyor ve atlar üzerine tahminler yürütüyordu. Bundan sonra, yarış atlarından kurulan kafile yavaş yavaş harekete geçerek, yarış sahasından takriben 25 verst uzaklıkta bulunan çıkış noktasına doğru yürüdü. Seyircilerden bir kısmının, muayyen bir uzaklıktan hayvanları takibettiği görülüyordu.

Bunlar birkaç verst uzaklaştıktan sonra, yurtların önündeki meydan tekrar halkla doldu ve türlü müsabakalar başladı. Bulunluğum yurtun sağında, iple çevrilmiş bir sahada güreş yapılıyordu. Bütün elbiselerini çıkararak ancak yukarıya kadar sıvadıkarı bir donla kalan ve bellerine kumaştan geniş bir kuşak bağlayan 50 kadar güreşçi sahaya çıktı. Güreşçiler biribirine yaklaşıyor ve elleriyle kuşaklardan yakalıyarak yekdiğerini yere devirmeye çalışıyordu. Gerilmiş adeleli Herkül gibi vücutlar muhteşem bir manzara teşkil ediyordu. Aynı zamanda hep üçer çift güreşiyordu. Yenilenler sahadan uzaklaşıyor, yenenler de ipek elbise, bir koyun, kuşak, eyer, gümüş işlemeli kantarma takımı v. b. gibi hediyeler alıyordu.

Diğer bir yerde de başka oyunlar yapılıyordu: gümüş bir yambe yere kondu, dört nala koşan süvarinin birdenbire yana sarkarak gümüş parçayi yakalaması lâzımgeliyordu.

Binicinin tam gümüşü yakalıyacağı sırada yere yuvarlanması, umumi bir gülüşme ile karşılanıyordu. Bunu yakalıyabilen binicilere ancak iki defa rasladım. Böyle bir başarı karşısında her taraftan gürültülü alkış başlıyor, ve becerikli kimse gümüşü kendisinde alıkoyuyordu.

Başka bir yerde yine kuvvet tecrübesi yapılıyordu. At üzerinde giden bir adam yerde duran koyunu arka bacağından yakalıyarak havaya kaldırıp salladı ve ileriye fırlattı, hayvanın bacağı ile derisi adamın elinde kalmış gövdesi ise cansız olarak yere saplanmıştı. Son derece kaba olan bu numara da, seyircilerin gürültülü alkışlariyle karşılanmıştı.

Bütün sahne, büyük bir Avrupa şehrindeki panayırı andırıyor fakat bütün halkın at üzerinde olması manzaraya hususi bir renk veriyordu. Birdenbire her taraftan **at kälä** (at geliyor) diye sesler yükseldi. Herkes yarış sahasına koştu ve yolun her iki tarafında kalabalık seyirci kitlesi toplandı. Seyircilerin az bir kısmı, bana söylediklerine göre atları teşvik etmek maksadiyle, gelenlere doğru ilerledi.

Uzakta birçok şekil göründü ki, bunlar, diğerlerini geçen 25 kadar attan ibaretti. Şimdi heyecanlı bir sahne başladı. Atlar yarış yolunda hedefe takriben 1 verst kala, bunların sahipleri ve akrabaları ilerliyerek geride kalanları ıslık çalarak, taş atarak bağırarak ve kamçı sallayarak haydamaya başladılar. Bu gürültülü yığın hedefe yaklaştığı zaman artık hiçbir şey fark edilmez oldu. Bunlar, şiddetli bir gürültü altında uçarcasına ilerliyen 100 atlı bir kümeden ibaretti ve aralarında yarışa iştirak eden atları fark edemez olmuştum.

Bana kenara çekilmemi tavsiye ederek, biraz sonra, içerisine girilmesi tehlikeli olabilecek bir sahnenin vuku bulacağını söylediler; hakikaten sonradan kılavuzuma bu tavsiyesi için teşekkür ettim, çünkü şimdi öyle bir karışıklık peyda oldu ki, akın halinde koşan atlılar tarafından kolaylıkla yere yuvarlanarak çiğnenmek işten bile değildi. Bütün halk, kısmen hâdiseyi görmek, ve kısmen de yağmaya iştirak etmek maksadiyle mükâfatlara doğru koşmaya başladı. Bakmakla, önümdeki karışıklığın teferruatını seçemiyordum.

Bağırma, tepinme ve küfür sesleri işitiliyor, adamların at üzerinden yuvarlandığı ve kalabalığın ortaya konan mükâfatlara sarıldığı gözüküyordu, öyle ki, kısa zaman içerisinde bunlardan hiçbir eser kalmadı. Sonradan anlattıklarına göre, yarışı kazananlar mükâfatın ancak küçük bir kısmını elde etmiş, kalanını ise seyirciler kapışarak muzaffer bir şekilde alıp götürmüşlerdir. At yarışarında her zaman böyle olurmuş. Hiç kimse atını mükâfat için yarışa göndermezmiş, çünkü atın sahibi bunu zaten hiçbir zaman eline geçiremezmiş. Mesele, iyi bir yarış atına sahibolmak şerefini her mükâfattan üstün tutan at sahibinin izzetinefsinden ibarettir. At sahibi bütün mükâfatı eline geçirse dahi, geleneğe göre bütün kanzandığını akrabalarına ve komşu aul'larına terk etmesi icabeder, aksi halde her tarafta büyük hasislikle itham edilir.

Şimdiye kadar anlatılan bayramlardan başka, ramazan, kurban ve nevruz gibi muayyen islâmi bayramlar da vardır ki, bunlarda da türlü oyun, yarış v.b. tertibedilir. Nihayet yine aynı şekilde merasimler tertibedilen, muhtelif yerlere mahsus yerli bayram günleriyle aile bayramları da vardır. Bütün bu bayramlarda genç kızlarla genç erkeklerin oyunlarına da raslamak mümkündür. Bunlar, koro halinde veya yarış ederek şarkı söylemek, koşu, kuvvet denemesi ve at üzerinde yapılan oyunlardır. Bu son oyunlar pek gariptir: kız ve erkek çift olarak yan yana koşar; kızın biraz ilerlemesine müsaade edilir ve erkeğin onun peşinden yetişmesi lâzım gelir. Erkek bunda muvaffak olursa, onu kucaklayıp iki elini memelerine dokundurmaya hak kazanır. Kızın hakkı ise, kamçısını kullanmaktır. Bilhassa kızla delikanlı usta binici iseler ve atları iyi ise, bu oyun çok güzel bir manzara teşkil eder. Atlar ok gibi fırlar. İşte delikanlı kıza yetişiyor, fakat tam onu yakalamak için eğileceği sırada havada kırbaç şaklar, delikanlı da uyuşuk değildir, başını eğerek kırbaçtan kurtulur. Delikanlı avını yakalamaya muvaffak olursa, geri dönenler büyük bir alkışla karşılanır. Bazan becerikisiz biniciler attan yuvarlanır ve yüzündeki kanlı kamçı izi ile muvaffak olamadan geri döner, işte o zaman oyun-

cuların kadınlar tarafı sevinir. Bazan neticeyi elde etmek için hiç de beceriklilik istemezmiş. Kız delikanlıyı seviyorsa, çok defa istiyerek av gibi kendisini teslim edermiş.

Kışın gençler pek tabiî olarak yurtlarda oynar ve, meselâ kemik oyunu gibi, başka nesnelerle vakit geçirirler: delikanlılar ve kızlar bir daire halinde oturur ve en sondaki kızın eteğine küçük bir kemik parçası atılır; bunun üzerine her delikanlı kızın önünde diz çöker, ellerini yanlarına dayar ve kemiği ağzı ile kızın dizinden alıncıya kadar vücudunu öne eğer. Bu işte muvaffak olursa her taraftan alkışlanır, aksi halde kız ona kamçı ile hafifçe bir defa vurur. Bütün delikanlılar talihlerini denedikten sonra onlardan biri kemiği ağzına alır, kızlar birer birer onun önüne gelerek, daha kemiği dudakları ile kapamadan önce dişleriyle kapmaya çalışırlar. Kız bu işi beceremediği takdirde, delikanlıya ceza olarak bir öpücük vermesi icabeder.

Bütün bu oyunlar arasında koro halinde şarkılar söylendiği gibi şarkı yarışları da tertibedilir. Şarkı yarışları ve doğaçtan şiirler ya iki delikanlı, veya bir kızla bir delikanlı arasında olur ve bunlardan biri diğerini susturmaya çalışır. Büyük halk bayramlarında, bu gibi yarışlar her iki cinsten meşhur şarkıcıların iştiraki ile yapılır. Bu gibi yarışlar üzerine bir fikir verebilmek için, aşağıda bir tanesini zikretmek isterim. Bu münasebetle işaret etmeliyim ki, Kazak'ların bütün doğaçtan şiirleri gibi yarış şarkıları da dört mısralık kıtalar halinde söylenir, o suretle ki, şarkıcı birçok kafiyeli beyitleri hazır bulundurur ve ancak kıtanın esas mevzuunu içine alan son beyiti uydurmak zorunda kalır. Son mısra yukardaki kafiyeye uymalıdır.

Mönök ile Opan—Kız

Mönök adında bir delikanlı, hayvan çalmak maksadiyle Nayman'lara gelir, fakat düşmanlarının eline düşer; o zaman tertiplenmiş olan ziyafette, Opan-Kız hazır bulunan-

ları şarkı söylemiye çağırdığı zaman, zencire vurulmuş olan Mönök yerinden kalkarak yarışa iştirak eder.[1]

Kız: Şapkamın ucu sağa sola sallanır,
Kara saçlarımın dibi yumuşaktır,
Sakin yaşıyan halkımı rahatsız eden,
Okuyacağım ağalar, yayan gelen nerdedir?

Erkek: Şapkanın ucu sağa sola sallanıyor,
Arayan çok zaman faydasını buluyor,
Uzak yerden geldim arayıp yayan,
Okuyacağım kız Opan nerde duruyor?

Yerle göğü geçerek gelsen de yiğit,
Yerle göğü aşarak gelsen de yiğit,
Köylü atı gibi şimdi bukağın var,
Adını soruyorum, nerelisin yiğit?

Erkek: Halkımı sorarsan Baganalı,
Mallar ile atımız gök alalı,
Aman Col'lu Naur-Kul toplayıp gelse,
At kıçına atmam mı ben, sen bala'yı?

Kız: Gitmek nerde, basmak için gelmek nerde.
Halkımı kendi eline almak nerde,
Aramızda daha yayan yürüyorsun,
At sırtına Opan'ı atmak nerde?

Erkek: Sözler dizip Opan'ım, şarkı söylersin,
Emir gelse tanrıdan, sen de ölürsün,
Aman Col Naur halkını toplayıp gelsem,
Bir avuç Nayman'lar, yere inersin.

Kız: Şarkı söyle usulünce bildiğini,
Niçin öyle översin sen çok kendini,
Bizim elde yalan ayak yürüyorsun,
Niçin pek çok översin sen hep kendini?

---

[1] Hepsi 37 kıtadan ibaret olan bu şarkı, burada Radloff'a göre kısaltılarak alınmış ve çevrilirken aslı göz önünde tutulmuştur, krş. *Proben*... III, s. 38-43. (Çeviren).

Erkek: Bildiğim şarkıyı bütün ağız söylerim,
Söz mânasını bilmezsem niçin söylerim,
Baş kadının çocuğu olarak büyüdüm,
Kendimi övmezsem, daha neyi överim?

Kız: Söyler idin yayanım, keyfin varsa,
Kafa tasın içinde beynin varsa,
Bu şarkıdan ikimiz de kaçınmayız,
Şimdi anlat halkını, yiğit varsa.

Erkek: Bir şarkım vardır elbette gönlümde,
Kim yaşıyor ki imanlı bak şu günde,
Ovada Rus, yaylada Kazak oturur,
Tanrım ben de efendiyim öz evimde.

Kız: Söyler idin yayanım, keyfin varsa,
Girip çıkmak için büyük evin varsa,
Bu şarkıdan ikimiz de kaçınmayız,
Şimdi anlat sen halkını, beyler varsa.

Erkek: Kız Opan, ovada köy, yaylada köy var,
Yalnız gezen yaya için bir tanrı var,
On üçü ve on dördü arasında,
Bizim elde Şorman adlı bahadır var.

Kız: Şarkı söyler yayanım, sarsılmazsın,
Kürk giyinmiş halkım ile gelir misin,
Suçlularla kötüleri tutmayız biz,
Sen geveze şu çocuğu över misin?

Erkek: Şong beyim artık sözünü kesti,
Şorman onun yerine geçti,
Silâh alıp cesaretle bindi ata,
Boşang ile, Maykı ile savaş açtı.

Kız cevap bulamaz, bunun üzerine delikanlı hücuma geçerek şöyle devam eder:

Erkek: Tüccarın sattıkları renkli kumaş,
Yayan için değnek olur bir arkadaş,
Şimdi bana bir kâsecik kımız versen,
Söyleyene olur sevap ey arkadaş.

Kız: Biz yayayız, sen söyledin at gibisin,
Kederliydin, çok okudun neşelisin,
Yayan gidip susayarak şarkı söyle,
İçinde kımız dolmuş zannedersin.

Erkek: Büyük yudum kımız içip işte kandım,
Opan ile şimdi buralarda kaldım,
Evimdeki âdetleri hatırladım,
Opan'ın ak göğsüne ben dadandım.

Kız: Elimde bir kamçı var sekiz örme,
Al gözünü, değmesin benden görme,
İki ayaklı kişiye takılma da,
Bundan sonra atın kılını da görme.

Erkek: Çok yürüdüm, bana yürü dediler de,
Çok gezenin dileği bir olur hem de,
Kız Opan hırsız gözsüz, mal dilsizdir,
Sen zavallı malını aldın bilmedin de.

Kız: Halkımız Esil yolundan geçebilir mi,
Bir hırsız yeminini tutabilir mi?
Kulağına üflediğim hayvanlarım,
Hırsız ellerinde kaybolur mu?

Erkek: Söylediğim bu sözler çın değil mi?
Yanındaki güzel yiğit ben değil mi?
Atlarını öğleyin otlatayım,
Baş kadının balası ben değil mi?

Kız: Bizim halkın yaylası kara yerdir,
Bizden şarkı söyliyecek nerededir?
Şarkını söyleyiver Mönök usta,
Ağabeyim yaralı sedirdedir.

Erkek: Başı ile geçide onu soktum,
Nayman'ları gündüz koyun gibi yaktım,
Şimdi ölsem de derdim yok tanrı için,
Kardeşinin kara kanını akıttım.

O zaman kız cevap vermez ve ağlamağa başlar. Opan'ın yerini almak üzere, çok iyi bir şarkıcı olmakla beraber bir çocuk doğurmuş bulunan başka bir kız ayağa kalkar:

Kız: Hırsız kulun ayağına zencir kondu,
Bu zencirden kendisine fayda buldu,
Zavallıyı deveye bindirdiler,
Bu yetimi Opan da nerden buldu?

Erkek: Hırsız kulun ayağına zencir kondu,
Bu zencirden kendisine fayda buldu,
Kurtulursam elime kavuşurum,
Tanrı senden korusun, balan oldu!

Kız bunu duyunca derhal kaçar.

Kazak'ların, büyükçe halk kitlelerinin toplandığı umumi bayram günlerinde şarkıcılar (akın) ortaya çıkarak, irticalen söyledikleri medhiye, yarış şarkısı, nutuk veya tarihi şarkılariyle halkı heyecena getirirler. Bu gibi akın'lar pek çoktur, her tarafta sevinçle karşılanır ve konuklanırlar. Kazak'lar zaten söze çok ustadır, anlatmayı ve söz oyunları yapmayı çok severler. Onların konuşması her zaman şakalı ve iğnelidir. Bundan dolayı onlarda oldukça zengin bir halk edebiyatının teşekkül ettiğine şaşmamalıdır.

Kazak'lar, halk edebiyatı malzemesini iki bölüme ayırırlar, bunlardan biri halk sözü veya kara-söz, diğeri de kitap sözü (kitap-söz)dür. Birinci bölüm, yazılmayıp ancak gelenek halinde yaşayan mahsulleri içine alır. Bunların çoğu, ancak okuyup yazma bilmiyenler tarafından bellenir, çünkü kitapla uğraşan molla bu gibi eserleri uğursuz sayar ve aşağı görür. Kitap sözü adı, şarkıcıların bunları ezbere değil de, yazılı kitaplardan okudukları için verilmiştir. Bu kitapları yazanlar, islâmi hikâye, efsane ve iman eserlerini Kazak halk düşüncesine uyduran mollalardır.

Böylece, halk sözü Kazak halkı ruhunun öz malı ve ifadesi olup her tarafta umumi ve makbul olduğu halde, kitap

sözü, İslâmiyetin mümessilleri, dinin, Kazak'lar arasında kök salmış ağaçlarıdır; bunların vazifesi İslâmiyeti yavaş yavaş yaymak ve halk ruhunu tedricen uzaklaştırmaktır. Bunlar, hakikaten yavaş yavaş sürünen zehir gibidir ve gittikçe büyüyen bir nüfuza sahiptirler. Halkın, henüz nisbeten küçük olan okuyup yazma bilen kısmı, bu şarkılar dolayısiyle artık halk ruhundan uzaklaşmış ve İslâmiyete ybancı olan unsurları da bunların yardımiyle kendisine çekmiye çalışmaktadır. Boz-Cigit, Hämra, Säypül-Mälik, Kik, Şar-Yar gibi irili ufaklı hikâyeler halk ruhuna o kadar iyi uydurulmuş ve dini esasları hikâyenin konusu ile o kadar iyi birleştirmiştir ki, bu yüzden bilhassa kuzey bozkırında çok yayılmış, ve daha şimdiden, okuyup yazma bilmiyen şarkıcılar tarafından bile halis Kazak muhsülü gibi terennüm edilmeye başlanmıştır. Halkın esas kitlesi, bilhassa bu hikâyelerle İslâmiyetin akidelerine yaklaştırılmaktadır. "Torgay", "Zar-Zaman", "Ahır-Zaman" ve "Kesik-Baş", halk arasında akidenin esasları sayılan eserlerdir. Bunun üzerine bir fikir vermek maksadiyle, "Torgay" manzumesini özet halinde ve bazı karakteristik yerlerini de manzum olarak zikredeceğim.

"Boz Torgay".[1]

Hazreti Ali zamanında fakir bir adam varmış. Allah onu, hergün olta ile ava gittiği zaman küçük bir balık vermekle beslermiş. Bir müddet karısı ile böylece yaşamış; bir gün olta ile tekrar balık avına gitmiş, hiçbir şey yakalıyamamış ve aç kaldığı için, yemek istemek maksadiyle bir dinsize başvurmuş. Fakat kötü imansız ona yiyeceği boşuna vermemiş, hergün bir ruble talebetmiş; fakir adam her gün olta attığı halde hiçbir şey yakalıyamamış ve böylece borcu bin rubleye çıkmış. Nihayet adam, böyle bir zaruret karşısında Muhammed peygambere gitmeye karar vermiş. Fakir adam Muhammed'i selâmlıyarak, kâfirle birlikte onun huzuruna çıkmış. Muhammed, bu fakiri şu sözlerle karşılamış:

[1] Başlık tarafımdan konmuştur. Aslı manzum olan hikâye, Radloff'un şu eserinde bulunur: *Proben...* III, 1870, s. 693 - 713. (Çeviren).

Ve aleyküm esselâm ey misafir,
Nasıl böyle senin yanındaki kâfir?
İki gözün ağlıyor, ey misafir,
Hangi tarafa götürür seni kâfir?

Fakir: Sığınırsan bir Allaha önce sığın,
İş geçtikten sonra olur bu iş çetin,
Var idi bu kâfirin bin akçesi,
Ödemeye bulamadım bir tek ekin.

Yaratan hepimizi bir tanrıdır,
Yarattığı parlak güneş ile aydır.
Kendinden vereceğin bir şeyin yok,
Ödemeye gittiğin yer neresidir?

Fakir: Yaratan hepimizi bir tanrıdır,
Yarattığı parlak güneş ile aydır,
Onsekiz bin alemin hanısınız,
Acab benim için faydanız var mıdır?

Kendisine mal toplamaz o peygamber,
Malı olan sahabelerin gönlü dar,
Etrafına sahabeler oturmuşlar,
Bakıyor, peygamber de yere bakar.

Şimdi artık Ali de hiddetlendi,
Onun gönlü Şalkar gölü gibi idi,
Babam yere baktı diye Hazret Ali,
Aman verin bunu öderim ben dedi.

Aman ver ben öderim dedi kalktı,
Kızğınlığı Ali'yi tamam yaktı,
Vücudunu her taraftan saran kıllar,
Hiddetinden birer diken gibi kalktı.

Muhammed ona izin verir. Ali, Hüseyin ve Hasan adlı oğullarını rehin olarak kâfirde bıraktıktan sonra para bulmak için yola çıkar. Bozkırda bir mezara raslayarak onun yanında namaz kılar. Mezarın üzerine konmuş olan çok güzel bir turgay kuşunu, oğulları Hasan ve Hüseyin için oyuncak olarak yakalamak ister. Fakat Ali ellerini uzatarak ayaklarından yakalayınca kuş havalanır ve yumruk büyüklüğünde-

ki ufacık hayvan, iriyarı kahramanı kolaylıkla havada alıp götürür. Kuş onu havada taşır ve bir dağ üzerinden geçerek, uzaklarda bulunan ve tanımadığı bir halkın memleketine götürür. Orada karanlık bir eve girer ve ihtiyar bir kadına raslar. Kadın ona, burasının kâfirler memleketi olduğunu ve şu anda bütün erkeklerin ziyafete gittiklerini haber verir. Ali heyecanlanır ve önce kadını İslâmiyete davet eder, fakat öteki reddedince kızar ve kadını asar. Sonra da ziyafet yerine gider. Ali, kâfirlerin gözlerini büyüliyerek hiç farkettirmeden aralarına karışır. Kâfirlerin mollası minareye çıkarak şu sözlerle onların duasını okumaya başlar:

Küfür etti oruca, namaz ile imana,
Küfür etti sonra da kitap ile Kuran'a,
Yüz yirmi dört peygamberi fena yaptı,
Bırakmadı küfretmeden evliyaya.

Molla konuşmaya devam etmek istediği halde söz bulamaz, çünkü Ali'nin varlığı çok kuvvetlidir. Kâfirler mollayı sıkıştırınca, nihayet dile gelerek şunları söyler:

Kıyametin ağır yolu dardır bunu biliyorum,
Peygamberde dört halife vardır diye biliyorum,
Aklımda günlük sözden hiçbir şey yok,
Aramızda peygamberden bir adam var biliyorum.

Adamlar peygamberi arar, fakat gözleri büyülenmiş olduğu için bulamazlar, bunun üzerine, bize ihanet etti diye mollayı öldürmeye kalkışırlar. Ali hiddete gelir, damarında **Bismillah**'ın kuvveti kaynamaya başlar, kalkar ve kendisini kâfirlere gösterir. Adamlar onun etrafını çevirerek öldürmek istedikleri zaman, molla işe karışır: din üzerine munazaraya girişirsem, ben onu kendim de alaycı sözlerle boğarım, der. Sonra Aliye döner ve ondan on şey soracağını söyler. Ali kabul eder, fakat: benim de soracağım üç soru vardır, der.

Molla: Düşünmeden çabuk söyle, yoksa seni öldürürüm, iki değil de bir olan şey nedir?

Ali: Ey ahmak, niçin iki olsun, bizi yaratan Tanrı ancak birdir.

Molla: Cevabını çabuk bul, yoksa kafanı keserim, üç değil de iki olan şey nedir?

Ali: Ey kâfir, niçin üç olsun, Tanrının yarattığı ancak iki tanedir: biri güneş, biri aydır.

Molla: Düşünmeden çabuk davran, yoksa seni öldürürüm, dört değil de üç olan şey nedir?

Ali: Ey kâfir, niçin dört olsun, yatsı namazından sonra oturajıp gelir.

Sualler aynı şekilde devam eder ve Ali daha şu cevapları verir: Ey kâfir, niçin beş olsun, halifeler dört tanedir: ikisi Ömer ile Osman, biri halk tarafından kurtarılan Ali, biri de doğruluğu ile meşhur Ebu Bekir'dir.

Sonra Ali taharet ile beş vakit namazı, kelimei şehadeti, yedi cehennemi, günahkârların yerlerini, sekiz cenneti, sevap kazananların bulacağı yeri, İbrahim peygamberin dokuz oğlunu anlatır, kadınların çocuklarını taşıdıkları on ayları bahseder.

Molla, Ali'nin bütün soruları doğru olarak cevaplandırdığını kabul eder, fakat kendisi onun suallerine cevap vermekten çekinir. Halk tarafından sıkıştırılan molla nihayet kabul eder, fakat: benim cevabımı bütün halk tekrar etsin, der. Halk muvafık bulunca Ali sorar: Allah, cennetin kapısı üzerinde ne yaratmıştır?

Molla şu cevabı verir: "Ötede kıl gibi ince sırat köprüsü vardır, uzunluğu bir yıllık yoldan da fazladır; ben cennet kapısının önünde durarak şu sözleri okudum: Bismilla o Rahman, ir Rahim" (Esirgeyen ve yarlığayan Tanrı'nın adı ile).

Sonra Ali, cennetteki şeref mevkiinin üzerinde ne yazılı olduğunu sorar ve şu cevabı alır: Lâ ilâhe illâllah (Tanrıdan başka Tanrı yoktur). Sonra, cennetin istirahat yeri üzerinde yazılı olan şeyi sorar, molla tekrar: Lâ ilâhe illâllah, der.

Bu sözleri söyliyen molla müslüman olmuş ve aynı sözleri tekrar eden halk da islâmiyeti kabul etmiş sayılıyordu. Şimdi hepsi de yeni dinle neşelenir ve ona ne ile hizmet edebileceklerini sorarlar. Ali onlardan altın ve gümüş ister

ve yeni müslümanlar bir dağ kadar madeni para yığdıktan sonra, bunları alarak torgay'ın yardımiyle Medine'ye döner, altın ve gümüşle fakirin borcunu öder.

Hepsi de üstün bir lirik renk taşıyan manzum halk sözleri şunları içine alır: eski sözler (ülgölü söz)[1], takdis sözleri (bata söz)[1], düğün şarkıları (uzatkan kızdıng ölöngü)[1], ağıt (coktagan cır)[1], yarış şarkıları (kaim ölöng)[1], küçük şarkılar ve irticalen söylenen sözler (kara ölöng)[1], manzum hikâye, masal ve kahramanlık destanları. Kazak halk edebiyatının bu gibi mahsulleri üzerine verdiğim birçok misaller, mezkûr şekiller hakkında fikir vermek için kâfi gelir.

Kazak nazmını kalıba sokan ritmik kanunlara gelince, burada Fars şiirinin büyük tesirini görmek mümkündür. Asıl Türk vezin ölçüleri kaybolmuş ve karakteristik kafiyenin yerini mısra sonu kafiyeleri almıştır. Bütün beyitler için temel olarak iki şekil almak mümkündür ki, Kazak'lar buna **Ölöng** ve **Cır** derler.

1. Ö l ö n g, dört mısralı bir kıtadır ve birinci, ikinci ve dördüncü mısralarının sonu biribiriyle kafiyeli olur. Her beyit üç ayaktan kurulur. Ayakların ilk ve son heceleri kuvvetlidir. İki ayağın arası her zaman iki sözün arasına raslamalıdır. Kafiye umumiyetle son üç heceyi içine alırsa da, çok defa vokal benzemesinden ibaret kalır. Ölöng'ün basit şeması aşağıdadır:

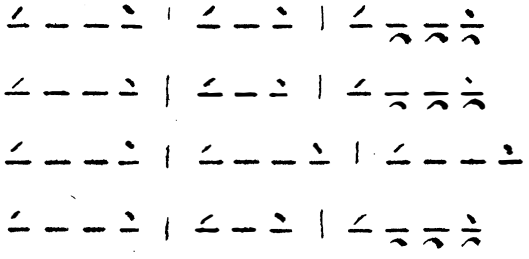

[1] ( ) içerisindeki Kazakça adlar tarafımdan eklenmiştir. (Çeviren).

Mısra ayakları bazan kısaltılabilir, meselâ, aşağıda ilk ayak üç hecelidir:

satkanı säüdägärding boyaktagı

İki heceli orta ayak:

karkaramning üşü aydas ayda

Bazan birinci ayak da iki hecelidir, fakat bu takdirde hecelerden biri uzun olur ve iki hece yerini tutar:

rümdu surasang Baganalı

Bazı beyitler intizamsız olur, meselâ:

e cigittär mayda mayda

Mısraın, dördüncü bir ayak eklenmek suretiyle uzatılması enderdir:

karkarangdı basınga koygusain küyük kılıp

Ölöng, bilhassa şarkı ve irticalen söylenen eserlerde kullanılır. Büyük destanların ölöng şeklinde tertiplenmesi enderdir. Ölöng, kitap sözlerinde baş yeri işgal eder.

2. Cır, Minusinsk Tatar'larının kahramanlık destanlarında olduğu gibi, kaidelere bağlanmak bakımından ölöng'e nazaran daha serbesttir. Bu şekil, çoğu zaman hiçbir kaideye tâbi olmayan iki ilâ dört heceden müteşekkil, üç (bazan da iki) ayaktan ibaret olur. Kafiyeler umumiyetle kullanılırsa da, tamamiyle şairin arzusuna göre taksim

edilir. Bir bütün haline gelmiş eserlerde, mısraların birçoğu arka arkaya kafiyeli olur; işte bir misal:[1]

Kara bir taudung cılgası,
Kalkına baglan kulcası,
Sündüktüng agası,
Altınnan sargan sırgası,
Alaştan tuspan söz kelsä
Aldında celär corgası,
Kara bir taudung ülgüsü,
Atı Altaydıng serkäsi,
Corlıgı calgan bolmagan,
Kan karanıng erkäsi.

Kara bir dağın deresi,
Halkının en iyisi,
Sündük'ün ağası,

Altından dökme küpesi,
Yabancı halktan söz gelse,
Önlerinde kılavuzdu;

Kara bir dağın tasviri,
Altay'ın öncü tekesi,
Hükmü yalan olmadı,
Han ve halkın sevgilisi.

---

[1] Bu satırlar, 180 mısralık 4. ağıttan alınmıştır, aslı için bk. : *Proben*... III, s. 24-29. (Çeviren).

Cır'larda, dik kafiye[1], çapraz kafiye[2] ve mısra kafiyesi gibi asıl Türk ritm sisteminin izlerine de raslamak mümkündür; bunlar, bilhassa eski sözlerde bulunur; misal olarak aldığım aşağıdaki satırlarda a dik kafiyeyi, satır sonu kafiyesini, mısra kafiyesini gösterir.

Ülköngö kirsäng kaldı da[3],

As kuyundu tegäşkä,

Ülkön bīlär kalganda,

Kuldar kirdi kengäskä,

Kengäskändä ne desti?

Tırnaday moynun tengästi,

Tengäskändä ne desti?

Birinä biri sert kıldı,

Üygö kedäy kelgändä,

Bir ayak as bermäskä.

---

[1] Biribirini takibeden mısralarda, aynı sesle başlamak suretiyle kafiyeli olan heceler, Almancası: die Alliteration. (Çev.).

[2] Radloff burada "akrostichische Verse" tâbirini kullanıyor. "Das Akrostichon" (yunanca "mısra başı"), esasında ilk harf, hece veya sözleri bir araya getirildiği zaman muayyen bir söz, ad veya tâbir meydana çıkan nazım oyunudur; fakat yukardaki misalde böyle bir şey gözükmüyor. (Çeviren).

[3] Aslı diğer bir transkripsiyonla Proben... III de de vardır, s. 1. (Çeviren).

Büyüğün huzuruna çıktın da
Yemek kondu tabağa,
Büyükler dağılınca,
Kullar başladı söze,
Konuşurken ne dedi?
Turna gibi boynun büktü,
Konuşurken ne dedi?
Birine biri söz verdi,
Eve fakir gelince,
Bir kap aş vermemeye.

Bu iki şekilden başka, nisbeten az kullanılan diğer kıtalar da vardır. Bunların çoğu, muntazam kafiye ve nakaratı ihtiva eden ve cır esasına göre kurulmuş olan beyitlerden müteşekkil kıtalardır.

Kazak'lar, şarkı, masal ve destanları bir nağmeye uydurarak okurlar. Ben, ölöng için kullanılan 14-15 muhtelif makam işittim. Okuyucu, ölöng'e her zaman Rus balalayka'sına benzeyen iki telli bir çalgı ile refakat eder. Diğer musiki aletlerinden kobız (iki telli bir nevi keman olup, aynen Minusinsk Tatar'larının kobıs'ına benzer; bunu ancak baksa'ların elinde gördüm); ney (sıbızgı) ve nihayet bir nevi demir alet[1] bulunur.

Kazak'lar, bütün varlıklariyle Altay'ıların tam mânasiyle zıddıdırlar. Ötekiler umumiyetle sakin ve ağır başlı olduğu halde, Kazak'lar her zaman hareketli ve değişken-

[1] Radloff *das Brummeisen* diyor, lat. trombula, veya crembulum; Asya menşeli bir müzik aleti, bir ucu maden parçasına raptedilmiş ve diğer ucu kalkık bir çelik levhadan ibarettir. Çalınırken ağza alınır ve levhanın kalkık ucu parmakla hareket ettirilirken yanak, dil ve dudakların hareketiyle istenilen ton verilir. (Çeviren).

dirler. Her Kazak yurt'unda kesilmeyen bir faaliyet hüküm sürer. Ne erkek ve ne de kadınlar uzun müddet bir yerde oturamazlar; erkek, kadın, çocuk, hepsi de durmadan konuşur, her tarafta şakalaşır, gülüşür ve biribirlerine takılırlar. Çok defa, hiç beklenmedik yüksek sesle çekişir ve bağırıp çağırırlar, bir yabancı sık sık kavga sahnelerine de şahit olabilir.

Seyyah bir yurta vâsıl olur olmaz, kısa bir zaman içerisinde ev erkek, kadın ve çocuklarla dolar. Önce onlar, tanımadıkları misafiri tetkik eder, fakat biraz sonra öyle sokulurlar ki, zavallı yolcu, hiddetlenerek onların büyük bir kısmını kapı dışarı eder. Fakat bu durum uzun sürmez, ev tekrar dolar, bir kısmını yine kovmak icabeder. Kazak'ların, bilhassa yemek esnasındaki arsızlıkları insanı rahatsız eder. Yemekler taşınmaya başlayınca her zaman misafirler peyda olur, hırslı gözleriyle tabaklara bakar ve iyi bir lokmayı kapmaya çalışırlar. Bozkırda yaptığım birçok seyahat esnasında yanımda bulunmuş olan Sapı adlı Kazak hizmetçim, yemeğin bir kısmını her zaman hazır bulunanlara verirdi, fikrince bu suretle hasislik damgasından kurtulmuş oluyor, ve bilhassa parasız kımız elde ediyordu. Fakat o, misafirlere her zaman bizim yemediğimiz kıkırdak, deri ve yağ gibi parçaları sunmasını biliyordu. Aynı zamanda, beş-barmak olarak sunduğu parçalara yağ katarak bunların değerini de yükseltiyordu. Seyyah, onların bilmediği veya ender yemeklerden yemekte ise, ziyaretçiler daima bir parça istiyeceklerdir. Onlar bilhassa şekerle gevreği severler. Bir miktar şeker ele geçirebilmek için, umumiyetle bunun göz hastalığı için iyi geldiğini söyler, sonra evinde çocuk veya karısının gözünden ağır surette muztarip olduğunu anlatır ve bu yüzden bir parça şeker rica eder. Biraz şeker verirseniz, bunu güzelce mendilinin bir ucuna sarıp bağlar. Fakat çok geçmeden tekrar çözer ve huzurunuzda yemeğe başlar. Parça ne kadar küçük olursa olsun, tatlı maldan komşulara da kalsın diye, onu ufak ufak kısımlara ayırır. Bilhassa o esnada kocaları aul'da bulunmıyan genç ve evli kadınlar insanı rahatsız eder, tatlı şeyler istiyerek insanı bıktırırlar. Kızlar her zaman çekingendir.

Fakat umumi olarak şunu söylemek icabeder ki, Kazak'ların sokulganlığı misafir üzerinde hiç de fena bir tesir bırakmaz, bunların, sakallı ve kır saçlı olmalarına rağmen, merak, pisboğazlık ve değişiklik arzusu ile hareket eden birer büyük çocuk oldukları görülür. Hakiki terbiyesizlik ve arsızlık, ender hallerdendir.

Seyyahı rahatsız eden şey, Kazak'ların bilhassa konuşkan ve dile usta olmalarıdır. Birkaç Kazak bir araya geldiği takdirde dillerini tutamazlar. Manzaranın yeniliği onların dikkatini çektiği müddetçe, nisbeten sakin dururlar; fakat yabancıya alışır alışmaz konuşmaya başlarlar ve seyyahın etrafında, onun varlığına pek aldırmayan geveze gruplar teşekkül eder. İnsan, benim sık sık yaytığım gibi, etrafında birçok Kazak hizmetkârlar bulundurursa — meselâ, Berel'de veya bozkırın güney kısmında kurgan'lar açarken 20-30 Kazak işçisi tutmuştum — gece ve gündüz durmadan konuşma ve gülüşme duyar. Berel'de bu yüzden uyuyamadığımdan, çadırımı işçilerin yurtundan yüz adım öteye kaldırtmıştım, çünkü onlar geceleyin grup grup kalarak gevezelik ederlerdi, bir kısmı gece istirahatine çekildiği zaman, diğerleri ateş etrafında tatlı konuşmaya dalar, ve onlar yatınca, konuşmayı bıraktıkları yerden devam ettirmek üzere diğerleri kalkardı. Mizah, masal, hikâye ve destanlar anlatırlar, arada da içer, şakalaşır ve alay ederlerdi.

Söze ustalık bir kadının esas vasıflarından sayıldığı gibi, kalabalıkta söz söyliyebilmek kabiliyeti de bir erkek için vazife addedilir. Bu ciheti eski sözlerde de görmek mümkündür:[1]

Yelesi, kuyruğu kaba diye,
Sürüye küçük aygır koymayın:
Kalın malı ucuz diye,
Yaman kadın almayın!
Küçük aygır var ise,

[1] Aslı için bk. : *Proben... III*, s. 2. (Çeviren).

Savaş için at doğmaz!
Yaman kadın alırsanız,
Top gibi oğlan doğmaz!
Yaman kadın alırsan,
Babasına dönemez,
Döşeğine yatamaz,
Arkadaşlar gelince,
Doğru cevap veremez,
Yüzünü kara eder!

Kazak'lar gibi geveze bir halkın söze usta olması hayretle karşılanmamalıdır. Kazak'lar, bütün komşularından iyi söz söyliyebilmek kabiliyeti ile ayrılırlar. Her Kazak'ın ağzından sözler kolaylıkla akar. Kazak'ın öz diline hâkimiyeti, yalnız irticalen uzun şiirler söyliyebilmesiyle ölçülmez, hayır, onun âdi cümle ve tâbirleri bile muayyen bir ritm gösterir ve dil malzemesini çok defa mısra şeklinde sıralar. Dillerinin tasvir kabiliyeti zengin, ifadesi keskin ve oturaklıdır, bu yüzden Kazak'lara pek doğru olarak batı Asya'nın Fransız'ları diyebiliriz. Böyle bir halkın içerisinde zengin bir halk edebiyatının teşekkül etmiş olması, hiç de şaşılacak bir şey değildir, yukardaki misaller bu hususta açık bir fakir verebilir.

Kazak'ların konuşkanlığı, pek tabii olarak aralarında gevezelik, gösteriş, yalancılık ve dedikoduculuk gibi bazı kötü adetlerin doğmasına da sebep olmuştur; Kazak'larla düşüp kalkan bir kimse, bunlara her zaman katlanmak zorunda kalır. İnsan, iyi tanımadığı bir Kazak'a hiç itimad edemez, çünkü o, söze ustalığını daha iyi ortaya koyabilmek için, en basit bir şeyi bile ballandıra ballandıra anlatır. Bir yerin durumu üzerine Kazak'lardan bilgi edinmek çok zordur, anlatacağı şey hususunda hiçbir şey bilmese dahi, hiç takılmadan cevap vermekte devam eder. Kendisini, köyünü ve kabilesini överek en iyi şekilde göstermiye çalışır, kendisine yakın olmayanlara memnuniyetle takılır ve onları kötülemeye gayret eder. Bundan dolayı, Kazak kadar güvenilmesi zor bir dilmaç ve haberci bulunamaz. Fakat bütün bu kusurlar, saf bir çocukluk ruhu ile karışmıştır, biz onların

atıp tutmasını tebessümle seyreder, kibirli ve gösterişli sözlerini iyi niyetle dinleriz. Buna bir de doğuştan sahip oldukları hilekârlık ve hattâ kurnazlık da eklendiğinden, Kazak bozkırında dolaşan bir kimse, bir dolaba düşmemek için her zaman tetikte bulunmalıdır, yanlış yola sürüklenmemek için onları daima göz altında tutmalıdır. Şimdi itiraf etmeliyim ki, böyle bir devamlı harp halinin cazip tarafları da vardır. Hile ve kurnazlıkta, Kazak'larla, ancak bizim Sibir kozak'ları boy ölçüşebilir; çok defa bunlar da seyyahlara kılavuzluk ettiğinden, insan yağmurdan kurtulayım derken doluya tutulmamaya dikkat etmelidir.

Eskiden podvoda'larla (memurların emrine bırakılan atlarla) seyahat ederken, hem kozaklarla, hem Kazak'lara göz kulak olmak icabediyordu, çünkü biri fazla at isteyip sonra de hediye karşılığında bir kısmını geri verirken, diğeri de kozak'ları yanlış sürülere sevkedip kebilenin atını tasarruf etmeye ve uzun yollardan dolaştırmaya çalışırdı. Bazan Kazak'lar kozak'lardan, ve bazan da Kozak'lar Kazak'lardan şikâyet eder, doğru hüküm vermek her zaman mümkün olmazdı. Kazakçayı çok iyi bildiğim halde, yanımdaki Kozak'ın çuvallarının, daima zorla koparılan hediyelerle dolmasına engel olamazdım. Kazak ve kozak'ların biribirini kandırması ile ilgili hikâyelerle bir kitap doldurmak mümkün olurdu. Eskiden posta istasyonlarında oturan Kozak'lar, her vesile ile Kazak aul'larından et kopararak stok yapmaya çalışır, Kazak'lar ise, posta istasyonlarından at çalmaya gayret ederdi. Aşağıda, bir kozak yüzbaşısından duyduğum gülünç bir kozak hikâyesini anlatmakla iktifa edeceğim:

"Kopal ile Ayaguz arasında bir istasyona vardıktan sonra posta odasına girdim ve tam rahatça yerleşeceğim sırada, küfür ve bağırma sesleri duyarak tekrar dışarıya çıkmak zorunda kaldım. At üzerinde olan dört Kazak, Kozak'lara, çalınmış bir ineğin izini gösteriyorlardı. Onlar bu izi takibederek gelmişler ve tam posta istasyonu avlusunun ortasında sona erdiğini görmüşlerdi. Kazak'lar beni görür görmez müracaatta bulunarak, genç öküzlerini çalan Kozak'lara karşı himaye talep ettiler. İz dosdoğru avluya girdiğine göre, hayvanın da burada bulunması icabederdi. Kozak'lar hayvanı

görmediklerini iddia ettiler; fakat iz açık bir şekilde meydanda olduğundan, istasyondaki bütün binaları araştırmalarına müsaade ettim; fakat her şey boşuna idi. İz, avlunun ortasında nihayet buluyor, fakat hayvan istasyonda bulunmadığı gibi buradan hiçbir iz de çıkmıyordu; izler çok taze olup, hırsızlığın ancak bir saat önce vukubulduğunu göstermekte ise de, birkaç verst mesafede civarda da hiçbir şey gözükmüyordu.

"Böylece Kazak'lar hiçbir netice alamadan uzaklaştılar. Ben istasyonda geceledim. Ertesi sabah uryadnik yanıma gelerek, taze et isteyip istemediğimi sordu. Bu sözler öküz hırsızlığının bir itirafı olduğuna göre, güldüm ve Kazak'ları nasıl kandırdığını dosdoğru anlatmasını rica ettim. Uryadnik önce çekingen davrandı ise de, sonra, hayvanı, beni getiren kapalı arabaya avlunun ortasında bindirdiklerini ve tam Kazak'lar gelirken arabcının yavaş yavaş istasyondan uzaklaştığını söyledi. Kazak'lar araba yoluna dikkat etmediklerinden, hayvan kolayca komşu istasyona götürülerek kesilmiş ve etin yarısı bu sabah buraya getirilmiş oluyordu. Ben çok güldüm, fakat yabancıların malına dokunmanın haksızlık olacağını da söyledim. Kozak sükûnetle: "Efendim, bu köpekler daha geçen hafta istasyondan üç at çalmışlardı, bu bizim için onların öküzünden daha büyük bir kayıptır; bu bir hırsızlık değildir, biz onlarla daimi bir harp halindeyiz, dedi".

Kozak çok haklı idi, bu bir nevi savaş hali olup, gerek Kazak'ların kendi aralarında ve gerek onlarla komşuları arasında mülkiyete tezavüze sebebiyet veriyordu; fakat bu gibi tecavüzler yüzünden Kazak'ları hırsız saymak tamamiyle hata olurdu. Ben Kazak'lar arasında kendim de uzun müddet kaldım, fakat şahsi malıma en ufak bir tecavüzde bulunulduğunu görmedim. Kazak'lar, komşuları arasında haksız olarak kötü şöhret kazanmışlardır, bunlar ancak halkın hususi sosyal durumu neticesinde meydana gelmiştir.

Kazak'ların, daha aşağı medeni seviyede bulunan tabiat çocukları gibi, bazı kusurlara sahip oldukları doğrudur. Aşağıda zikredeceğim kusurlar, Kazak'lar arasında, bu bakımdan onlara nazaran daha aşağı bir seviyede bulunan Al-

taylı'lara göre daha az gelişmiş olmakla beraber, yerleşik komşuları ile karşılaştırıldıkta, onlar da tembel, pis, düşüncesiz ve batıl itikatlıdırlar. Fakat onları Altay'lılara nazaran çok daha yüksek tutan şey, bugün bile bütün Kazak kabilelerinde mevcut olan milli şuur ve muayyen bir savaşçı ve hattâ diyebilirim ki, cengâverlik ruhudur.

Kabilelerin ahlaki yaşayışına gelince, bu bakımdan durum pek iyi olmasa gerek. Gelinle güveyin, daha eve götürülmeden gizlice münasebette bulunmalarına müsaade olunması adeti, kızın nişanlılık çağının son günlerinde hiç ceza görmeden muhtelif sevişme maceralarına atılmasına imkân vermektedir. Önce onun çok dikkatli olması icabeder, çünkü ihanete uğrayan güvey, gelinle birlikte kaldığı çadırı yıkmaya, onu açıkça tahkir etmeye ve kalımı da geri istemeye hak kazanır. Fakat Kazak'ların evlendikten sonra da bu işte pek titiz olmadıkları, gerek erkek ve gerek kadının başkalariyle gizlice sevişmekten vazgeçmedikleri söyleniyor. Erkekle kadın, biribirine karşı Altay'lılar gibi çekingen değildir. Bir kocanın aynı yaştaki arkadaşlariyle genç karısı arasındaki şakalar, veya bir erkekle bir kadın arasında başkalarının önünde cereyan eden konuşmalar, bazan çok açık saçık olur ve en büyük sefahat ve şehvetperestlik izlerini taşır. Bir defa Buhtarma'da, iki Kazak tarafından icra edilen bir dans müsameresinde hazır bulundum ki, bu hadise Kazak'ların bayağı şehvetperestlikten ne kdar zevk aldıklarını açık bir şekilde ispat etmektedir. Her iki şahıs, bir nevi taklitçilik yaparak türlü sevişme sahneleri gösteriyorlardı. Önce muhtelif hayvanlar cinsi münasebet halinde açık saçık olarak ve ustalıkla taklit edildi ve sonra aynı şey insanlarda ele alındı; bunların hepsi de o derecede şehvetperestlikle icra ediliyordu ki, Avrupa'nın ayak takımı fahişeleri bile bundan daha açık hareket edemezdi. Seyirciler arasında yalnız erkekler değil, yaşlı ve genç kadınlar ve hattâ kızlar da vardı, hepsi de, iğrenç sahneyi neşe ile bağırarak seyrediyorlardı. Bir de medeniyetin tereddisinden, ve cinsi temayülü yasak etmek suretiyle şehveti önlemek gibi bir kötülük

ortaya koyan hıristiyanlığın yanlış ahlâkî neticelerinden bahsederler!

İçkiye düşkünlük Kazak'larca meçhuldür. Kazak-Kırgız'lar, sarhoşluk veren ancak bir nevi içki bilirler ki, bu da kımız'dır, bol miktarda bulunur da çok içilirse, nihayet bir nevi sarhoşluk hali verir. Bir defa, çadırıma gelen bir sarhoşu ikaz ettiğimde, benden af diledi ve: "İçmedim, güzel yemek aklımı aldı" dedi. Süt rakısını, çok az miktarda olmak üzere, ancak Kara Kırgız'lar yapar. Rus şehirlerinde yaşayan Kazak'lar bile rakı içmez ve bunun kanun ile yasak edilen bir şey olduğunu söylerler, onlar bu bakımdan, son zamanlarda çok içmeye başlayan şehirli Tatar'lara nazaran daha imanlıdır. Kazak tütün bilmez, buna karşılık bozkır erkekleri enfiyeye çok düşkündür.

Şimdi dikkatimizi Kazak'ların sosyal yaşayışına çevirirsek açık bir şekilde görürüz ki, bu cihet onların hayat şekline sıkı sıkıya bağlıdır. Kazak, tam manasiyle bir göçebedir ve bu yüzden, muayyen bir geçim genişliğine ulaşabilmek için, oldukça büyük bir sahaya muhtaçtır. Yayla ve kışlaklar, çok defa biribirinden birkaç mil uzakta bulunur ve yukarda gösterdiğim gibi, ancak kışlaklar fertlerin malı sayılır. Kazak, bu sahada kendisinin hareket edebilen mülkü (değerli hayvanları) ile dolaşır, fakat bunlar, müteharrik herhangi bir mülkten daha kolaylıkla komşunun baskınına uğrayabilir ve sahibinin gözünden uzaklaştırılması mümkündür. Çünkü bozkır serbest ve açıktır, düşman komşu büyük bir çabuklukla uzun yolları geçerek mülkü tehditedebilir. Bu durum, Kazak'ları, dağ göçebeleri ve ormanda yaşayan avcı halklar gibi münferit ailelere ayrılmaktan alıkoymaktadır. Kazak, herhangi bir baskın halinde yardım görmek ve gerektiği anda çalınan malı düşmandan geri almak için, küçük bir orduya muhtaçtır. Diğer cihetten, varlığını muhafaza arzusu ile halk da komşuların mülküne tecavüze mecbur kalmaktadır. Kazak' ın mülkünü teşkil eden hayvan, çoğalmak için muayyen miktar ota muhtaçtır, bu miktar bulunmadığı takdirde hayvanlar mahvolur ve sahibinin çalışıp çabalaması da bunu önliyemez. Demek hayvanın neşvüneması sahibinin faaliyetine bağlı de-

ğildir, bunlar mahvolduğu takdirde, sahibinin sosyal durumu da ortadan kalkar ve bunu eski haline sokmak katiyen mümkün olmaz. Fakir bir duruma düşen Kazak muhakkak ki ölüme mahkûm demektir. Meselâ, bazan bütün bir bölgenin hayvan mevcudunun ortadan kalkmasında, havanın durumu sebep olur. İlkbaharda karlar erimeye başladıktan sonra birdenbire don yapar ve ince kar bir gecede buzla örtülürse (Kazak'lar bu hadiseye "uyut" derler), hayvan otu karın altından kazıyıp çıkaramaz ve sahibi de sürü için gereken gıdayı hiçbir şekilde tedarik edemez; o zaman, soğuk biraz uzun sürdüğü takdirde bazan birkaç hafta içerisinde yüzbinlerce hayvan ölür ve bolluk içerisinde yüzen bütün bir bölge birdenbire fakirleşir, hattâ büsbütün hayvansız kalır (meselâ, 1861 yılında Karkaralı bölgesinde olduğu gibi). Burada ne kadar çalışılırsa çalışılsın halkın mülkiyeti yükseltilemez, buna duçar olan kimse, ya ellerini kavuşturarak kendisini tamamiyle kaderin cilvesine terkedecek, veya komşusunun mülküne ve hakkına tecavüz etmek suretiyle durumunu düzeltmeye çalışacaktır. Uyut başlar başlamaz, Kazak'lar kendi yerlerini bırakarak komşunun arazisine girer ve sürüleri için yem bulunacak yere varıncıya kadar ilerler. Bu iş başarılı olursa, hiç olmazsa hayvanın bir kısmı kurtulur ve hava düzelince sürülerinin kalan kısmı ile tekrar eski yerlerine dönerler. Sürüleri büsbütün ortadan kalktığı takdirde, onlar ya açlıktan ölecek, veya zengin komşuya saldırarak hayvanlarının bir kısmını zorla eline geçirecek ve bu suretle yeniden yetişecek hayvan mülkünün temelini kurmuş olacaktır. Fakat, saldırgan bir mahiyet taşıyan bu iş dahi, ancak çok sayıda şahısların müşterek hareket için birleşmeleriyle, yani, müşterek menfaat sahibi şahısların kuvvetli bir grup halinde bir araya gelmelerinden sonra mümkün ve başarılı olabilir.

Göçebeler için gerekli gruplaşma çekirdeğinin, aile içerisindeki tabii birlik hissinden doğduğunu anlamak kolaydır; biribirine en yakın akraba olan aile uzuvları, müşterek ve bölünmez mülk ile- bu durum, küçük sürülerin mevcutdiyeti için esas şarttır — menfaat bakımından sıkı surette biribirine bağlanmış ve bunlara diğer akrabalarla başka cihet-

ten menfaatı olan aileler de iltihak etmiş olur, bu suretle en küçük sosyal birlik olan "aul" meydana gelir (bu söz, ağıl kelimesinden meydana gelmiştir). Aul, yaz kış bir arada kalır ve 6-10 aileden ibaret bulunur. Aul başkanı, en büyük mülk ve en çok akraba sahibi olan ailenin yaşlısıdır. Kışın, bazı aul'lar daha büyük gruplar halinde birleşir, çünkü o zaman sürülerin bir kısmı aul civarında bulunmadığından, hayvanların bakımı için daha çok adam lâzım olur ve kötü kış mevsiminin acıları büyük gruplara daha az tesir eder. Böylece boyu meydana getirecek küçük birlikler ortaya çıkar. Bunlar kışın bir arada yaşar, fakat yazın daha geniş sahaya dağılır; o zaman bile, herhangi bir hücum anında müşterek düşmana karşı müessir bir şekilde hareket edebilmek maksadiyle bağ ve birliklerini kaybetmezler. Bu gibi boy bölümlerinde, aul'lar arasında müşterek veya münferit menfaatlar teşekkül eder ve aralarında sık sık anlaşmazlıklar olur. Bundan dolayı, artık bu dereceye geldikten sonra, anlaşmazlıkları çözecek ve ihtilâflı noktalar üzerinde hüküm verecek bir otoriteye ihtiyaç hasıl olur. Böyle bir otorite, zenginliği, manevi kuvveti, doğruluğu ve lüzumu halinde sözü işe çevirebilecek akrabalarının çokluğu ile tanınmış bir şahsiyette toplanır. Adli işlerde de hüküm veren bu gibi şahsiyetlere Kazak'lar **bī** (beg=bey) derler. Onlar, kışlaklar yüzünden çıkan kavgaları halleder, aul'lar arasındaki ihtilâfları düzenler ve mülkiyetin taksimi esnasında haksızlık yapıldığı iddiasiyle zor kullanarak kendi mallarını çoğaltmak istiyen şahıslar hakkında hüküm verirler. Göçebe halklarda başkanın seçilmesi adet olmadığından, **bī**'lerin icra kuvveti, umumiyetle bir şahsın hâkimiyeti zorla elinde bulundurmasından ibarettir, bunun, mutlaka herkes tarafından kabul edildiği haller enderdir. **Bī**'lerin hükmü, umumiyetle her iki tarafın itaat ettiği hakem mahkemesi demektir. Bununla beraber bu hususta umumi bir kaide konamaz. Öyle **bī**'ler vardır ki, halk onlara boyun eğer, bu yeri doğruluk ve zekâları ile kazanmışlardır, bazıları ise ancak ailelerinin büyüklüğü ve zenginlikleriyle **bī** olur; ve nihayet bir kısmı da boyun ancak bir parçası tarafından tanınmış olur ve birçok rakipleri de vardır. Şurası katî olarak dene-

bilir ki, boy bölümlerinin itibar ve nüfuzu, mutlaka **bī**'yin itibar ve nüfuzuna bağlıdır, nüfuzlu bir **bī** tarafından idare edilen boy bölümleri, yeni aile ve aul'ların iltihakiyle pek çabuk büyür. Öyle ki, küçük birlikler yeni bir boy teşkil edecek şekilde birleşir ve bu birleşmeyi idare ve temsil eden **bī**'yin adını alır. Küçük birlikler, eskiden beri küçük veya büyük soylar meydana getirmişlerdir. Bunlar, müşterek menşe, göç ve savaşlar dolayısiyle yüzyıllarca önce meydana gelmiş olan tarihî gruplanmalardır. Soylar da müşterek menfaat ile komşu soylara karşı korunan bir bütün teşkil eder. Soylar arasındaki anlaşmazlıklar, **bī**'lerin bir araya gelmesiyle kurulan hakem mahkemelerinde halledilir. Burada hâkim olarak, herbiri kendi soyunu temsil eden **bī**'ler hazır bulunur. **bī**'lerin otoritesi burada da duruma bağlıdır, öyleleri vardır ki, bir söz veya emirle en derin anlaşmazlıkları çözebilir, halbuki bazan birçoklarının bir araya gelmesiyle verilen müşterek karar dahi hiçbir parti tarafından yerine getirilmez. Eski zamanlarda soylardan yine yeni halk birlikleri olan kabileler teşekkül etmiş ve bunlar da büyük ordu (yüz)'ler halinde birleşmişlerdir. Gerek yüzler, ve gerek boy ve soylar, diğer yüz, boy ve soylara karşı yekvücut bir bütün teşkil ederler. Yüzler, kendi kısımlarını diğer yüzlere karşı koruduğu gibi, boy ve soylar da aynı şeyi yaparlar. Böylece bunların her üçü de, müşterek menfaatları koruyan sigorta şirketlerine benzerler.

Boy ve yüzler teşkilâtı, yukarda zikrettiğim gibi daha eskiden, yani Kazak'ların bağımsız bir göçebe devletleri varken vuku bulan büyük siyasi hareketler bu gibi kitle karışmalarını icabettirdiği zaman doğmuştur. Bugün bunlar ancak tarihî birer hâtıra taşımaktadır, çünkü, Rus'lara tâbi olan Kazak'ların büyük siyasi hareketlerde bulunması imkânı çoktan ortadan kalkmıştır. Hareketli geçen eski devirde, bazı boy reisleri ve onların aileleri, hükümdarlık salâhiyetini de ellerine geçirmişler ve o zaman sivrilen şahsiyete **kan** denmiştir. Kan'ın akrabaları, diğer Kazak'lar arasında özel bir yer almış ve halkın asîl sınıfını meydana getirmiştir. Halk onlara "ak sök", ak kemik, veya daha doğru olarak ak soy demiştir, çünkü "sök" sözü, "rū" uruğ tâbiri-

nin sinonimi olarak kullanılır. Asillerin (törö, Rus'lar bunlara sultan derler) mukabili olan âdi halk (kara kalk) için "kara sök" (kara kemik, kara soy) tâbiri de kullanılır.

Kazak kan'larının bağımsızlığı zamanında, asîllerin elinde pek tabiî olarak büyük kuvvet vardı, çünkü onlar hükümdarlığın desteği yerinde idiler. Kan rütbesinin doğuşu ve hâkimiyet devri, bizim için hiçbir belge bırakmıyan tarihten önceki devirlerde vuku bulmuştur. Böyle olmakla beraber diyebiliriz ki, bunlar, hâkimiyeti zorla ele geçirmek gibi hâdiselerin sıralanışından ibaret olup, Kazak'ların saldırıcı hareketleri her defasında buna tâbi olmuştur. Kazak hakkında açık haberlere malik olduğumuz zamanlarda, artık onların kuvveti azalmış bulunuyordu, ayrı birlikler teşkil eden ordular, asîllerin soyundan kan'ı seçiyor, fakat bunlar umumiyetle ancak ismen hükümdarlık icra ediyordu. Rus'lar ve Çin'liler, kan'ları tanımak suretiyle desteklemişler ve onların vasıtasiyle göçebe güruhlarını kendi hâkimiyetleri altında tutabileceklerini zannetmişlerdir.

Bu yüzyılın başında kan'ların nasıl seçildiği hususunda Levşin şu bilgiyi veriyor:

"Halk muayyen bir yerde toplandıktan sonra, gelecek hükümdarı seçmek için konuşmak üzere, derhal türlü gruplar teşekkül eder. Ayrı gruplarda uzun müddet bir neticeye varmak yolunda konuşulduktan sonra, umumi toplantı yapılır. Yerlere sıra ile halı ve keçeler serilir, bunun üzerine yaş ve nüfuzlarına göre sultan, bi ve ihtiyarlar sıralanır, halk da onların arkasında yer alır. Böyle bir toplantı önce her zaman sakin olur, fakat sonraları gürültülü bir hal alır. En yaşlı ve nüfuzlu kimseler toplantıyı açar, cesurlar sözleriyle tesir etmeye çalışır, halbuki nüfuzlular ağır basar. Bu esnada kavga ve bağrışmalar da olur ve müzakereler bazan iki üç gün sürer.

"Kan seçildikten sonra, en nüfuzlu sultanlar onun yanına giderek seçildiğini bildirirler, sonra da ince ve ak bir keçe üzerine oturarak havaya kaldırır ve tekrar yere indirirler. Halk yığın halinde onun yanına sokulup aynı şekilde kaldırıp indirmeye çalışır. Bu merasimden sonra kan'ın oturduğu ak keçe ve bazan elbisesinin bir kısmı ufak parçala-

ra ayrılır, ve hazır olanlardan herkes seçime iştirak hatırası olarak bu parçadan alıp evine götürmeye gayret eder.

"Yeni seçilen kan, derhal seçimden sonra bir ziyafet çeker ve bununla intihap için teşekkür etmiş olur. Toplanmış olan bütün halkın katıldığı bu ziyafet esnasında çok miktarda koyun ve at kesilir, sunulan kımız da az olmaz".

Bu şekilde kazanılan kan rütbesi, boş bir unvandan başka bir şey ifade etmiyordu, çünkü onun elinde, tebaasını kendi iradesine boyun eğdirecek hiçbir kuvvet yoktu. Kan'lık rütbesi, ancak savaş günlerinde muhtelif boy ve soylar için, kan tarafından tertiplenen seferler dolayısiyle kışlaklar elde etmek veya gainmet kazanmak (Kalmık savaşları devrinde olduğu gibi) imkânları mevcut oldukça, yahut kan'ın kudreti onları yabancı orduların hücumundan koruyacak yardımda bulunduğu müddetçe bir önem taşımıştır. Bu faydalar açık göründüğü zaman, onlar, yabancı bir emre boyun eğmek mecburiyetine katlanmış ve kan rütbesinin yükünü üzerlerine almış olurlar. Artık halk için böyle bir fayda mevcut olmadığı zaman boy, soy ve onların bölümleri münferit gruplar halinde ayrılır ve mümkün olduğu kadar biribirinden bağımsız bir halde göç etmiye ve hayvan beslemiye çalışır. Fakat dışardan gelen her tehlike, boyların muvakkat durum için en uygun bir şekilde tekrar kaynaşmasını icabettirmiştir.

Bu gibi şartlar altında, Kazak'lar gibi tam manasiyle göçebe bir halkın sağlam bir şekilde idaresi ve içtimai bakımdan teşkilâtlandırılması mümkün olamamıştır, burada, boyların kuvvet muvazenesinin daimi bir değişmesine şahit olmaktayız ki, hakiki bir göçebe halkın kendi servetini koruma ve muhafaza ihtiyacı bunu gerekli kılmakta ve hayvan taksimatının bütün halk içerisindeki tabiî muvazenesi kesin olarak böyle talebetmektedir. Fikrimce, işte bu seyyal durum, göçebe bir halkın geçim genişliği için esas şarttır. Fakat bu seyyal durum, tabir caizse, göçebelerin sosyal teşkilâtı icabı, yerleşik bir halkla karşılaştıklarında her zaman bir çarpışmayı meydana getirdiğinden, yerleşik halklar göçebelere her zaman yağmacı ve hırsız olarak bakar ve onları sevmez. Göçebe, kendisinden çalınan malın izini takibetmeğe ve ken-

di hakkını elde etmek için durumun gerekli kıldığı kuvveti toplamaya muktedir olduğu halde, yerleşik hayat süren çiftçi, onun karşısında hiçbir şey yapamadan bakakalır, çalınan mal gözünün önünden uzaklaşır, fakat takip etmek imkânını bulamaz. Çalınan hayvanın izi yabancı bir soya götürüyorsa, Kazak, kendi soyunun yardımiyle malını, hırsızın mensup olduğu soyun ilk aul'undan sürüp geri çıkarır. Böylece, hayvanını kaybeden aul'un hırsızdan bir karşılık almasiyle talep yerine getirilmiş sayılır, veya bir savaş durumu meydana gelir ve biribirine düşman soylar, aralarındaki kavga hakem mahkemesiyle yatıştırılıncıya kadar biribirine karşılıklı zarar öderler. Kaybolan şeyin bütün bu ödeme safhaları, yerleşik bir kimse için yabancıdır, o bunları anlayamaz. Bir komşunun hizmetçisi bir Kazak'a zarar verir ve bu zarar kendisinden değil de başka bir komşusundan ödettirilirse ve adam da hadiseye seyirci kalırsa, bir köylü bunu nasıl anlasın? Evet, yerleşik hayat süren bir kimse göçebelerin hukukî durumunu anlasa ve çalınan hayvanın geri alınması hadisesini muvafık bulsa dahi, her zaman zararlı çıkardı, Kazak, savaşın sonunda bütün malını geri kazanacaktır. O, bu esnada katlandığı zahmeti hesaba katmaz, bu hadiseler onun monoton hayatına ancak değişiklik getirir, evde çalışmadığı için, vakit kaybı ona zarar da vermez. Fakat köylü, gerek kendisinin ve gerek binek hayvanının çalışma zamanından kaybeder ve sonradan bunu telâfi edemez.

Bundan dolayı, bozkırların civarında yaşayan kültür halklarına mensup sınır ahalisinin şikâyeti üzerine, bunların hükümetleri Kazak'lara daima sosyal bir düşman ve sükûneti bozucu bir halk olarak bakmış ve onları kendi hakimiyetleri altına almak suretiyle sınır halkları için sulh ve sükûn teminine gayret etmiştir.

Rus'ların, Kazak'ları yavaş yavaş itaatları altına almaya nasıl muvaffak olduklarını yukarıda görmüştük; şimdi de, Rus hakimiyeti altına girdikten sonra Kazak'ların durumunda ne gibi değişikliklerin vukubulduğunu açıklamak sırası gelmiştir. Orta yüz'ün idaresini intizama sokmak maksadiyle ele alınan ilk kanun, Sibir Kazak'ları için çıkarılmış ve yavaş yavaş orta yüz'ün bütün Kazak'larına teşmil edilmiştir.

Bu kanunla, bütün Kazak ahalisini sağlam bir idare şekline bağlamak istemişlerdir.

Kazak'lar iki bölgeye ayrılmış olup, biri Omsk bölgesi (Omskaya oblast'), diğeri de Semipalatinsk bölgesi (Semipalatinskaya oblast') idi, bunların başında da Omsk veya Semipalatinsk şehrinde oturan vilâyet idaresiyle askeri bir vali vardı. Omsk vilâyeti Kokçetav, Atbasar, Akmola, Bayanul ve Karkaralı ilçelerine; Semipalatinsk vilâyeti Pavlodar, Semipalatinsk, Sergiopol, Kokbekti, Kopal ve Almatı ilçelerine ayrılıyordu. Bu ilçeler, ilçe merkezinde oturan askeri bir komutanın idaresine verilmişti. Her ilçenin Kazak'ları ayrı bir halk topluluğu teşkil ediyor, ve esas Kazak idaresine sahip bulunuyordu (önce bunlara Prikaz, sonra da ilçe idaresi denmiştir), bu idare ilçede polislik ve hakimlik salâhiyetini kullanıyordu.

Kazak'ların sonraki bölünmesinde, kanun, onların içtimai durumlarını göz önünde bulundurmamıştır. Takriben 50-70 yurt bir birlik teşkil eder ve bunlara aul denir. Her aul'un başında bir aulnıy starşina (aul ihtiyarı) bulunur ki, bunun faaliyet ve rütbesi aşağı yukarı rus köy ihtiyarının durumuna uyar. Aulnıy straşina, toplanmış olanların rey çoğunluğu ile, halk tarafından üç yıl için seçilir. Aul ihtiyarı, ancak ilçe başkanının tasdikinden sonra işe başlar. 10-12 aul'un bir araya getirilmesiyle volost teşkil edilmiş ve bunun başına bir volost ihtiyarı konmuştur; bu makam önce sultan (asil)lerin elinde olmuş ve veraset yolu ile düz bir hat halinde intikal etmiştir. Bu suretle onların asaleti ve hukuki kuvveti tanınmış oluyor ve hattâ kendilerine memurluk rütbesi de veriliyordu. Sonraları volost idaresi hakkı asillerin elinden alınarak, onların yerine, yine üç yıl için tasdik edilen pravitel (idareci)ler konmuştur. Her ilçe 15-20 volost'tan ve ilçe idaresi de bir başkan, bir starşıy sultan (ihtiyar sultan = aga törö), iki rus asilzadesi ve iki kazak asilzadesinden mürekkeptir. Yaşlı sultan, diğer sultanlar tarafından seçilerek üç yıl vazife görüyor, fakat Kazak asilzadeleri halk tarafından ancak iki yıl için seçiliyordu.

İlçe idaresinin vazifeleri şunlardan ibarettir: 1. Halkı felâketten korumak ve ona vaktinde yardımda bulunmak; 2. Halk arasında bilgi ve ilerlemeyi yaymak; 3. Bütün inti-

zamsızlıkları (savaş hâli, yağma, hırsızlık v.b.) bertaraf etmek; 4. Adli işleri kontrol etmek; 5. Nüfus sayımı yapmak; 6. Ticaret işlerini takibetmek; 7. Cinaî işlerde hakimlik salâhiyetini kullanmak. Bütün yukarda zikredilen memurlara ilçe kasasından muayyen miktar maaş tahsis edilmiştir. Bundan başka, hastane, mektep, ilçe tabipleri ve depo işleri de ilçe idaresine verilmiştir.

Bundan sonra Kazak'ların hayvan mülkü üzerinde, deve müstesna, yüzde bir hesabı ile vergi (yasak) alınmıştır. Kazak'lar, bu yasak'tan başka, aul, volost ve ilçe arasındaki posta için muayyen miktar adam vermiye ve hizmet icabı seyahat eden memurlara at temin etmiye mecburdular.

Kazak'lar arasındaki adli işlere gelince, ancak vatana ihanet, adam öldürme, yağma ve idareye itaatsizlik gibi suçlar ilçe idaresi tarafından Rus kanunlarına göre muhakeme edilmiştir. Bütün diğer davalar, sivil işlerden sayılarak bozkır mahkemelerinde bī'ler tarafından görülmüştür. (Tayin ve tasdikleri kanunda zikredilmemiş olan) bī'lerin hükmünü her Kazak vilâyet idaresinde temyiz edebilir; işin elle tutulur tarafı varsa, mesele ilçe makamına yollanır ve burada Kazak hukukuna göre halledilir.

Bundan başka, kanun ile Kazak'lara Rus tebaalarının bütün hakları da verilmiştir, onlar bozkırı terkederek pasaportla iç Rusya'ya gidebiliyor, Rus mekteplerine girmek ve diploma aldıktan sonra da Kazak muhitinden ayrılmak hakkını kazanıyordu. Fakat bozkır içerisinde ancak kendi volostlarında ve kendi aul'larına ait muayyen arazide hayvan otlatabiliyorlardı. Başka aul'a göçüp yerleşmek için, ilgili muhitin tasvibini almak gerekiyordu.

Kanun, bir cihetten memurlardan bir kısmının seçilebilmesi keyfiyetini ortaya koymuş ve diğer cihetten de sultanların nüfuzunu muhafaza etmiş olduğundan, idarede de baştan itibaren bir ikilik zuhur etmiştir, bu ikilik zamanla büyümüş ve bu yüzden hükümet değişiklik yapmak zorunda kalarak sultanların kuvvetini daraltmış ve ancak ilçe başkanına, aga-sultan'ı, sultanlar arasından seçmek selâhiyetini vermiştir.

Kanunun yürürlüğe girmesi, bozkırda hakikaten bir sükûnet yaratmış ve orta yüz Kazak'larının idaresine daha büyük bir sağlamlık ve kuvvet vermiştir ki, Taşkend'in alınmasından sonra büyük yüz'de de aynı hal vukubulmuştur. Hükümetin kuvveti her yıl artmış, halbuki Kazak'ların serbest bir şekilde göçme imkânları daha ziyade daralmıştır. Fakat yasak çok az miktarda idi, çünkü Rus hükümeti hayvanları kontrol edemiyor, Kazak'lar ise aşağı yukarı ancak hayvanının onda birini gösteriyor ve zaten zengin adamlar kendileri idare başında bulunuyorlardı. Bu yüzden, altmışıncı senelerin ortalarında Kazak'lar arasında yeni bir idare sistemi tatbik edilerek, hayvan vergisi yerine, her dumandan, yani insan oturan yurttan 3 ruble alınması kararlaştırılmıştır. Bir sayımla yurtların miktarı tesbit edilmiş ve polis vazifesini görmek üzere her on yurttan bir adam seçilmiştir. Sonra her 50 yurttan bir vekil çıkarılmıştır. Bu vekiller, her yıl ve her volost'ta toplanarak vergileri servetin nisbetine göre taksim etmeye çalışmışlardır. Memurların hepsi de seçilmiş ve sultan'ların hâkimiyeti ortadan kaldırılmıştır. Buna karşılık Kazak'lar, seyahat eden memurlara at vermek vazifesinden kurtarılmışlardır. Kazak'lar arasındaki idare işlerinin bu şekilde kökünden değiştirilmesi, pek tabiî olarak ancak Rus hâkimiyetinin yalnız bütün Kazak bozkırına yayılmakla kalmayıp, bütün komşu ülkelerde de sağlamlaştırılmasiyle mümkün olabilmiştir.

Yeni idare sisteminin tesiri üzerine hiçbir hüküm verebilecek durumda değilim, çünkü Kazak'lar arasında ancak bu kanunun neşrinden sonra bulundum ki, o zaman yenileşmenin neticelerini görmek henüz mümkün değildi. İşittiğim şikâyetler az olmadı, bunlar hem Kazak'lar, hem de memurlar tarafından geliyordu. Fakat bu çok şey ifade etmez, çünkü her yenilik düşmanlıkla karşılanır.

Fakat herhalde eski kanunun tesirlerini görebilmişimdir: bununla intizam temin edilmiş, Kazak'ların komşusunda olan yerleşik köylüler muhafaza altına alınmıştır. Bununla beraber itiraf etmek gerekir ki, intizamın yerleşmesiyle mütenasip olarak halkın zenginliğini de azalmıştır. Tamamiyle sakinleşmiş olan Semipalatinsk'e bağlı orta yüz, en

aşağı duruma düşmüştür, buna mukabil büyük yüz'e yaklaşıldıkça halkın zenginliği artar. Bu meyanda şu hakikatı da görmek mümkündür ki, eskiden ve bugün dahi Çin'e tabi bulunan Kazak yüzlerinin kısımları, Rusya'ya tabi Kazak'lara nazaran kıyas edilmiyecek derecede üstün bir hayat genişliğine sahiptirler. Aynı şeyi, Çin idaresinde bulunan Kalmık ve Moğol'lar gibi diğer göçebeler için de söyliyebiliriz. Bununla beraber adı geçen Çin göçebeleri dahi tamamiyle sakinleşmiştir. Bundan başka, Rusya'nın, bozkır idaresi bütçesini ayakta tutabilmek için her yıl muazzam para sarfetmek meburiyetinde kaldığını da zikredelim, halbuki Çin bozkır idaresi için hiçbir kuruş sarfetmedikten başka, kendi göçebelerinden mühim miktarda vergi de toplamaktadır. Çin hükümetinin göçebelere karşı olan durumunu açıklarsak, enteresan bir durumla karşılaşırız.

Çin'liler, bütün bozkır göçebelerine dış ahali (wai-gu-jin) derler ve bulundukları şekilde hayat sürmek suretiyle devlet için faydalı tebaa sayılırlar. Bundan dolayı hükümet, göçebelerin durumunu iyileştirmek, onları ziraata alıştırmak ve daha iyi teşkilâta kavuşturmak yolunda kasten hiçbir şey yapmaz. Eski idare, onları sağlam bir şekle sokmak yolunda şunları yapmıştır: bütün memurların serbest Moğol'lardan olmasına müsaade etmiş ve onlara Çin unvanları vermiş, sonra onları bir bozkır ordusu şeklinde taksim ederek bu orduyu en yüksek Çin idaresine bağlamıştır. Bütün posta yolu ve Çin memurlarının masrafı Moğol'lar tarafından ödenecek, hattâ Çin'li memurların seyahat masrafları bile doğrudan doğruya alınan tabiî vergilerle temin edilecekti. Sonra ahalinin bir kısmı posta halkı ve bir kısmı da erzak temini için çiftçi olarak yerleştirilmiş ve nihayet karakol ve garnizon hizmeti de Moğol'lara bırakılmıştır. Fakat Çin hükümeti göçebelerin iç işlerine katiyen karışmamış, bozkır ahalisinin, yerleşik Çin halkına yaklaşmasına müsaade etmediği gibi, göçebelik hayatını bırakmalarını da hoş karşılamamıştır.

Bunu en iyi bir idare şekli diye öne sürmek istemiyorum, fakat şuna kaniim ki, Çin rejimi, göçebe halka yeni fikirler telkin etmenin zararlı olduğunu ispat etmiştir, halbuki

göçebe, kendisi için en faydalı şeyin ne olduğunu bilir; Rus idaresinin humanist gayretleri, göçebeler için gerekli hürriyeti kısmak suretiyle, halka, kendi tebaasından daha çok vergi toplayan Çin'lilerin fazla vergisinden daha zararlı olmuştur. Yukarda etraflıca açıkladığım gibi, göçebelerin sosyal kuruluşu ve hukuki görüşü başkadır ve pek tabiî olarak yerleşik halkların sosyal kuruluşu ile hukuki düşüncelerinden ayrılacaktır. Bozkırdaki durumun tekâmülü pek tabiî olarak kendi başına cereyan etmelidir; dışardan gelen ve boş nazariyelere dayanan emirler, hakikî ilerlemeye ancak engel olabilir. Fakat bozkırın büyük bir kısmında, tabiî şartlara bağlı olarak, ancak göçebeler yaşıyabilir, göçebeler yerleştirilmek istendiği takdirde, bu hiç şüphesiz bir gerilemeye ve nüfusun azalmasına sebebolur.

Kazak-Kırgız'lar hakkındaki tasvirimi kapatmadan önce, onların gelenek şeklindeki hukuklarından da kısaca bahsetmek isterim. Eski Kazak hukuku, suçlunun cezalandırılmasını talebettiren cinai hallerden ancak pek azını biliyordu, bunlar adam öldürme, zina ve ırza taarruz olup, bu gibi hallerde akrabalar suçlunun ölümünü talebedebilirlerdi. Bundan başka, diğer bir adamın kabahati yüzünden vücut âzasından birini kaybeden kimse, suçluya kısas tatbikini istiyebilirdi. Fakat her dâvacının, caniye karşı sivil dâva açmaya ve cinayetin ödettirilmesini talebetmeye hakkı vardı. Para cezası iki cinstir: 1) Cinai hallerde ödenen ve **kun** adı verilen cezalar, 2) Küçük suçlar için kullanılan ve **ayıp** tesmiye edilen para cezaları.

1. **Kun**. Bu ceza hür bir adamın öldürülmesi halinde ödenir (kast, intikam, katil gibi hususi haller göz önünde bulundurulmaz) ve 100 attan (= 1000 koyun) ibaret olur.

Bir sultanın öldürülmesi halinde, onun akrabalarına yedi kişilik **kun** verilmesi lâzım gelir.

Bir kadını, kızı veya köleyi öldürenden 50 at (500 koyun) hesabı ile yarım **kun** ve bundan başka **ayıp** olarak türlü cinsten dokuz baş (bir toguz) hayvan alınır.

Bir kimse evli bir kadını zorla kaçırır veya bir kızın ırzına taarruz ederse, kadının kocası veya kızın akrabaları

yarım **kun,** yani katil esnasındaki cezayı talebetmek hakkına maliktirler.

On yaşından aşağı bir çocuğu öldürenden, üçte bir **kun** (30 at veya 200 koyun) alınır.

Bir kimse diğer bir adamın gözünü çıkarır, veya işe yaramıyacak şekilde sağ kolunu yaralarsa, yine yarım **kun** alınır. Aynı şekilde yaralanan kadın ise, **kun**'un dörtte biri kadar ceza talebedilebilir.

Bir erkek, karısını zina halinde yakalar ve derhal öldürürse, ona ceza verilmez; aynı şekilde çocuklarını öldüren ana baba ile kendi kölelerini öldüren kimseler de ceza görmezler. Buna karşılık, kocasını öldüren kadınla sahibini öldüfren hizmetçi derhal ölümle cezalandırılmışlardır.

2. **Ayıp.** Bunun en yüksek şekli üç dokuz (üş toguz), yani üç defa dokuz baş hayvan olup, bu ceza bir kolun, sol elin veya bir ayağın koparılması halinde, yahut sultana tokat atan kimseden ödettirilir.

İki dokuz (eki toguz) cezası bir adamın karısı yanında iken onun kocası tarafından görülen kimseden alınır.

Nihayet bir dokuz (bir toguz), baş parmağın kırılması veya sultanın tahkir edilmesi halinde ödettirilir.

Bir kimse, hamile bir kadını yere yuvarlar ve bunun neticesinde ölü bir çocuk doğarsa, çocuk beş aydan küçükse her ay için bir at, beş aydan büyükse her ay için bir deve ödettirilir.

Kırılan bir diş, parmak ve baş yarası için bir at alınır. İşaret veya orta parmak kıran bir kimsenin, bundan başka alenen diz çökmesi icabeder.

Hırsızlık üç dokuz (üç toguz) ile cezalandırılır. Cezanın hesabında, bir deve 3 at veya 30 koyun yerini tutar. Çaldığı atla yakalanan bir hırsız şu şekilde cezalandırılır: 1) binmiş olduğu at alınır **(kandı at,** "kanlı at"); 2) bundan başka, biri çalınan atın boynuna bağ (moynuna kosak), ve diğeri de götüne destek (kötünö tirkäü) olmak üzere daha iki at ödettirilir.

Dava, her zaman (bir veya bikaç **bī** tarafından idare edilen) bir hakem mahkemesinde görülür, iştirak eden şahısların, hakimin vereceği kararı önceden kabul etmeleri lâ-

zımdır. Hâkim, daima iki veya üç tanık ister; davacı bunları temin edemezse yemin lâzımgelir, fakat bunu suçlu değil de, onun suçunu üzerine alan ve hukukan tanınmış bir şahıs yapar. Yemin umumiyetle doldurulmuş bir tüfeğin namlusu üzerine yapılır. Suçlu için hiç kimse yemin etmezse, adam cezalandırılır. Kadın ve hizmetçiler şahit olamazlar.

Mahkûm cezayı ödiyemediği takdirde, kendi akrabaları ve aul halkı tarafından ödenebilir. Suçlu ödemeyi reddederse, zarar gören kimse yurt ihtiyarına veya soyun idarecisine baş vurur, bunun üzerine harp durumu ilân edilerek, hayvanlar suçlunun mensup olduğu boydan zorla alınır. Hâkimler iş hakkı olarak, eldeedilecek miktarın onda birini alırlar.

Kazak'ların idaresi için çıkarılan yeni kanuna, göre, hukuk işlerini düzenlemek maksadiyle hâkimlerden (bî) üstün olarak bir de ilçe hâkimleri komisyonu teşkil edilmiştir. Kazak'ların ceza kanunundan görüyoruz ki, onlar sultan ve adi halk diye ayrılmış olduklarından aynı seviyede değildirler. Yeni idare teşkilâtı sultanların hukukunu kaldırmış ve bu yüzden onların nüfuzu gittikçe azalmış olduğu halde, sultanların, yeni kanunun yürürlüğe girmesinden sora da her tarafa hâlâ muayyen bir derecede itibara sahip olduklarını gördüm. Meselâ, büyük yüz'ün eski Aga-Sultan'ı Tezek tarafından 1869 da dostlarına hitap ederek yazılan ve elime verilen mektupla dolaştığım zaman, bu yazıyı ilgilendiren bütün boylardan büyük bir teveccühle karşılandım. Sultanlar, bugün bile şapkalarında baykuş tüyü taşırlar. Halk, onlara her tarafta **taksır** (asîl bey) diye hitabeder ve bu esnada ellerini göğsünün üzerinde kavuşturur. Sultanın aul'una yaklaşan herkes, muayyen bir mesafede atından iner ve hayvanı yedekte olmak üzere yurta yaklaşır. Hiç kimse bileğinde kamçı olduğu halde sultanın yurtuna girmeye cesaret edemez, aksi halde sultan, suçlunun atının alınmasını emredebilir. Sultan zengin ve nüfuzlu ise, her Kazak adet olan bu merasime muhakkak uyar, fakat fakir ve nüfuzu azalmış sultanlara da aynı saygının gösterilip gösterilmediği hususunda şüphem vardır. Sultanların, bundan birkaç on sene önce serbest bırakılmış olan köleleri, hâlâ sultana yakın olan yerlerde göç etmiye çalışır ve bütün diğer Kazak'-

larla aynı hakka malik oldukları halde, bugün bile Tölöngüt diye adlandırılırlar. Fikrimce bu sözün izahı şöyle olmalıdır: Kölelerin çoğu, esasında Teleüt'lerden alınmış harp esirleri olup, sonradan alışkanlıkla Tölöngüt özel adı yavaş yavaş harp esiri anlamında kullanılmaya başlamış ve en nihayet "sultanın kölesi" manasını almıştır.

"Kul" ve "kung" (kadın köle) tâbirleri, bugün erkek ve kadın hizmetçi anlamında kullanılmaktadır.

2. Kara — Kırgız'lar.

Kazak-Kırgız'ların güney komşuları olan Kara-Kırgız-'lar da, onlar gibi aynı kültür seviyesinde bulunurlar. Kara-Kırgız'lar, dil, gelenek, giyim; ev kuruluşu; meslek ve yaşayış tarzı bakımından, Kazak'lardan pek az ayrılırlar. Fakat Kara-Kırgız'ların tipi, Kazak'lara nazaran muhakkak ki başkadır, bu cihet, 1862 yılında ilk olarak Karkara nehri boyunda Kara-Kırgız'lardan Bugu boyunu ziyaret ettiğim zaman bilhassa dikkatimi çekti. Kara-Kırgız'ların yüz şekli, bana Altay'lı dağ Kalmık'ları ile Teleüt'leri hatırlattı. Giyim bakımından, Kara-Kırgız'larla Kazak'lar arasında pek az fark vardır. Dikkatimi çeken yegâne fark, türlü renkten şeritlerle süslü kaftanlar, mermi, saçma kutuları ve ak keçe şapkalardır ki, bunlar halk arasında Ak-Kalpak tesmiye edilir ve Kazak'lar arasında çok ender bulunur. Bunun gibi, yurtlarının kuruluş şekli de Kazak yurtlarından pek farklı değildir, ancak bunlarda halı ve işlemeli şeritler daha az bulunur ve her yurtun yanında yere çakılı bir mızrak gözükür, halbuki Kazak'larda böyle bir şey yoktur.

Kara-Kırgız'lar da, Kazak'lar gibi aşağı yukarı aynı şeylerle meşgul olurlar. Esas meslekleri hayvancılıktır ve bu iş aynen yukarda açıklandığı gibi yapılır. Fakat şurasını zikretmek icabeder ki, Kara-Kırgız'lar, deve ve küçük baş hayvanlara nazaran daha çok at ve sığır beslerler. Daha küçük olan atlar, Moğol cinsine benzer. Kazak'ların dört çeşit hayvanından başka, Kara-Kırgız'lar bir de Tibet menşeli Gyak (bos gruniens) adlı bir hayvan besler ve buna kudas derler.

Umumi olarak denebilir ki, Kara-Kırgız'lar, büyük yüz Kazak'larına nazaran daha az hayvan beslerler. 2000 at ve 3000 koyunu olan kimseler, artık çok zengin sayılır.

Kara-Kırgız'ların göçebeliği, Kazak'lardan farklıdır. Kara-Kırgız'lar, aul'lara bölünerek değil de, bütün boylar bir arada oldukları halde yaşarlar, kışın nehir boyunda sonu gelmiyen sıralar halinde uzanan yurtlar, bazan 20 ve daha fazla verst mesafe kaplar. Onlar, yazın yurtlariyle aynı şekilde dağa yükselir ve bu esnada her boy muayyen bir dağ sahasını işgal eder. Bu şekil göçebelik, kısmen memleketin durumuna ve kısmen de halkın daha fazla savaşçı olmasına tâbidir. Kara-Kırgız'larda gördüğümüz böyle bir yurt teşkilâtı, saldırmak veya savunmak için birkaç saaat içerisinde bütün bir ordunun meydana gelmesini mümkün kılmaktadır. Bu şekil göçebelik, eskiden her halde Kazak'lar arasında da cari olmuştur, çünkü bu, serbest göçebeler arasında gördüğümüz harp hali için mümkün olan biricik şekildir. 1864 yılında Soltu'da bulunduğum zaman memurların anlattığına göre, Kara-Kırgız'lar, Rusya tarafından tamamiyle itaat altına alındıktan sonra, yurt teşkilâtlarını değiştirmeye ve Kazak'lar gibi aul'lar halinde bölünmeye başlamışlardır.

Avcılık, Kazak'larda olduğu gibi ancak eğlence olarak yapılır. Avcılığı meslek edinmiş olanlar azdır, bunlar da ancak ilkbaharda avlanırlar, çünkü bu mevsimde, Çinliler tarafından yüksek fiyatla satın alınan boynuzu taze kan dolu maralları yakalamak mümkün olur. Kuşlarla yapılan avcılık da aynen Kazak'lar arasında olduğu gibi revaçtadır.

Kara-Kırgız'lar, Kazak'lara nazaran daha çok ziraatle meşgul olurlar, toprağı daha dikkatle işler ve 10-15 nispetinde ekin elde ederler. Tarlaların suni olarak sulanması lâzım gelir, bu işi de Kazak'lara nazaran daha fazla emek vererek yaparlar. Bugu'ların tarlası umumiyetle Terskey, Küngäy ve Tuykal gölleri boyundadır; Sarı-Bagış'ların tarlası ise Kürmet ve Kisingir nehirleri arasında bulunur. Kara-Kırgız'lar buğday, arpa ve birkaç cins darı ekerler. At yemi olarak arpa ve bir nevi ince darı kullanırlar. Kara-Kırgız'lar, arpadan bir nevi bira (buzu) yapar ve bundan da, kışın

içmek için rakı kaynatırlar. Yukarda zikredildiği gibi, yazın süt rakısı yaparlar.

Bütün diğer el işleri Kazak'larda olduğu gibidir, ancak kadınlar ince keçi yününden keçe ayakkabılarla, yine keçeden, uzun kollu ve "kibenek" adı verilen manto dikerler. Kazak'lar bu sanatı bilmezler.

Kara-Kırgız'ların hepsi de, Kazak'lar gibi müslüman (busurman) dır, ancak onların İslâmiyeti daha geç kabul ettikleri söyleniyor. Tatar'lar, Kara-Kırgız'ların tamamiyle putperest olduklarını, ne oruç, ne namaz ve ne de iman şartlarını bilmediklerini ve hattâ peygamberin adından bile habersiz olduklarını iddia ederler. Onlar, keyif veren içkileri her şeyden fazla sever ve zil zurna sarhoş oluncaya kadar içmeyi günah saymazlarmış. Aralarında eski putperestliğin birçok hâtıraları da yaşarmış. Bana anlattıklarına göre, meselâ, gerek erkek ve gerek kadınlar, ateşin üzerine yağ döker ve önünde eğilirlermiş. Bu gibi bir merasim, perşembe günleri dokuz ateş önünde yapılırmış. Erkekler, halk efsanesine göre eskiden azizlerin yaşamış olduğu ağaçlıklar civarında lâmba yakarlarmış. Sonra, Bugu'lar arasında öğrendiğime göre, o civarda Kara-Kırgız'larca kutsal sayılan üç yer varmış, bunların adları şudur: Şu membaındaki Küngrämän dağı, Koy-su nehri boyundaki Çulpasa dağı ve Tes boyundaki Ala-Başı-Ata dağı. Bütün bu âdetleri, büyük ordu Kazak'ları bile putperestlik sayarmış, halbuki onlar da o kadar titiz müslüman değildir.

Fakat bana kalırsa diyebiliriz ki, Kara-Kırgız'lar kendilerini çok ciddî müslüman sayar ve Kalmık'ları kâfir addederek kendilerini onlardan kesin surette ayırırlar. Din üzerine bilgileri az olmakla beraber, onlar Kazak'lara nazaran daha fanatiktir, destanları din savaşlarından bahseder. Bunun sebebi, kısmen belki de kâfirlerle komşu olarak yaşamalarından ileri gelebilir.

Onların dinî düşüncelerini, Kalmık hükümdarlarından Alman-Bet'in İslâmiyeti kabul edişini anlatan bir halk destanında en iyi bir şekilde görmek mümkündür:

Alman-Bet, Issık-Kul boyunda avlanmakla meşgul olan Kökçö'ye raslar ve onu Kalmıkça selâmlar. Kökçö, onu an-

lamadığını söyler. Bunun üzerine Alman-Bet selâmını açıklıyarak şöyle devam eder:[1]

"Bu dünyadan göçerken,
Ötekisine uçarken,
Bize yol var mı acaba?"
Kökçö durdu şöyle dedi:
"Bıyığını kestirsen,
Sakalını koyuversen,
Saçlarını kazıtsan,
Başından şapka düğmesini kaldırsan,
O cuma ile bu cuma
Arasında yedi gün,
Kendisi ile sekiz gün,
Sonra cennete girilir;
Allahı taalâ hazret,
Ayı gökte parlattı,
Günü gökte parlattı,
Bununla yeri ısıttı".
Alman-Bet şöyle dedi:
"Bıyığımı kestirsem,
Sakalımı bıraksam,
Altın ışıklı tuğ gelir,
Altmış boy ordu gelir,
Makasın vardır yanında,
Usturan vardır kabında,
Kitabın vardır koynunda,
Kuranın vardır boynunda,
Ver kuranı göreyim,
Kitaptan okuyayım!".

Kökçö çadırını kurar ve Alman-Bet'i çaya davet etmek ister. Fakat öteki, İslâmiyeti kabul etmeden çaya elimi sürmem, der. Bunun üzerine Kökçö yukardaki teklifi tekrar eder.

Kaplan gibi Alman-Bet,
Bıyığını iyice kesti,

---

[1] Hikâyenin aslı için bak. : W. Radloff, *Proben...* V, 1885, s. 6-61. (Çeviren).

Sakalını iyice bıraktı,
Kafasını kazıttı,
Kutsal yazıyı açtı,
Önüne koyuverdi,
Yardımsız Kuran okudu,
Yardımsız kitap okudu.
Kara-Kan'ın çocuğu
Kaplan gibi Alman-Bet:
"Ben müslüman olacağım!" dedi.

Bunun üzerine Kökçö ile dost olur ve şöyle der:

"Şimdi halkıma gideceğim,
Şimdi yurtuma gideceğim,
Halkıma söyliyeceğim.
Yurtuma söyliyeceğim!
Halkım söz dinlemezse,
Ak gümüş servetimi serpeceğim,
Kızıl püsküllü Oyrot'un
Hanını öldürüp kaçacağım!
Halkım sözü dinlerse,
Nehir tarafına korkup kaçan,
Oyrot'lu altı çocuğu,
Üç baba oğul müslüman
Arasına yerleştireyim!
Mallarını sesle sayarım,
Hayvanlarını kutsal yaparım,
Mülklerini sayarım,
Onu da kutsal yaparım!
Sonra müslümanlarla yaşarım!".

Bundan sonra Alman-Bet at üzerinde babasına koşar.

Babasının evine,
Gelip girdi Alman-Bet,
"Selâm aleyküm baba" dedi.
Selâm verdi Alman-Bet,
Cevap veren adam yok,
Ayağa kalkan adam yok.

Alman-Bet ateş yanında
Dura kaldı söylendi:
"Çocuk doğurmayasınız,
Büyütmeden kurup kalasınız,
Burda yalan dünya var,
Orda doğru dünya var,
Öteki dünya için bu dünyada
İyilik yapmak işi var,
Kulkuldabat kualdat,
Kuran dilini bilelim!
Mekke ile cennetin
Ortasını istiyelim!
Biz müslüman olalım!
Şimdi bunu konuşun,
Yarın ben öğrenirim!".

Alman-Bet ertesi günü gelince babasını tekrar İslâmiyete davet eder, dünkü sözlerini tekrarladıktan sonra şöyle der:

"Kâfir hanı olmaktansa,
İslâm kulu olurum!"

Fakat gerek anası ile babası ve gerek bütün Oyrot halkı onun davetini kabul etmek istemezler; bunun üzerine Alman-Bet baba yurtunu terk ederek Kalmık ordulariyle savaşır.

Alman-Bet tuğunu açtı,
Kızıl püsküllü Oyrot'ları,
Doğu tarafına sürdü.
"Göğsümde canım, bir dostum,
Boynumda dilim, bir dostum,
Melekler yardım etsin!
Kızıl püsküllü Oyrot'ların
Alasın (hayvanın) alıp kaçmadım,
Kulasın sürüp kaçmadım,
Tanrım, ya ben ne yaptım?
Kudret, sana ne kıldım?".

Alman-Bet savaşa hazırlanır ve savaş için haykırır:

Sayısız erin sesini,
Alman-Bet çıkarıyor,
Sayısız atın sesini,
Onun kızıl atı çıkarıyor,
Şapkalarını dağ gibi yığdı,
Elbiselerini ev gibi yığdı,
Bütün malını dağıttı.
Kızıl püsküllü Oyrot'ların,
Hanını öldürüp kaçtı.
Ayın ışığı soldu,
Aydar-Kan'ın oğlu Kan-Kökçö,
Kucaklaşıp dost oldu,
Sonra müslüman oldu.

Bu fıkralarda hakikaten İslâmiyet hakkında çok az bilgi bulunmakta ve Kara-Kırgız'lar arasında din bilgisinin bu şarkıda tasvir edildiğinden daha fazla olmadığı hissini uyandırmaktadır. Fakat, işte bu sathi bilgiler bile — Ey insan oğlunun acayip tabiatı! — bütün halka bir dinî birlik damgası vurmaya ve hattâ onları taassuba ve din bakımından titizliğe sürüklemeye kâfi gelmektedir.

Kara-Kırgız'lar, umumen hiçbir komşuları tarafından sevilmezler. Kara-Kırgız'lardan bahsedenler, bana onları hilekâr, itimat edilmez, merak sahibi, yaltaklanmayı seven, çok şey vadettikleri halde hiçbir zaman sözünde durmıyan bir halk olarak vasıflandırdılar. Komşuları onları bilhassa saldırganlıkları yüzünden sevmezler, bu gibi hallerde bütün halk bir birlik teşkil eder, halbuki Kazak'larda böyle vaziyeti boşuna ararız. Kara-Kırgız'lar arasında çok az yaşadığımdan, bir hüküm veremiyeceğim, fakat şuna inanıyorum ki, onlar, sahiboldukları şöhretten çok daha iyidirler. Onlar, yüzyıllardan beri komşuları arasında oyun topu vazifesini görmüşlerdir. Onlar bazan Kalmık, bazan Çin ve bazan da Hokand'lılar tarafından sıkıştırılmış ve mal ve mülkleri zarar görmüştür. Kara-Kırgız'lar gibi savaşçı ve cesur bir halkın (bu hususları bütün düşmanları kabul eder), komşuları-

nın intikamına maruz kalması şaşılacak bir şey değil midir? Meselâ, Hokand'lıların eskiden Kara-Kırgız'lardan aldıkları vergileri bir gözden geçirelim: 1. Tünlük-zäkät (yurt vergisi), yurt başına bir koyun; 2. Alal-säkät (hayvan vergisi), yurt başına bir koyun; 2. Alal-zäkät (hayvan vergisi), her harman yerinden üç koyun. 4. Bundan başka, arasıra her yurttan bir altın (dilla) = 3 koyun hesabı ile harp vergisi de alınmıştır. Bütün bu vergiler zorla toplanmıştır.

Fikrimce, Kara-Kırgız'ların, kuzey komşuları olan Kazak'lardan daha fena olmadığını şu durum da en açık bir şekilde ispat eder: 1869 yılında ziyaret etmiş olduğum Sarı-Bagış ve Soltı'lar, Rusya'ya tabi olduktan sonra beş yıl geçer geçmez tamamiyle sakinleşmişlerdir, ben de onların arasında hiçbir muhafız kuvvete ihtiyaç hissetmeden ve hiçbir düşmanlık eseri görmeden yalnız başıma dolaştım. Hattâ onlar yeni idare sistemini de hiçbir karşılık göstermeden kabul etmiş ve yeni duruma kuzey komşularından daha çabuk uymuşlardır.

Şimdi, Kara-Kırgız'ların eski idare ve sosyal durumları üzerine de birkaç söz eklemek isterim. Kazak'ların söylediğine göre, bu halka Kara-Kırgız adı, hansız yaşamalarından ve asiller sınıfına sahip olmamalarından dolayı verilmiştir ki, Kazak'lar buna ak soy der. Bizzat Kırgız'ların kendi efsanelerinde de, hansız yaşadıklarından ve bu yüzden büyük han'dan oğlu Cuci'yi hükümdar olarak göndermesini rica ettiklerinden bahsolunmaktadır. Küçük bir çocuk olan bu kimse, yolda bir kulan[1] sürüsüne raslayarak bunlar tarafından kaçırılmıştır. Aksak-Kulan-Cuci-Kan, Kırgız'ların ilk ve sonuncu hükümdarı olmuştur.

Boy bölümleri aynen Kazak-Kırgız'larda olduğu gibidir. Fakat onlarda, sultanın yerini halk tarafından seçilen ve manap adı verilen beyler alıyordu. Bana anlattıklarına göre, Manap'lar, tebaaları üzerinde mutlak bir hakimiyete sahiptiler. Kırgız'lar, Manap'ların ancak geçen yüzyılda mey-

---

[1] *Kulan, kolan* Orta Asya Türk lehçelerinde "yaban eşeği" anlamına gelir. (Çeviren).

dana geldiğini ve bu sözün, aslında Sarı-Bagış bī'lerinden birinin adı olduğunu söylerler; bu adam Sarı-Bagış'ları mutlak bir şekilde hakimiyeti altına almış ve onun ölümünden sonra diğer bī'ler de Manap unvanını almışlardır. Fakat bu hikâyeyi şüphe ile karşılamaktayım.

Kara-Kırgız'ların, eski savaş usullerini daha uzun müddet muhafaza ettikleri söylenmektedir. Anlattıklarına göre onlar eskiden bütün komşularıyle açıkça savaş halinde yaşamışlardır. Her soyun savaşabilen bütün erkekleri, ya bir hücumu savmak veya bir baskında bulunmak üzere, Manap'ın daveti üzerine derhal silâha sarılmaya mecburdular. Onlar, en başta Hokand malı olmak üzere umumiyetle ateşli silâhlar kullanmışlardır. Bundan başka, Kazak silâhlarından mızrak, tokmak (soyıl) ve ay gibi balta (aybalta) kullandıkları da söyleniyor; onlar düşmana yığın halinde saldırır, ur! ur! diye bağırır ve bundan başka Kazak'lar gibi **urān** nidasını (soyların savaş nidası) da kullanırlarmış. Soldaki boy bölümleri savaş esnasında "kunek", sağdakiler "can-kuras" diye bağırırmış.

Bugu ve Sarı-Bagış'lar tamga (damga) olarak işaretini kullanır ve buna **cagalbay** derler, buna karşılık Soltu'lar **ay-tamga** (ay damga) istimal eder.

Kara-Kırgız'ları Kazak'lardan ayıran en büyük özellik, Altay ağızlarına daha yakın olan ve çok eski izler taşıyan dilleri ve halk edebiyatının karakteridir. Kara-Kırgız'lar hakiki bir epik devresinde bulunmaktadırlar. Diğer Türk halklarının münferit destan ve efsaneleri, Kara-Kırgız'lar arasında büyük bir destan halinde kaynaşmıştır ki, bunun esas kahramanları müslüman hükümdarı Manas ile dinsizlerin kahramanı Yoloy'dur. Yunan destanları gibi bu destanlar da, bütün halkın manevi yaşayışı ve adetleri hakkında açık bir fikir vermektedir; burada destanî bir tafsilâtla savaşlar, kız isteme, matem bayramları, yarışlar, ev hayatı v.b. tasvir edilmektedir. Burada destanın bütün figürleri sanki et ve kanla yoğrulmakta ve önümüzde düşünen ve hareket eden hakiki birer karakter halini almaktadır. Bütün tasvirin sürükleyici noktası, müslümanların kâfirleri yendiği andır. Her Kara-Kırgız bu destanın bir kısmını bilir, bunlar halk arasın-

da yaşar ve diğer şiirî icatların meydana gelmesine engel olur. Bundan dolayı cır şeklindeki mısra ölçüsü, ölöng'ü büsbütün ortadan kaldırmıştır. Burada destandan bazı parçaların zikredilmesiyle bir fayda temin edilemez, çünkü bunlardan, şiirin bütünü üzerine tam bir fikir elde etmek mümkün değildir.

(Birinci cildin sonu)

Sibirya'dan I* ve I** için umumî indeks

Bu eserin Almanca aslında mevcut olmayan ve I. ciltte tercüme sayfalarına göre çeviren tarafından tertip edilmiş olan aşağıdaki indeksler 5 kısımdan ibarettir:

I. Coğrafya adları,
II. Soy, boy, halk, millet, dil adları,
III. Madde, nesne adları, terimler; a) karışık, b) Hayvan ve nebat adları,
IV. Şahıs adları, tanrılar ve ruhlar,
V. Bibliyografya. Birinci cildi yazarken Radloff tarafından kullanılan ve çeviren tarafından notlarda zikredilen eserler.

Gerek eserin aslında, ve gerek tercümede görülen hatalar bu indekslerde oldukça düzeltilmiş ve lüzum görülen yerlere açıklamalar eklenmiştir.

Sözlerin alfabe sırasına göre tertibinde yalnız ilk söz değil, söz grupunun tekmili göz önünde tutulmuştur.

İlk sözün arkasından gelen ( ) içerisindeki tâbir, bu maddenin diğer adını gösterir.

Özel adlar istisnasız olarak tercümede ve indekste bir ' ile ayrılmış, hattâ -lı eki takılan sözlerde bile bu yol tutulmuştur, meselâ: Altay'lı gibi.

Bir sözün ait olduğu lehçe ancak bu esere göre gösterilmiş, aynı söz diğer Türk ağızlarında mevcut olsa dahi bunlar üzerinde durulmamıştır.

I. Coğrafya adları

A

Aba, nehir 75.
Abakanov(sk), karakol 113.
Abakan, bozkır, dağ, nehir, vadi 4, 5, 8, 9, 12, 85, 114, 136, 166, 167, 183, 184, 188, 190, 204, 207, 209, 210, 211, 382, 383, 389.
Abakanskiya Belki, Abakan zirvelerinin Rusça adı, 4.
Aba-Tura, şehir (Kuznetsk), 75.
Abi, nehir 100.
Ablaykit harabeleri, 14.
Abūm-Pōm, geçit 63.
Açıman, nehir 99, 100.
Açinsk, kale, kuruluşu 1640; (krş. halk adları altında: Açın), 183, 185, 204, 211, 389.
Adam, Hami köyü, 225.
Adamış, nehir 96.
Adar-Kaya, dağ 58.
Adır-Törgün, nehir 62.
Afçinitova, köy 33.
Agaçka, karakol, 117.
Agats-Aul, köy, soy; halk adlarına bk.
Agul, nehir 191.
Agulsk, köy, 13, 204.
Ak-Anuy, 7.
Akçap, köy, 15.
Ak-Darya, nehir 15.
Ak-Kaya, dağ, köy, 82, 95, 359.
Ak-Köl, göl, 220.
Ak-Kular, köy, 160.
Akmola, Akmolla, şehir, 205, 431, 530.
Ak-Pōm, (Ak-Bōm), geçit, 286, (krş. Sadak-Mınardıng Ak-Pōmı, Aygulaktıng Ak-Pōmı).
Akşu, nehir, karakol, şehir, 113, 121, 122, 124, 223.
Akta, nehir 167.
Akta-Kırılgan, geçit 59.
Ak-Taş, dağ, 69, 97.
Ak-Taşar-Pōm, geçit 58.
Ak-Tau, dağ, 15.
Ak-Täpä, şehir, 229.
Aktıra, nehir 100.
Ak-Turū, dağ, 62.
Ak-Tübä, şehir 15.
Ak-Yüs, nehir 9; (krş. Kara-Y., Yu-siu, Yüs).
Ala Başı-Ata, dağ, 539.
Ala-Kayıngaç, köy 372.
Ala-Kul, 111, 114.
Alaman, dağ, 11, 13.
Alatau, dağ, 3, 11, 13, (Ala-Tau:) 70, 118, 119, 121, 237.
Alcan, dağ 10.
Alcan-Adır, dağ, karakol, 108.
Aleksandrovski, altın ocağı, 84, 85.
Aley, nehir 8.
Alimali, İli boyunda şehir (Almalik, Almatı? II. cilde bk.), 143.
Almanya, 17.
Almatı, şehir, (Rusça: Vernoye), 120, 530.
Alp çayırları 22; A. gölleri 17; A. karakteri 21; Altay A. leri 5, 193 (devamı alınmadı).

Altay, Alpleri, dağı, maden bölgesi, sırtı, sistemi, vadisi, 3, 5-7, 12, 16, 21-23, 26-29, 32, 35, 38, 49, 51, 54, 56, 63, 67-72, 74, 75, 92, 117, 129, 133, 136, 143, 144, 162, 168, 170, 173, 175, 178, 190, 204, 205, 210, 215, 218, 261, 262, 267, 277, 280, 286, 294, 295, 300, 306, 328, 332, 338, 344, 348, 366, 375, 384, 394, 396, 404, 480, 514; (Krş. Batı A., Kuzey A.).
Altay gezisi, bk. madde altında: seyahatları, Radloff'un.
Altay nüfusu, bk. madde altında: nüfus.
Altay sözünün etimolojisi, 71.
Al-Tayga > Altay 71.
Altayskoye, köy 38, 69.
Altın-Emel, (A.-Ämäl), dağ, geçit 11, 15, 120, 169.
Altın-Köl, (Teletzk, Teles, Tölös gölü, bu son ad, Tölös boyuna göre Rus'lar tarafından takılmıştır) 180.
Altın-Tau, Altın-Tag, (Kin-şan) 71, 96, 97.
Altı şehir bölgesi, Küçük Buhara, (Aksu, Hotan, Kaşgar, Turfan, Uş ve Yarkend), 134, 224.
Amerika, bk. Kuzey-A.
Amıl, nehir 221.
Amu-Darya, nehir 11, 229.
Amur, nehir 105, 243.
Andaba, nehir 86, 88.
Andican, nehir 232.
Angoday, (Kongoday), köy, misyonerler istasyonu 12, 49, 50, 66, 292, 332, 333, 335.
Anuy, nehir 204, 269, 278.
Apşıyaktū, (Aşyaktū) 43.
Ar, Hami köyü 225.
Aral, göl 11.
Arasan, (Tyeplo-Klyuçinskaya), Rus kolonisi 113, 114, 116.
Archalık, tepe 108.
Archalıkski, Kozak karakolu 108.
Archangelsk, şehir 19.
Arganat, karakol 113, 114.
Argıt, dağ, nehir 6, 7, 10, 13, 56, 57, 301.
Argun, nehir 135.
Ari-Östän, kanal 223; (II. cilde bk.: Ari Östäng 326, 331).
Arkat, karakol 108.
Artal, dağ 97.
Artam, Hami köyü 225.
Askıs, köy, nehir 4, 166, 183, 186, 207, 210, 385, 390.
Astrahan, şehir 158, 200.
Asya, bk. Asya pamuğu (madde altında: pamuk), A. Rusyası, A. yaylası, A. yüksek eli, Batı A., Doğu A. yaylası, Kuzey A., Orta A.
Asya Rusyası 3.
Asya yaylası 124.
Asya yüksek eli 126, 134, 143, 144, 162, 168, 190.
Aşağı Ob 24, 25, 26, 29, 33, 34; (krş. Ob).
Aşkina, köy 361.
Aşşı-Bulak, karakol 113.
Aşşı-Köl, karakol 108.
Aşşı-Su, nehir 108.
Aşyaktū, (Apşıyaktū), nehir 43, 44, 45, 329.
Atbasar, şehir 530.
Atpan 205.
Attamanova, köy 76.
Aulieta, Auliya-Ata, Auliye-Ata, şehir, bölge 14, 198, 225, 230, 231, 236, 241.
Ausaylı, göl 150.
Avrupa 19, 24, 32, 522; (krş. Batı A.).
Avrupa Rusyası 3, 25, 29, 203.

Avusturya 17.
Ay, nehir 111.
Ayaguz, nehir 11, 110, 111, 112.
Ayaguz, kale (Rusça: Sergiopol) 202, 205, 449, 475, 520.
Ayalinskaya volost, Ayalı bucağı, (krş. halk adları altında: Ayalı), 248, 249.
Aygulak, dağ, nehir 7, 16, 55, 57, 60.
Aygulaktıng Ak-Pōmı, Aygulak geçidi 60.
Ayu-Keçpes, nehir 96.
Azı, Tarlık köyü (soyu) 249.

B

Baçat, büyük ve küçük, nehir 216, 344.
Baka, nehir 60.
Bakü, şehir 23.
Balbı, köy 77.
Balçaktū-Yar, sahil 63.
Balıksu, nehir 46, 370.
Balkaş, göl, nehir, havza 3, 11, 63, 114, 124, 133, 197, 237, 421.
Balşat, nehir 12.
Baraba, bozkır, bölge 10, 14, 17-20, 23, 26, 28, 145, 151, 178, 204, 243, 244.
Barabinskaya Uprava, Baraba ilçesi 245.
Barkova, köy 71.
Barnaul, şehir 8, 11-16, 21, 32, 34, 75, 102, 119, 122, 204, 283, 317.
Barovlanka, köy 71.
Baskan, karakol 113.
Başkaus, (Paş-köbüsi), nehir 8, 98, 99, 216, 278, 300.
Başköl, köy 105.
Batı Altay 71.
Batı Asya 419, 420, 519.
Batı Avrupa 31.
Batı Çin 107.
Batı Moğolistan 3, 5, 218, 222.
Batı Sibirya 3, 16-31, 123, 193, 203, 261.
Bayanul, şehir 530; (krş. Bayan-Aul).
Bayan-Aul, kale 202.
Baykal, (Kian-chai), göl 95, 134, 136, 143, 168.
Baytukay, nehir 223.
Belaya, köy 13.
Belgibaş 60.
Belkenekting-Pogoçosı, geçit 61.
Beluha, dağ 5, 6.
Berd, nehir 71.
Berel, bozkır 13, 518.
Berezov, şehir, ilçe 24, 25, 151, 162, 252.
Berkova, (Barkova?), köy 71.
Berlin, şehir 19.
Bäş-Arık, şehir 229.
Bey-Kem, Bäy-Kem, (Bī-Kem). nehir 4,219.
Bezrukova, köy 76.
Bıratı, panayır yeri 12.
Biçiktū-Kaya, Yazılı kaya 57, 62.
Biçiktū-Kaya Pōm, Yazılı kaya geçidi 56.
Biji, nehir 100, 101, 382.
Bīm - Käm, (Bäy - Käm), nehir. Cha-Käm ile birleşerek Ulu-Käm'i meydana getirir 219.
Biläkäy, nehir 223.
Biryuza, nehir 206.
Bitutkan, nehir 173.
Biya, (Pī), nehir 5, 7, 8, 12, 13. 34, 45, 36, 38, 91, 92, 93, 176. 204, 212, 336, 370, 372.
Biysk, (Yaş-Tura), şehir 7, 8, 12, 13, 15, 21, 30, 33, 34, 35, 37, 85, 102, 204, 266-269.
Biysk, altın ocağı 86, 89, 217, 331, 336, 344, 369.
Bodun-in-li, dağ 132.
Boguştan, nehir 45, 47.

Bojye-Ozero, göl 13, 211.
Bolcar, dağ 95.
Bolgul, nehir 369.
Bolım, nehir 368.
Bolşoy-Vladimirski, köy 105.
Borbugazun, bk. Boro-Burgasun.
Boro-Burgasun, veya B.-Burgazun, nehir 64, 223.
Borohudzir, kamp, karakol 15.
Borotala, göl 169.
Borovoy Farpost, karakol 104.
Borovski, posta istasyonu 12.
Boştu, kaya 62.
Bozkır Genel Valiliği, (Stepnoye Generalgubernatorstvo) 16, 23.
Brıkanova, köy 73.
Britanya, bk. Büyük B.
Brodı, (Tsagan-Machan), nehir 166.
Buam, geçit 15.
Bugra, nehir 223.
Buhara, şehir, devlet 14, 15, 147, 151, 165, 196, 196, 224, 229, 469.
Buharskaya volost, Buhara Bucağı 248, 251.
Buhtarma, nehir 10, 13, 39, 175, 178, 193, 289, 522.
Buhtarminsk, şehir 116, 204.
Bukanova, köy 103.
Bulaniha, köy 33, 34.
Burçun, nehir 9.
Butirki, köy 103.
Buyantu, nehir 5.
Bükreş, şehir 23.
Büyük Britanya 17, 20.
Büyük Ülgemen (veya Ülögön), bk. Ülgemen, Ülögön.
Byelokurinskaya, köy 37.
Byeloyarsk, istasyon 33.

C

Cartaş, karakol 108.
Cha-Käm, (Chua-K.), Bi-Käm ile birleşerek Ulu-Käm'i meydana getirir 219.
Chan-chao-sa, şehir 142.
Chan-chuchei, dağ? 219.
Chara-İrtsis, bk. Hara-İ.
Charalık, nehir 219.
Chotuntam, Hami köyü 225.
Chua-Käm, bk. Cha-K.
Cılandı, nehir 14.
Cizak, şehir 14, 15, 225, 228, 230, 231.
Culu-Köl, dağ 4, 8, 98.
Cuma-Bazar, şehir 15.
Cungarya, (veya Dzungarya), Orta Asya'da Altay ile Tiyanşan arasındaki geniş yayla 124, 133, 144, 163, 193, 197

Ç

Çapçıyak, nehir 43.
Çagan, nehir 4.
Çagan-Beltiri, Ç. mansabı 63.
Çakal, nehir 132.
Çanı, göl 14, 136.
Çapçın-Dava, dağ 4.
Çargış, (Çarış), nehir 269.
Çarış, (Çargış), 173, 204, 278.
Çastıya, nehir 166.
Çat, nehir 174.
Çatskiy gorodok, şehir 175, 181.
Çayak-Paktı, dağ 96.
Çeley, (Ulus-Ç.), köy 357, 359.
Çemkend, şehir 14, 198, 225, 229, 231, 237, 241.
Çençenek, nehir 95.
Çerdat, nehir 13, 212.
Çergi, köy, nehir 40, 46, 69.
Çernovoy-Buguçak, nehir 336.
Çıbaş, köy 78.
Çırlak, nehir 59.
Çibä-Keçü, bataklık 61.
Çibit, nehir 61.
Çibitü-Törgün, nehir 62.
Çi-gu, şehir 124, (ch'ih-ku).

Çikä-Taman, (Ulgemenskiy Pereval), dağ 52.
Çiläk, şehir 15, 226.
Çilik, vadi, nehir 13.
Çin, devlet, memleket 29, 30, 57, 61, 114, 120, 129, 130, 133-136, 138, 140-143, 165, 169, 171, 197, 199, 200, 201, 218, 219, 232, 233, 237, 238, 262, 264, 265, 268, 271, 317, 397, 399, 420, 470, 533; (krş. Batı Ç.)
Çinaz, şehir 15, 239.
Çingis, Çingistau, dağ 10, 23, 108.
Çipanova, köy 103.
Çirçik, nehir 230.
Çolım, nehir 9, 30, 174, 177, 178, 204, 208, 361.
Çolışman, dağ, nehir 8, 12, 97, 98, 99, 216, 278, 349, 373.
Çong-Arık, İli vadisinde büyük kanal 5; (II. cilde bk.: Uluk-Östäng 326).
Çonskaya Uprava, Çon ilçesi 244.
Çölçü, veya Çülçö, nehir 98.
Çud kanalları 116; (Çud: Ladoga ve Onega gölleri arasında oturan küçük bir Fin boyu; Rus'larca İnger, Liv ve Wesp'ler için kullanılan genel ad).
Çuguçak, (Urcar), şehir 111, 205.
Çulburkay, nehir 223.
Çulpasa, dağ 539.
Çumış nehir 8.
Çunka, nehir 176.
Çusova, nehir 144.
Çuvalçikskaya volost, Çuvalçık bucağı, (krş. halk adları altında: Çuvalçık) 251.
Çuya, (Çüy), nehir, bozkır 7, 12, 13, 15, 16, 32, 49, 56, 57-66, 178, 216, 268, 269, 271-278, 287, 289, 294, 308, 335.
Çuyskiya Belki, dağ 7.
Çülçö, bk. Çölçü.
Çüy, (Çuya), nehir 7.

D

Dahan, şehir 228.
Danzig, şehir 17, 19, 22
Doğu Asya yaylası 3.
Doğu Kırgız (Kazak) bozkırları, bk. Kazak (Kırgız-Kazak) bozkırı.
Doğu Rusya 107.
Doğu Sibirya 21, 27-31.
Dolatı, nehir 223.
Dorpat, şehir 17, 19.
Döjön, nehir? (şiirde) 497.
Dresden, şehir 17, 22.
Du-gin, dağ 132 (Ötüken).
Dulbo, göl 220.
Durga-Nor, göl 5.
Dzaphın, nehir 5.
Dzinzilik 218.
Dzungarya, bk., C-.

E

Eçki-Başı, nehir 63.
Eçki-Turū, dağ 60, 61.
Edil, Hami köyü 225.
Emba, göl 196, 239.
Ängiligän, dağ 94.
Ersin, karakol 219.
Ertis, (İrtiş), nehir 9.
Esil, nehir 506.
Eski Dünya 16.
Estonya 19.

F

Fıkolka 13.
Fransa 16, 17, 24.
Fykolka, bk. Fıkolka.

G

Gobi, çöl 143.
Gon'ba, köy 32, 71.
Goradovaya volost, G. bucağı 251.
Gureletova, köy 104.
Güney-doğu Sibirya 17.
Güney Sibirya 124, 205.

H

Hami, (Homul), şehir 169, 224, 225.
Hançarvagı 229.
Hangay, dağ 5.
Hara-İrtsis, (Kara İrtiş), nehir 9.
Harasovka, köy 33.
Hasford geçidi 119.
Hazar denizi 169, 237, 422.
Hive, şehir, hanlık 196, 225, 228, 420.
Hoca-Aul 158.
Hocend, şehir 14, 196, 225, 226, 230, 231.
Hokand, bk. K-.
Holzun, dağ 6,10.
Homul, (Hami) 224.

I, İ

Issık-Köl, Sıcak göl; (Rusçada Issık-kul şeklinde kullanılır; Radloff da çok yerde böyle almıştır), 3, 11, 13, 15, 114, 121, 126, 169, 197, 205, 231, 232, 233, 236, 237, 433, 539.
İdola, bk. İlyinsk.
İkonikova, köy 37.
İlan-çen, şehir 142.
İli, nehir, vadi 11, 13, 15, 120, 124, 126, 127, 133, 143, 144, 168, 169, 170, 199, 205, 223, 224, 237, 434.
İlyinsk, (İdola), köy 103.
İn, nehir 12, 56.
İngırski, karakol 108.
İnya, nehir 12.
İran 143.
İrbit, şehir, panayır 27, 29, 479.
İrgiz, nehir? 474.
İrkutsk, şehir 193, 204, 221.
İrtiş, (Ertis, İrtsis) nehir 3, 5, 9, 10, 13, 14, 16, 17, 23, 30, 31, 106, 107, 116, 144, 145, 147, 149, 150, 152, 160-163, 168, 173, 176, 182, 193, 198, 203, 204, 205, 237, 238, 243, 247, 248, 251, 421, 422, 436; (krş. Ku-İ., Kara-İ., Yukarı İ.).
İrtsis, (İrtiş), bk. Hara-İ.
İsik-Köl, İsikul, bk. Issık-Köl.
İsker < İski-yar, (Sibir), şehir 146-151, 159, 160.
İstanbul, şehir 22, 23.
İsterlibaş, şehir 481.
İşi, nehir 7, 102.
İşim, nehir, vilâyet 10, 14, 17, 150, 151, 154, 194, 237, 238, 252, 421.
İşimsk, kale 203.
İşim-Tobol bölgesi, (Tobol-İşim bölgesi) 26.
İt-Köl, (İtkuleva) Baraba köyü 244.
İt-Kul, göl; 244 (krş. İt-Köl).
İtkuleva, (İt-Köl), Baraba köyü 14.

K

Kaba, nehir 9.
Kabin, sırt, (Kaba sözünden Rusça şekil, krş. Kaba nehri) 10.
Kaça, nehir 181, 207.
Kainsk, şehir, ilçe 14, 18, 204.
Kalagaytay, Hami köyü 225.
Kalbak-Taş (Pōm), geçit 58
Kama, nehir 144, 245.
Kamara, nehir 39.

Kama-Volga nehir sistemi 30.
Kamen' 7, 70, (Rusça: taş; Altay'ın ormanlık kayalıklarına Rus'ların taktığı ad; Altay'lılar buna *Tayga* derler, b. bk.; krş. *yış*).
Kamenka, nehir 7, 12, 69.
Kamenşçik, köyler 193.
Kamışinskaya, köy 14.
Kan, nehir 13, 189-192, 204, 206.
Kangmı, nehir 96.
Kanonirski, köy 105.
Kansk, şehir 193, 204, 206.
Kanter, nehir 166.
Kara-Anuy, misyonerler köyü 335.
Kara-Bulak, karakol, köy 117, 118, 475.
Kara-Bursak, çöl 239.
Karaça-Tau, dağ, 15.
Karagay, köy 14.
Kara-İrtiş, (Kara-Ertis, Hara-İrtsis), nehir 9, 238.
Kara-Kol-Başı, bk. Karaköl-Başı.
Kara-Korum, dağ 96, 97.
Kara-Köl, göl, karakol 12, 121, 122, 221, 229.
Karaköl-Başı, dağ 49, 50, 51.
Kara-Köpçü 102.
Karaorman, (Yış) 70, 84, 85, 89, 91, 96, 100, 101, 102, 374, 375, 382.
Kara-Sa, nehir 56.
Karasau-Ayrı, nehir 108.
Karasık, nehir 204.
Karasu, nehir 44, 48, 52.
Karaşar 137, 169.
Karatal, nehir 11, 117, 120.
Karatalka 114.
Kara-Tau, dağ 15.
Kara-Täpä, şehir 228.
Karaulmy-Yar, Tobol üzerinde geçit 149.
Kara-Usu, göl 5.
Kara-Yüş, nehir 9, 211.
Karga, (Ulus-K.), köy 82, 359.
Kargalinskaya Uprava, Kargalı ilçesi, (halk adlarına bk.: Kargalı) 247.
Kargansk, köy 14.
Kargat, nehir 244.
Kargızan, nehir 369.
Karkara, nehir 13.
Karkaralı, şehir 205, 431, 524, 530.
Karlı-Kan, dağ 4.
Karşi, şehir 228.
Kartuk, Hami köyü 225.
Kasma, nehir 72, 73.
Kaspa, nehir 44, 45, 47.
Kastek, geçit 14, 15, 120.
Kaş, nehir 120, 223, 336.
Kaşgar, şehir 169, 224, 231, 232.
Kaştur, şehir 223.
Katı-Kurgan, bk. Kattı-K.
Katın, (Katunya), nehir 5.
Katın-suunung-Pōmı, geçit 55.
Katırçı, şehir 15, 226.
Katırım, nehir 46.
Kattı-Kurgan, şehir 228, 229.
Katunskaya, köy 37.
Katunya, (Katın), dağ, nehir, vadi 5, 6, 7, 12, 13, 16, 36, 37, 44, 46, 53-57, 62, 69, 70, 102, 173, 176, 177, 193, 204, 213, 217, 269, 278, 287, 300, 331, 335, 376, 382.
Kaymak, nehir 223.
Kaynçak, bk. Ulus-K.
Kazak (Kırgız-Kazak) bozkırı, 23, 29, 31, 32, 107, 108, 119, 203, 204, 205, 237, 421, 422, 451, 481.
Doğu Kırgız Bozkırı 31.
Güney Bozkırı 452.
Kuzey Kazak Bozkırı 451.
Kazalinsk, Kazalı, şehir 243.
Kazan, şehir, devlet 146, 481.

Kazır, köy, nehir 244.
Käbizän, Kebizän, misyonerler köyü 93, 336, 337.
Kelindü, nehir 61.
Kem, nehir 142; (krş. Bey-Käm, Cha-Käm, Kämçik, Saylü-Käm, Tıttü-Käm, Ulu-Käm).
Kämçik, nehir (Ulu-Käm ile birleşerek Yenisey'i meydana getirir) 4, 8, 114, 131, 166, 167, 184, 220, 221, 313.
Kengi, göl, nehir 48, 67, 68, 267, 303.
Kenyi, (Kengi), nehir 12.
Käräl, nehir 158.
Kerminä 229.
Kes, (Tes), nehir 166.
Ket, nehir 30, 162, 204.
Ketskiy Ostrog, kale 162.
Kıdjı, nehir 363.
Kıdjı ālı, köy 362.
Kıran, (Kırang), nehir 9.
Kırang, (Kıran), nehir 10.
Kırgız Bozkırı, bk. Kazak Bozkırı.
Kırgız-Nor, bk. Kirgis-Nor.
Kırım 158.
Kısır, (Kızır?), köy 14.
Kıskol, (Kızkol?) nehir 44.
Kızıl-Agaş 116.
Kızıl Bozkırı 383.
Kızıldaş, nehir 63.
Kızıl-Kaya, (Ulus-K.-K.), karakol, köy 112, 359, 360.
Kızıl-Mola, karakol, 108.
Kızıl-Otırü (Pōm), geçit 58.
Kızıl-Taş, nehir 43.
Kızıl-Yar, (Krasnoyarsk), şehir 77, 355.
Kızır, bk. Kısır.
Kızkol, bk. Kıskol.
Kian-chai, (Baykal), göl 136.
Kian-che, (Ki-mu, Yenisey), nehir 140, 142, (Chien-shui).
Kian-çeu, şehir 142.
Kidis-Bazar, nehir 46, 51.
Ki-mu, (Yenisey), nehir 140.
Kirgis-Nor, göl 5, 222, 223.
Kisingir, nehir 538.
Kiya, nehir, bölge 9, 13, 166, 183, 211, 212.
Koaran, altın ocağı 85.
Kobdo, nehir, şehir 5, 9, 219, 220, 221, 268.
Koçkorok, dağ 61.
Koguşi, nehir 223.
Kojo-Agaç, (Koşagaç), nehir 64.
Kokand, şehir, hanlık 120, 224, 228, 231, 232, 233, 419, 420, 458.
Kokbekti, Kokpekti, (Kökpekti), şehir, kale 14, 107, 530.
Kokçetav, (Kökşötau), şehir 530.
Kokçolut, Kobdo membaı 219.
Koksu, (Köksu), dağ, nehir (Katunya'nın kolu) 10, 269, 278.
Koksu, nehir (Balkaş'a dökülen Karatal'ın kolu) 11, 118, 120.
Koksu, köy (Koksu nehrinin üzerinde) 115, 118 (II. ciltte *Koksa* diye alınmıştır, s. 319).
Kokşa, nehir (Biya'nın kolu), 8 (Kokça yanlıştır), 12.
Koktebinsk, (Kök-Tübä), şehir, bölge 16, 23, 116, 470.
Kolıvan, şehir 204.
Konçak, nehir 86.
Kondoma, nehir 9, 11, 12, 74, 84, 176, 204, 212, 215, 336, 360, 361, 362, 365.
Kongoday, (Angoday'ın Altayca adı), köy 333.
Konokay, nehir 223.
Kopal, dağ, şehir 13, 14, 15, 107, 113-119, 202, 204, 242, 444, 475, 520, 530
Kopalka, nehir 114, 116.
Kopaltau, dağ 11.

Korgas, bk. Korgos.
Korgon, dağ 6, 56.
Korgos, nehir, şehir 15, 168.
Korotta, nehir 45, 46, 47, 49, 66; (krş. Yan-K.).
Korsina, köy 103.
Kosogol, göl 4, 140, 163, 219, 220, 221.
Koşagaç, (Kojo-Agaç), nehir 12, 15.
Koşkaus, şehir 228.
Koşravat 15.
Kourdakskaya volost, (krş. halk adları altında: Kūrdak), 248, 249.
Koy-su, nehir 539.
Kozamala, göl, bk. Kozmalinsk.
Kozmalinsk, göl, köy 103, 104.
Köbür, nehir 215.
Kökpekti, (Kokbekti, Kokpekti), kale 202, 205.
Köksinskaya stanitsa, istasyan, (Koksu?), 13.
Köksu, (Koksu), nehir (Katunya'nın kolu) 6.
Köksu, istasyon, şehir (Köksu nehrinin Katunya'ya döküldüğü yerde) 114, 495.
Kökşötau, (Kokçetav), şehir 205.
Kökşü, nehir (Teles gölüne dökülür) 96.
Kök-Tübä, bk. Koktebinsk.
Kölayagı, köy 370, 372.
Kölöngdö, nehir 62.
Kömnöş, veya Kömdöş, nehir 102.
Königsberg, şehir 17.
Köpçü, nehir 382.
Körgürök, nehir 96.
Kör-Köçü, Köprü geçidi (Katunya üzerinde) 54.
Körö, nehir 360.
Kötä-Maldı, nehir 11, 15.
Krakau, şehir 17.
Krasnoyarsk, (Kızıl-Yar), şehir 4, 13, 77, 167, 184, 185, 189, 193, 204.
Kū, (Rusça: Lebed) nehir 367.
Ku-İrtiş, (Ku-Ertis, Ku-İrtsis), nehir 9.
Kukey, tuz dağı 166.
Kulanda, bk. Kulunda.
Kular, kale 150.
Kulca, şehir 13, 111, 115, 224, 225, 457.
Kulunda, bozkır, göl 8, 12, 105, 136, 178, 204, 245, 431, 433, 436.
Kulundin, bk. Kulunda.
Kulikova, köy 203.
Kuray, bozkır, dağ, nehir 7, 8, 13, 62, 65, 98, 294, 315.
Kurgan, şehir 17, 203, 252.
Kurla, nehir 204.
Kurtumov, göl 252.
Kurtumova, köy 252.
Kunsun-Takay, nehir 166.
Kuyak-Tanar, nehir 63.
Kuzey Altay 212, 215.
Kuzey Amerika 295.
Kuzey Asya 3, 145, 318.
Kuzey Buz Denizi 3.
Kuzey Kazak Bozkırı 451; (krş. Kazak Bozkırı).
Kuzey kutbu 16.
Kuzey Okyanus 31.
Kuzey Rusya 376.
Kuzey Sibirya 426.
Kuznetsk, (Aba-Tura), şehir, bölge 3, 9, 12, 21, 74, 75, 85, 175, 176, 179, 183, 184, 185, 187, 189, 204, 209, 216, 217, 269, 336, 344, 351, 354, 356, 369, 383.
Kuznetsk Alatau'ı, (Kuznetskaya Tayga, Kuznetski Alatau), dağ 9, 212, 215, 216.
Kuznetskaya Tayga, veya Tomskaya Tayga, (Kuznetsk Ala-

tau'ı, Kuznetski Alatau), dağ 9.
Kuzudeyvskiy Ulus, misyonerlik istasyonu 336.
Küçük Buhara, (Altı şehir bölgesi) 134, 170, 224.
Küçü-Sägirtpäk, geçit 59; (krş. Yän-S).
Küçü-Ülögön, nehir 51; (krş. Ülgemen, Ülögön, Yän-Ülögön).
Küngäy, göl 538.
Küngrämän, dağ 539.
Kür-Keçü, Katunya geçidi 287.
Kürmet, nehir 538.
Kürüküy, köy 372.
Küzä, veya Kütsä, dağ (destanda) 157.
Küzön, (Ulus-K.), köy 372-374.

L

Laba, (lama), Tibet Devleti 164.
Lappland, memleket 19, 22, 23, 24.
Lau-şan, (Tu-man), dağ 141.
Lebed, Kū, "Kuğu"), nehir 8, 9, 12, 13, 32, 89-92, 212, 367, 368, 370, 372.
Lena, nehir 70, 193.
Lepsa, nehir 11, 205.
Lepsinsk, karakol 113, 114, 116.
Lepsinskaya stanitsa, istasyon, köy 111, 116.
Lisvinka, köy 72.
Losva, kale, nehir 151.
Lübäyskaya Uprava 247; (krş. halk adları altında: Lüväy).

M

Ma-a-çung, yer? 143.
Madır, nehir 13, 211, 383.
Makarieva, misyonerler istasyonu 336.
Makarievsk, köy 212, 372.
Malıy Vladimirski, köy 105.
Malki-Ayaguzk, karakol 112.
Mamonova, köy 71.
Mançurya 143.
Mangaş, dağ 61.
Mangazay, Tas nehri üzerinde kale, kuruluşu 1601, yangın neticesinde 1632 de harap olmuştur, 162.
Mangday, dağ 48.
Mangışlak, yarımada, 239.
Mariynsk, veya Maryinsk, şehir, bölge, 13, 20, 30, 204, 211, 212.
Maykı, köy, şahıs 104, 105.
Mayma, köy, nehir 7, 12, 69, 70, 269, 278, 329.
Medine, şehir 512.
Mekke, şehir 542.
Mälikä 229.
Merkä, veya Märkä, şehir 14, 225, 230.
Meykä, nehir 498.
Mıras, bk. Mras.
Minusink, şehir 4, 13, 204, 389, 390, 516.
Moğolistan 271, 280, 295, 463; (karş. Batı M.).
Monçuy, nehir 360.
Mormış, köy 104.
Moskova, şehir 149, 151, 163, 166, 174, 178, 179, 180, 183.
Motsichi, köy, (Radloff: Mozichi, BSE: Mozjicha), 103.
Mön, nehir 61.
Möştü-Yorık, nehir 63.
Mras, (Mıras, Pras), nehir 9, 11, 12, 13, 77, 78, 80, 82, 83, 91, 92, 212, 215, 354, 355, 357, 360, 365, 366.
Muytu, nehir, misyonerler köyü 41, 69, 331, 335, 336, 344.

N

Narım, şehir, bölge 20, 24, 25, 162, 204.

Narın-Sımın, nehir (Batı Moğolistan'da) 219.
Narin, Hami köyü 225.
Nedoresova, köy 74.
Nemegeç, köy 371, 372.
Nerdjin, veya Nerjin, köy 370, 372.
Nijni-Kuşuk, köy 103.
Nilka, nehir 223.
Nom, Hami köyü 225.
Nordcap 19.
Nor-Zaysan, (Zaysan), göl, havza 3, 9, 10, 116, 152, 205.
Novaya Zemlya, yarımada 24.
Novgorod, şehir 23.
Nurata, şehir 15, 229.

O, Ö

Ob, nehir 3, 5, 7-10, 18, 21, 29, 30, 31, 36, 37, 71, 103. 145, 149, 150. 162, 163, 173, 175, 177, 178, 193, 203, 204, 208, 243; (krş. Aşağı Ob).
Obdorsk, şehir, bölge 25.
Odung, dağ 79.
Ohotsk, deniz 144.
Oka, Sibirya'da nehir 206.
Oksol, köy 344.
Olatay, nehir 223.
Om, nehir 10, 14, 145, 203, 204, 244, 245, 247.
Omsk, şehir, bölge 106, 154, 193, 203, 204, 205, 451, 530.
Omskaya Oblast, bk. Omsk.
Orçonoydıng-Bogaçı, geçit 62.
Orenburg, şehir 170, 197, 203, 239.
Orkoyttü-Ayrı, nehir 47.
Orta Asya 23, 30, 115, 123, 165, 194, 205, 222, 223, 225, 226, 237, 262, 270, 421, 443, 463, 469, 544.
Ostrog, kale 184.
Ostrovo, köy 104.
Ozerki, köy 71.
Oy, nehir 4.
Oyor, nehir 94.
Ölötü, nehir 50, 51.
Örgüldök, dağ, karakol 111, 112.
Ötküştö, nehir 367.

P

Pagıçak, köy 372.
Palbı, köy 353.
Pasi, (Pazi?), köy 372.
Paspagıl, köy, nehir 102, 382.
Paş-Köbüsi, bk. Başkaus.
Pataş, Hami köyü 225.
Patero, köy 103.
Pavlodar, şehir 203 (Pavlovar, düzelt), 205, 530.
Pavlovsk, gümüş ocağı 102, 103.
Pay, Hami köyü 225.
Pazi, bk. pasi.
Peçora, nehir 24.
Peking, şehir 142. 268.
Pälä, dağ 97.
Pelma, şehir 151.
Pencikend, şehir 226.
Perm, şehir 144, 203.
Perovsk, şehir 240, 243.
Pesçanaya, nehir 7, 204 (Peçanaya, düzelt).
Peşte, şehir 22.
Petersburg, şehir 19, 200, 266, 267.
Petropavlovsk, şehir 202, 208, 205.
Petrovka, köy 33.
Päyşämbi, şehir 229.
Pısas, bk. Psas.
Pışa, nehir (Biya'nın kolu), 8 (Pspha, düzelt), 12.
Pī, (Biya), nehir 5.
Piştek, köy 14.
Platova, köy 69.
Podabas, köy, nehir 77.
Podnivaya, köy 72.
Polonya 19.

Pōm, geçit anlamında 55 - 60; (krş. Aqūm-P., Ak-P., Ak-Taşar-P., Akta Kırılgan, Belkenekting - Pogoçosı, Biçiktū-Kaya - Pōm, Katın - Suunung-Pōmı, Kızıl-Otırū, Küçük - Sägirtpäk, Orçonoydıng-Bogaçı, Şabin-Dabaga, Yān-Sägirtpäk)
Pozen, şehir 19.
Prag, şehir 17.
Pras, (Mras), nehir 9.
Pras-Pältärindä, köy 77, 354, 355.
Protoka, köy 76, 77, 351, 353, 356.
Psas, Pısas, nehir 83, 84, 212, 215, 360.
Pspha, bk. Pışa.
Pulkova, 4.
Pürçüktü-Ayrı, nehir, 46, 47.

R

Ribinsk, köy 206.
Riga, şehir 19, 23.
Rusya 14, 21, 57, 106, 114, 148, 149, 150, 152, 153, 155, 166, 168, 196, 198-202, 232, 233, 237, 262, 265, 433, 443, 531, 533, 538, 544; (krş. Asya R. sı, Avrupa R. sı, Doğu R., Kuzey R.)

S

Sadakmınar, Sadak-Mınar, nehir 58, 59.
Sadak-Mınardıng Ak-Pōmı, geçit 59.
Sala, (Zala?), köy 14, 157.
Salayır, dağ, 12 (Zalayr, düzelt), 32 (Salay, düzelt), 70 (Zalayir, düzelt), 73 (id.), 343.
Salcar, nehir, dağ, vadi 7, 12, 54, 55, 56.
Salcar-Başı, dağ 55.
Samal, (Z-?), şehir 15.
Samarkand, şehir 14, 15, 169, 196, 199, 226, 228, 229.
Sangıltay, bk. Zangıltay.
Sarasa, (Sarı-Su), köy 38, 39.
Saravina, köy 103.
Sardıma, (Z-?), nehir 61.
Sargatskaya volost, 154, 248, 249.
Sarı-Bulak, karakol, nehir 117, 475.
Sarı-Ösök, göl 14
Sarı-Su, bk. Sarasa.
Sart-Märkä, şehir 198.
Sasık-Köl, göl 11, 13, 104.
Sau-Kal, nehir 167.
Sauskan, köy 14, 159.
Saylū-Käm, dağ 5, 7 65.
Sē, nehir 383, 392.
Sebe, nehir 12, 40, 41, 43, 68, 331 (Sebä).
Selenga, Selengga, (So-ling) nehir 127, 141, 144, 163, 221.
Semenova, köy 246.
Semerkand, bk. Samarkand.
Semey-Tau, Semipalatinsk dağı 107.
Semipalatinsk, şehir, bölge 10, 12, 13, 15, 16, 23, 30, 106-109, 115, 116, 117, 119, 176, 205, 431, 444, 451, 532.
Semipalatinskaya Oblast, Semipalatinsk bölgesi 16, 23, 236, 530.
Semireçinskaya Oblast, bk. Yedisu vilâyeti.
Semiverstova, köy 104.
Sergiopol, (Ayaguz), kale şehir 10, 11, 13, 14, 107-111, 114, 116, 205, 243, 425, 444, 530.
Seya, nehir 4.
Sıbırgı, köy, nehir 77, 356.
Sımıltı, bk. Sumultu.
Sımın, nehir, bk. Narın-S.

Sır, nehir 239.
Sır-Darya, bk. Sir-Därya.
Sır-Kuvan 239.
Sibir, (İsker), şehir 145.
Sibir, (Sibirya) 147, 148, 152, 196, 197, 221, 520, 529.
Sibir Devleti, (S. Tatar D.) 146, 153, 162, 178.
Sibir Hükümdarı 145.
Sibir tarihi 174, 178, 181, 189, 191, 207, 209, 213, 218, 220, 248.
Sibir Tatar Devleti 123, 144.
Sibir yolu, büyük, (madde altına bk.: yol).
Sibirya, (Sibir) 17, 18, 20, 24, 29, 30, 31, 35, 73, 76, 134, 144, 150, 151, 162, 163, 173, 191, 193, 202-205, 376, 446; (krş. Batı S., Doğu S., Güney-Doğu S., Güney S., Kuzey S.).
Sibirya devleti 123.
Sibirya halkları, (halk adlarına bk.).
Sibirya nüfusu, (madde altına bk.: nüfus).
Sirdaryinskaya Oblast 225, 229, 231, 236, 240.
Sir-Därya, (Sır-Darya), nehir 11, 124, 198, 421.
Smaynogorsk, bk. Zmeinogorsk.
Smolensk, köy 37.
Sōk, (Suok), sınırda Çin karakolu 268.
Sokolova, köy 74.
So-lin, So-ling (Selenga), nehir 133.
Solkoy, (Ulus-S.), köy 74, 261, 340, 341, 343.
Sosnovaya Gora, (Ulus-Tos), köy 78.
Soyon, bozkır, dağ 3, 4, 8, 167, 191.
Sölök, dağ, 96.
Sörölü-Oy, vadi 59.
Spasski, altın ocağı 12, 84, 85, 86, 361.
Stanitsa, karakol 114.
Stanitsa Nadejdinskaya 13.
Stanitsa Sofiyskaya 13.
Staraya Krepost, Kozak kalesi 106.
Stepnoye Generalgubernatorstvo, (Bozkır Genel Valiliği) 16, 23.
Stettin, şehir 17.
Stockholm, şehir 22, 23.
Suan-goi, (Yui-wu), Guligan'ların memleketi 134, 135.
Sultur, nehir 219.
Sumultu, (Sımıltı), köy, nehir 46, 301.
Suok, (Sōk), Sınırda Çin karakolu 12, 16.
Surgut, şehir, vilâyet 24, 25, 151, 173.
Suyenga, köy 71, 72.

Ş

Şabalina, köy 42.
Şabina, (Şabin-Dabaga), geçit 167.
Şabin-Dabaga, (Şabina), geçit 114.
Şabolicha, köy 103.
Şachi, köy 102.
Şadatsk, Şadazk, karakol 221.
Şalkar, göl (destanda) 509.
Şamal, bk. Şe-
Şandı, (Ulus-Ş.), köy 343.
Şarcä, 229.
Şartu, köy 344.
Şaşakman, nehir 49.
Şemal, köy, nehir 335, 344.
Şeyhlar-Aul 248.
Şibilik, nehir 43.
Şilä, kale 61.
Şili, nehir 100.
Şilina, köy 33.
Şirätaş, nehir? 63.

Şişa, nehir 150.
Şmakova, köy 71.
Şorsina, köy 103.
Şu, nehir, vadi, 11, 14, 15, 120, 121, 197, 200, 205, 225, 231, 232, 421, 424, 443, 539.
Şubenka, köy 33, 34.
Şulba, nehir 278.
Şulgin-Log, köy 69.

T

Tadyulū, nehir 62.
Tak, Hami köyü 225.
Ta-Ki-mu, (Ulu-Käm), nehir (Kämçik ile birleşerek Yenisey'i meydana getirir) 4, 183.
Talas, nehir 11, 200, 231, 233.
Taldū, nehir 47, 48, 49.
Taldū-Ayrı, nehir 47.
Talmen, köy 71.
Tamir, nehir 169.
Tangnū-Ola, dağ 4, 5, 135, 208, 218, 219.
Tara, nehir, şehir, bölge 10, 14, 27, 151, 162, 175, 203, 245, 248, 249, 250.
Tarbagatay, dağ, bölge 3, 10, 13, 23, 137, 144, 169, 170.
Taris-Termis, nehir 219.
Tarksıl, nehir 223.
Tarlıkçın, nehir 219.
Tarsk, ilçe 19.
Tartas, nehir 245.
Tas, Tos, bk. Ulus-Tas.
Tasov (Samoyed'leri) 162.
Taşar, Hami köyü 225.
Taş-Atkan, köy 150.
Taşkend, şehir 14, 15, 107, 115, 195, 197, 198, 199, 205, 224, 225, 226, 230, 237, 238, 242, 243, 420, 441, 443, 470, 475, 479, 532.
Taştıp, nehir 4, 13, 188, 210, 383.
Taştū, köy 102, 382.
Taştū-Yıl 46
Tavda, Tavdı, nehir 10, 149.
Tavskontuskaya volost 248, 249.
Tayaktū, nehir 47, 48.
Tayaş, (Ulus-T.), köy 84, 360.
Tayga 7, 16, 70, 96; (Altay'ın ormanlık kayalıklarına Altay'lıların taktığı ad; Rus'lar buna kamen' derler, b. bk.; krş. yış).
Kuznetskaya T., Kuznetsk T.-sı 9, 71.
Tomskaya T., Tomsk T.-sı 9, 11.
Yenisey T.-sı 71.
Taygil, nehir 144.
Taz, bk. Ulus-Tas.
Tekes, nehir 231, 232.
Teles, (Tölös; asıl adı: Altın-Köl; Rusça: Teletskoye Ozero, Almanca: Teletzker See; bu son adı, Tölös adlı Türk boyuna göre Rus'lar takmıştır), göl, dağ 7, 9, 12, 32, 56, 70, 85, 93, 94, 97-100, 177, 180, 213, 269, 336, 376, 382.
Teletz, Teletzk, bk. Teles, Tölös.
Telgir-Morin, nehir 219.
Telingola, nehir 223.
Temurtu, göl 124.
Temürtä, Hami köyü 225.
Tentäk 111.
Täpkäç-Aul 157.
Terekti, dağ, geçit, nehir 6, 7.
Terektin, bk. Terekti.
Tereşkina, köy 74.
Ters, nehir 9.
Terskey, göl 538.
Tes, (Kes), nehir 166, 168, 219, 539.
Teya, Teye, nehir 166, 183.
Tıt-Käskän, nehir 44.
Tıttū-Käm 63.
Tıttū-Oy, nehir 59.

Tibet, memleket 140-142, 164, 168, 169.
Tiflis, şehir 23.
Tigretsk, dağ 10.
Timakova, köy 74.
Tiyanşan, dağ 3, 11, 120, 121, 124, 127, 134, 137, 138, 143, 144, 169, 185, 186, 187, 225, 231 (Tanrı dağları).
Tobol, nehir, vilâyet 10, 17, 144, 145, 149, 154, 155, 156, 160, 194, 238, 239, 247, 250, 421.
Tobol-İşim bölgesi, (İ.-T. bölgesi) 17, 18, 19, 21, 28, 29.
Tobolsk, şehir, vilâyet 10, 14, 16, 18-21, 24, 26, 28, 29, 30, 145, 147, 151, 161, 170, 203, 247, 248, 250, 251, 252.
Togolok-Törgün, nehir 62.
Togul, nehir 91, 367.
Tokmak, şehir 14, 15, 120, 205, 225, 232, 236.
Tolgoyok, nehir 44.
Tolış, nehir 97.
Toloy, nehir 93.
Tom, nehir 3, 5, 8, 9, 11, 30, 74-77, 85, 92, 154, 173, 174, 183, 190, 208, 209, 212, 215, 351, 354, 365, 366, 376.
Tom-Kondoma bölgesi 85.
Tomsk, şehir, vilâyet, (kuruluşu 1604), 13, 16, 18, 20, 21, 24, 27, 30, 32, 70, 154, 163, 174-183, 193, 204, 211, 216, 267, 329, 336, 341, 344.
Tomskaya Tayga, Tomsk Taygası, (Kuznetskaya Tayga), dağ 9, 71.
Tongoştı, nehir 93.
Tor-Aygır 121.
Torneo, şehir 19.
Tos, veya Tas, Taz, (Ulus-T.), köy 78.
Toyanov, kale 175.
Tölös, (Teles), göl 269.
Tölü, nehir 100.
Tötö, dağ 62, 315.
Trabzon, şehir 22.
Troytsk, şehir 238.
Tsagan-Burgasun, veya Ts.—Burgazun, nehir 64, 65.
Tsagan-Machan, (Brodı), nehir 166.
Tsarevo-Aleksandrovski, altın ocağı 12, 85, 86, 89, 90, 91, 367 (Tsareva-Aleksandrovsk).
Tsarevo-Maryinsk, altın ocağı 85.
Tsarevo-Nikolayevski 85.
Tsüplä, bk. Züplä.
Tuba, nehir 4.
Tula, nehir 169.
Tu-man, (lau-şan), dağ 141.
tundra 16 (devamı alınmadı).
Tunka, bozkır, bölge, dağ 206, 221.
Tunkin, bk. Tunka.
Tunus, kale (Baraba'da) 151.
Tunuşskaya Uprava, Tunuş hâkimliği, (Baraba'da) 246; (krş. Tunus).
Tura, nehir 10, 144, 145, 146, 148, 151, 203, 247, 248.
Turan 137, 225.
Turaşskaya Uprava, Turaş hâkimliği 245.
Turfan, şehir 169.
Turgay, nehir 238.
Turinsk, şehir 203, 252.
Turuhansk, şehir 190.
Tu-man, Tuuman, dağ 137, 141.
Tuykal, göl 538.
Tüb, köy, nehir 15, 122.
Tükalinsk, (Tükäli, Tyukalinsk), şehir 14, 18, 203.
Tükäli, bk. Tükalinsk.
Tümen, şehir, vilâyet 14, 17, 30, 31, 151, 159, 193, 203, 247, 248, 250, 251, 355.
Türägäş, köy 370, 372.

Türgän, şehir 15.
Türkistan, memleket 14, 23, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 205, 225, 229, 231, 239, 240, 241.
Türkistan, şehir 225, 229, 237.
Türsün, nehir, köy 15.
Türük, Hami köyü 225.
Tyeplo-Klyuçinskaya, (Arasan), Rus kolonisi 113.
Tyukalinsk, bk. Tükalinsk, Tükäli.

U, Ü

Uba, dağ, göl, köy, nehir 10, 204, 244.
Ubagan, nehir 238.
Ubinskoye Ozero, Uba gölü (b. bk.), 14.
Uda, nehir 206.
Ufa, şehir 481.
Ulalu, misyonerler köyü, nehir 12, 70, 95, 216, 329, 330, 335, 336, 344.
Ulba, dağ, nehir 10, 301.
Ulbas, nehir 89, 367.
Ulbin Alpleri, bk. Ulba.
Uleaborg, şehir 18, 23.
Ulgemenskiy Pereval, (Çikä-Taman), dağ 52; (krş. Ülgemen).
Ulu-Ayıl, köy 74, 343.
Ulugusski, Kozak istasyonu 107.
Ulu-Käm, (Ta-kimu), nehir (Kämçik ile birleşerek Yenisey'i meydana getirir) 4, 221.
Uluk-Östäng, bk. Çong-Arık.
Ulus, Altay ağzında *köy* anlamında 77, 89.
Ulus-Çeley, (Çeley), köy 82.
Ulus-Karga, (Karga), köy 82.
Ulus-Kayınçak 78.
Ulus-Kızıl-Kaya, (Kızıl-Kaya), köy 83.
Ulus-Küzön, (Küzön), köy 92.
Ulus-Şandı, (Şandı), köy 74, 343.
Ulus-Tas, veya Ulus-Tos, (Ulus-Taz?), (Sosnovaya Gora), köy 78, 357.
Ulus-Tayaş, (Tayaş), köy 84.
Ulus-Usmarga 82.
Upsa, Upsa-Nor, göl 166, 167, 168, 210, 222, 223.
Ur, nehir 12, 74, 339, 340, 341.
Ural, dağ 3, 20, 21, 27, 30, 126, 144, 146, 150, 194, 196, 202, 203, 237, 239.
Ural, nehir 421.
Ural-Hazar çukur sahası 3.
Ural-İrtiş bölgesi 203.
Ural maden bölgesi 18, 29.
Ural sanayii 29.
Uralsk, şehir 239.
Ura-Täpä, şehir 14, 225, 226, 230, 231.
Urcar, (Çuguçak), şehir 13, 110, 111, 116.
Urgut, şehir 228.
Urmalık, nehir 48.
Urup, veya Urupa, nehir 166, 183.
Urusul, nehir, vadi 7, 12, 13, 15, 16, 32, 38, 44, 47, 48, 49, 51, 66, 278, 295, 306, 332, 333.
Us, nehir 4.
Usmarga, bk. Ulus-U.
Ust-Buhtarminsk, kale 193.
Ust-İşimskoye, köy 14.
Ust-Kamenogorsk, şehir 10, 13, 14, 202, 204, 205.
Ust-Uyskaya Krepost, kale 238.
Usu, nehir 85.
Usunarga, (Uzunarga?), köy 359.
Ut, nehir 4.
Uya, nehir 196, 238.
Uymon, bozkır 13, 62, 300.
Uzakdoğu 144.
Ügön, nehir 102.

Ülgemen, büyük ve küçük. (Ülögön nehrinin Rusça adı) 51, 52, 270, 309; (krş. Küçü-Ülögön, Ülögön, Yān-Ülögön).
Ülgön, (Ülögön?), nehir 382.
Ülögön, (Ülgemen), nehir 12, 308; (krş. Küçü-Ü., Yān-Ü, Ülgemen).
Ümsär, nehir 94.
Ürgenç, şehir 147.
Ürgö, nehir 94, 95.
Üs, (Yüs), nehir 209.
Üttü-Karga, geçit 59.
Üyttü-Täräk, nehir 63.

V

Vagay, nehir 149, 150, 156, 250, 251.
Varşova, şehir 23.
Verchne-Ozersk, kale 239.
Verchne-Udinsk, şehir 193.
Verchne-Uralsk, kale 238, 239.
Verchniy-Kuşuk, köy 103.
Verchniy-Uralsk, bk. Verchne-U.
Vernıy, (Almatı, Vernoye), şehir 119, 120, 122, 242.
Vernoye, (Almatı, Vernıy), 13, 14, 15, 107, 109, 202, 205, 244.
Viyana, Wien, şehir 23.
Vladimirski, (Bolşoy V., Malıy V.), köy 106.
Volçicha, köy 104.
Volga, nehir 18, 144, 169, 194, 196, 237, 423.
Kama-Volga nehir sistemi 30.
Voronej, şehir 23.

Y

Yagustay, nehir 223.
Yakutsk, şehir 193.
Yalutrovsk, şehir 14, 17, 203, 247, 248, 251, 252.
Yangı-Aul 158, 248.
Yangı-Darya, nehir 239.
Yangı-Kurgan, şehir 14, 15, 226.
Yangıs-Agaş, nehir 118.
Yanı, nehir 4.
Yān-Korottı, nehir 46; (krş. Korottı).
Yān-Sägirtpäk, geçit 59; (krş. Küçü-S.).
Yān-Ülögön, nehir 52; (krş. Küçü-Ülögön, Ülögön, Ülgemen).
Yarbalık, nehir 60.
Yarkänd, şehir 223.
Yaş-Tura, (Biysk), şehir 75.
Yaştū, dağ 62.
Yaylaguş 46.
Yedisu vilâyeti, (Semireçinskaya Oblast) 205, 110 (Zesireçinskaya O.: düzelt), 242.
Yegoriev, (Yegorievsk), altın ocağı 12.
Yegorievsk, köy 71, 72, 73.
Yekaterinburg, şehir 31.
Yelaguş, nehir 15.
Yenisey, (Kian-che, Ki-mu), nehir 3, 4, 5, 13, 30, 31, 70, 131, 136, 140, 142, 143, 162, 163, 167, 168, 181, 183, 184, 190, 191, 193, 207, 208, 210, 217, 261; (krş. Käm, Kämçik, Ulu-Käm).
Yeniseysk, şehir 190, 204.
Yenisey Taygası 71.
Yış, (Karaorman dağlarının Altayca adı, Ruslar buna Çeren derler), 70, 96.
Yirgalang, nehir 223.
Yodro, nehir 58, 59.
Yui-wu, (Suan-goi), Guligan'ların memleketi 135 (Kurikan).
Yukarı İrtiş, 24-27; (krş. İrtiş).
Yurtuçak, köy 14.
Yu-siu, (Yüs), nehir 142.
Yüs, (Üs, Yu-siu), nehir 166, 183, 184, 185, 188, 204, 207,

211, 383, 389; (krş. Ak-Y., Kara-Y.)
Yüs-Agaş, karakol 113.
Yüs-Tıt, nehir 64.

Z

Zagan-Machan, bk. Tsagan-M.
Zala, bk. Sala.
Zalayir bk. S-.
Zamal, bk. Samal.
Zamin, şehir 14, 225, 226, 230.
Zangıltay, nehir 219.
Zardıma, bk. Sardıma.
Zauskan, bk. Sauskan.
Zaysan, (Nor-Zaysan), göl 9, 10, 23, 26, 169, 238.
Zebe, bk. Sebe.
Zerafşan, nehir, vadi 15, 225, 226, 229, 419.
Zesireçinskaya Oblast, bk. Semireçinskaya O.
Zıngalı, şehir, (destanda), 158, 159.
Zıryanov, gümüş ocağı 13.
Zmeinogorsk, şehir 14.
Züplä, Tarlık köyü, soyu, 249.

III. Soy, boy, halk, millet, dil adları.

A

Aba, Demirci Tatar'lar, Kuznetsk Aba'ları, (Mras ve Kondoma boyunda) 184, 188; (Radloff: Abiner).

Aba, Sagay soyu, 208.

Aba, Şor soyu 214.

Abakan Kırgızları 184.

Abakan Tatar'ları, (Abakan vadisi ve Yüs bozkırında; 4 büyük boydan ibarettirler: Kaça, Sagay, Koybal, Kızıl, b. bk.), 123, 206-211, 261, 337, 382-391, 416, 516.

Abak-Kiräy, Kazak soyu 238.

Abdan, Kazak boyu 199, 237, 238.

Abla, Kırgız soyu 235.

Acu-Churman, bk. Adju-Ch.

Açın, (büyük ve küçük), 1) Kızıl'ların bir soyu 211; (krş. Coğrafya adları altında: Açinsk).
2) Tom boyunda Türk boyu 215.

Aç-Keçtim, Tom'un batısında yerleşik boy, 215, 216, 217, 339, 340, 342.

Aday, Kazak soyu 239, 466.

Adju-Churman, Buserman soyu 223.

Agats-Aul, Baraba soyu (köyü) 246.

Agış, Kazak boyu 238.

Agul Ulusu, veya Agul Kamasin'leri 191; (krş. Kamasin, Kangbajı).

Ak-Būra, Kazak boyu 238

Ak-Çekmen, Özbek boyu 228

Ak-Çıstar, Beltir soyu 209

Ak-Çubak, Kırgız soyu 233

Akı, Kızıl soyu 211

Ak-Kigiz, Özbek soyu 227

Ak-Tumat, Teleüt soyu 217

Alaşa, Kazak soyu 239, 466

Alat, Baraba köyü (soyu) 246

Alçın, (Alşın), Kazak boyu 239

Aldan-Suan, Kazak boyu, (köyü) 242

Aldaş, Kırgız soyu 234

Aldiyar, Kırgız soyu 234

Allat, Özbek boyu229

Almaçi, Özbek soyu 227

Alman 16,224

Alman Ackerbürgerleri 35

Almanca 61,515

Alman masalları 434

Alma-Suan, Özbek soyu 227

Almat, Çüy-Kiji soyu 217,218

Alşın, bk. Alçın

Altay, Kazak boyu 238

Altay ağızı, Altay dili, Altayca 40, 213, 270, 332, 345, 367, 372, 374,

Altay destanı 173; madde altına bk.: destan

Altay ahalisi, Altay halkları 123, 170

Altay Kalmık'ları, Altay'lı dağ Kalmık'ları (Esas Altay'daki Türk ahalisine Rus'ların taktığı ad; iki büyük kola ayrılırlar: 1) Altay'lı veya: Altay-Kiji, Öyröt, 2) Dvoyedan'lar,

veya: Çüy-Kiji), 35, 49, 69, 178, 193, 209, 215, 261, 261, 262, 263, 423, 537
Altay-Kiji, (Öyröt), Altay'lılar Kendilerine böyle derler, 70, 216, 262,
Altay'lı, Altay'lılar (kendileri Altay-Kiji, Öyröt veya nehir isimlerine göre Urusul-Kiji, Çargış-Kiji v.b. adlarını kullanırlar), Esas Altay'da yaşıyan Türk boylarından, bundan başka krş. Çüy-Kiji, Teleüt, 40, 41, 42, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 61, 62, 123, 173, 261, 262, 266-270, 272, 273, 277, 278, 280, 282, 283, 285, 286, 288, 289, 290-338, 340, 343, 344, 347, 350, 253, 356, 357, 365, 366, 374, 380, 381, 391, 426, 465, 472, 473, 516
Altay şamanları 385; (krş. madde altında: şaman)
Altay Tatar'ları, (Altay Türk'leri anlamında, bk. Tatar), 213, 215
Altay-Teleüt dili 222
Altı-ata Kökting-ulı, Kazak'ların Kongrat boyundan 6 soy 239
Altı-ata Köktöngşü, Kazak'ların kongrat boyundan 6 soy 239
Altısar, Kırgız soyu 184, 185
A-lun, Uygur soyu 127
Aman-Col, Kazak soyu 504
Amban-Koşun, Soyonlarda 219
Ang, Aç-Keçtim soyu 217
Ara, (Klaproth'a göre Yenisey halklarından; bugün Yenisey'in sol sahilinde, Kaça nehrinin kuzeyinde yaşıyan Kaçaların bir soyu) 123, 184, 185, 188, 189, 191, 207, 208, 210, 211 212
Ara, Altay-Kiji soyu 217, 218, 220.
Arap dili 482
Aramtsas, Baraba köyü (soyu) 246
Argın, Kazak boyu 238, 239, 241, 242
Arık, Özbek soyu 228
Arık, veya Arık Tukum, Kırgız soyu 232, 233
Arin, bk. Ara
Artyı, Koybal soyu 210
Asan, Kırgız soyu 232
Asan, (Klaproth'a göre Yenisey halklarından; Yenisey'in sol sahili), 188, 189
Asık, Kırgız boy ve soylarından 235, 236
Askalı, Baraba soyu 245
Askalı, Kırgız soyu, 232
Aşağı Kumandı, bk. Kumandı
Aşin, Hun soyu ve sülâlesi 129, 133 (A-shih-na?)
Atak, Tarlık soyu 249
Atalık-Matay, Kazak boyu 242
Atabalık, Baraba soyu 246
Atıgay, Kazak boyu 238
Avrupa'lı 194, 198, 271, 315, 353, 418, 439
Ayalı, Baraba soyu 146, 151, 158, 245, 248
Ayt-Kıstık, Kazak boyu 237
Ayukä, Kırgız soyu 235
Azerbeycan'lı 419
Azı, Tarlık soyu 249

B

Babazauskaya volost, Babazau (soyu?) bucağı 251
Baganalı, Kazak soyu 238, 504
Bagış, Kırgız soyu 236; (krş. Sarı-B.)
Baguyan, Baraba soyu, (köyü) 246
Bahtiyar, Kazak soyu, (köyü) 241

Baki-Mäşäy, Özbek soyu 227
Balgalı, Özbek soyu 226, 227
Balık, Kırgız soyu234
Bapa, Kırgız soyu 232
Baraba, (Baraba Tatar'ları), İritş ile Ob arasındaki Baraba bozkırında 146, 152, 154, 155, 158, 243, 244, 247
Baraba Tatar'ları, (Baraba) 123, 153, 176, 212
Barbar halklar, 123, 124, (krş. Wai-gu-jin)
Bar-Soyat, Şor soyu 214
Basagar, Kızıl soyu 211
Başkaus-Kiji, (Dvoyedan'lar) 269
Başkurt 170, 196
Baş-Küräl, Kırgız soyu 235
Bataş, Özbek boyu 229
Batı Moğolistan Tatar'ları, (Soyon, Soyot), 218
Bay, bk. Baygado
Bay-Baktı, Kazak soyu 239
Bay-Baktı, Tarlık soyu, (köyü) 249
Bay-Cigit, Kazak soyu 238
Bay-Çubak, Kırgız soyu 233
Baygado, Koybal soyu 210, 221
Baygara, Soyon Sumını 219
Baygır, bk. Baygara
Bay-Küçük, Kırgız soyu 235
Baymaklı, Özbek soyu 227
Bay-Ulı, Kazak boyu 239
Bazır-Gurta-Koşun, Soyon'larda, 219; (B.-G. şahıs adı)
Bedjin-Da, Kokçolut koşunu 220
Bäglär-Tüpi, Özbek soyu 228
Bährin, Özbek boyu 229
Belek, Kırgız boyu 234
Beläkşä, Baraba soyu, (köyü) 245
Beltir, Altay'lı Demirci Tatar'lar grupundan: Aba, Beltir, Sagay, (Yüs boyunda), 123, 188, 208, 209, 210
Bäsäntin, Kazak boyu 238
Bäs-Tamgalı, Kazak soyu, (köyü) 241, 242
Beş-Berän, Kırgız soyu 233
Bäş-Boyak, Şor soyu 214
Bäşkäl, Özbek soyu 228
Bäş-Koy, Özbek soyu 227
Beş-täng-bala, Kazak boyu 237
Bäş-Yüz, Özbek boyu 228
Bilä, Çin kaynaklarına göre Tu-kiu'ların kuzeyinde, Radloff'a göre Yenisey'li, 136, 137, 138, 190; (krş. Geloçi)
Bir-Köl, Baraba soyu, (köyü) 245.
Bogojı, Karagas soyu 206.
Bōr, Kırgız soyu 232, 234.
Borşı, Kazak boyu 238.
Borun-Sadak, Özbek soyu 227.
Botpay, Kazak boyu, (köyü) 237, 242.
Bozun, Kazak boyu 237.
Bögödyi, Koybal soyu 210.
Bögöşölü, Türkmen soyu 229.
Börgümäk, (Tarlar-B.), Tarlık soyu 249.
Buçman, Kırgız soyu 235.
Bugu, Kırgız boyu 122, 232, 499, 537, 538, 539, 545.
Buharalı, (sart), 247-251.
Bukay, bk. Bükäy.
Bulat, Kırgız boyu 236.
Bulattı, Kazak boyu 238.
Bultun, Kazak soyu 238.
Būra, Kırgız soyu 235.
Buret, Burät, Büret 143, 168, 205, 221.
Burkut, Özbek boyu 229.
Burut, Buserman soyu 223.
Burut, (Purut), Moğol'lar Tiyanşan Kırgız'larına böyle derler; (krş. Kara-Kırgız), 169, 187, 200, 231.

Buserman, Batı Moğolistan'da bir Türk boyu, Kirgis-Nor ile Upsa-Nor arasında; Dürböt'lü Wang'ın köleleri; Moğol'lar bunlara Choton 'Yerleşik' derler, 223.
Bükäy iç ordusu, Kazak'larda 200, 239.
Bürcegen, Özbek soyu 228.
Bürküt, Soyon soyu 220.
Bürşü, Kazak soyu 466.
Büyük Ordu, veya: Büyük Yüz, bk. Ulu-Cüz.

C

Cagalbay, Kazak soyu 239.
Cagalbaylı, Kazak soyu 466.
Cagalbaylı, Kurama soyu 226.
Calayır, Calayir, Calayr, Kazak boyu 194, 242.
Calayır, Kurama soyu 226.
Calayır, Özbek soyu 227.
Camıs, Kazak boyu 237.
Cancar, Kazak soyu 238.
Cangı-Kırgız, Kırgız soyu 200.
Cangıs, Kazak boyu, (köyü) 241.
Cangı-Ulı, Kazak boyu (köyü) 243.
Cantay, Kırgız soyu 235.
Cantıkay, Kazak soyu 235.
Cappas, Kazak soyu (köyü) 241, 466.
Cermen 124.
Cäs-Taban, Kazak soyu 238.
Ceti-rū, (Cätti-urī?), Kazak soyu 241.
Cätti-urī, (Ceti-rū?), Kazak soyu 239.
Chakas, Hakas 123.
Chalcha, bk. Halha.
Chalmik, bk. Kalmık.
Chan, Çin sülâlesi, (m. ö. 206 - m. s. 220), 123.
Chazik, Soyon soyu 220.
Chei-çe, Çin kaynaklarında Moğol boyu 141.
Chin, bk. Tsin.
Chombu-Da, Kokçolut koşunu 220.
Choton, Buserman'lara Moğol'ların taktığı ad 223.
Chotun, Soyon soyu 220.
Chui-che, (Uygur) 127, 133, 134 (Hui-ho).
Chui-chui, (Dungen, Düngen) 224 (Hui-hui).
Chui-sa, Altı şehir bölgesi ahalisine Çin'lilerin taktığı ad 134, 224, 225.
Chu-se, Uygur boyu 135, 137 (Hu-sa).
Cungar, (Dzungar), 18. yüzyılda Choşot, Turgut ve Dörböt'lerle birleşerek devlet kuran batı Moğol boylarından: 169, 170, 185, 196, 197.
Cüz, Düz "Yüz", Kazak halkının bölümü ile ilgili, krş. Kişi-C., Orta—C., Ulu-C.

Ç

Çabraş, Kumandı soyu 213.
Çagaldak, Kırgız soyu 235.
Çala-Kazak, 'Yarım Kazak' (kendilerini Kazak olarak kaydettirenler) 107.
Çal-Ciyit, Özbek soyu 228.
Çalgam, 369, bk. Çalgan, Çalgandu.
Çalgan, Çalgandu, Lebed soyu 367; (krş Şalgandu).
Çalgandı ağızı 372.
Çalman, Teleüt soyu 217, 218.
Çapanaşlı, Özbek soyu 226.
Çaptı, Altay-Kiji soyu 217.
Çaragaş, Şor soyu 214.
Çargış-Kiji, bk. Altay'lı.
Çat, Çat Tatar'ları, (Çat Tatar'ları, Çolım Tatar'ları ve Kaça'lar, Baraba bozkırının doğusunda üçü bir grup teşkil

ederler), 123, 174-177, 181, 182.
Çädäbäs, Çädibäş, Sagay'ların Tayas boyundan bir soy 209.
Çädäbäs, Şor soyu 214, 215.
Çädibäş, Karaorman soyu 214.
Çädibäş Sagay soyu, bk. Çädäbäs.
Çäläy, Şor soyu 214, 215.
Çeren-Da, Kokçulut koşunu 220.
Çerik, Kırgız boyu 233, 236.
Çertiki, Kırgız soyu 235.
Çätti Pürü, (Çätti?, Pürü?), Sagay soyu 208.
Çıgal, Karaorman soylarından 214.
Çılpak, Kırgız soyu 233.
Çırgargı, Baraba soyu (köyü) 246.
Çıs, (Tyıs, Yış "Orman"), bk. Ak-Çıstar, Kara-Çıstar.
Çiçey, Kırgız soyu 235.
Çin askeri, ordusu 165.
Çince, Çince yazıt 56, 57, 125.
Çingis Han'lılar 194.
Çin imparatoru 125, 164, 169.
Çin işaretleri, bk. madde altında: yazı.
Çin'li, Çin'liler 4, 62, 114, 124-127, 129, 136, 137, 143, 168, 169, 170, 192, 197, 199, 201, 202, 208, 213, 218, 223, 224, 225, 264, 268, 300, 334, 419, 421, 527, 533, 534, 538, 543.
Çin memurları 533.
Çin sınırı, arazisi, istihkâmı 21, 13, 15, 16, 98, 373, 424.
Çin tarihçileri, bk. madde altında: yıllık, kaynak.
Çin yıllıkları, bk. madde altında: yıllık.
Çirikçi, Çirikşi, Kırgız boyu 235, 236.
Çirki-Räük, Özbek soyu 227, 228.
Çolım Tatar'ları, Yüs bozkırının kuzey batısı, Tomsk ve Açinsk ilçelerinde, (Çat Tatar'ları, Çolım Tatar'ları ve Kaça'lar üçü bir grup teşkil ederler), 123, 174, 181, 182, 183, 185, 211 (yerleri), 212.
Çolışman-Kiji 269, 374; bk. Dvoyedan'lar.
Çolışman Tatar'ları, bk. Çolışman-Kiji.
Çong-Bagış, Kırgız boyu 232.
Çong-Çoro, Kırgız soyu 233.
Çoros, Teleüt soyu, 217, 218, 219.
Çotı, bk. Tyoda.
Çotı, Soyon sumını 219.
Çud, Fin boyu, bk. yer adları altında: Çud kanalları.
Çung-Kan, Özbek soyu 228.
Çuvalçık, Tobol Tatar'ları soyu 251.
Çuya'lı, bk. Çüy-Kiji.
Çüngüs, Aç-Keçtim soyu 217.
Çü-Kiji, bk. Çüy-Kiji.
Çüy-Kiji, Çü-Kiji, (Dvoyedan'lar), Altay'lıların bir kolu, (krş. Altay Kalmık'ları, Altay'lı, Altay-Kiji), 216, 218, 262, 269, 271, 285, 294.

D

Dachan'lar, Tu-kiu'ların kuzeyinde 136.
Da-lian, Uygur soyu 127 (Ta-lien).
Demirci Tatar'lar, (Aba; ardılları: bugünkü Şor'lar), 75, 123, 184, 188, 189, 190.
Di-li, Uygur boyu 127. (Ting-ling).
Dongkur, Soyon soyu 220.
Dölös, Altay soyu 232.
Dölös, Kırgız soyu 232.
Dört-Kara, (Tört-Kara), Kazak soyu 466.

Dsinsilik bk. Dzinzilik.
Dsungar, bk. Dzungar.
Du-bo, Uygur soyu 123, 127, 135, 140, 213, 218, 374 (Tu-po).
Dulat-Çapraştı, Kazak boyu (köyü) 242.
Dulatı, Kazak boyu, (köyü) 242.
Dungan, Düngen, müslüman Çin'liler, 127, 134, 224.
Dürböt, bk. Türböt.
Dürt-Karın, Kazak soyu (köyü) 240.
Dvoyedan'lar, (Rusça: Dvoyedanets, 'İki tarafa vergi veren'), kendileri Öyröt, veya nehir adlarına göre Başkaus-Kiji, Çalışman-Kiji, Çüy-Kiji isimlerini kullanırlar, 57, 60, 97, 216, 262, 263, 268, 269, 270, 272, 278, 280, 317.
Dzinzilik Tatar'ları, (Soyon) 219.
Dzungar, bk. Cungar.

E

Eci, Tu-kiu'ların bir boyu 140.
Eçig, (İrgit-E.?), Sagay soyu 208.
Edigänä, Kırgız boyu 232.
Älim-Ulı, Kazak boyu 239.
Ergänäkli, Özbek soyu 227.
Ergänäkti, Kazak soyu 238.
Esän, bk. İsän.
Esengul, (İsängul), Kazak boyu (köyü) 243.
Äski-Uguy, Baraba soyu (köyü) 246.

F

Farsça 225, 358.
Fin, bk. Çud.
Fransız (usulü) 457.
Fu-fu-lo, Uygur boyu 127, 129.

G

Gafir, Özbek soyu 228.
Gayri müslim Türk boyları, 261 v. d.
Geloçi, Çin kaynaklarına göre Tu-kiu'ların kuzeyinde, Radloff'a göre Yenisey'li, 136, 190; (krş. Bilä).
Gelolu, Hakas'ların komşusunda, 140.
Goi, Tu-kiu'ların kuzeyinde 136.
Gui-wu, veya Ge-gu, (Kiang-kuen), Hakas devleti 137.
Guligan'lar, kuzey Uygurları 134, 135, 140.

H

Hacı-Kıtaysı, Özbek soyu 227.
Hakas, Chakas 123, 133-138, 140, 141, 142, 183, 190.
Hakas askeri, ordusu 137, 138, 139, 141.
Ha-ka-su, (Hakas) 142 (Chia-hsia-ssu).
Halha, Halha Moğol'ları 143, 165, 168.
Hami Tatar'ları, (Homul Tatar'ları, Yerlik; Çince: Şantu) 224, 225.
Hanhoca-Kıtaysı, Özbek soyu 227.
Hiong-nu, (Hun) 124, 125, 126, 129, 133, 137, 222 (Hsiung-nu).
Hoca, Kazak soyu, (köyü) 241.
Hoca-Aul, Tarlık köyü (soyu) 249.
Hoca-Kiräy, Kazak köyü (soyu) 240.
Hokandı, Özbek soyu 228.
Homul Tatar'ları, (Hami Tatar'ları, Yerlik; Çince: Şantu) 224, 225.
Hun, bk. Hiong-nu.

I, İ, J

Ingara, Koybal soyu 210.
Irchıt, (Irkıt), Soyon sumını 219.
Irgıt, Altay-Kiji soyu 217, 218, 263, 265.
Irkıt, (Irchıt), Soyon sumını, 221, 222.
Istı, Kazak boyu 238.
İ-can, Uygur soyu 127.
İç Ordu, Orta yüz, Kazak-Kırgız'larda, 12; (krş. Kişi-Cüz, Orta-Cüz, Ulu-Cüz).
İlbä, Buserman soyu 223.
İndo-cermen 137.
İngsäs-Tsortanlı, Tarlık soyu (köyü) 249.
İranca, (Farsça), yeni, eski, 137.
İran'lı 225, 419.
İrgay haikı, destanda, 348.
İrgä, Kamasin soyu 206.
İrgä, Koybal soyu 210.
İrgit, Kırgız soyu 187.
İrgit-Eçig, (İrgit?, Eçig?), Sagay soyu 209.
İrtiş Tatar'ları 123, 153, 208, 212, 247.
İrtiş ve Tobol Tatar'ları 247-252.
İsengul, (Esengul), Kazak boyu 238, 243.
İsängül, Kırgız boyu 235, 236.
İsän-Tämir, Kazak soyu 239, 240.
İspanyol (kahramanları) 152.
İşar, Baraba köyü (soyu) 244.
İşim-Tamak, Tarlık köyü (soyu) 249.
İş-Kul, Özbek soyu 227.
İştäk, Tobol Tatar'ları soyu 250.
İştäkskaya volost, İ. (soyu) bucağı 250.
İtäli, Kazak soyu 238.
İtängmän, Kazak soyu 238.
İt-Köl, Baraba köyü 244.
Juan-juan 129, 130.
Juen, bk. Yüan (sülâle).

K

Kaba, Kırgız soyu 232.
Käç, bk. Kaça.
Kaça'lar, Kaça Tatar'ları, (Çat Tatar'ları, Çolım Tatar'ları ve Kaça'lar, üçü bir grup teşkil ederler; Abakan Tatar'larının 4 büyük boyundan biridir, krş.: Kaça, Kızıl, Koybal, Sagay) 123, 181, 182, 184, 191, 192, 206, 207, 210, 211, 384, 385, 389.
Kaçabum, Baraba soyu (köyü) 246.
Kaçaca, Kaç dili 206, 210, 211.
Kaçintsıy, Türk Kaça boyuna Rus'ların taktığı ad 181.
Kalkanam, Kazak boyu 238.
Kalmak, Baraba soyu (köyü) 244.
Kalmak, Kırgız soyu 235.
Kalmak, Kızıl soyu 211.
Kalmık'lar, (Altay Kalmık'ları, Altay'lı dağ Kalmık'ları), Altay'lı Türk boylarına Rus'ların taktığı ad 42, 49, 50, 58, 59, 67, 69, 120, 152, 265, 267, 285, 291, 292, 308, 317, 320, 332, 423, 443, 451.
Kalmık'lar, Batı Moğol'ları 163, 169, 171, 176, 179, 188, 193, 195, 196, 200, 217, 222, 262, 423, 533, 539, 542, 543.
Kalmık devleti, Moğol, 123, 180, **185.**
Kalmık hâkimiyeti 167.
Kalmık hükümdarları 168, 185, 222, 223.

Kamasin, (kendilerine Kangbajı 'Kang membaı' derler, Kamasin sözü, bunun Rusça şeklidir; yer adlarına bk. Kan, nehir) 189, 191, 192, 206.
Kamasinca 140.
Kamlar, Karaormanlı boy 215.
Kamlar, Kızıl soyu 211.
Kan, Altay-Kiji soyu 217
Kancıgalı, Kazak boyu 238.
Kancıgalı, Özbek soyu 226.
Kancıgalı, Türkmen soyu 229.
Kandabas, Kırgız soyu 232.
Kang, Koybal soyu 210.
Kangbajı, (Rusça şekli: Kamasin) 206.
Kangdı, Kazak boyu 238.
Kanglı, Kazak boyu (köyü) 242.
Kanglı, Özbek boyu 228.
Kan-goi, (K'ang-chü, Sogd) 124, 125.
Kan-kuen, (Chien-kun, Kırgız) 142.
Kao-çe, (Kao-ch'ê. Töles) 127, 128, 129.
Kaptagay, Kazak boyu 238.
Kaptagay-Matay, Kazak boyu (köyü) 242.
Kara-Balık, Kazak soyu 238.
Kara-Bōr, Kırgız soyu 234.
Karaça, Özbek soyu 226.
Kara-Çıstar, Beltir soyu 209.
Karagas, Güney Sibirya'nın en doğusundaki boy 123, 205-207, 222.
Karagas Türkçesi 221.
Karagayskaya volost, eskiden Kūrdak soyunun oturduğu bucak 250.
Kara-Kalmak, Teleüt'lerin diğer adı 216; (krş. Teleüt, Telengit).
Karakalpak, batı Asya Türk bozkır halklarından 198, 200, 229.
Karakalpak, Kazak boyu, Kazak sultanlarının köleleri, 237, 241.
Karakalpak, Özbek soyu 227.
Karakas, Kazak soyu 238.
Kara-Kesäk, Kazak boyu 238.
Kara-Kırgız, (Kırgız) 120-123, 187, 196, 197, 200, 201, 231, 233, 236, 416, 418, 419, 479, 498, 499, 523, 537-546.
Kara-Kırgız tipi 537.
Kara-Kiräy, Kazak soyu 238, 243.
Kara-Kisäk, Kazak soyu 239.
Kara-Koylı, Karakalpak soyu 229.
Kara-Koylı, Özbek soyu 226.
Kara-Kursak, Özbek soyu 227.
Karaorman Tatar'ları, (Altay'lılar bunlara Tuba der, kendileri Yış-Kiji adını kullanırlar) Kuzey Altay grupundan, Katunya'nın doğusu, 91, 94, 101, 123, 192, 209, 212, 213, 215, 222, 261, 269, 335, 336, 337, 365, 367, 372-382, 423.
Karapça, Özbek boyu 227, 228.
Kara-Sakal, Kazak soyu 239.
Kara-Sīrak, Özbek soyu 226.
Kara-Su, Baraba soyu (köyü) 245.
Kara-Şor, Şor soyu 214
Kara-Töş, Soyon soyu 220.
Kara-Tumat, Teleüt soyu 217.
Kara-Zängir, Karakalpak soyu 229.
Karga, Abakan civarında bir Türk boyu 208.
Karga, Şor soyu 214.
Kargalı, Baraba soyu 247.
Kargas 206; bk. Karagas.
Karpak, Kazak boyu 238.
Kās, (Kāç, Kaça, Kāş), Kaça'lar kendilerine böyle derler 207.

Kasim, Baraba köyü (soyu) 245.
Kāş, (Kāç, Kaça, Kās) 207.
Kâş, Karagas soyu 206.
Kaydıng, Koybal soyu 210, 221.
Kaymak, Baraba köyü (soyu) 246.
Kazagaylı, Türkmen soyu 229.
Kazak, Bilim eserlerinde: Kırgız-Kazak, Rusçada: Kirgiz, 169, 187, 193-202, 226, 229, 231, 418-539, 543, 544; (krş. Kırgız (Kazak), Kazak-Kırgız).
Kazak atı, bk. madde altında: at.
Kazak boyları 200, 237-243.
Kazak devleti 200.
Kazak (-Kırgız) dili 107, 422.
Kazak halkı 421.
Kazak hanları, reisleri 185, 195, 199, 200, 420, 421.
Kazak isyanı 182.
Kazak-Kırgız'lar, (Kazak) 123, 187, 193, 211, 216, 220, 237, 418, 544.
Kazak nüfusu 237, 240-243, 421, 427.
Kazak-Purut, (Kazak-Kırgız) 187.
Kazak tipi 423, 424.
Kazan Tatar'ları, (Kazan'lılar, Volga Tatar'ları) 105, 107, 115, 146.
Kebizän boyu Tatar'ları, Kebizän halkı, (Karaorman Tatar'ları) 337.
Kemçik, Soyon ailesi 220.
Kence, Kazak boyu 238.
Kence-Matay, Kazak boyu (köyü) 242.
Kendirlü, Baraba soyu (köyü) 246.
Känägäs, Özbek boyu 228.
Känägäs, Özbek soyu 228.
Käptä, Kazak soyu 239.
Kerdäri, Kazak soyu 466.
Käräş, Şor soyu 214.
Keräyit, Kazak soyu 239, 466.
Kärgil, Altay-Kiji soyu 217, 265.
Kätsik, Çolım boyu 212.
Käüräk, Özbek soyu 228.
Kıdık-Kongrat, Kırgız soyu 232, 234, 236.
Kıpçak, Altay-Kiji soyu 217, 263, 264.
Kıpçak, Kazak boyu ve soyu 194, 238, 241, 242, 466.
Kıpçak, Özbek boyu 226.
Kıpçak, Teleüt soyu 217, 218.
Kıpçak-Sakal, Çüy-Kiji soyu 217.
Kırçık, Baraba soyu (köyü) 245.
Kırgap, Tarlık soyu (köyü) 249.
Kırgıs, Altay-Kiji soyu 217, 270.
Kırgıs, Sagay soyu 186, 209.
Kırgız, Soyon sumını 219.
Kırgız, (Kara-Kırgız), komşu Türkler bunlara: Kara-Kırgız, Moğol'lar: Burut, Rus'lar: Dikokamennıye Kirgizı derler, 123, 132, 142, 143, 150, 152, 163, 165-168, 170, 172, 176, 181-190, 192, 194, 207-214, 218, 222, 225, 226, 231, 233, 240, 270, 289, 306, 315, 319, 346, 544.
Kırgız, (Kazak, Kazak-Kırgız), 12, 39, 104-107, 109-113, 115, 117, 121, 419, 420.
Kırgız aul'ları, 12, 114, 122; (krş. madde altında: aul).
Kırgızca, Kırgız dili, (Kara-Kırgız) 210, 218, 539, 545, 546.
Kırgız halkı 184.
Kırgız hükümdarı 183, 184, 539-543.
Kırgız nüfusu 231, 233.

Kırgız tarlaları 120, bk. madde altında: ziraat.
Kırgız ülkesi 184.
Kırkmän-Yüz, Özbek soyu 226, 231.
Kırk-Sadak, Özbek soyu 228.
Kırmızı derililer, Kuzey Amerika'da 295.
Kıtabak, Kazak soyu 238.
Kıtay, Kırgız soyu 232.
Kıtay-Kıpçak, Özbek boyu 226.
Kıy, Abakan civarında Türk boyu 208.
Kıy, Sagay soyu 209.
Kıy, Şor soyu 214.
Kızay, (Kızıl-Kaya), Şor soyu 214, 215.
Kızıl, Buserman soyu 223.
Kızıl, (Abakan Tatar'larının dört büyük boyundan biri: Kaça, Kızıl, Koybal, Sagay), Yüs civarında, 123, 184, 186, 207, 211, 215.
Kızıl, Kızıl'ların bir soyu 211.
Kızılgaş Tarlık soyu (köyü) 249.
Kızıl-Kaya, Kaça (Abakan) boylarından 208.
Kızıl-Kaya, Şor soyu, bk. Kızay.
Kızıl-Kurt, Kazak soyu 239.
Kızıl-Pörük, Kazak boyu 237.
Kiai, (Uwan), Chu-se'lerin bir boyu 135.
Kiang-kuen, Hakas devleti 137.
Kiao-Çang, Güney Uygur'ları 127, 134. (Kao-ch'ang, Turfan).
Kiçi-Şäbis, 'Küçük Ş.', Baraba soyu (köyü) 245.
Kiçkinä-Çikti, Kazak soyu (köyü) 240.
Kie-kheou, (Hakas) 142 (Chieh-ku, Kırgız).
Kige, Chu-se'lerin bir soyu 135.
Kikşugim, Baraba soyu (köyü) 245.
Ki-li-ki-se, (Kırgız), 142, 143, 183 (Chieh-li-chi-ssu).
Kiräy, Kazak boyu 238, 241, 466, 470.
Kişi-Cüz, 'Küçük Yüz, Küçük Ordu', Kazak'larda, 239, 240, 466; (krş. Orta-Cüz, Ulu-Cüz).
Kişi-Mangıt, Baraba soyu (köyü) 246.
Kişi-Uguy, Baraba soyu (köyü) 246.
Kitau, Tarlık soyu (köyü) 249.
Kitä, Kazak soyu 239.
Kiu-an, Uygur boyu 127.
Kobıy, Abakan civarında Türk boyu 208.
Kobıy, Şor soyu 215.
Kobolü, Altay'lı soyu 265.
Koçkor-Mundus, Teleüt soyu 217.
Kokand'lı, (Özbek) 543, 544.
Kokçolut, veya: Kokçulut, Soyon boyu, Kazak'lar bunlara Kök-Moyınçak, kendileri Tuba der 218, 220.
Kondoma Tatar'ları, Şor'ların bir kolu 183, 261, 360-366.
Kongirgay, Özbek soyu 228.
Kongrat, Kazak boyu 194, 238, 239, 241, 242.
Kongrat, Kırgız soyu 232.
Kongur-Pörük, Kazak boyu 237.
Konoy, Şor soyu 214.
Korgoş, Baraba soyu (köyü) 244.
Kosugan, (Kozugan?), Kazak boyu 238.
Kosugun, (Kozugun?), Kırgız soyu 235.
Koşköl, Baraba soyu (köyü) 245.
Koş-Tamga, Kırgız soyu 232, 233.
Koş-Tamgalı, Koş-Tamyalı, Özbek soyu 226, 228.

Kot, Klaproth'a göre Yenisey halklarından, (Kan boyunda), 123, 188, 189, 191, 192.
Kot dili 191.
Kotsugats, Baraba soyu (köyü) 246.
Kottı, Çüy-Kiji soyu 217.
Kovı, büyük ve küçük, Tarlık soyu (köyü) 249.
Koyan-Kulaklı, Özbek soyu 227.
Koybal, (Abakan Tatar'larının 4 büyük boyundan biri: Kaça, Kızıl, Koybal, Sagay), bir kısmı kendilerine Tuba derler, 135, 192, 207, 208, 210, 213, 221, 387, 391.
Koyı, Şor soyu 214, 215.
Kozak, adı Türkçeden gelen bir slâv halkı 35, 36, 38, 74, 104, 106, 109, 117, 118, 119, 145, 148, 149, 150, 152, 153, 162, 163, 166, 173-176, 181, 185, 188, 189, 193, 196, 204, 205, 207, 307, 308, 319, 342, 457, 520, 521, 522.
Kozak askeri, çetesi, garnizonu, bölüğü 35, 74, 107, 109, 114, 144, 180, 189.
Kozak kolonisi 203.
Kozak memuru 115; (krş. madde altında: memur).
Kozak reisi 183.
Kozugan, bk. Kosugan.
Kozugun, bk. Kosugun.
Köbök, Altay-Kiji soyu 217, 264.
Köbök, Çüy-Kiji soyu 217, 218.
Ködyö, Altay-Kiji soyu 217.
Kök-Burun, Kazak soyu 238.
Kök-Moyınçak, (Kazak'lar, Kokçolut Soyon'larına böyle derler) 220.
Kök-Şal, Kazak boyu 238.
Köl, Koybal soyu 210, 219.
Köllör, Koybal soyu 221.
Kölöbö, Baraba soyu (köyü) 245, 246.
Kömnöş, Karaorman'lı boyu, zaysanlığı 214, 215, 337, 382.
Kösögölü Kara-Almat, Altay-Kiji soyu 217.
Köyök, Koybal soyu 210.
Kuan-Duan, Kırgız soyu 232.
Kubandı, (Kumandı) 212, 370.
Ku-che, Uygur soyu 127.
Kuçu, Kırgız soyu 1) 233, 2) 233, 236.
Kuday-Baktı, Kırgız soyu 234.
Kū-Kiji, Lebed Tatar'ları kendilerine böyle derler, 213, 367.
Kulaça, Kazak boyu (köyü) 243.
Kulba, Baraba soyu (köyü) 246.
Kulgan, Baraba soyu (köyü) 244.
Kultsın, Baraba soyu (köyü) 246.
Kumandı, kuzey Altay grupundan, Biya sahillerinde, Lebed ile Makariyevsk arasında, kendileri Kubandı derler, 102, 212, 213, 261, 336, 367, 370-372, 375, 382.
Kumandı ağızı 372.
Kuraçbek, Kırgız soyu 234.
Kuralas, Kazak boyu (köyü) 242.
Kurama, Türkistan'da bir boy 226, 230, 231.
Kurapkay, Baraba köyü 245.
Kurçık, Kızıl soyu 211.
Kūrdak, Tarlık soyu 248.
Kūrdak. Tobol Tatar'ları soyu 146, 151, 157, 162, 250.
Kurmış, Baraba soyu (köyü) 246.
Kuru-Kazan, Özbek soyu 227.
Kur-Ulus, Kazak boyu 237.
Kutay-Köl, Baraba soyu (köyü) 246.
Ku-te, Hakas'larla zikredilir 137.

Kuzey Altay Tatar'ları: 1. Kumandı, 2. Lebed, 3. Karaorman, 4. Şor 211.
Kuzey Türk'leri 346.
Kuznetsk Tatar'ları, (Demirci Tatar'lar), esas boyları: Aba, Beltir, Demirci Tatar'lar, Sagay, 188, 210.
Küçük, Kırgız soyu 232, 233.
Küçük yüz, bk. Kişi-Cüz.
Küärik, Çolım Tatar'ları boylarından 212.
Kül-Täpülik, Özbek soyu 228.
Kündülän, Kazak soyu 238.
Kürküren, Kırgız soyu 233.
Kürşä, Baraba soyu (köyü) 246.
Küsäbä, Baraba soyu (köyü) 245.
Kütäs, Baraba soyu (köyü) 245.
Küvärlü, Baraba soyu (köyü) 245.
Küzön, Küzän, Karaorman soyu ve zaysanlığı 214.
Küzön, Karaorman boyu.
Küzön dili 372.
Küzön köyü 372-374.

L

Lebed Tatar'ları, Kuzey Altay boyları grupundan, Biya'nın kollarından Lebed 'Kū < kuğu', boyunda; kendileri Kū-Kiji derler, 89, 212, 213, 261, 365, 367, 370, 374.
Lebed Tatar'larının dili 367.
Läbäläk, Tarlık soyu (köyü) 249.
Li-lin, Hakas'larla zikredilen bir Çin generali 137.
Longa, Baraba soyu 246.
Lüväy, Baraba soyu (köyü) 247.

M

Maçak, Kırgız soyu 232.
Madär, Soyon sumını 219.
Madır, Koybal soyu 210.
Madır boyu Tatar'ları, Karaorman'lı 383.
Mançu 144.
Mangıt, Özbek boyu 228.
Mangıt, Özbek soyu 228.
Mangutsun, Baraba soyu (köyü) 246.
Mantaş, Baraba soyu (köyü) 247.
Maskar, Maşkar, Kazak soyu 239, 466.
Mat, (Mator?), Sibir halklarından 164.
Matı, Soyon ailesi 220.
Mator, Samoyed halkı 184, 191, 192, 208, 210, 221, 222.
Mattır, Soyon soyu 221.
Maykı, Kazak'lardan 505.
Maysas, Baraba soyu (köyü) 246.
Mekseyeva, Baraba köyü (soyu?) 244.
Meren-Da, Kokçolut Soyonları koşunu 220.
Märkit, Kazak soyu 238.
Mezit, Özbek boyu 228.
Mıras-Kiji, (Mras boyu Tatar'ları), Şor'ların bir kolu 214, 354-360.
Mırza, Özbek soyu 227, 228.
Milige, Tu-kiu boyu 140.
Ming, Özbek boyu 228.
Minusinsk Tatar'ları, bk. Abakan Tatar'ları.
Mogal, Özbek soyu 227.
Moğol, Moğol'lar 123, 129, 137, 163, 168, 185, 190, 206, 218, 220, 225, 231, 237, 270, 271, 273, 317, 356, 443, 467, 479, 533.

Moğol bölgesi, yüksek eli 163, 185.
Moğol devleti 123, 163, 170, 194, 217, 224, 262.
Moğolca, Moğol dili 56, 222, 270.
Moğol hâkimiyeti 134, 143, 144.
Moğollaşmış 219.
Moğol manastırı 106.
Moğol menşeli 423.
Moğol prensi, sülâlesi 143, 182, 231.
Moğol tipi, madde altında: tip.
Moğol unsuru 219.
Mongol, Mongul, Altay-Kiji soyu 217, 270.
Mongul, destanda, 171.
Monguldur, Kırgız soyu 232, 235.
Mo-yun, Uygur boyu 127.
Mras Tatar'ları, (Mıras-Kiji), Şor'ların bir kolu 183, 261, 354-361.
Mras boyu Tatar'ları, bk. Mras Tatarları.
Mulkar, Tarlık soyu (köyü) 249.
Mulku, Kazak soyu 238.
Mundus, Altay-Kiji soyu 217, 218.
Mundus, Çüy-Kiji soyu 217, 218.
Munduz, Kırgız soyu 232, 233.
Mundus, Teleüt soyu 217, 218.
Munk, Baraba soyu (köyü) 245.
Murun, Kazak soyu 238.
Muşı, Kazak soyu (köyü) 240.
Mürküt, Altay-Kiji soyu 217, 220.
Mürküt, Teleüt soyu 217, 218, 220, 229.
Müslüman, Müslümanlar 134, 146, 165, 216, 224, 244, 248.

N

Nadırbek, Kırgız boyu 235, 236.
Nanga, Tobol soyu 251.
Nanginskaya volost, Nanga (soyu) bucağı 251.
Narın, Özbek soyu 228.
Nau-Feräş, Özbek soyu 228.
Nayman, Altay-Kiji soyu 217, 264, 265.
Nayman, Kazak boyu 194, 201, 238, 239, 241, 242, 423, 466, 503, 504, 506.
Nayman, Özbek boyu 228.
Nayman, Özbek soyu 228.
Nayman, Teleüt soyu 217, 218.
Nayman-Ergänäkli, Özbek boyu 228.
Nebüzä, Özbek soyu 227.
Nikşi, Baraba soyu (köyü) 245.
Nogay, 129, 151, 152, 487.
Novgorod'lular, eski 25.
Nur, Soyon sumını 219.

O, Ö

Oça, Oçu, (Oyşta), Teleüt boyu 174.
Oça, Oçu, Teleüt soyu 217.
Oçamäyli, Özbek soyu 228.
Ondon, Kırgız soyu 232, 233.
Ordu, Horde. Kazakça Cüz yerine, b. bk. 195.
Orta-Cüz, 'Orta yüz, Orta ordu', Kazak'larda 238, 241, 242, 243, 466, 529, 532.
Oruç, Tarlık köyü (soyu) 249.
Orus-Kazak, (Kazakça: 'Rus-Kozak') 419.
Ostyak 146, 149, 150, 162, 210, 250.
Ostyak-Samoyed, 140, 191, 221.
Ostyak-Sanoy (Samoyed?) 140.
Otakçı, (Otarçı?), Kazak boyu 238.
Otarçı, Özbek soyu 226.
Oymaut, Karakalpak soyu 229.

Oyn, Soyon sumını 219.
Oynır, Soyon sumını 219.
Oyrot, dört O., Moğol boyu 168, 171, 173.
Oyrot-Batır, Moğol boyu 195.
Oyşta, (Oça, Oçu; Radloff: Euschta-Tataren), Teleüt boyu 174, 182.
Ölöt, Moğol boyu 168, 169, 170.
Ösin, Baraba soyu (köyü) 245.
Öyröt, (Oyrot), Moğol boyu 174, 179, 215.
Öyröt, veya Altay-Kiji, Altay'lıların kendi adları, 215.
Özbek, Türkistan'ın büyük boylarından 123, 225, 226, 229-233.

P

Palan, Karaormanlı soy 214.
Parbadı 155, bk. Baraba.
Paylagas, Altay-Kiji soyu 217.
Pärçä-Yüz, Özbek soyu 227.
Pernäş, Tarlık soyu (köyü) 249.
Pısas-Kiji, Şor'ların kendi adlarından 214, 360; (krş. Mıras-Kiji, Mras Tatar'ları).
Pöcägäy, Özbek soyu 227.
Purut, (Burut), Tiyanşan Kırgız'larının Moğolca adı 187.
Purut, Teleüt soyu 217, 218.
Pürü, (Çätti-P.), Sagay soyu 208.

R

Ramadan, Kazak soyu 239.
Rus, Rus'lar 14, 16, 18, 19, 20, 24, 25, 35, 69, 73, 74, 77, 95, 106, 107, 115, 123, 131, 135, 136, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 152, 155, 156, 163, 165, 167, 169, 172, 174-185, 188, 191, 192, 193, 195, 197, 199-202, 204, 208, 213, 214, 222, 225, 240, 248, 263, 264, 269, 300, 315, 317, 332, 334, 338, 339, 341, 344, 352, 353, 358, 360, 361, 365, 366, 371, 373, 374, 376, 418-421, 447, 450, 465, 479, 495, 504, 527, 529, 531.
Rus ahali 26, 42, 193, 204, 211, 378.
Rus askeri, bölüğü, garnizonu, kuvveti, 39, 74, 75, 107, 114, 144; (krş. madde altında: asker, harp).
Rus coğrafya cemiyeti 120.
Rusça 54, 212, 230, 352, 354, 355, 367.
Rus elçileri 165-168, 177, 188, 184.
Rus fütuhatı 123, 158, 161.
Rus hâkimiyeti 163, 174, 192, 196, 199, 420, 529.
Rus hükümeti 191, 200, 203, 233, 266, 532.
Rus kanunları 391.
Rus kolonileri 58, 86, 108, 109, 193, 204, 205, 243, 436.
Rus köyü, köylüleri, köylü evleri 14, 42, 50, 77, 105, 122, 203, 204, 211, 280, 329-331, 335, 342, 361, 371, 376, 446.
Ruslaşmak 24, 39, 77, 191, 212, 332, 334, 344, 353.
Rus lavkileri (dükkânları) 12, 13, 15, 16, 65.
Rus mahallesi 76, 351.
Rus malı 115.
Rus mektebi 332.
Rus olmayanlar 21, 22.
Rus rakısı 28, 172, 337; (krş. madde altında: rakı).
Rus, Sibirya'lı 70, 267, 446.
Rus tüccarları 65, 115, 290, 295, 304, 317, 318, 335, 336, 358, 375, 377, 450.

S

Sabar, (Z-?), Kırgız soyu 235.
Sadır, (Z-?), Kazak soyu 238.
Sagay, (Abakan Tatar'larının 4 büyük boyundan biri: Kaça, Kızıl, Koybal, Sagay; Yüs ve Abakan'ın yukarı mecrasında) 123, 171, 173, 184, 185, 188 (yerleri), 189, 190, 207, 208, 210, 211, 214, 222, 383, 385, 391.
Sagay, Demirci Tatar'lar (Kuznetsk Tatar'ları) grupundan 188.
Sagay, Kırgız soyu 187.
Sagayca 210.
Sahaklı, Kazak soyu 466.
Salcak, Soyon sumını 219.
Salin, Özbek boyu 228.
Samoyed, S. halkları 135, 162, 206-210, 213, 221, 222, 237, 374.
Sanoy, bk. Ostyak-S.
Saray, Özbek boyu 229.
Sargat, Tarlık soyu 248.
Sarı Almat, bk. Yaramalu S. A.
Sarı-Bagış, Kırgız boyu 120, 122, 232, 233, 235, 236, 544, 545.
Sarı balık, Baraba soyu (köyü) 246.
Sarı-Bas, Kazak soyu 238.
Sarı-Bōr, Kırgız soyu 234.
Sarıg, Beltir soyu 209.
Sarıg, Sagay soyu 209.
Sarıg Kâş, Karagas soyu 206.
Sarıg-Şor, Şor soyu 214.
Sarı-Kalpak, Kırgız soyu 233.
Sarı-Katın, Kırgız soyu 234.
Sarı-Kıpçak, Özbek soyu 226.
Sarı-Kıtay, Özbek soyu 226.
Sarı-Soyong, Soyon soyu 220.
Sarik, (Z-?), Kırgız soyu 233.
Sart, Sart'lar, (Buhara'lı) 115, 123, 223, 225, 231, 247, 248, 250, 251, 470, 479.
Sart, Altay-Kiji soyu 217, 270.
Sart, Teleüt soyu 217.
Sartlan, Baraba soyu (köyü) 245.
Sart-Yüz, Özbek soyu 227.
Saru, Kırgız soyu 232, 236.
Sas-Kalkı, Tobol soyu 250.
Satı, Kırgız soyu 234.
Sayak, Kırgız soyu 232, 236.
Sayantsıy, Soyonların Rusça adı, bk. 218, bk. Soyon, Soyong, Soyot, Tuba.
Sayın, Sagay soyu 209.
Säbä, Şor soyu 214, 215.
Sägiz Sarı-Alcan, Kazak boyu 237.
Sägiz-Sari, Özbek soyu 228.
Serikäy, (Z-?), Kırgız soyu 232.
Se-yan-to, Se-yan-tu, Uygur boyu 140, 222; Hsi-yen-t'o (Sir Tarduş).
Sı-fın, Uygur boyu 127.
Sırgalı, (Sirgäli?), Kazak soyu (köyü) 241, 242.
Sıykım, Kazak boyu 241.
Sian-pi 126 (Hsien-pi).
Sibici, Sagay soyu 209.
Sibirya halkları 134.
Sibirya'lı 29.
Sibirya'lı Rus 70, 267.
Sibirya'lı Türk kabileleri 146.
Sibirya Tatar'ları 131.
Sibirya yerlileri 191, 203, 295, 342.
Si-fu-li, Uygur soyu 127.
Sir-Buyunluk, Özbek soyu.
Sirgäli, (Sırgalı), Kazak boyu 238.
Sirgäli, Özbek soyu 227.
Sō, Kumandı zaysanlığı 212.
Solaklı, Özbek soyu 227, 228.

Solkoy, Teleüt köyü (soyu?) 261.
Soltı, Soltu, Kırgız boyu 120, 232, 236, 538, 544.
Sor, bk. Tayas.
Soyang, Soyon sumını 219.
Soyon, Soyong, (bilim eserlerinde böyle, kendileri Tuba adını kullanırlar), Batı Moğolistan Tatar'ları, 123, 135, 140, 163, 186, 206, 208, 210, 213, 218, 220, 221, 222, 270, 319, 328, 373, 374.
Soyonça 51, 206.
Soyong, bk. Soyon.
Soyong, Altay-Kiji soyu 51, 217, 265, 270.
Soyot, "Soyon'lar", 180, 218.
Suan, Kazak boyu 199, 237, 238.
Sui, Çin sülâlesi (580-618), 123.
Su-Kakmına, Beltir soyu 209.
Sukar, Kaça soyu 208.
Su-Karga, Sagay soyu 209.

Ş

Şabık, Baraba köyü (soyu) 244.
Şadman-Tüpi, Özbek soyu 228.
Şagır, Baraba köyü (soyu) 245.
Şakar, Tarlık köyü (soyu) 249.
Şalgandu, Lebed soyu 368; (krş. Çalgan, Çalgandu).
Şalık, Soyon ailesi 220.
Şalkal, Şor soyu 214.
Şalu, Baraba soyu (köyü) 245.
Şanşıklı, Kazak boyu (köyü) 242.
Şan-tu, Çince: 'sarık', müslüman Çin'lilere ve Batı Türkistan'ın müslüman Türk ahalisine Çin'lilerin taktığı ad, 134, 225.
Şar-Cetim, Kazak boyu 238.
Şaybanî prensleri 146.
Şerkäs, Kazak soyu 239, 240, 466.
Şıbar-Aygır, Kazak soyu 238.
Şıkmayat, Kırgız soyu 232.
Şımır, Kazak boyu 237, 241.
Şibi, Baraba soyu (köy) 245.
Şiktı, Kazak soyu 239.
Şimoyin, Kazak soyu 238.
Şiräüşi, Kazak soyu 238.
Şor, Kuzey Altay boyları grupundan, Teles gölü ile Tom membaı arasında, Altay'lılar onlara Şor-Kiji derler, kendilerinin toplu bir adı olmayıp, civarında yaşadıkları nehirlere göre, Mıras-Kiji, Pısas-Kiji, Tom-Kiji v.b. adları kullanırlar, 123, 190, 214, 215, 222, 261, 269, 351-368, 374, 383, 386.
Şor, Karaorman'lı soy 214, 227.
Şor, Sagay soyu 208.
Şor ağızı, Şor dili 352, 354, 355, 365, 367.
Şor-Kiji bk. Şor, Kuzey Altay boyları grupundan.
Şü, Kızıl soyu 211.
Şü, Tom'un kuzeyinde bir boy 215.
Şümököy Kazak soyu (köyü) 239, 240, 466.

T

Taba, Kazak soyu (köyü) 241.
Tabaktı, Kazak boyu 238.
Taban-Beltir, Beltir soyu 209.
Tabın, Kazak soyu 239, 466.
Tabin, 123, baskı hatası, bk. Tuba, Tubin.
Tacik, 225, 231.
Tagap, Şor soyu 214.
Takabay, Kırgız soyu 232, 234.
Tak-Kakmına, Beltir soyu 209.
Tak-Karga, (Karga), Sagay boyu 209.

Talas, (Teles? Tölös?) 93.
Tama, Kazak soyu 239, 466.
Tama, Kurama soyu 266.
Tama, Özbek boyu 228.
Tana, Kazak soyu 239.
Tana-Buga, Kazak soyu 238.
Tangdu, Altay-Kiji soyu 217, 218.
Tangnu-Tuba, (Rus bölgesindeki Koybal'lar kendilerine böyle derler), 208.
Tangnu-Tubası, (Dzinzilik Soyon'ları kendilerine böyle derler), 219.
Tara Tatar'ları 154, 156, 248, 281.
Tarak, Karagas soyu 206.
Taraklı, Kurama soyu 226.
Taraklı, Özbek soyu 226.
Taraktı, veya Taraklı, Kazak soyu 238.
Tarançi, (Moğolca: 'Çifçi'), İli vadisinde yerleşik Türk boyu 123, 164, 223, 224, 225, 237.
Tarbıt, Soyon soyu 220.
Tarı, Baraba soyu 244.
Tarlar, (Tarlar-Börgümäk?) Tarlık soyu (köyü) 249.
Tarlık, Tara Tatar'ları kendilerine böyle derler 248.
Tarşamul, Baraba soyu (köyü) 245.
Tartas, Baraba soyu (köyü) 245.
Tartkın, Şor soyu 214, 215.
Taslar, Tarlık soyu (köyü) 249.
Tastar, veya Taslar, Kazak soyu 239, 466.
Tastar, Kırgız soyu 235.
Tastar, Kumandı soyu 213.
Tatar, Tatar'lar; Radloff, Rus'lar gibi bu sözü ancak Türk ve Türkçe konuşan halklara takarak hep bu anlamda kullanmıştır. Bu eserde Tatar sözü hiçbir zaman 'Moğol' anlamına gelmeyip, her yerde Türk sözünün karşılığı olarak geçer, meselâ, umumi olarak: 75, 77, 91, 94, 95, 102, 106, 191, 219, 224, 225, 243, 251, 340, 352, 360, 367, 386, 468.
Abakan boyları için: 386.
Ara ve Asan'lar için: 191.
Batı Moğolistan boyları, Uranhay'lar için: 218, 219.
Baraba boyları için: 243.
Demirci boylar için: 75.
Doğu Türkistan'da Tarançi'lar için: 134, 224.
Karaorman boyları için: 377, 383.
Kazan'lılar için: 419, 450, 451, 470, 472, 481, 482, 539.
Kumandı'lar: 372.
Lebed boyları: 367.
Radloff'un Kılavuzları: 91.
Sergiopol ahalisi: 109.
Sibir Devleti halkı: 145, 149, 150, 151, 158, 180, 181.
Şor'lar: 353, 354, 355, 358, 361, 365.
Teleüt'ler: 340.
Tümen ve Yalutrov civarındaki boylar: 251 v.b.
Bundan başka krş.:
Abakan Tatar'ları, Altay Tatar'ları, Baraba T.-ları, Batı Moğolistan T.-ları, Çat-Çolım T.-ları, Demirci T.-lar, Hami T.-ları, Homul T.-ları, İrtiş ve Tobol T.-ları, Karaorman T.-ları, Kazan T.-ları (Volga T.-ları), Kondoma T.-ları, Kuznetsk T.-ları, Lebed T.-ları, Mras T.-ları, Sibirya T.-ları, Tara T.-ları, Tobol T.-ları, Tom T.-ları, Volga (Kazan) T.-ları v.b.

Tatar ahali 207, 224, 248, 249, 250.
Tatarça, Tatar dili, (Türkçe sözünün karşılığı olarak) 145, 190, 210-213, 224, 239, 352, 354.
Tatar askeri, ordusu; Sibirya'lı 144-162.
Tatar devleti, Sibirya'da 144.
Tatar hükümdarı, Sibirya'lı 146-150.
Tatar boyları 188, 215, 247.
Tatar kolonisi 224, 252.
Tatar köyleri 77, 101, 102, 106, 203, 205, 330-390 passim.
tatarlaşmış, türkleşmiş anlamında 189.
Tatar mahallesi 76, 110, 351.
Tatar nüfusu, krş. madde altında: nüfus.
Tatar tüccarları, Kazan'lı, 115, 197, 434, 450.
Tatoş Altay-Kiji soyu 217.
Tava, Tarlık soyu (köyü) 249.
Tayas, Kaça boyu 208.
Tayas, (Sor), Sagay boyu 209.
Tayaş, Şor soyu 214, 215.
Te-le, Uygur'lar 127, 129, 140.
Telenget, Telengit; Çüy-Kiji (Dvoyedan'lar) ve Teleüt'ler kendilerine böyle derler 127, 147, 178, 216, 218, 340, 342.
Teles, (Tölös), Altay'lı Türk boyu; Altın-Köl (Tölös gölü) ve Çolışman civarında 123, 177, 180 (yerleri), 181, 182, 314.
Teläü, Kazak soyu 239.
Teläü, Kurama soyu 226.
Teleüt, (Telenget, Telengit, Tälängät-Kiji, Kara-Kalmak), esas Altay'da Katunya civarında yaşayan Türk boyu, 12, 69, 41, 49, 74, 123, 163, 168, 171, 175-182, 188, 190, 204, 209, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 229, 233, 261, 262, 263, 269, 329, 330, 331, 335, 338-351, 360, 365, 537.
Teleüt destanı 172; krı. madde altında: destan.
Teleüt ağızı, Teleütçe, Teleüt dili 210, 339, 345, 355.
Teleüt hükümdarı 167.
Teleüt tüccarı 338; bk. madde altında: ticaret.
Temik-Da, Kokçolut koşunu 220.
Temir, Baraba soyu (köyü) 247.
Temir, Kazak boyu 237.
Temir, Kırgız boyu 236.
Täppiş, Tarlık soyu (köyü) 249.
Terbiş, Kazak boyu 238.
Teränä, Täränä, 154, 155, 244.
Tärs-Tamgalı, Kazak boyu 238.
Thang, Çin sülâlesi (618-906), 224 (T'ang).
Tıgırık, Özbek boyu 227.
Tınay, Kırgız boyu 235, 236.
Tin, Kaça soyu 208.
Tindi, Baraba soyu, (köyü) 245.
Ting-ling, Usun'ların kuzeyinde 137.
Tirgäş, Karaorman boyu, zaysanlığı 214.
Tobol Tatar'ları 157, 248-252.
Todjı, Soyon soyu 220.
Togay-Tüpi, Özbek soyu 228.
Togul, Kuzey Altay boylarından 336.
Togus, Tobol soyu 250.
Togus, Karaorman soyu 214, 251.
Toguz-Bay, Özbek soyu 226, 251.
Tokaş, Kırgız soyu 234.
Tok-Bay, Özbek soyu 227.
Tokay, Kırgız soyu 234.
Tom, Tom boyu Tatar'ları, bk. Tom-Kiji.

Tom-Kiji, Şor'ların bir kolu 214; Tom boyu Tatar'ları: 261, 351-354.
Tom-Sagay, Sagay soyu 209.
Tōn, Karaorman soyu 214.
Tongjon, Altay-Kiji soyu 217, 265 (Tongşon).
Tōn - Kubandı, Kumandı soyu 213.
Topin, bir devlet 165.
Torodyak, Koybal soyu 210.
Torgo, Kırgız soyu 232.
Torgul, Tom'un batısında boy 215.
Torgul, Teleüt soyu 217.
Torgulba, Kazak boyu (köyü) 243.
Torı-Aygır, Kazak soyu 238.
Toro, Kırgız soyu 232.
Toro, Teleüt soyu 217.
Tot, Soyon syu 221.
Totoş, Teleüt soyu 217, 263, 264, 265.
Töbängi Kubandı, 'Aşağı Kubandı', 370, bk. Kumandı.
Tölöngüt, Kazak sultanlarının köleleri 216, 238, 537; (krş. Teleneget, Telengit).
Tölös, Altay-Kiji soyu 216, 217, 222, 264, 265, 269.
Tölös, Altay'lı Çüy-Kiji'lerin soyu 127, 180; (krş. Teles).
Tölös, Teleüt soyu 217.
Töngtörüp, Kırgız soyu 233.
Tört-As, Aç-Keçtim soyu 217.
Törtaul, Kazak soyu 238.
Tört-Kara, (Dört-Kara), Kazak soyu 239, 466.
Tört-Tamgalı, Özbek soyu 226.
Tsäkü, Baraba soyu (köyü) 246.
Tsin, (Chin), Çin sülâlesi (265-317) 123.
Tsortanlı, bk. İngsäs-Ts., (İngsäs?, Tsortanlı?).
Tsuratsun, Baraba soyu (köyü) 246.
Tsüplä, bk. Züplä.
Tuba, Tangnu-Ola'nın kuzeyindeki Koybal ve Soyon'lar kendilerine Tuba derler; Altay'lılar Karaorman Tatar'ları için aynı adı kullanırlar, 123, 135, 184, 189, 191, 192, 208, 213, 218, 220, 222, 374.
Tuba, (Du-bo), Uygur soyu 140 (Tu-po).
Tuba Türk ağızı 374.
Tubin, (Tuba kelimesinden bozma, b. bk.).
Tuday, Karagas soyu 206.
Tu-kiu, Çin'lilere göre Türk'lerin adı 123, 126, 130, 132, 133, 135, 136, 140, 222 (T'u-chüeh).
Tukum, Kırgız soyu 232.
Tulat, Kazak boyu 237.
Tu-lu, Uygur soyu 127.
Tungar dili 137.
Tunguz 135.
Turalı, Tara soyu 154, 156, 157, 158, 248.
Turan, Sagay soyu 209.
Turan, Sagay'lardan Tak-Karga soyu 209.
Turanlı 194.
Turgay, Kırgız soyu 234.
Turgut, Turgut-Kalmık'ları, Moğol boyu 169, 198, 200, 423.
Tustı, Kazak boyu (köyü) 243.
Tu-tsı-şi, Tu-kiu boylarından 133.
Tuyaklı, Özbek soyu 227.
Tuyuşka, Kazak soyu 238.
Tümänlik, Tümän civarındaki Türk boyu 248.
Türböt, (Dürböt), Moğol boyu 179, 222, 289, (Türbät), 319.
Türk, Türk'ler, (ancak bu şekilde geçen kayıtlar içindir, yoksa Türk sözü ile ayrıca

tasrih edilmemiş Türk boyları buraya alınmamıştır. Radloff, Tatar sözünü de Türk anlamında kullanmıştır, b. bk.) 137, 138, 146, 150, 191, 262, 346, 467.
Türk ahali 193, 212.
Türk boy (kabile), soyları 11, 129, 133, 146, 182, 193, 194, 205, 207, 210, 211, 222, 223, 232, 237, 337, 366, 419.
Türk bozkır göçebeleri: Kazak (Kırgız-Kazak) ve Kırgız (Kara-Kırgız) lar, 418-546.
Türkçe, Türk dili, Türk lehçesi, (krş. Tatarça) 11, 130, 137, 181, 188, 189, 191, 210, 222, 270, 374, 419, 481, 544.
Türk göçebeleri, bk. Türk bozkır göçebeleri ve madde altında: göçebe.
Türk halkı 124, 163, 174, 189, 208, 216, 226, 237, 263, 270, 318, 319, 420.
türkleşme, türkleşmiş 206, 213, 214, 222, 225, 374.
Türkmen, batı Asya'nın Türk bozkır halklarından 419; (krş. Türük-Pän).
Türk nüfusu, bk. madde altında: nüfus.
Türk unsuru 206.
Türük-Pän, Kazak boyu 237.
Türük-Pän, Özbek soyu 227.
Türük-Pän, (Türkmen) 229.
Tyarım, Kaça soyu 208.
Tyastıg, Kaça soyu 208.
Tyeptey, Karagas soyu 206.
Tyıltag, Kaça soyu 208.
Tyoda, (Çotı, Tyodı, Tyūtı), Kırgız soyu 187.
Tyoda, Koybal soyu 210.
Tyoda, Sagay soyu 209.
Tyodı, bk. Tyoda.
Tyogdı, Karagas soyu 206, 209.
Tyūtı, bk. Tyoda.

U, Ü

Uba, Baraba soyu (köyü) 244, 245.
Ui-gu-öl, (Uygur) 224 (Wei-wu-êrh).
Ui-Sun, bk. Üysün.
Ulan, Altay'lı Çolışman-Kiji soyu 216.
Ulu-Aul, Teleüt köyü (soyu) 261.
Ulu-Cüz, 'Ulu Yüz', (Büyük Ordu), Kazak'larda 237, 241, 242, 423, 495, 532, 536; (krş. Kişi-Cüz, Orta-Cüz).
Ulus-Mongul, Kazak boyu 194.
Ulus-Şandı, Teleüt köyü (soyu) 261.
Ulu-Şäbis, Baraba köyü (soyu) 245.
Uluts, Baraba köyü (soyu) 246.
Ur, Teleüt köyü (soyu?) 261.
Urak, Kazak soyu 466.
Ural-Altay boyları 190.
Urusul-Kiji, bk. Altay'lı.
Usta, Şor soyu 214, 215.
Usun, eski bir halk 123-126, 137.
Usun, Kazak soyu 238.
Usun askeri 124.
Uş-Tamak, Tarlık soyu (köyü) 249.
U-şu-pei, Uygur boyu 217.
Utus, Tarlık soyu (köyü) 249.
Uvatskaya volost, Uvat (soyu?) bucağı 250.
Uwan, (Kiai), Chu-se'lerin bir boyu 135.
Uyaz, Özbek boyu 228.
Uygur, (Chui-che, Ui-gu-öl) 127, 129, 129, 132-135, 137, 140, 141, 142, 206, 224.
Üdzübük, Buserman soyu 223.

Ürgül, Baraba soyu (köyü) 245.
Ürüs-Kargalu, Baraba soyu (köyü) 246.
Üs-Sagay, Sagay soyu 209.
Üş-Tamga, Kırgız soyu 232, 233.
Üyäli, Özbek soyu 227.
Üysün, (Uysun), Kazak'larda Ulu-Cüz boyu 237.
Üysün, Türkmen soyu 229.
Üzük, (Üsük?), Kırgız soyu 235.

V, W

Vogul, Fin Halklarından 149.
Volga-Tatar'ları, (Kazan Tatar'ları, Kazan'lılar) 247, 248, 250, 251.
Wai-gu-jin, Çince: 'Dış ahali' (Barbar) 533 (Wai-kuo-jên).
Wei, Çin sülâlesi 123.

Y

Yabı, Özbek boyu 228.
Yakşılık, Lebed (?) soyu 369.
Yakşılık, Kırgız soyu 234.
Yakut, kuzey-doğu Sibirya'daki malûm Türk halkı 135, 222.
Yakutça 206, 221.
Yalan, Karaorman'lı soy 214.
Yamanbay, Kırgız soyu 234.
Yanaba, Baraba soyu (köyü) 246.
Yangıldı, Baraba soyu (köyü) 245.
Yanıng, Baraba soyu (köyü) 245.
Yaramalu Sarı-Almat, Altay-Kiji soyu 217, 265.
Yarban, Kırgız soyu 235.
Yarkun, Baraba soyu (köyü) 246.
Yas, Buserman soyu 223.
Yasaulskiye Yurtı, 'Yasaul yurtları', Tobol Tatar'ları köyü 251.
Yaskalbı, Tobol soyu 251.
Yaskalbinskaya volost, Yaskalbı (soyu) bucağı 251.
Yädigär, Kırgız soyu 235.
Yeldän, Kırgız soyu 232, 234.
Yenisey halkları, Yenisey'liler 123, 138, 188, 189, 190, 214.
Yenisey-Ostyak (boyu, halkları) 127, 137, 191, 210, 211, 221, 222, 365.
Yenisey-Ostyak dili 190.
Yerli, Yerliler 67, 80, 193, 206, 336, 378, 390; (krş. Sibirya yerlileri).
Yerli ahali 18, 22, 24, 97, 129, 205.
Yerli göçebe 24, madde altına bk. : göç, göçebe.
Yärlik, İli vadisindeki Türk ahali kendilerine böyle derler, Moğolca adları: Tarançi, 224; (krş. Hami ve Homul Tatar'ları).
Yetigän, Kırgız soyu 232, 233, 235.
Yıdak, Çüy-Kiji soyu 217.
Yış-Kiji, (Karaorman Tatar'ları), Katunya'nın doğusunda 70, 213.
Yıttas, Çüy-Kiji soyu 217.
Yobur-Çıgal, Karaorman'lı soy 214.
Yoktı, bk. Tyoda.
Yuen, Juen, bk. Yüan.
Yukarı Kumandı, 370, bk. Kumandı.
Yunan 297.
Yunanca 515.
Yunan destanları 545.
Yütı, Aç-Keçtim soyu 217.
Yütı, Kumandı soyu 213.

Yüan, Çin'de Moğol sülâlesi (1280-1468) 123, 142.
Yüe-çi 124 (Yüeh-chi).
Yüs, Karaorman soyu ve zaysanlığı 214, 227.
Yüz, (Kazakçası: cüz, düz), Ordu, Orda, Horde, Kazak halkının bölümü ile ilgili, 195-201, 216, (krş. Ulu-Cüz, Orta-Cüz, Kişi-Cüz).
Yüz, Özbek boyu 227.

Z

Zabar, bk. Sabar.
Zadır, bk. Sadır.
Zerikäy, bk. Serikäy.
Zäükä, (Säükä?), Baraba soyu (köyü) 247; (Almanca Süykä, baskı hatası).
Ziaddin Beyliği, (Özbek) 228.
Zuan, bk. Suan.
Züplä, (Tsüplä?), Tarlık soyu (köyü) 248.

III. Madde, nesne adları, terimler

1) Karışık:

A

abıl, ōl, 'çapa' (Şor), 358.

abırtka, Şor'larda kandık kökünden yapılan içki, 362.

adasıng! (Altayca küfür:) 'atasını" 320.

adlî işler 418; (krş. ceza, cinayet, kanun).

ad verme 261, 310, 323, 344, 386, 394, 485.

afyon 424.

agaç tokpok, Altay'lılarda saça takılan süs 275.

agaş şeläk, 'ağaç kova' (Kazak) 435.

aga törö, aga sultan, Kazak memuru, 530, 531.

agıt, 496, 497.

ahali, halk adlarına bk.: Türk a., Tatar a., Rus a. v.b.

ahır zaman, veya: zaman akır, Kazak destanı, 482; krş. Robben III, 1870, s. 724-482.

ahlâk, bk. karakter.

ahun, dinî reis, 248.

aile hayatı. Abakan Tatar'larında: 386.

Altay'lılarda: 304-310, 313, 321, 323.

Kazak'larda: 418.

ak bas, hayvan hastalığı, (Kazak) 467.

akın, 'şarkıcı, saz şairi', (Kazak), 507.

akındau cün, 'ak yün' (Kazak) 442.

akrabalık sözleri 489.

Akrostichon, das 515, not.

ak sōk, 'ak kemik', asîl sınıf (Kazak) 526.

alaçık, Altay'da bir nevi yurt 43, 280.

alal-zäkät, Kırgız'larda vergi 544.

alışveriş 29, 30, 38, 107; krş. ticaret.

alkollü içkiler 28; krş. ispirtolu içkiler, rakı, şarap.

Alla razı bolsun, rizabız aşangız! (Kazak'larda ev sahibi misafire:) 'Allah razı olsun, razıyız, yiyiniz!' 440.

Alliteration, die 515.

altın 27, 72, 85, 138, 479, 544.

altın ocakları 21, 27, 28, 72, 84, 85, 86, 88, 358, 359, 361, 365.

işleme tarzı 88, 89.

işletme makinası 88, 89.

amban, 'bey, general' (Mançu); bazı Türk boylarında koşun başı 219, 220.

ana ticaret yolu 31; krş. büyük Sibir yolu, nakliye yolları, posta yolu.

apakayım!, 'karıcığım!' (Altayca) 321.

apşıyağım! 'ihtiyarım, kocacığım' (Altay) 321.
araba, Kırgız (Kazak) arabası 105.
Rus posta arabası 32, 33, 36, 39.
arakı, 'rakı' (Şor) 362.
arıcılık, arı kovanı 39, 40, 102, 363, 366, 369, 373, 375.
arkau, 'atkı' (Kazak) 465.
arkeolojik araştırma 118.
asîl sınıf, blagorodnoye obşçestvo 35.
as iyäsimän tattı, aska oturunguz! (misafir ev sahibine:) 'aş sahibi ile tatlı olur, yemeğe oturunuz' (Kazak) 440.
asker, garnizon. ordu; Bilä, Geloçi'ler 136.
Çin'lilerde 165.
Hakas'larda 137, 138, 139, 141.
Kozak'larda 35, 74, 107, 109, 114, 144, 180, 189.
Moğol 162.
Rus 39, 74, 75, 107, 114, 144.
Tatar, (Sibirya'lı Türk) askeri, ordusu 144-162.
Usun'larda 123-126, 137.
Uygur 127.
astau, 'tekne' (Kazak) 437.
aşamay, 'çocuk eyeri' (Kazak) 457, 459.
atalar sözü 457.
ateşe saygı 484, 539.
ateşli silâhlar 148, 192, 301, 545; krş. silâh.
at tırnağı 59.
at yarışı 499-502.
aul, 'köy' 47, 58, 60, 65, 104, 105, 109, 111, 113, 114, 122, 185, 206, 220, 309, 342, 365, 367, 368, 427, 429, 434, 436, 447, 448, 481, 486, 498, 502, 525, 530, 531, 538.
auzduk, 'gem' (Kazak) 458.
avcılık, av hayvanları, av kuşu 24, 26, 29, 86, 92, 135, 139, 191, 192, 207, 213, (Altay'da:) 261. 299-302, 342, 354, 368, 373, 375, 426, (Kazak'larda:) 418, 476, 477, 478, (Kırgız'larda:) 538, 539.
aybalta, Kırgız silâhı 545.
aydı Yälbägän yädi, 'ayı Y. yedi' (Karaorman tâbiri) 380.
ayıp, para cezası (Kazak) 534, 535.
âyin, bk. şaman, 385, 386.
aylar, bk. takvim.
ay Pırgan boldı, 'ay Buda oldu' (Karaorman tâbiri) 380.
ayran 306, 309, 315, 316, 436, 439. 449, 450, 499.
ay-tamga, Kırgız'larda damga işareti 454.

B

baharat 29.
bakır 22, 27, 29, 479.
baksa, 'sihirbaz' (Kazak) 439, 471, 480, 482.
bal 80; krş. arıcılık.
balalayka, Rus çalgısı 516.
balıkçılık 24, 26, 86, 94, 135, 191, 192, 353, 354, 356, 370.
balta 188, 545.
barut, b. deposu 34.
bas cibi, sığırların başına takılan ip (Kazak) 448.
başlık, baştık, (paşlık, paştık), 'boy reisi' (Abakan Tatar'ları, Teleüt, Şor v.b.) 215, 340, 343, 389, (paşlık:) 351, 352, 353, 360.
baştan çıkarma 322, 534, 535.
bata, 'takdis duası' (Kazak) 441, 442.
baursak, ufak taneli hamur işi (Kazak) 439.

bayga, 'at yarışı' (Kazak) 499; 'düğün ziyafeti' (Şor) 364.
bayrak 139.
bayram, ziyafet 261, 309, 310, 323, 465, 485, 495, 497-503.
bedevîler 420.
beg, bey 140; krş. bī, pī.
bes barmak, 'beş parmak' (Kazak'larda et sunma usulü) 440, 441, 499, 517.
beşik 283.
bıçak 188.
bī, pī, (beg, bey), boy veya soy reisi 233, 234, 235, 525, 526, 527, 531, 535, 536, 545.
bina, bk. ev, yurt.
binek takımı 188, 283, 290, 298, 402, 418, 457-459, 478.
binicilik 297, 298, 424.
bira fabrikası 28, 538.
bir-ür-yılkı, Altay'lılarda at sürüsü 288.
bismillâh 482, 510.
blagorodnoye obşçestvo, asîl sınıf 35.
bokşa, 'bohçe' (Kazak) 458.
bosaga, 'eşik' (Kazak) 483, 468.
boşuktu, Moğol'larda hükümdar unvanı 168.
boya 29, 443.
bozkır göçebeleri, bk. göçebe.
boz torgay, Kazak destanı 508-512; (krş. Proben III, 1870, s. 693-713).
bödük-iyeli (?) 132.
böktönşök, 'eyer arkasına bağlanmış' (Kazak) 483.
Brummeisen, das 516.
Budizm 219, 222, 380.
bulgauş, veya: kalak temir, 'peynir karıştırma değneği' (Kazak) 438.
bulgur 38, 110, 335, 362, 450.
burut kesimi, 'sakal kesimi' (Kazak) 485.
busurman 'müslüman' (Kırgız) 539.
buzu 'bira' (Kırgız) 538.
bür 'böğür' (Kazak) 483.
büyük Sibir yolu 18, 20, 21, 23, 24; krş. ana ticaret yolu, nakliye yolları, posta yolu.

C

cagalbay, Kırgız'larda tamga işareti 545.
caktık 'yanlık' (yan kayışlar) (Kazak) 458.
cam fabrikaları 29.
camca, eyer örtüsü (Kazak) 458.
cami 107.
can-kuras, Kırgız'larda savaş nidası 545.
caprak et 'yaprak et' (Kazak) 440.
cargak 'meşin' (Kazak) 446.
cauluk 'peçete' (Kazak).
caurun, fala bakılan kürek kemiği (Kazak) 484.
celi, yäli, buzağı ve kulunların bağlandığı ip (Kazak) 447, 448, 455.
celkälik, ense kayışı (Kazak) 458.
cergi-yanggin, Mançu ordusunda yüzbaşı 265.
ceza, cinayet, cürüm, mücrim 87, 88, 131, 135, 140, 266, 267, 390, 391, 420, 531, 534, 535, 536.
cılandı, hayvan hastalığı (Kazak) 467.
cır, nazım şekli 512-516, 546.
coğrafya cemiyeti, Rus; halk adlarına bk.: Rus C. C.
coğrafyası, Batı Sibirya'nın 3-11, 16-31.
cügön 'kantarma' (Kazak) 458.
cürök 'yürek' (Kazak) 483.

Ç

çadır 54, 141, 145, 278, 333; krş. ev, yurt.
çalma 'ağ' (Altay) 291.
çan, Moğol'larda dinî merasim için 164.
çegän 'kımız' (Altay), bk. kımız.
çägidäk, kadın yeleği (Altay) 274.
çeren 'karaorman' (Rusça) 70; krş. yış.
çärtmä, Teleüt'lerde musiki aleti 345.
çete 144.
çäyimäk, yelek adı (Altay) 272.
çeyiz 386, 390.
çiçek hastalığı 424.
çizme, bk. elbise.
çocuk bakımı, ölümü 305, 424, 485.
çok, çok! Kazak'larda deve için 463.
çorgo, tebhir borusu (Altay) 290, 309.

D

damga, bk. tamga.
davul, (şamanlarda:) 340, 360, 370, 384, (avda:) 476, 477, 478.
defin, bk. gömme.
değirmen 28, 117, 475, 476.
demir, demircilik 27, 29, 138, 303, 479.
d. cevheri 22.
d. dökümhaneleri 29.
d. istihsali 129.
dökme demir 29.
demiryolu 31.
deri, kürk 28, 29, 115, 139, 181, 183, 266, 272, 273, 340, 369, 370, 432, 443, 444, 445, 446, 450, 451, 462, 469, 470, 479.
destan, rivayet 154-162, 170-173, 178, 179, 186, 187, 261, 346, 347, 350, 381, 391-417, 507-513, 545; krş. efsane.
dil, halk adlarına bk.: Çince, Türkçe... gibi.
dil malzemesi toplama 356, 357, 418, 512-516; krş. destan, masal, rivayet, şarkı.
din, (âyin, ibadet, rütbe) 128, 164, 165, 330, 480; krş. hıristiyanlık, islâmiyet, şamanlık, tanrılar.
doğum 25, 323, 418, 485.
dolandırma, ticarette Rus'lar tarafından 377, 378.
duygu kabiliyeti, Kazak'larda 425, 426.
düğün, evlenme, gelin, güvey 128, 135, 261, 269, 310.
Abakan Tatar'larında 386.
Altay'da 323-327, 344.
destanda 415, 417.
Kazak'larda 418, 459, 485-495, 522.
Şor'larda 363-365.
dükkân, (lavki) 75.
dünya katları, şamanlıkta 369, 370, 416, 417.

E

edebiyat, edebî dil; bk. dil, dil malzemesi.
edeb ve terbiye, bk. karakter.
efsane 61, 63, 71, 130, 349; krş. destan, masal.
ekincilik, bk. ziraat.
ekmek 38, 128, 361, 362.
buğday ekmeği 38.
çavdar ekmeği 38.
ekonomik durum, Batı Sibirya'da 16-31.
elbise 35, 39.
Abakan 384, 385.

Altay'lı (Kalmık) 32, 271-275, 277, 278, 283, 284.
Avrupa e. si 32.
Hakas 139.
Karagas 207.
Kara-Kırgız 537.
Karaorman 373, 374.
Kazak 418, 469-472, 486.
Kumandı 371, 372.
Lebed boyu 367.
Moğol elbisesi 223.
Şor'larda 352, 354, 356, 358, 360, 361.
Teleüt elbisesi 338, 339, 340, 343, 344, 345.
Tu-kiu'larda 130.
eltir 'küçük kuzu derisi' (Kazak) 444.
änci, Altay'lılarda babanın evlenen oğluna ayırdığı servet 325.
änci-koncı 'çeyiz' (Altay) 324.
ençi, Altay'lılarda veraset payı 322.
erimşik 'ufak taneli peynir' (Kazak) 438, 439.
ärkä bala (Kazak), ärkä pala (Altay) 'nazlı çocuk' 272, 480.
äşärigilä! 'sarhoş ya! (Altay) 316.
et 74, 87, 110, 294, 306, 307, 310, 311, 423, 424, 439, 442, 445, 450, 461, 462, 520.
ev 37, 39, 75, 145.
ahşap ev 34, 114, 118, 136, 336, 338-340, 351, 353, 356, 359, 370, 373.
keçe ev, (yurt) 139, 165.
taş ev 34, 75, 109.
ev eşyası 28, 34, 37, 283, 353, 360, 362, 383, 384, 468, 469, 478, 479, 531.
evlenme, bk. düğün.
evlilik, bk. aile hayatı.
eyer, bk. binek takımı.

F

fabrika, fabrikacılık 27, 28, 29.
fakirlik 43, 44, 75, 102, 285, 295, 314, 337, 359, 374, 378.
falcılık 418, 482-484.
frengi 50, 424.

G

garnizon, bk. asker.
gelin bk. düğün.
gemi, gemicilik 30, 156, 157, 165; krş. sal, su yolları.
gıda, bk. yiyecek.
göç, göçmek 125, 129, 130, 136, 180, 296, 426-431, 458, 459.
göçebe 24, 25, 26, 47, 123, 138, 189, 206, 231, 237, 261, 278, 296, 366, 382, 384, 389, 418, 419, 421, 422, 426, 431, 451, 467, 468, 472, 495, 523-525, 528, 533, 534, 538.
göğün katları, bk. dünya katları.
gömme âdeti, Abakan Tatar'larında 386-388.
Altay'lılarda 327-329.
destanda 173.
Hakas'larda 173.
Kazak'larda 418, 424, 460, 480, 495, 497, 498.
Teleüt'lerde 344.
Tu-kiu'larda 131.
Uygur'larda 128, 135.
gömüldürük 458.
görümlük 489.
gurta, Soyon'larda başkan unvanlarından, şahıs adlarına bk. Bazır-G., Dchazık-tat-G.
gümüş, gümüşçü 22, 27, 138, 479, 500.
güreş 500.
güvey, bk. evlenme.

H

halı 283, 355, 443, 468, 469.
halk edebiyatı, bk. dil malzemesi.
halk sınıfı 35.
hamam, kaplıca 114.
ham madde 29, 31.
harabe 35.
harac, Kara-Kırgız'larda ekin vergisi 544.
harp, savaş, yağma 115, 127, 131, 144-165, 420, 421, 422, 543, 544, 545.
hasta, hastalık, hastane 113, 119, 121, 169, 355, 424.
hayvan besleme, hayvancılık, h. alışverişi 26, 27, 28, 73, 102, 105, 135, 136, 138, 261, 286, (Altay'da:) 286, 340, 353, 354, 356, 361, 363, 368, 373, 374, 383, 384, (Kazak'larda:) 418, 427, 473, 476, 523, 524, (Kırgız'larda:) 537, 538.
hayvan hastalığı 49, 54, 58, 73, 103, 418, 466, 467.
hayvan sürüleri 55, 58, 84. v.b.
heykeller 132.
hıristiyan, h. - laşma, h. - lık, h. yapma 102, 191, 217, 261, 336, 339, 342, 344, 353, 357, 358, 366, 367, 372, 373, 382, 384, 385; krş. misyon, misyonerlik.
hırsızlık 131, 135, 289, 318, 390, 391, 419, 420, 452, 521, 534.
hububat 29.
hukuk, bk. ceza, kanun.
humma 122.
hususî teşebbüs 109.

I, İ

ıklim, Altay'da 17-24, 30.
Kopal'de 116.
Sibirya'da 17-24, 30.
ısık ölüm, hayvan hastalığı, 'sıcak ölüm' (Kazak) 467.
ī, deri sepilemekte kullanılan bir mayi (Kazak) 443, 446.
ibadet, (islâmî) 480, 481, 495; krş. din, islâmiyet.
içkiye düşkünlük, bk. sarhoşluk.
içyağı, bk. yağ.
idare, Kazak'larda 530-534, Kara-Kırgız'larda 544, 545; krş. memur.
ier turmanı, eyer takımı, binek takımı (Kazak) 457; krş. iyer.
iğdiş etme 292, 453.
ikametgâh, bk. çadır, ev yurt.
ipek, ipekli kumaş 29, 268, 276; krş. kumaş.
īrādi 'eğiriyor' (Kazak) 465.
irimçik 'beyaz peynir' (Altay) 306, 307, 309.
iskemle, bk. ev eşyası.
islâmiyet 146, 147, 148, 216, 262, (Kazak'larda:) 418, 480, 481, 482, 510-512 (Kırgız'larda:) 539-543; krş. müslüman.
ispirto, ispirtolu içkiler 28, 362; krş. alkollü içkiler, rakı, şarap.
ispravnik 'kaymakam' (Rusça), 34, 35.
istatistik 3, 16-31 krş. nüfus.
işçi 27, 28, 87.
iyer, er 'eyer' (Kazak) 458.
iyer korşun 'eyer torbası' (Kazak) 458; krş. ier.

K

kadın 40, 87, 168.
Altay k.-ı 270, 304-307, 321-323.
Kazak k.-ı 424, 425, 471, 479, 484.
Kumandı k.-ı 372.
Şor k.-ı 351, 358, 360.
Teleüt k.-ı 339, 340, 344.

kafiye, bk. dil malzemesi, destan, şarkı v.b.
Kafkas tipi 423.
kalak temir, veya: bulgauş 'peynir karıştırma değneği' (Kazak) 438.
kalan 'yasak, vergi' (Altay) 266, 268.
kalım 'kalın' 139, 322, 324, 344, 364, 386, 460, 485, 486, 494, 495.
kalkan 139, bk. silâh.
kalta 'tütün torbası' (Altay) 317.
kam, kan 'şaman' 139, 269, 339, 340.
kamçı yağı 'sağ' (kamçı tarafı; Kazak) 459.
kamen 'taş' (Rusça), coğrafya adlarına bk. : kamen, tayga, yış.
kamsal, veya: kürmā, Teleüt elbisesi 345.
kan, bazı Türk lehçelerinde 'han, hükümdar' anlamında 526, 527, 544, hepsi alınmadı.
kanal 50, 59; krş. su yolları.
kancıga, 'eyer kayışı' (Altay) 299, 458.
kandı at 'kanlı at' (Kazak) 535, bir nevi ceza.
kangsa 'pipo' (Altay) 276; kıtay k.-sı (ib.), mongul k.-sı (ib.)
kantarma, bk. binek takımı.
kanun, Hakas'larda 139.
Kazak'larda 440, 531, 532, 534, 535, 536.
Rus ve Abakan 389, 390, 391; krş. ceza, cürüm.
kaptal, eyerde yan tahtalar (Kazak) 458.
karakter, ahlâk, Altay'lılar 312-323.
Karaorman boyları 375, 376.
Kazak'lar 418, 495, 516-524.
Kumandı'lar 372.
Lebed boyları.
Şor'lar.
karasan, hayvan hastalığı (Kazak) 467.
kara sök 'Kara kemik, kara halk' (Kazak) 527.
kara toprak 16-18.
kartı 'derinin kıllı tarafı' (Kazak) 446.
kas 'kaş', eyerde (Kazak) 458.
katık, beyaz peynir (Kazak) 450.
katil 87, 391; krş. cinayet.
katran kaynatma 26.
kayık, kayıkçı 36, 49, 53, 54, 69, 76, 77, 80, 81, 94, 96, 144.
kayın, k. kabuğu 136, 191, 340.
kaylarga, ağız içinden okuma (Altay ve Teleüt) 350.
Kazak tipi 423, 424.
kazan 188.
kazı, at sucuğu (Kazak) 462.
kebānāk, hayvan hastalığı 467.
kebāşā, üç ayaklı sandık (Kazak) 437.
kecim, belleme (Kazak) 458.
keçe, (kidiz, kīs, kīz), 39, 47, 51, 130, 145, 165, 272, 280, 360, 384, 443, 444, 468, 469, 479.
kegin 'hükümdar' (Hakas) 140.
kel, (destanda:) 413, 434, (Kazak çobanı:) 434; krş. taşşa.
kengsärāk, (Wb. : kengsirik), alın kayışı (Kazak) 458.
kenjā buzau, geç doğan buzağı (Kazak) 448.
kenjā kozdagan koy, geç doğurmuş koyun (Kazak) 435.
kıgırşım, 'verst' karşılığı, (Altay) 67.
kıl, at kılı 462, 463.
kılavuz 84, 85, 121, 308. 314, 354, 425, 457.

kılıç 130, 401, 406; bk. silâh.
kımız, (Altayca: çegän, Sagay, Koybal: kumıs; Almancaya kumyss şeklinde geçmiştir, Radloff'da böyle),. 128, 132, 306, 309, 315, 378, 379, 418, 456, 460, 461, 486, 499, 505, 506, 528.
kır evi, saymka, 41.
kırtık, koyun kırkmak için büyük makas (Kazak) 436.
kıstau (Kzakça), bk. kışlak.
kışlak, (Kazakça: kıstau), 427-431; krş. göçebe.
kıyafet, bk. elbise.
kıymetli madenler, k. taşlar 27, 29.
kızak yolu 38.
kızıl arakı 'kızıl rakı' (hıristiyanların akşam yemeği) (Şor) 357.
kibenek, manto adı (Kırgız) 539.
kidyä, saç örgüsü (Altay) 275.
kijän, bir nevi köstek (Altay) 291.
kilise 34, 49, 75, 107, 114, 333, 335, 336.
kīs, (Şor, Lebed, Altay), kīz (Kazak, Kırgız), kigiz (Tarançi, Şark T.), kidiz (Uygur), bk. 'keçe'.
kiş-pörük, Teleüt'lerde samur şapka 341.
kit, elbiseden ibaret bir hediye (Kazak) 486.
kitap 164, 418, 540, 541; krş. yazı.
kīz, bk. keçe.
kīz kölölök aynaladı, keçe yapılırken söylenir (Kazak) 443.
kobıs, Abakan civarında musiki aleti 388.
kobız, Kazak'larda musiki aleti 516.
kok 'hükümdar' (Ostyakça) 140.
koloni, halk adlarına bk. Kozak k.-si, Rus k.-si, Tatar k.-si v.b.
koltu 'güvey', (Altay) 325.
kom, deve değneği (Kazak) 464.
komırgay, Teleüt'lerde musiki aleti 345.
konagası, 'konak aşı', misafir için kesilen erkek koyun (Kazak) 439.
kong 'hükümdar', (Kamasin) 140.
kongordau cün 'konur yün' (Kazak) 442.
kora, sığırlar için küçük avlu (Kazak) 447.
korguş 'kazan', (Şor) 359.
kospak, melez deve (Kazak) 463.
koş, küçük yurt (Kazak) 469.
koşkar koydı kaşıradı 'koç koyunu kaçırıyor' (Kazak) 433.
koşong, Teleüt şarkısı 345, 347, 350.
koşun, Soyon'larda idarî bölüm 219 (< Moğ. hoşun <. hoşigun 'kolordu').
koydu tartıp cibärüdi, koçun iğdiş edilmesi (Kazak) 433.
koydung bogu aram emäs 'koyunun pisliği haram değildir' 435.
koy kozdaydı, koyunun doğurması (Kazak) 433.
koy koyrugun şaulanadı, koyun kuyruğunun büyümesi (Kazak) 432.
koyun postu, bk. deri.
Kozı-Körpöş, Kazak masalı ile ilgili anıt ve şahıs adı 112.
kozu camıradı, kuzu birleşiyor (Kazak) 435.
kögön, koyunların bağlandığı halat (Kazak) 435.
köil-küm 'hükümdar' (Ostyak) 140.

köle, bk. kul, kung.
kömür yapma 26.
könök, deriden kova (Kazak) 455.
köpçük, eyer minderi (Kazak) 458.
köstek 290, 291, 455.
köş 'göç' (Kazak).
köşö, yemek adı (Kazak) 450.
kötünö tirkäü 'götüne destek' (Kazak'larda ceza olarak alınan at) 535.
köy, krş. aul, koloni.
köycülük sanayii, küçük 28.
köy ihtiyarı, Rusça: starşina, 38, 73, 331, 342.
köylü 35, 36, 39, 40, 74, 75, 389; halk adlarına bk.
kuda 323.
kuday, tanrı 282, 358, 381, 416.
kul 216, 537.
kulca 290, Altay'da tamga işareti. Radloff'un (?) ile tercüme etmeden geçtiği bu sözün 'sığın' (kulca, gulca) anlamına gelmesi muhtemeldir, II. cilde bk. s. 336.
kulübe 41, 82, 91, 135, 191, 340, 351, 357, 359, 361, 373.
kumalak aşadı, veya: bal aşadı (Kazak'larda koyun pisliğinden bakılan fal) 482.
kumaş, (dokuma, ipekli, yünlü) 28, 29, 146, 164, 165, 268, 271, 272, 273, 276, 370, 371, 458, 469, 470, 479.
kumyss, bk. kımız.
kun, adam öldürmeye karşı para cezası (Kazak) 441, 534, 535.
kunajın baytal, 4 yaşlık kısrak 453.
kunaşın, 3 yaşlık dişi deve yavrusu (Kazak) 463.
kunduracılık 35, 271.
kung 537.
Kuran 482, 495, 496, 540, 541, 542.
kurban 131, 139, 292, 310, 340, 369, 370, 484, 502.
kurban yeri 43, 340.
kurgan 62, 115, 518.
kurşun 27.
kurt 'peynir' (Kazak) 438, 439, 450.
kurttung mangısı ketädi calama 'peynirin tadı gider yalama' (Kazak) 438.
kustarnaya promışlennost, küçük köycülük sanayii 28.
kuta 'tanrı' (Rus elçi raporunda) 164.
kutuktu, Moğol'larda dinî reis 164, 167.
kuvvetler, bk. asker.
kuymşak süök, kuyruk kemiği (Kazak) 432.
kuyruk, (koyunda), 293, 294, 432, 433.
kuyruktıg çagan 'kuyruklu yıldız' (Altay) 379.
kuyskan, kuyruk altı kayışı (Kazak) 458, 483.
küfür 320, 485, 510.
kül, hayvan hastalığı (Kazak) 466.
küldröüş, dam ağaçları 468.
kültür, bk. medeniyet, medenî seviye.
küpe, 138, 174, 275, 341; krş. süs eşyası.
kürk, bk. deri.
kürek kemiği falı 483, 484.
kürmä, veya: kamsal, Teleüt elbisesi 345.

L

lâ ilâhe illâllah 511.
lama 165, 166.
lavki 'dükkânlar' (Rusça) 12, 13, 15, 16, 63, 64, 65.

M

mabed, manastır, Moğol manastırı: 106.
madencilik 27, 193, 479.
madenî eşya 29.
maden ocakları 27.
mahalle, halk adlarına bk. : Rus m.-si, Tatar m.-si.
mahkeme, m. memurları 35, 207, 208, 266, 267, 268, 341, 382,
mal, (ticaret eşyası), bk. ticaret.
383, 389, 425, 535, 536.
mal 'hayvan' (Kazak) 431.
mal canıng amanna? (Kazakça selâmlaşma:) 'malın canın sağ mı?' 431.
malma, dericilikte kullanılan bir mayi (Kazak) 446.
manap, Kırgız'larda halktan yetişen ve asîl olmıyan boy başkanı 233, 544, 545.
manastır, Moğol manastırı 106.
mangday 'alın' (Kazak) 483.
mansa, mantsa, dinî merasim esnasında lama'lara sunulan çay 165.
masa, bk. ev eşyası.
masal 261, 340, 343, 349, 357, 516.
368, 380, 381, 391, 482, 513,
may batası, yağ duası (Kazak) 437.
mayıngız köp bolsun 'yağınız çok olsun' (Kazak) 437.
may kalıng bolsun dep tolkuydu, yağın koyulaşması için değnekle döğülmesi 437.
medenî seviye, medeniyet, medeniyetin ilerlemesi 25, 138, 174, 342, 356, 358, 366, 373, 374, 383, 419, 421, 521, 537.
medrese 481.
mektep 481.
mālik, hayvan hastalığı (Kazak) 467.
memur 35, 87, 88, 104, 109, 115, 130, 139, 264-269, 317, 389; krş. aga törö, ahun, amban, baştık, bī, cergi-yanggin, gurta, manap, şülöngü, temiçi, tunda-boşko, ugheri-da, zaysan, yesaul; bk. rütbe, asker.
mensucat sanayii 28; krş. kumaş, sanayi.
merasim, bk. âyin.
meşçan, orta sınıf (Rusça) 35.
meyäk, kuzu midesi (Kazak) 438.
mezar, mezarlık, mezar taşları 106, 128, 131, 132, 387.
mıltık, tüfek (Altay) 323.
mızrak 130, 406, 545; krş. silâh.
milliyetin muhafazası, Altayda 332, 344.
minär yak 'sol' (binilecek taraf) (Kazak) 459.
miras, bk. veraset.
misafir, misafirperverlik, Altay'da: 311, 312, 320. Kazak'larda: 439-441, 445.
misyon, misyonerlik istasyonu, papaz, piskopos 38, 41, 50, 216, 217, 261, 329-337, 357, 358, 372.
mitoloji, bk. destan, masal, yaratılış efsanesi.
mobilya, bk. ev eşyası.
Moğol manastırı, bk. manastır.
Moğol tipi, biçimi, 270, 273, 338, 356, 423, 374.

molla 495, 496, 510, 511.
mongul kangsası, bk. kangsa.
moynuna kosak 'boynuna kuşak' (Kazak'larda ceza olarak alınan at) 535.
muhacir, muhaceret 20, 25, 188, 193, 203, 223.
mum 28, 29.
murunduk, sığırların burnuna takılan çubuk (Kazak) 448.
musiki, musiki aleti 86, 129, 139, 345, 388, 516; krş. şarkı.
mutfak, m. takımı, bk. ev eşyası, yiyecek.
müskirat fabrikaları 28, 29.
müslümanlar, halk adlarına bk.

N

nakliye yolları 30, 31; krş. ana ticaret yolu, büyük Sibir yolu, posta yolu.
namaz, bk. din, ibadet, islâmiyet.
nar, tek hörgüçlü deve (Kazak) 463.
ne tabış bar? (Altay'lılarda selâmlaşma:) 'ne haber var?' 312.
noel 36.
nokta, kayış yular (Kazak) 458.
nüfus, Altay'da 48, 73, 102, 120.
Baraba 244-247.
Batı Sibirya'nın 3, 17-30, 123.
Biysk'in 35.
Cungarya'nın 123.
Kazak 237, 240-243, 421, 427, 531.
Kırgız 231, 233.
Lebed 90.
Tobol-İrtiş 248-252.
Türkistan 205.

O, Ö

obō, kutsal taş yığını 42.
odun, bk. yakıt.
ok, okluk 130, 139, 173, 187, 192, 341, 343.
okul 50; krş. kitap, medrese, mektep, yazı.
ōl, bk. abıl.
orak, Kazak'larda sepicilikte 446.
orda, ordu, Almanca: Horde; Kazak halkının bölümü ile ilgili, (Kazakça: cüz 'yüz', halk adlarına bk. Kişi-Cüz, Orta-Cüz, Ulu-Cüz).
ordu, bk. asker.
ormancılık 26.
ortan cilik, koyunun kol butu (Kazak) 440.
orta sınıf, Rusça: meşçan 35.
ortodoks hıristiyan 385; krş. hıristiyan.
orun, Altay çadırında yatak 281.
oyun 500-503.
öğretmen 470, 481; krş. molla.
öldürme, katil 87, 534, 535.
ölöng, nazım şekli 512, 513, 546.
ölüm, 418; bk. gömme.
öpkü as bolmas 'ciğer aş olmaz' (Kazak) 439.
örmök, kumaş adı, dokuma (Kazak) 469.
ötük 'çizme' (Altay) 272.

P

palta 'balta' (Altay) 323.
panayır, İrbit p.-ı 27.
papaz, piskopos, bk. misyon, misyoner.
para 186.
paşlık, paştık 351, 352, 353, 360; krş. başlık, baştık.
pazar yeri 35.
peçe 495.
peynir 307, 436, 437, 438; krş. erimşik, irimçik, kurt.
pıstan, eyer halısı (Kazak) 458.

pi 341, bk. bī.
pipo, (Altayca: kangşa), Abakan boyunda 387.
Altay'da 272, 276, 317.
Çin piposu 32, 276.
Moğol'larda 276.
Şor'larda 360.
pislik, Altay'da: 296, 313-316, 336, Kazak'larda: 522.
pistäk, döğeç (Kazak) 437, 449, 468, 478.
podvoda (Rusça:) 'koşulmuş araba', çoğul şekli: pdvodı 520.
porselen 115.
poskotina 'çit' (Rusça) 38.
posta yolu 14, 15, 20, 28, 30, 71, 106, 109, 110, 111, 118, 120, 193, 204, 205, 243, 248; krş. ana ticaret yolu, büyük Sibir yolu, nakliye yolları.
progon 'yol ücreti' (Rusça) 76.
puduk, saça takılan süs (Altay) 275.
pūş, saça takılan süs (Altay 275.
put 164, 282, 340, 343, 371.
putperestlik 146, 191, 217, 244, 333, 385, 480, 482, 539; krş. şamanlık.

Q, R

Quart, eski Alman ölçülerinden = 0,8054 litre, s. 461.
rakı 28, 172, 283, 305, 309, 312, 315-317, 330, 357, 364, 523, 539.
refah 102, 421, 422.
rivayet (Sibir tarihi üzerine) 154-161, 206, 343; krş. destan, efsane.
rū (< urug) (Kazak) 526.
ruhlar 132, 133, 139, 340, 417; şahıs adlarına bk.; Tanrılar ve ruhlar.
rütbe, rütbe işareti, Mançu'larda 265; krş. asker, memur.

S

saba 'büyük tulum' (Kazak) 436, 437, 439, 449, 450, 460, 468.
saban, keçe yaparken kullanılan değnek (Kazak) 442.
sabun 28, 29.
saç tuvaleti, Altay'lılarda 275.
Kazak'larda 471, 472, 480.
Kumandı'larda 371.
Teleüt'lerde 338, 358.
sade yağ 75.
sagaldırık, çene altı kayışı (Kazak) 458.
sal 32, 33, 36, 37, 71, 76, 90, 156; krş. gemi, su yolları.
sala 'sapan' (Abakan) 383.
sanayi, zanaat, Altay'da 303.
Kazak'larda 418, 478, 479.
Kırgız'larda 539.
Sibirya'da 27, 28, 29.
sapan, bk. ziraat aletleri.
sarhoşluk 132, 297, 312, 313, 316-318, 340, 353, 356, 365, 460, 523, 539; krş. kımız, rakı, şarap.
sarık 470; krş. elbise.
sarkay 'haç' (Altay) 290.
sarpı, hayvan hastalığı 467.
sart iyer, veya: sırlı iyer, Kazak'larda eyer cinsi 458.
sau-mal, ekşimemiş kımız (Kazak) 461.
savaş, bk. harp.
saymka, kır evi 41, 51, 52.
sebzecilik 115, 353.
sedye, Rusça: valakuşa 32.
sehpa 188.
sek koy, iki yaşlık koyun (Kazak) 433.
selâmlaşma, Altay'lılarda 312.
Kazak'larda 431.

Kırgız'larda 539, 540, 541.
sāükälä, gelin şapkası (Kazak) 486, 499.
seyahatları, Radloff'un 12-16, 32-122.
sıbızgı 'ney' (Kazak) 516.
sığır vebası 49, 295, 449; krş. hayvan hastalığı.
sırgalı 'gelin' (Altay) 325.
sī, değnek (Kazak) 437.
silâh, bk. ateşli silâhlar, kalkan, kılıç, mızrak, top, tüfek, yay, zırh.
sorpa 'çorba' (Kazak) 441.
sosyal hayat, Altay'da 312 v. d. Kazak'larda 523-530.
soyıl 'tokmak' (Kırgız) 545.
sök 'kemik, soy' (Altay) 269.
söktüng karandajı 'kemik akrabası' (Aynı soya mensup olanlar) (Altay, Teleüt) 269, 344.
starşina (Rusça), bk. köy ihtiyarı.
su-ak, su kanalı (Altay) 50.
suga çogutadı, Kazak'larda koyunların suda yıkanması 436.
sulama 22, 49, 50, 418, 473-475, 538.
sultan, Kazak asilzadeleri 530, 531, 532, 534, 535, 536.
suluk, sūluk 'suluk demiri', Altay'da tamga işareti olarak: 290; Kazaklarda: 458.
sumun, Soyon'larda idarî bölüm 219.
su yolları, su kanalları 20, 21, 30, 50, 59; krş. gemi, sal.
sübö kabırga, (Wb.: sübä) 'yalancı kaburga' (Kazak) 440.
sünnet 480, 485.
sürgünler 25, 88.
süs eşyaları 275, 276, 360, 365, 371, 472, 479; krş. küpe, saç tuvaleti.
süt ve sütten yapılan nesneler: ayran, irimçik, kaymak, kımız, peynir, tereyağı 74, 283, 293, 305, 306, 307; (Kazak'larda:) 435-439, 445, 449, 450, 455, 460, 461.
sütkö toyadı, Kazak'larda sepicilikte derinin süte doyması 446, 450.

Ş

şalap, sulu kımız (Kazak) 461.
şalbar 'şalvar' (Kazak) 446.
şaman, şamanizm, şamanlık, Abakan boyunda 384, 385, 387, 416.
Kazak'larda 482; krş. baksa
Lebed boyunda 367, 370.
Hakas'larda 139.
Sibirya dini 146, 269, 319, 330.
Şor'larda 358, 359, 360, 366.
Teleüt'lerde 339, 340, 349.
Tu-kiu'larda 133.
Uygur'larda 128.
şangırak, duman deliği (Kazak) 468.
şanka, saç demeti (Altay) 275.
şapan, kaftan (Kazak) 469, 497.
şapka, bk. elbise.
şarap, şarap fabrikaları 28, 29, 87, 128.
şarkı, şarkıcı 33, 84, 93, 261, 340, 343, 345, 346, 350, 374; (Kazak'larda:) 418, 419, 459, 486-495, 498, 503-508, 513, 516.
şarkı yarışı 503-507.
şarvari (Rusça), Kazakça şalbar sözünden, b. bk.
şehirli 35, 75.
şeker, şekerleme 29, 517.
şeläk, ağaç kova (Kazak) 455.
şılbır 'yular, zencir' (Kazak).
şiir, bk. destan efsane, masal, şarkı.

şual, Şor evinde duman süzgeci 362.
şükö, deve yünü (Kazak) 465.
şülöngü, Altay'lılarda zaysan'ın emrindeki kimseler 263, 265, 266, 268.

T

tabakhane 28.
tabış, haber, ses (Altay) 312.
tabun, at sürüsü (Kazak) 451.
tabure, bk. ev eşyesı.
tajūr, veya: taşūr. (Wb. tajōr), rakı tulumu 283, 290, 309, 312.
taksır, asîl bey (Kazak) 536.
takvim, Hakas'larda: 138, Karaorman'lılarda: 380, 381.
talkan, kızartılmış un 362, 370, 450.
tamga, (hayvan için), Altay'da: 128, 290, Kazak'larda: 418, 465, 466, Kırgız'larda: 545.
tamku yok polsa arga yok 'tütün yoksa çaresi yok' (Altay) 317.
tanrılar (tängrilār) ve ruhlar, kudaylar (şamanlıkta), 269, 282, 340, 368; şahıs adlarına bk. : tanrılar ve ruhlar.
tap, şapkada bir kumaş parçası (Altay) 274.
tarantas, bir nevi araba 32, 37, 39, 41, 73, 75.
tarla 49, 50, 58, 59, 101, 110, 120, 121, 155.
taş ev, bk. ev.
taşkömürü istihsali, t. yatakları 22, 27.
taşşa 'kel' (Kazak) (Wb. : *taz*, Kazak, Kazan, Çağ., Kom.; *tas*, Şor, Küärik) 434.
taşūr, bk. tajūr.
tayçi, Moğol'larda hükümdar unvanı, (Çince *tai-tzı* 'prens') 167.
tayga, kayalık ve ormanlık dağ (Altay), Rusça: kamen, 70.
tebişi, eyer meşini (Kazak) 458.
tegerek 'halka' (Altay'lılarda tamga işareti olarak) 290.
telega, Rus arabası 36, 39, 41, 42, 85.
tembellik 313, 374, 375, 522.
temiçi, Altay'lılarda zaysan'dan sonra ikinci memur, soy ihtiyarı 264, 265, 266, 268.
temir iräk, Kazak'larda sepicilikte kullanılan bir nevi demir alet 444.
tämir tokpok, Altay kadınlarının saça taktıkları süs eşyası 275.
terä ī boluptu, Kazak'larda sepicilik tabiri: deri ī olmuştur 444.
tereyağı, bk. yağ.
tärtmäk, Kumandı ekmeği 370.
terzi, t.-lik 35.
tırmık, bk. ziraat aletleri.
ticaret, tüccar, alışveriş 29, 35, 49, 50, 64, 110, 112, 295, 330, 354, 355, 356, 366, 368, 373, 377, 378, 451, 531, Kazak'larda mülkiyet ticareti: 427-429; bundan başka halk adlarına bk. : Tatar tüccarları, Teleüt tüccarları, Rus tüccarları v.b.
tifüs 121.
tiläm 'dilim' (Kazak) 439.
tiläüdäs bop tursun 'duacı olsun' (Kazak) 437.
tip, bk. Kafkas tipi, Kazak tipi, Moğol tipi.
tiş 'şiş' (Altay) 311.
tizgin 'dizgin' (Kazak) 458.
tokal-katın (Kazak).

tokpak cilik, koyunun but eti (Kazak) 440.
tokum, belleme (Altay) 277, 299, 458.
ton, kürk (Altay) 277.
top 165, bk. silâh.
topsalan, hayvan hastalığı (Kazak) 466.
torsuk, tulum adı (Kazak) 450.
toskur, kayın kabuğundan kap (Altay'lılarda tamga işareti olarak) 290, 309.
törö, asîl (Kazak) 527.
töstük 'döşlük' (et) (Kazak) 441.
transit 29, 30.
trombula, veya: crembulum (Latince), Almanca: das Brummeisen, bir nevi çalgı 516.
tujak, köstek (Altay) 291.
tujap yat, Altay'da hayvanların kösteklenmesi 291.
tulak, at derisi (Kazak) 442.
tuldagan at, dul (sahibi ölmüş) at, (Kazak) 460.
tulum, bk. saba, torsuk v.b.
tumak, Kırgız şapkası 341, 470.
tumalak, yumak (Kazak) 465.
tunda-boşko, Mançu ordusunda teğmen 265; II. ciltte fundub. s. 290.
tuz, yemek tuzu, soda 27, 104.
tuzak, köstek (Kazak) 455.
tübüt, keçi derisindeki kısa tüyler (Kazak) 446.
tüccar, bk. ticaret.
tüfek 156, 165, Altay tüfeği: 301, 302.
tünlük-zäkät, Kara-Kırgız'larda vergi 544.
tüs, kayın kabuğu (Şor) 362.
tütün 523.
tyas toyı, Kaça'larda bahar bayramı 385.
tyattagan, Abakan'lılarda musiki aleti 388.
tyayān, yaratan (tanrı anlamında), Abakan civarı 416.

U, Ü

ugheri-da, Mançu ordusunda albay 265.
uk 'çorap' (Altay) 272.
ukalaydı, Kazak'larda sepicilik tâbiri: derinin yumşaması 446.
ulus, Altay'da köy anlamında, halk ve coğrafya adlarına bk.
ulu şilkär ay, haziran ayı (Kaçaca) 386.
un, 38, 87, 306, 357.
ur! ur! Kırgız'ların savaş nidası 545.
urān, Kazak ve Kırgız'larda savaş nidası 545.
urşuk 'iğ' (Kazak) 465.
uryadnik, Rus ordusunda teğmen 521.
uyut, don (otların buzla kaplanması) (Kazak) 524.
uyutku 'maya' (Kazak) 449.
ügön, kantarma (Altay) 298.
ür, aile, sürü (Kazak) 452.
üst baş, bk. elbise 35.
üşük, buzağılar için baraka (Kazak) 447.

V, W

vaftiz etmek, olmak 39, 41, 102, 331, 332, 333, 335, 336, 340, 342, 357, 384.
valakuşa, sedye (Rusça) 32, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 56.
vali 34, 341, 441.
veraset, miras, Abakan boyunda 390.

Altay'da 322.
Kazak'larda 428, 495.
vergi 39, 57, 107, 177, 185, 197, 198, 266, 269, 339, 342, 368, 369, 370, 375, 389, 533; krş. kalan, yasak.
vezin, bk. dil malzemesi, şarkı v.b.
vücut yapılışı
wang, Çince: hükümdar, unvan olarak 170.
wu, şaman (Çince) 133.

Y

yağ 28, 29, 437; içyağı: 28, 29, 439-442, 450, 462, 465.
tereyağı 437, 450.
yakıt 110, 115, 117.
yambe, (die Jambe) gümüş külçe 268, 500.
yaratılış efsanesi, masalı 368, 369.
yargak, deri elbise (Altay) 273.
yarış, bk. at y.-ı, bayaga, şarkı y.-ı.
yasak, vergi 139, 174, 177, 180, 181, 183-186, 189, 339, 365, 369, 532.
yasak köylüleri 102, 382, 383.
yaşayış, gelenek, sosyal hayat, bunun için: ad verme, aile hayatı, düğün, göçebe, gömme âdeti, hayvan besleme, kadın, kanun, karakter, selâmlaşma, sosyal hayat... v.b. maddelere bk.
yatak ve yatak takımı 34, 37, Altay'lılarda: 281-283, Kazak'larda: 469, 531; krş. ev eşyası.
yay 139, 171, 173, 192, 341; krş. silâh.
yay, Altay'da tamga işareti olarak 290.
yayla, (Kazak'larda:) 109, 427-431; krş. göç, göçebe.
yazı 186, Arap y.-sı 482.
Çin y.-sı 131, 134.
Hakas 139.
Tu-kiu, Uygur 132; krş. kitap.
yälä, Altay'da kulunların bağlandığı ip 290; krş. celi, yäli.
yäli, bk. celi, yälä.
yelim, hayvan hastalığı (Kazak) 467.
yerleşik 134, 189, 190, 223-231, 261, 365, 382, 384, 389.
yär-oşak 'yer ocak' (Kazak) 437.
yesaul, Abakan Tatar'larında bir memur.
yıl hesabı, bk. takvim.
yıllık, kaynak, haber; Çin yıllıkları 123, 125, 133, 137, 138, 143.
Rus haberleri 123.
yırakay, Altay'da tamga işareti 290.
yış, Karaorman dağlarının Altayca adı 70, 96; krş. çeren.
yiyecek, yemek 35, 109, 261, 306-309, 315, 355, 359, 361, 362, 387, 423, 461.
yoğurt, bk. ayran.
yojıp-yat, kısrağın sürüyü terketmesi (Altayca) 289.
yol, bk. ana ticaret yolu, büyük Sibir yolu, kızak yolu, nakliye yolları, posta yolu, su yolları.
yular, bk. binek takımı.
yurt, (çadır anlamında) 43-48, 52, 55-57, 64-67, 94, 99, 101, 105, 130, 140, 179, 187, 222.
Altay y.-u: 268, 278-286, 289, 305, 309, 311, 313, 318, 333, 334, 343, 361, 363, 369, 373, 378, 382-386.

Kazaklarda: 418, 424, 429, 430, 431, 434, 435, 436, 447, 448, 455, 456, 468, 469, 472, 478, 481, 486, 496, 497, 498 v.d.
Soyon'larda: 223.
yut, don (otların buzla kaplanması) (Altay) 292; krş. uyut.
yün 29, 294, 370, 437, 442, 443, 444, 446, 465, 468.

Z

zanaat, bk. sanayi.
zaysan, zaysanlık, bazı Türk boylarında kabile başkanı derecesinde memur 54, 169, 212, 213, 216, 218, 261, 263 - 268, 317, 319, 320, 332, 333, 342, 368, 369, 370, 378, 379, 382.
zırh 156, 173; krş. silâh.
zina 535.
ziraat 17-28, 38-41, 49, 73, 93, 102, 110, 115, 117, 118, 122, 125, 135, 136, 138, 169, 193, 203, 243, 261, 306, 330, 335, 340, 342, 353, 354, 356, 358, 361, 365 - 368, 370, 373, 375, 383, 384, 473-476, 533, 538, 539.
ziraat aletleri 155, 162, 475.
ziyafet, bk. bayram.

2) Hayvan ve nebat adları:

A

Abarie, bir nevi çalılık 73.
ahududu, die Himbeere 50.
akasya, die Akazie 51.
akça kavak, die Espe 34.
aladoğan, der Habicht 138, 477.
angır, balık adı: anas clangula 46.
argali, dag koyunu, yaban koyunu, (erkeği: koçkar, dişisi: arkar) 65, 300.
argımak, Arap cinsi Kazak atı 452.
arkar, dişi yaban koyunu (Altay) 300; krş. argali.
arpa, die Gerste 38, 41, 82, 115, 138, 306, 335, 354, 368, 370, 383, 538.
arpa unu 110, 357.
at, at besleme, das Pferd, die Pferdezucht 26, 36, 37, 40, 49, 53, 59, 71, 76, 77, 82, 83, 84, v.d. 160, 161, 172...vd.
Abakan Tatarlarında at 383.
Altay atı 286-292, 451, 452.
Destanda at 400-416.
Hakas atı 138.
Karaorman'lılarda at 373.
Kazak atı (krş. Kırgız atı) 418, 430, 451 - 463, 467, 475, 478, 489, 493, 497, 500, 528, 534, 535.
Kırgız atı 105, 286, 537, 538, 543.
Kumandı, Lebed boyu 368, 369.
Moğol atı 286.
Rus atı 286.
Şor'larda at 359.
Tu-kiu'larda at 131.
Usun'larda 125, 136.
Uygur'larda at 128, 134.
atan, iğdiş edilmiş deve (Kazak) 463.
atmaca, der Sperber 477.
at renkleri, at donu (Kazak'larda) 453, 454, 455.
at takımı, bk. binek takımı
aygır, bk. at.

ayı, der Bär 80, 81, 83, 91, 375, 406.
ayıg! ayıg! 'ayı, ayı' (Altayca) 91.

B

balık 27, 29, 66, 82, 156; krş. bars, basman, chairus, çubak, Karaus, kızık, kuskuç, mersin balığı, Raise, salmo taimen, turna balığı.
balıkçıl kuşu, der Reiher 65.
bars, Altay'da balık adı 103.
basman, balık adı 66.
baytal, veya: boydak baytal, kulunlamamış kısrak (Kazak) 452.
berkut, kartal (Kazak) 476, 477.
bestä eşki, b. tekä, beş yaşlık keçi veya teke (Kazak) 445.
bestä koy, beş yaşlık koyun (Kazak) 433.
bestätüö, beş yaşlık deve 463.
betäkä, Kazakça bir ot adı 430.
bezelye, die Erbse 475.
biyä, kısrak, die Stute, (Altay, Kazak) 288, 452.
bota, bir yaşlık deve yavrusu (Kazak) 463.
boydak baytal, bk. baytal.
boynuzlu hayvanlar, bk. sarlik, sığır.
böğürtlen, die Brombeere 50.
buğday, der Weizen 25, 26, 38, 115, 138, 368, 370, 383, 475, 538.
buğday unu 110, 120, 362.
buka 'boğa' (Kazak) 447.
būra, erkek deve (Kazak) 463
būrul, bk. at renkleri, at donu.
buzau, buzağı (Kazak) 447.
buzaulagan sīr, buzağılamış sığır 447, 449.

C

cebä kulak, 'dik kulak', Kazak'larda koyun cinsi 432.
ceylân, bk. gazel.
chairus, (charius), balık cinsi 66, 95, 370.
cīrän, bk. at renkleri, at donu.
cusan, der Wermut, Kazakça bitki adı 430, 436.

Ç

çam cinsi, bk. katran (sedir), köknar, lâdin, melez, pihta çamı.
çavdar, der Roggen 25, 38, 155, 370, 388, 475.
çavdar unu 75, 110.
çay, der Tee 29, 115, 305, 307, 308, 315, 362.
çekirge, die Heuschrecke 118.
çikitäy (Moğolca) = kulandakı (Kazakça), bir hayvan adı 300.
çilek, die Erdbeere 50, 80.
çilek çiçekleri, Rusça: glubnika, 50.
çubak, Altay'da balık adı 103.
çulluk, die Schnepfe, kuş adı. 65.

D

dağ keçisi, die Gemse, Altayca: yärän, 300, 476.
dağ tavuğu, das Birkhuhn 92.
darı, die Hirse 138, 450, 538.
deve, das Kamel 134, 138, 294, 418, 430, 463, 464, 465, 467, 475, 489, 500, 535, 537.
doğan, der Falke 142, 477.
domuz, yaban domuzu, das Schwein 26, 434, 476.
dönöjün baytal, beş (dört?) yaşlık kısrak 453.

dönön, Kazak'larda dört yaşlık tay 452.
dönönşö, Kazak'larda dört yaşlık deve 463.
dönön tekä, d. eşki, Kazak'larda dört yaşlık teke veya keçi 445.
dönöşün (dönöjün?), Kazak'larda dört yaşlık dişi deve yavrusu 463.

E

elma, yabani, der Apfel 116.
erkäk koy, Kazak'larda erkek koyun 433; krş. koçkor, koşkar.
eşek, bk. kulan, yaban eşeği.
eşki, Kazakça keçi 445.

F

frenk üzümü, die Johannisbeere 50, lol.
frenk üzümü (iri taneli, yeşil), die Stachelbeere 50.

G

gazel, (ceylan, gazâl), Gazelle 65.
geyik, der Hirsch, Lebed boyunda: ok kīk, 368.
golubnitsa (Rusça), die Blaubeere, mavi böğürtlen 50.
guguk, der Kukuk, destanda 412.
gül, die Rose 51.
gyak, bk. sarlık.

H

haşarat, (at sineği, bit, sinek, sivrisinek, tatarcık) 64, 80, 316, 431.
heracleum, bir nevi yenen ot 362.
Himalaya buğdayı, der Himalaja - Weizen 138.

I, İ

ıyık, Altay'lılarda kurbanlık at 292: krş. ızık.
ızık, Kaça'larda kurbanlık at 386.
inägän, Kazakçada dişi deve 204.
inek, bk. sığır.
it üzümü, die Hagebutte 51, 362.

K

kalba, ayı sarımsağı, der Bärenknoblauch, (allium ursinum) 33, 362.
kandık, Şorlar'da bir nevi yenen kök, (erythronium dens canis) 354, 361, 362.
kaplan, der Tiger 113, 171, 476, 541.
karaca, das Reh 138.
karagalnik (Rusça), çalılık 108.
kara-kus "kara kuş", der Adler, kartal 186, 402.
kara kuyruk, bir nevi dağ keçisi 38.
kara meyva, die Schwarzbeere 50.
kara tülkü, Altayca kara tilki 300.
kartal, der Adler, (kara-kuş:) 186, 402, (Berkut:) 476, 477.
kaşkır, Kazakça kurt 419.
katran (sedir), die Zeder, pinus cembra, (Altayca: möş, veya kuzuk ağaç) 46, 56, 64, 67, 70, 72, 79, 83, 90, 92, 94, 100, 190.
katran kozalağı katran tohumu, (çam fıstığı), der Zedernuss 26, 29, 80, 213, 355, 375-378.
kavak, die Pappel 51, 56, 84, 98, 105, 110, 115.

kayın, die Birke 36, 37, 44, 45, 51, 69-73, 76, 89, 90, 91, 92, 102, 103, 115, 138.
kayısı, yabani, die Aprikose 116.
kaz, yabani, 65, 138, 434, 477, 478.
kazak-koy 'kazak koyunu' 432; krş. koyun.
keçi, die Ziege, Altay ve Kazak keçisi 294, 418, 430, 434, 445, 446, 466, 467, 497.
kenevir, der Hanf 370.
keten, k. bezi, k. kumaşı, der Lein, der Leinenstoff 29, 272, 370.
kısır biyä, Kazakçada yaza kadar doğurmamış kısrak 453.
kısrak, bk. at.
kızık, balık adı: Teles ringasi 95.
kızıl ağaç, die Erle 138.
koç, bk. erkek koyun, koçkor, koşkar.
koçkor 1) yabani dağ tekesi (argali'nin erkeği), der Steinbock, 61, 300.
2) Altaycada erkek koyun, der männliche Schaf 293.
kongur, bk. at renkleri.
kokarca, der Iltis 469.
koron-ölöng, zehirli ot 55.
koşkar, Kazakçada koç, der Schafbock 433.
koy, Altayca ve Kazakçada koyun 433.
koyun, das Schaf 26, 43, 318; Altay koyunu 293, 294.
Kazak koyunu (ovis steatopyga turkomaniensis) 418, 430-445, 456, 466, 467, 470, 489, 490, 497, 500, 528, 534.
Moğol koyunu 433.
Rus koyunu 432, 433.
kök, yiyecek olarak 213, 423.
köknar, die Tanne 36, 44, 46, 47, 48, 51, 56, 59, 67, 70, 71, 72; 76, 84, 92, 115, 121, 138.
kök nayza 'gök mızrak', çavdar, der Roggen 475.
kökpök, Kazakçada bir bitki adı 430, 436.
köpek, der Hund 91, 191, 478, 498.
Altay köpeği 295, 296, 311, 381.
Destanda köpek 405, 406.
kudas, bk. sarlık.
kuğu, der Schwan, (destanda kuğu karısı:) 408, 409, 412 krş. Coğrafya adları altında Kū, halk adları altında Kū-Kiji.
kula, bk. at renkleri.
kulan, yaban eşeği 544.
kulandakı (Altayca) = çikitäy (Moğolca), Çuya boyunda raslanılan tek tırnaklı bir hayvan 300.
kuldur şulak koy, Kazak'larda koyun cinsi 432.
kulun 452, 453; krş. yabaga.
kunan, üç yaşlık tay (Altay, Kazak) 288, 452.
kunan eşki, k. teke, Kazak'larda Üç yaşlık keçi veya teke 445.
kunan koy, Kazak'larda. üç yaşlık koyun 433.
kunanşa, Kazak'larda üç yaşlık deve 463.
kunduz, der Biber 472.
kuskuç, balık adı 370.
kuş kirazı, der Faulbaum, (Prunus padus) 51, 73.
kuzgun, der Rabe, (destanda) 410.
kuzu, bk. koyun.
kuzuk ağaç, veya: möş, Karaorman ağzında sedir ağacı, b. bk.
küröng, bk. at renkleri.

L

lâdin, die Fichte 63, 71, 72, 82, 84, 92, 103; 106, 138.
lak, Kazakçada keçi yavrusu 445.
laktı eşki, yavrulayacak keçi (Kazak) 445.
leylâk, yabanî, wilder Flieder 51.

M

mal, Kazakçada hayvan ve bilhassa at 452.
manisa lâlesi, Anemon 46.
maral geyiği, der Maral-Hirsch, (cervus elaphus) 138, 268, 300, 538.
mavi böğürtlen, die Blaubeere, (Rusça: golubnitsa) 50.
maymun derisi 472.
melez, veya: karaçam, die Lerche 40, 42, 43, 46, 50, 54, 59; 61, 62, 63, 70, 72.
mersin balığı, der Stör 138.
mästäk, Sibirya atı 451.
misk hayvanı, das Moschustier 65.
morina balığı, die Quappe, Altayca: kordı 157; (Wb.: kortı, der Schlei 'sazan').
möş, veya: kuzuk-ağaç, Karaorman ağzında: sedir ağacı, b. bk.
möşkö, Sibirya'da Rus'lar tarafından beslenilen küçük cins sığır 446.

O, Ö

ok kik, der Hirsch, 'geyik' (Lebed) 368.
orman tavuğu, das Steppenhuhn 477.
oyongot, Altaycada ayak otu 272.
ögüz, Kazakçada öküz 477.
ördek, die Ente 63, 65, 138, 477, 478.

P

pamuk, Asya pamuğu 29.
patates, die Kartoffel 26.
pelesenk, der Balsam 51.
pihta çamı, die Pichte 44, 47, 55, 56, 62, 67, 70, 72, 78, 79, 83; 90; 92; 96, 100.
pirinç, der Reis 475.
pulan, sığın (Altay) 300.

R

Raise, balık adı 95.
ravent, der Rhabarber 78.
ren geyiği, das Renntier 24, 26, 136, 191, 206, 207, 426.
ringa, bk. kızık.

S

saksağan, mersiyede ve destanda, die Elster 350, 410.
salmo taimen, balık cinsi, 370.
salpang kulak 'sarkık kulak', Kazak'larda koyun cinsi 432.
samur, der Zobel 139, 181, 184, 266, 268, 269, 300, 301, 354, 368, 470.
sarımsak, (ayı sarımsağı), der Bärenknoblauch, (allium ursinum) 353, 354, 355.
sarlık veya: sarlik, Altayca ve Sagaycada tibet sığırı: der Gyak (bos gruniens) 51, 537.
sarmaşık, die Schlingpflanze 83.
sayga, Kazakçada bir av hayvanı 478.
saxifraga cranifolia, çiçek adı 362.
Schneedorn, bir nevi çalılık 73.
sedir, bk. katran.

serkäş, Kazakçada iki yaşlık iğdiş edilmiş erkek keçi 445.
sığın, das Elenntier 268, 300, 368; krş. pulan.
sığır 26, 43, 49.
Altay sığırı 292, 293.
Karaorman boyunda 373.
Kazak'larda 418, 430, 446-451, 466, 489, 500.
Kırgız'larda 537.
Lebed boyunda 368, 383.
Şor'larda 363.
sırtlan, der Leopard 476.
sincap, das Fichhorn 46, 139, 266, 268, 269, 301, 354; 368, 370, 371, 375, 377.
sinek, sivrisinek, bk. haşarat.
sīr 'sığır' (Kazak) 447, 448, 449.
söğüt, die Weide 39, 44, 45, 46, 64, 69, 73; 83; 89, 90, 138, 430.
spiraea ulmaria, bir nevi çiçek 362.
susam, die Schwertlilie 36. (zambak, düzelt).
su samuru, die Otter, Fischottern 368.
sülün, der Fasan 477.

Ş

şabdir, bk. at renkleri.
şakayık, Päonie (paeonia anomala), kökü yenen ot 362.
şıbış, Kazak'larda iki yaşlık dişi keçi 445.
şī, Kazak'larda bir nevi kamış 468.

T

tatarcık, bk, haşarat.
tavşan, (şamanlıkta) 340.
tavuk, das Huhn 368; krş. dağ tavuğu, orman tavuğu, yaban tavuğu.
tay, 1) Altay'lılarda bir yaşlık at 288.
2) Kazak'larda iki yaşlık at 452.
taylak, Kazak'larda iki yaşlık deve yavrusu 463.
taynaşa, Kazak'larda iki yaşlık buzağı 477.
tekä 'teke' (Kazak) 445.
tilki, der Fuchs 171, 266, 300, 381, 392, 393, 469, 476.
titrek kavak, die Espe 72, 73, 84, 89, 90, 92, 98, 102.
toktu, Kazak'larda bir yaşlık koyun 433, 444.
torgay, turgay, die Lerche, (destanda) 508, 509.
torlau, Kazak'larda bir bitki adı 430.
torpak, Kazak'larda bir yaşlık buzağı 447.
toy kuşu, die Trappe 477, 478.
tört kozdağan koy, Kazak'larda dört defa doğurmuş koyun 434.
tū biyä, Kazak'larda hiç doğurmamış kısrak 453.
tū koy, Kazak'larda 'ana koyun, doğuran koyun' 433.
turna (balığı), der Hecht 95, 350, 370, 402.
turna, der Kranich 65.
tū sīr, Kazak'larda: artık buzağılamıyan inek 449.
tüä 'deve' (Kazak) 463.
tütün 75, 272, 277, 305, 306, 317, 318, 360.

U, Ü

ürlü mal, sürü hâlinde serbest yaşayan mal, at (Kazak) 452.
üş kozdagan koy, Kazak'larda üç defa doğurmuş koyun 434.

V, Y, Z

vaşak, der Luchs 132, 476.
yabaga, 1) Altay'lılarda iki yaşlık tay 288.
2) Kazak'larda kışın doğmuş kulun 452, 453.
yaban domuzu, bk. domuz.
yaban eşeği, bk. kulan.
yaban gülü meyvası, it üzümü, die Hagebutte 51, 362.
yaban keçisi, die Gemse, bk. dağ keçisi.
yaban koyunu, dağ koyunu, bk. argali.
yaban tavuğu, das Auerhuhn 92.
yalbagay, masalda kuş adı 402.
yayın, bk. morina.
yärän, dağ keçisi (Altay) 300.
yılkı, veya: yılkı mal, Kazak'larda sürü halinde at 452.
yosun, das Moos 39, 51, 79, 83.
yulaf, der Hafer 25, 110.
zambak (kökü), die Lilie (lilium martagon) 354, 362.
zerdeva, der Marder 266, 269, 301, 368, 370, 371, 375, 384, 469.

IV. Şahıs adları, Tanrılar ve ruhlar

A

Abak, veya: Ablak, Oblak, Teleüt hükümdarı 74, 175, 178, 179, 181, 182.
Abakamov, Kozak yüzbaşısı 113.
Abdullah Han, Buhara hükümdarı 147.
Abel Rémusat, Jean Pierre, Fransız sinologu (1788-1832) 140.
Abıa, Kırgız Bi 235.
Ablak, bk. Abak.
Ablay, Kazak Hanlarından 200-202.
Ablay, Köçüm Hanın torunu 152, 175, 182.
Abukayir, Abulkayir, Kazak hanlarından 196.
Abulfaiz, bk. Sultan A.
Abul Mamet Han, Kazak hanlarından 200, 201.
Acu-Churman, Küng-Ker'in oğlu ve ona izafeten Buserman soyu, (halk adlarına bk.) 223.
Adil, Kazak prenslerinden 200.
Adju-Churman, bk. Acu-Ch.
Afu-djilo, Uygur'lardan 146.
Ahmed Girāy, veya: Käräy Kan, Köçüm han'ın kardeşi 148, 154, 195.
Ahmed Hoca 200.
Akakiy, misyoner 331.
Ak Buğa; destanda 395, 396, 398, 399.
Ak Kan, veya: Beyaz Çar (Rus çarı) 173.
Ak-Kan, destanda 395.
Ak-Köbök, destanda 346.
Aksak-Kulan Cuci-Kan, bk. Cuci.
Aley, Köçüm han'ın oğlu 150, 151, 152.
Ali, sahabe 508-511.
Ali Hoca 147, 148.
Alman-Ret, destanda 539-543.
Altaydıng-Atası, tanrı 282.
Altın-Arıg, destanda kadın adı 394, 404, 415.
Altın-Ayrı, destanda 396.
Altın-Çüstük, destanda kadın adı 399.
Altın-Ergäk, destanda 298, 299.
Altın Han, veya: Altın Kan (Altın Çar, Kunkançi), Moğol hükümdarı 123, 163-167, 175, 183, 184, 185, 192.
Altın-Kan, destanda 404, 415.
Altın-Pırgı, destanda 396, 397, 398.
Amırsana, bk. Amursana.
Amır Sanaga, bk. Amursana.
Amır Saran, bk. Amursana.
Amursana, veya: Amırsana, Amır Sanaga, Amır Saran 54, 168-172, 180, 187, 197.
Anyanin, Rus tüccarı.
Apanaş, Altay'lı 264.
Arslan, Kazak hanlarından 194.
Asil Mırza, Teleüt reislerinden 174.
Asimet, Köçüm han'ın babası 159.
Aşo, Hakas hükümdarı 139, 141.
Ata-Bek, Kazak'lardan 495.
Atık, bk, Mırza-A.

Atlas, Hadi, Kazanlı tarihçi, (ölümü: 1937), 150 not.
Ayaki-Han, veya: Ayıkku, Ayukki, Turgut hükümdarı 169, 170, 172.
Aya-Pī, destanda 348.
Ayçubak Han, Kazak hanlarından 199.
Aydar, Teles hükümdarı 177, 180, 181.
Aydar-Kan, destanda 543.
Ayıkku, bk. Ayaki.
Ayılçı, Kırgız Bī 235.
Ay-Mökö, destanda 392-400.
Ayna, kötü ruh 359, 394, 408, 409, 417.
Ayukki, bk. Ayaki.
Ayuku, Altay'lı 265.
Aza, yer altı tanrıları, şeytan 370.

B

Baber, (Babür), Mirza Zahireddin Muhammed (1483-1530), Hind-Türk imparatorlarından 194.
Babkoff, Rus subaylarından, yüzbaşı 114, 119.
Balgasayn, Altay'lı Kalmık'lardan (Türk), 41, 42, 68.
Balgın, Sultan Batır-Bek'in kızı 496, 497.
Balık, Teleüt destanında 179.
Bang, W., veya: Willi Bang-Kaup, Alman türkoloğu (1869-1934) 244 not.
Barlian 433.
Baspan, Kırgız Bī 235.
Batır, veya: Batır Kong-tayçi, Cungar hükümdarı 185, 195.
Batur, Rus elçi raporuna göre Topin hükümdarı 165.
Baybuta, Kırgız Bī 235.
Bay Hoca, Kırgız Bī 234.
Bayzerke, Kırgız Bī 235.
Bazır-Gurta, Soyon başkanlarından 219, 220.
Begäş, Sibir hükümdarlarından 150.
Bekbay, Kırgız Bī 233.
Bek-Bulat, Sibir hanı Yediger'in kardeşi 146, 150.
Bektänä, Bäktänä, Kırgız Bī 184, 185.
Berdibek, Kırgız Bī 235.
Berdi Hoca, Kazak Bī'lerinden 201.
Berdi Hoca, Kırgız Bī'lerinden 234.
Beyaz çar, destanda 172, 173, 179, 186, 187; krş. Ak-Kan.
Bitā, veya: Şibä-Bitä, Radloff'un Mançu'lu Şibā boyundan dil öğretmeni ve tercümanı 59, 288.
Bopo, Kazak prenslerinden 201.
Borsuk, Kırgız Bī'lerinden 234.
Boşang, Kazak 505.
Blücher 5.
Buda, Burkan 380.
Bukay, bk. Bükäy.
Bunge, nebatatçı 92, 287, 291.
Buranbay, Kırgız manap'larından 233, 234.
Burkan, Buda 380.
Burkan-Tängri, şamanlık tanrılarından 269.
Burlak, Çat hükümdarı 182.
Buta-Kan, Kırgız Bī'lerinden 234.
Buytup, Altay'lı 265.
Bükāy Han, (Bukay), Kazak hanlarından 200, 239.

C

Cadık, Kazak 195.
Cangir, Kazak hanlarından 195.

Canıbek, Kazak hanlarından 195.
Can-Törö Han, Kazak Hanlarından 199.
Cao-fan, Çin memuru 141.
Castrén, Matthias Alexander, Finlandiya'lı dilci, Ural-Altay fiolojisinin kurucusu (1813-1852), 1841-1849 da kuzey Rusya ve Sibirya'da seyahat etmiştir. 190, 206, 208, 209, 210, 221, 222, 386.
Cesayır, Kırgız hanlarından 184.
Chabaroff, Rus tüccarı 51, 52.
Chavroff, Paul, Rus tüccarı 63.

Ç

Çagan Nurattan, destanda Altay hükümdarı 173.
Çagatay, Çingiz Han'ın ikinci oğlu, ölümü: 1242, 143.
Çangul-Mırza 151.
Çappan-Zaysan, Altay'lı 48, 264, 264.
Çäs-Mökö, destanda 395, 397, 398, 399.
Çetin, Ulalu tüccarlarından 95.
Çiçkan, Altay'lı 265.
Çil, Kırgız Bī'lerinden 235.
Çingis, Kazak prenslerinden 201.
Çingis-Han, veya: Çinggis-Han 134, 142, 158, 194, 422.
Çingis-Han'lılar 194.
Çita, Umak adlı Türk boyu reisi 174.
Çivalkov, Teleüt boyundan Radloff'un öğretmen ve arkadaşı 329, 330.
Çodı, Kırgız Bī'lerinden 235.
Çora, Kırgız Bī'lerinden 235.
Çotıy-Oyon, Altay'lı zaysan 264.
Çulkof, Rus kumandanlarından 151.

D

Dain-Noyon, veya: Dayin-N., Altın-Han'ın kardeşi 167.
Dalay-Lama 168.
Davatsi, Moğol hükümdarlarından 169, 170.
Dchazık-tat Gurta, Soyon başkanlarından 219.
Däü-lün, Juan-juan hükümdarı, bk. Fu-gu-dun-Han 129.
Devlet-Giräy, Köçüm Han neslinden 176.
Din Ali Hoca 147.
Dorci, Cungar hükümdarı 169.
Dudam Han, Kazak hanlarından 194.
Dural-Tabun, Altın Han'ın yeğeni 167.

E

Ebu Bekir, halife 511.
Er Ali Han, veya: Sultan Er Ali 198, 199.
Erdeni-Batur Kong-tayçi, Kalmık hükümdarı 168.
Erkimbay, Kazak 104.
Erlik, veya: Ärlik, yer altı tanrısı 282, 349, 370, 381, 417.

F

Fatma, 268.
Firdevsî, Abul Kasım Mansur, İran'lı şair (939-1020), 194.
Fischer, İ.E., Sibirya tarihi müellifi 148, 174, 211.
Frese, general 11.
Fu-gu-dun-Han, (Däü-lün), Juan-juan hükümdarı 129.

G

Galdan-Tseren, veya: Kaldan-Çerü, Kalmık hükümdarı ve onun oğlu 123, 168, 169, 178.

Gazi, bk. Mulla Gazi.
Ge-lu-şu-hu, Hakas'lardan Aşo'nun kızı 141.
Gmelin 188.
Greçanin, Stepan, Moğolistan'a gönderilen Rus elçisi 166, 167.
Gubin, Danila, seyyah? 194.
Gü-lu-mo-che, Uygur kumandanlarından 141.

H

Han Hoca, Kazak 201.
Han Seyyid Hoca, Ürgenç hekimi 147.
Hasan, Halife Ali'nin oğlu 509.
Herkül, lat. Hercules, yun. Hēraklēs, Yunan efsanesinin maruf kahramanı, 500.
Hulagu, Çingiz'in torunu, Toluy'un oğlu, İranda İlhanlı devletinin kurucusu (1258-1265), 143.
Hüseyin, Halife Ali'nin oğlu 509.

İ, J

İbak, Kazan Hanları neslinden 146.
İbrahim, peygamber 426.
İdägä-Bī, Kazak 237.
İli-Han 130.
İman, Kırgız Bī'lerinden 234.
İmäs, Abak'ın oğlu 176.
İney, boy reislerinden 174.
İşänäy, Kırgız hükümdarlarından 184.
İşāy, Nemçä'nin oğlu, Kırgız hükümdarı 183, 184.
İşim, Köçüm Han'ın oğlu 152.
İşim Han, Kazak hanlarından 195, 199.
İşim, Rus elçi raporuna göre Topin hükümdarı 165.
İtāgmän, Teleüt hükümdarı Abak'ın oğlu 176, 177, 182.
İvan Vasilyeviç, Rus çarı 144.
İvaşko, (bk. Petrov, İvan), Rus elçisi 163, 164, 165.
Jakinsen, seyyah? 194.
Johannes, misyoner 335.

K

Kaça-Bek, Kırgız manap'larından 234.
Kaip, Kazak hanlarından 196.
Kalançin-Noyon, Altın Han'ın büyük kardeşi 167.
Kaldan-Çerü, veya: Galdan-Tseren 171, 172.
Kalıgul, Kırgız manap'larından 235.
Kalınak, Kumandı zaysanlarından 370.
Kalning, veteriner, Radloff'un yol arkadaşı 15, 41-43, 49, 52, 54, 58, 60-64, 67, 70, 97, 98, 286, 292, 451.
Kaltay, Moğol prensi 164.
Kangza-Bī, destanda 346.
Kan-Kaygulak, destanda 395.
Kan-Kökçö, bk. Kökçö.
Kan-Mergän, destanda 409, 415.
Kan-Purkan, destanda kadın adı 400, 403, 405, 413, 416.
Kan-Töngüs, destanda 403, 404, 407, 408, 409, 413, 414.
Kara, Kırgız hükümdarı 183.
Karaça, Sibir hükümdarlarından 149, 150, 151.
Kara Kan, Kırgız hükümdarı 170, (destanda:) 541.
Kara-Kan, tanrı 369.
Karasakal, Başkurt reislerinden 170.
Kara-Sakal, Soyon hükümdarı 163, 164.

Karaza-Bi, destanda 156, 158, 162.
Kartaga-Mergän, destanda 400-416.
Kasım, Sibir hanı 146.
Kastrov, Rus prensi 388, 390, 391.
Katıra, Altay'lı 264.
Kattan-Alıp, destanda 405, 409, 410, 414, 415.
Kaufmann, Konstantin Petroviç, Türkistan'ı zapteden Alman asıllı Rus generali (1818-1882), 14.
Kayan, Kot hükümdarı 192.
Kazak, Altay'lı 263.
Kazak Han, Firdevsi'ye göre Kazak hanı 194.
Kazan hanları, bk. İbak, Mamet, Mar.
Kärāy Kan, bk. Ahmed Giräy.
Kırgız-Kan, tanrı 282, 369, 371.
Kıslau, Çat hükümdarı 182.
Kıştarak, Altay'lı 264.
Kızalak, Kırgız Bī'lerinden 235.
Kiang-hi, Çin imparatoru 169.
Kiçikäy Bahadır, destanda 399.
Kien-lung, Çin imparatoru 170, 172.
Klaproth, Heinrich Julius, tarihçi, (1783-1835), 188, 224.
Koçay, Bahadır, destanda 161.
Koka, Teleüt hükümdarı Abak'ın oğlu 167, 176-179, 182.
Kongoday 171; bk. Kong-tayçi.
Kongodayday 172, bk. Kongoday.
Kong-tayçi (Kan), Cungar hükümdar unvanı 169, 177, 178, 185, 186, 195, 197. (Moğ. hongtayci < Çince huang-tai-tzı 'veliaht, imparatorun büyük oğlu').
Kongur Targa, destana göre Kırgız reislerinden 186, 187.
Köp-Kälgän, tanrı adı 371.
Kora, Kırgız, prensi 163.
Korsovoy, Altay'lı 280.
Koşuçin, Moğol prensi 164.
Koyımsa, Teleüt hükümdarı Abak'ın torunu 176-m182.
Koysomos, Kırgız Bī'lerinden 234.
Köçüm, Kötsüm, veya: Kuçum, Rus istilâsına karşı mücadele ve savaşlariyle şöhret kazanmış Sibir Türk devleti hükümdarı, 1584 de Yermak'ı ve askerlerini imha etmiştir 123, 145-159, 162, 175, 176, 182, 195, 217.
Kögösnök, Altay'lı 265.
Kökçö, Kırgız Bī'lerinden 234.
Kökçö, destanda 539, 540, 541.
Kökküş-zaysan, Altay'lı 263.
Kölök, Tanrı adı 370.
Köppen, Friedrich Theodor, tabiî ilimler bilgini (1834-1907), 207.
Köskölök, Altay'lı 264.
Kösö Peg, destana göre Moğol kumandanı 186.
Kötsüm, bk. Köçüm.
Kötüş, Altay'lı 264.
Köyrük, Altay'lı 265.
Közüm, bk. Köçüm.
Krasnoşokof, veya: Şünü, destanda 172.
Kuday, tanrı 381.
Kūdı-Kan, tanrı 371.
Kuduk, Altay'lı zaysan 263.
Kuen-mo, Usun hükümdarı 124, 125, 126.
Kulaçin, Rus elçi raporuna göre Çin imparatoru (1616), 165.
Kulibin, Tsarevo-Aleksandrovski altın ocağı müdürü 86.
Kundugen, Mat hükümdarı 164.
Kunkançi, veya: Altın Han, Moğol hükümdarı 163, 164.

Kupa, Altay'lı zaysan 47, 66, 264, 265, 318.
Kurtu-zaysan, Altay'lı 32, 40, 43, 44, 48, 264, 265, 278, 280, 284, 329, 384.
Kuttan-Alıp, bk. Ka-
Kutuktu, (Moğ. hutuhtu, hutuhta), Mağo'larda dinî reis 164, 168.
Kutuktu Lama 167.
Kuznerov, Rus tüccarı 109, 119.
Kuzudyak, efsaneye göre bir kahraman 187.
Küçüğüş, Altay'lı 264.
Küçük, Kırgız Bī'lerinden 235.
Kümüs-Pırgı, destanda 296, 297, 298.
Küng-Ker, Buserman'ların cedi 223.
Kürüskö, Altay'lı 263.
Küstöy, Altay'lı 263.

L

Landışeff, misyoner 329.
Ledebour, Karl Eriedrich von, nebatatçı, (1785-1851), Meyer ve Bunge ile Sibirya'da seyahat etmiştir 7.
Levşin, Aleksey İraklieçiv, Rus devlet adamı (1799-1879) 420, 423, 424, 465, 470-471, 473, 527.
Lāylä-Kanış, Köçüm Han'ın kızı 148.
Lobsan (Kan), Altın Han'ın oğlu 167, 168, 185.
Lut, peygamber 426.
Lü-ming, Çin memuru 141.

M

Macik, veya: Maçık, Teleüt hükümdarı 176-180.
Maçık, 180, bk. Macik.
Makariy, misyoner 329, 330, 331.
Maklay, bk. Muklay.
Makpuş, Altay'lı temiçi 264.
Makşeyeff, Rus generali 227, 236, 240, 243.
Malbak, Kırgız Bī'lerinden 234.
Malbay, Kırgız Bī'lerinden 234.
Malzev, (Maltsev), Simon 194.
Mamet, Kazan'lı Mar'ın torunu, İsker şehrini kuran Sibir hanı 146.
Mamık, Teleüt destanında 179.
Mamış, destanda 160.
Manas, destanda 544.
Mandrak, Teles hükümdarı 180, 181.
Mangday-Zaysan, Altay'lı 64, 265, 268, 280, 294.
Mansay, Soyon hükümdarı 177, 181.
Mansurof, Rus kumandanı 150.
Mar, İbak'ın yeğeni 146.
Maska, Altay'lı 265.
Masolskiy, Rus prensi 151.
Maykı, Kazak'larda şahıs ve köy adı 104, 105, 505.
Mehmed-Kul, Köçüm Han'ın komutanlarından 149, 151.
Messerschmidt, Daniel Gottlieb, tabip ve seyyah (1685-1735), 1720-27 yıllarında Sibirya'da ilk ilmî gezileri tertip etmiştir 132.
Mäträy, Altay'lı zaysan 263.
Mıltık-Atkan, Teleüt destanında 279.
Mırad-Bī, destanda 346.
Mırza-Atık, Sibir devleti komutanlarından 149.
Mihayil Feodoroviç, Rus çarı 164, 165.
Mongul, Altay'lı 265.
Mongul Kan, efsanede Çin hükümdarı 172, 173.
Mönök, destanda 503, 504, 506.
Muhammed, peygamber 508, 509.

Muklay-Zaysan 48, 263, 278 (Maklay).
Mukolı, Rusça Nikolay adından Altay'da 358.
Mulla Gazi, Şair 419.
Munaç, Kırgız Bi'lerinden 233.
Murad Ali, Kırgız manap'larından 234.
Murtaza, Şeybanlı'lardan 146.
Murza, Kırgız Bi'lerinden 233.
Müller, seyyah 132.
Müştöy, Altay'lı 264.

N

Nadu, Altay'lı 263.
Na-gay, Juan-juan'lardan 129.
Namkay, Altay'lı 264.
Naur-Kul, Kazak 504.
Kaymanak, Altay'lı 264.
Nemçä, veya: Nemä, Kırgız hükümdarı 183, 184.
Nemä, bk. Nemçä.
Nikolay, Teleüt başlık'larından 343.
Nikolay, Şor'larda 359.
Nur Ali Han Kazak hanlarından 199, 200.

O, Ö

Oblak, bk. Abak.
O-nie, Uygur'lardan 133.
Opan-Kız, Kazak destanında 503-507.
Oroşok - Zaysan, Karaorman'lı 93, 94, 378-380.
Osman, halife 511.
Ostonok, Altay'lı 265.
Oyon, Altay'lı zaysan 264.
Oyrot Kan, destanda 173.
Ömer, halife 511.
Önök, Altay'lı zaysun 264.

P

Pabıl, Rusça Pavel adından, Altay'lı 48.
Padray, Altay'lı 264, 265.
Pakay, Altay'lı 264.
Pallas, Peter Simon, tabii ilimler bilgini ve seyyah (1741-1811), 1868-1874 yıllarında Rusya'nın doğu ve güney-doğu bölgeleriyle Sibirya'yı, 1893-1894 te güney Rusya'yı ve Kırımı dolaşmıştır 188, 210, 385.
Panti, Çin generali 170.
Parthenius, Tomsk piskoposu 336.
Payana, tanrı adı 381.
Pekiş, Altay'lı zaysan 264.
Pelenek, Altay'lı zaysan 264.
Petrov, İvan, Moğolistan'a gönderilen Rus elçisi 163.
Pırgı, bk. Altın-P., Kümüs-P.
Pırşak-Kan, tanrı adı 369.
Pisemski, Gavrila, Rus kumandanı 174.
Pitaş, Teleüt destanında 346.
Pizarro, Francisco, Peru fatihi (1475-1541), 152.
Pogay Sultan, Teleüt destanında 154.
Pokleyeveskiy, Kazak bozkırında posta işine bakan Rus'lardan 119.
Pödükö, veya: Püdükö, Altay'lı zaysan 263.
Pöpöş Altay'lı 263, 264.
Potanin, Grigori Nikolayeviç, Asya seyyahı, 1863-1864 te Zaysan-Nor bölgesini, 1876-77, 1879 ve 1882-84 yıllarında Moğolistan'ı gezdi, (1835-1920), 218, 219, 220, 22, 224, 238, 484.
Puktus, Altay'lı zaysan 263.
Pulat, Türkistan hanlarından 201.
Purkan, Buda 416; krş. Buda; Burkan.

Pu-su, Uygur hükümdarı 133.
Püdükö, bk. Pödükö.

R

Radloff, Dr. Friedrich Wilhelm, meşhur Alman türklogu ve önümüzdeki eserin müellifi, hayatı ve eserleri için bu cildin I. kısmının başındaki Giriş'e bk., 118, 119, 150, 197, 244, 249; 367 not, 392 not, 418 not, 477 not, 487 not, 504 not, 508 not, 540 not.
Radloff'un karısı, (adı: Pauline-Auguste Fromm, bk. Giriş §4), 32.
Rásonyi, N. L., Macar türkologu 145 not.
Ritter, Karl, Alman coğrafya bilgini (1779-1859) 3,98, 134, 137, 143, 164.
ruhlar, bk. Tanrılar ve ruhlar.
Saksı-Bay, Teleüt destanında 346.
Sanang-Setsen, bk. Sagang.
Sandır, bk. Zandır.
Sangsar, Altay'lı 265.
Sapı, Radloff'un Kazak hizmetçi ve tercümanlarından 315, 316, 517.
Sara, Kırgız Bī'lerinden 235.
Sarıbala, Altay'lı 265.
Sarı hükümdar, Sarı Han, (Çin hükümdarı) 164, 165.
Sarı-Kan, tanrı 369, 371.
Sarıkran, Şor'lu 363.
Sarı-Toktor, Kırgız bī'lerinden 235.
Sartlayev, Nikolay, Teleüt tüccarı 338.
Saydak, Bek-Bulat'ın oğlu 146, 150, 151.
Sazan, Altay'lı 265.
Schiefner, Franz Anton, Alman asıllı Rus akademi azası, Şark Türkçesi, Tibetçe, Moğolca ve Kafkas dilleri üzerinde çalışmıştır, (1817-1879) 206.
Schlacke, Nikitin, Rus mühendisi 116.
Semenov, Peter Petroviç, Rus coğrafya ve istatistik bilgini (doğumu 1827), 3, 16, 22 (H. Semenov yerine: Bay Semenov olacak).
Sen-dsi, Usun prensi 126.
Senga, Kalmık hükümdarı 168, 178.
Setsen-Sagang, umumiyetle Sanang-Setsen adı altında tanınmış Moğol tarihçisi 143.
Sibiräk, Altay'lı 265.
Si-gün, Çin prensesi 125, 126.
Smaragd, misyoner 332.
Sobiyanskiy, Peter, Kozak komutanı 180.
Soyt, Mator hükümdarı 192.
Stepka, Şor'lu 361.
Stroganov, Maksim Yakovleviç, 16. yüzyılda Ural'da tuz fabrikası işleten büyük Rus tüccarlarından 144.
Stubbendorf 205.
Su atası, ruh 401, 402.
Subuk, Altay'lı 206.
Su-iyesi, ruh 132.
Sukin, Vasiliy Borisoviç, Rus komutanlarından (ölümü 1613), 150.
Sultan Abulfaiz, Kazak hanı 201.
Sultan Adam-Kul, Kazak 498.
Sultan Ali, Kazak 499.
Sultanay, Kırgız bī'lerinden 233.
Sultan-Barak, Kazak 475.
Sultan Batır-Bek, Kazak 496.
Sultan-Bek 111.
Sultan Er-Ali, bk. Er Ali Han

Sultan-Tezek, bk. Tezek.
Sultan Tıs, Kazak 201.
Sultan Vali, Kazak hanlarından 201, 202; krş. Vali Han.
Suylap, Tanrı 369.
Suyunduk, Kırgız bî'lerinden 235.
Sülipäk-Kanış, Köçüm Han'ın karısı 148.

Ş

Şaytan 282, 368, 374.
Şerbetî, bk. Şeyh Ş.
Şeyh Şerbetî, Ürgenç'li 147.
Şıgay, Kazak hükümdarı 148, 195.
Şibä-Bitä, bk. Bitä.
Şima, Altay'lı 265.
Şirgizi, son Kazak hanı 199.
Şong, Kazak destanında 505.
Şünü, Galdan-Tseren'in kardeşi 170, 171, 172, 178.

T

Tabulda, Kırgız manap'larından 234.
tanrılar ve ruhlar, bk. Altaydıng-Atası, Ayna, Aza, Buda, Burkan-Tängri, Erlik, Kara-Kan, Kırgız-Kan, Köp-Kälgän, Kölök, Kudav, Kūdı-Kan, Payana, Pırşak-Kan, Su atası, Su iyesi, Suylap, Şaytan, Tardanak, Tös-Hanım, Tös-Kas, Tū iyesi, Tyekçäkäy, Ulap, Ülgön, Yälbägän, Yer-Kara, Yersu.
Tarbagan, Altay'lı 265.
Tardanak, tanrı 380.
Tarlan, Çat hükümdarı 175, 176, 182 (3 defa: Tarlau).
Tarlau, bk. Tarlan.
Tas-Kinäs, destanda 414, 415.
Tatalık, Altay'lı 265.
Tatar-Zaysan, Altay'lı 102, 382.
Tatarak-Zaysan, Altay'lı 265.
Tatarşka, Altay'lı 265.
Taybırı, Altay'lı 265.
Taybin, Rus elçi raporuna göre Çin hükümdarının unvanı 165.
Taybuga, Şeyban'lı beylerden, Sibir Türk devletini kurmuştur 146, 160 (destanda).
Taybun, Rus elçi raporuna göre Moğol perensi 163, 164.
Teça, Rus elçi raporuna göre Moğol prensi 164.
Temir-Sana, destanda 171, 172.
Tetey, Kırgız bî'lerinden 233.
Täükä, Kazak hanı 195, 196.
Tezek, veya: Sultan-Tezek, Kazak 479, 499, 536.
Tokoyok, Altay'lı 263.
Toksaba, Kırgız manap'larından 233.
Toktamış, Teleüt destanında 346.
Toloy, Altay'lı 294.
Tortalaş, Kumandı zaysanı 372.
Totoku, Altay'lı 264.
Toyan, Teleüt'lerden Oça boyu reisi 174, 182, 183.
Törökäldi, Kırgız Manap'larından 235.
Tös-Hanım, tanrı 371.
Tös-Kan, tanrı 369.
Tsetsen Hatun, Altan Han'ın annesi 166.
Tse-Vang Arabdan, Kalmık hükümdarı Senga'nın oğlu, 169, 170.
Tū iyesi, (dağ sahibi) ruh 132.
Tu-mın, ilk Köktürk imparatorluğunu kuran Bumın- Kağan'ın Çin kaynaklarına göre adı (ölümü 552), 129, 130, 133.
Tu-zi-şi, Hakas hükümdarı Aşo'nun annesi 141.

Tübügöş, Altay'lı 265.
Tük n, Kırgız bī'lerinden 2?4
Tülögön, Kırgız bī'lerinden 233.
Tümenez, bk. Tyumenets.
Tütö, Kazak 105, 479.
Tütö-Bi, Kazak hükümdarı 197.
Tütünekov, Teleüt 335.
Tyekçäkäy, destanda kadın ruh 409.
Tyumenets, Vasiliy, Moğolistan 'a gönderilen Rus elçisi 163.

U

Ubaşi, Kalmık hükümdarı 198.
U-g.e-han, Uygur 141.
U-kiai, Uygur 133.
Ulap, tanrı 370.
Uzak, Kazak hükümdarı Canıbek'in oğlu 195.

Ü

Ülgön, veya: Kuday-Bay-Ülgön, 282, 340, 369, 308, 381.
Ümbäd Ali, Kırgız manap'larından 235.
Ürdäsä, Kırgız bī'lerinden 235.

V, W

Vali Han, veya: Sultan Vali, Kazak hanlarından 201, 202.
Vaska, veya: Tyumenets, Vasiliy 163, 164, 165.
Vasili, Teleüt boy reisi 343.
Velyaminov-Zernov, Vlâdimir, Vlâdimiroviç, Rus tarihçisi 195.
Verbitski, V, İ., misyoner (1827-1890) 269, 336, 364.
Vlâdimir, misyoner 329.
Wu-tsun, Çin imparatoru 142.

Y, Z

Yagış, Kırgız bī'lerinden 234.
Yakinf Biçurin, Rus rahibi ve sinologu, (1777-1853), 135.
Yakob, Radloff'un Altay'lı dil öğretmeni 32, 35, 38, 282, 284, 317, 320.
Yanbulat, Kırgız bī'lerinden 235.
Yanıbek, Kırgız bī'lerinden 234.
Yantay, Kırgız manap'larından 235.
Yapansa, veya: Yapança, Sibir devleti hükümdarlarından 148.
Yarım Seyyid, Sibir'de islâmiyeti yaymak üzere Şerbetî Şeyh'le Ürgenç'ten gönderilen zatlardan 147.
Yarmak, bk. Yermak.
Yaşka, Kumandı zaysanı 370.
Yediger, Sibir hanlarından, Kasım'ın oğlu, Köçüm Han tarafından öldürülmüştür (1560 larda) 146.
Yälbägän, yedi başlı ruh 380, 381.
Yeligäy, Sibir hükümdarlarından 150.
Yer-Kara, yer Aynası, (kötü ruh, kuğu karısı) 408.
Yermak, Timofeyeviç, Kozak çete reislerinden, Sibirya'yı istilâya başlamış, 15. IX. 1584 te Köçüm Han tarafından imha edilmiştir 123, 144, 148-150, 152, 155, 156, 157, 159-162 178.
Yersu, ruhlar 282.
Yäsäk, destanda 160.
Yıltır, Altay'lı 265.
Yımak, Altay'lı 265.
Yiläk, Altay'lı 265.
Yō-Basar, Kırgız bī'lerinden 234.
Yoloy, destanda 545.
Yunus Hoca, Taşkend hükümdarı 198.
Zandır, (Sandır?) destanda 348.

V. Bibliyografya

Birinci cildi yazarken W. Radloff tarafından kullanılan ve çeviren tarafından notlarda zikredilen eserler. Radloff, bu gibi eserlerin bazılarını açık olarak gösterdiği halde, çok yerde ancak yazarın adını anmakla iktifa etmiş, bu yüzden aşağıda adı geçen eserler hakkındaki malûmat imkân nisbetinde tarafımdan ikmâl edilmiştir.

Atlas, Hadi, *Sibir tarihi,* Kazan. [150 not]

Baber (Babür), Gazi Zahireddin Muhammed, *Babürname,* veya: *Vekâyi*; Radloff'un kullandığı nüsha: N. İlminskiy, *Baber-Nameh.,* Kazan 1857. Aynı eserin Türkiye Türkçesine tercümesi: *Vekâyi,* Babur'un hâtıratı, doğu Türkçesinden çeviren Prof. Reşit Rahmeti Arat, önsözü ve tarihî özeti yazan Y. Hikmet Bayur. TTK II 5a, 5b, I: 1943, II: 1946. [194]

Bunge, bk. Ledebour.

Castrén, M. A., *Versuch einer ostjakischen Sprachlehre,* SPb 1849, A. Schiefner tarafından yapılan ikinci neşri: SPb. 1858. [190]

Castrén, M. A., *Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker,* 1857. [190]

Castrén, M. A., *Nordische Reisen und Forschungen,* neşreden A. Schiefner, 1853-1856. [190]

Firdevsî, Abul Kasim Mansur, *Şahname,* yazılışı: takriben 1000 sıralarında. [194]

Fischer, İ. E., *Geschichte Sibiriens seit der Entdeckung bis zur Eroberung durch russischer Waffe,* SPb. 1774. [148, 174, 211]

Gazi, veya: Mulla Gazi, *Kazak halkının âdetleri,* Kazan 1879; ikinci basılış. [419]

Klaproth, H. J., *Mémoires relatifs à l'Asie,* 3 cilt, Paris, 1824-1828. [188, 224]

Köppen, (Friedrich Theodor?), *Die schädlichen Insekten Russlands,* SPb. 1880 (Kaça'ların sayısı hakkında bu eserde mi?) [207]

Kuran, (Tanrı buyruğu). [439]

Ledebour, K. F. von, *Flora rossica,* 4 cilt, 1841-1853. [7]

Ledebour, K. F. von, *Flora altaica,* Meyer ve Bunge ile. [7]

Levşin, A. İ., *Opisanie kirgiz-kazaçyich ili kirgiz-kaysatskich ord i stepey,* SPb. 1832. Fransızca trc. : E. Charriere, Paris 1840. [420, 423, 424, 465, 470, 473, 527]

Messerschmidt, D. G., 1820-1827 yıllarında Sibirya'da topladığı malzemenin çoğu yayınlanmamış, Radloff, onun Petersburg Akademisi kitaplığında muhafaza edilen notlarından faydalanmıştır. [132]

Meyer, bk. Ledebour.

Pallas, P. S., *Reisen durch verschiedene Provinzen des russischen Reiches in den Jahren 1768-1774,* 3 cilt, 1771-1776. [188, 210]

Potanin, G. N., *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii* (Kuzey-batı Moğolistan taslakları) 4 cilt, SPb. 1881-1883. [218]

Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. I. Teil: Die Dialecte des eigentlichen Altai.* SPb. 1866. (Bk. Giriş, Nr. 11) [329]

Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. II. Teil: Die Abakan - Dialecte, der Kysyl - Dialect und der Çolım-Dialect.* SPb. 1868. (Bk. Giriş, Nr. 14). [392 n]

Radloff, W., *Kratkiy otçet o poezdke v Semireçinskuyu Oblast' i Issyk-kul letom 1869 goda.* (1869 yılı yazında Yedisu bölgesine ve Issık-Köle yapılan geziye ait kısa rapor). İzvRGO VI, 1870, s. 96-100. (Bk. Giriş, Nr. 17). [120]

Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibirines. III. Teil: Kirgisische Mundarten.* SPb. 1870. (Bk. Giriş, Nr. 18). [Notlarda: 441, 459, 477, 487, 489, 491, 496; 504, 508, 514, 515, 518]

Radloff, W., *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme. V. Teil: Dialect der Kara-Kirgisen.* SPb. 1885. (Bk. Giriş, Nr. 43). [540 n]

Rásonyi, L., *Dünya tarihinde Türklük,* Ankara 1942. [145 n]

Resimli Rusya (Jivopisnaya Rossiya), dergi, neşreden P. P. Semenov, XI. cilt: Batı Sibirya, 1884 (?), XII. cilt: Doğu Sibirya.

Ritter, K. *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen, 2 cilt, 1817-1818;* genişletilmiş ikinci baskısı: I. cilt, Afrika, 1822, II. - X. ciltler, Asya 1832 - 1859. [3, 98, 134, 137, 143, 164]

Schiefner, A., 206. sayfada, bk. Castrén.

Sanang-Setsen (Setsen-Sagang) tarihi: *Geschichte der Ostmongolen und ihres Fürstenhauses verfasst von Sanang-Setsen*

Chungtaidschi der Ordus. Aus dem Mongolischen übersetzt, und mit dem Originaltexte herausgg. von I. J. Schmidt, SPb.-Leipzig 1829. [143]

Semenov, P. P., *Batı Sibirya ve onun ekonomik durumu.* (Makale aslında Rusçadır: Zapadnıy Sibir i ego ekonomiçeskoe polojenie). Resimli Rusya (Jivopisnaya Rossiya), XI. [16]

Stubbendorf'un 1851 yılı Ekim ayında Karagas'lar üzerine verdiği malûmat. [205]

Sü-chung-kian-lu, Çin ansiklopedisi, Radloff, Klaproth'a dayanarak zikrediyor. [224]

Velyaminov-Zernov, V. V., *İstoriçeskiya izvestiya o Kirgiz-Kaysakach i snoşeniyach Rossii s sredney Aziey,* Ufa, 1853, 1855. [195]

Yakinf Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodach, obitayuşçich v sredney Azii v drevneyşiya vremena,* 1851.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig,* yazılışı: 1069-1070. Radloff bunun Wien nüshasından istifade etmiş ve bu eseri sonra kendisi de birkaç cilt halinde yayınlamıştır: [224]

Kudatku Bilik, Faksimile uygurskoy rukopisi, SPb. 1890. (Bk. Giriş, Nr. 67);

Das Kudatku Bilik. Theil I: Der Text in Transcription. SPb. 1891. (Bk. Giriş, Nr. 68);

Das Kudatku Bilik, Theil II: Text und Übersetzung. SPb. 1900. (Bk. Giriş. Nr. 103);

Das Kudatku Bilik, Theil II: Text und Übersetzung. SPb. 1910. (Bk. Giriş. Nr. 124).

Not:

Bu eserin aslı Almanca olup, metni değiştirilmeden iki defa yayınlanmıştır, ancak kapak adlarında biraz fark vardır:

Birinci baskısı:

Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten von Dr. Wilhelm Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln, Leipzig, T. O. Weigel, 1884, VI+536 S.; anderer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, IV+488 S. 8°.

İkinci baskısı:

Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagebuche, von Dr. Wilhelm Radloff. Erster Band mit farbigem Titelbilde und 15 Illustrationstafeln. Zweite Ausgabe. Leipzig, T. O. Weigel Nachfolger, 1893, VI+536 S.; anderer Band mit einer Karte und 16 Illustrationstafeln, IV+488 S. 8°.

Radloff bu eserini Petersburg'da saray nedimesi Fräulein Editha von Rahden'e ithaf etmiştir.

Bu eserde adı geçen eski rus ölçülerinin metre sistemiyle karşılaştırılması

Uzunluk ölçüleri.

1 fuss (Rusça: fut)	= 12 zoll (Rusça: dyuym)	= 120 linie (Rusça: liniya)	= 0,305 metre
1 faden (Rusça: sajen)	= 7 fuss	= 3 arşin	= 2,133 metre
1 arşin	= 16 verşok		= 0,711 metre
1 verst	= 500 faden		= 1,07 kilometre

Mesaha ölçüleri.

1 desyatina	= 2400 kare faden	= 1,092 hektar

Ekin ölçüsü.

1 çetvert'	= 8 çetverik	= 64 garnets	= 2,679 hektolitre

Sıvı ölçüleri.

1 boçka (fıçı)	= 40 vedro (kova)	= 400 ştof	= 0,123 hektolitre

Ağırlık ölçüleri

1 pud	= 40 pfund (Rusça: funt)		= 16,380 kilogram
1 pfund	= 32 lot	= 96 zolotnik	= 409,5 gram

Para.

1 ruble (Rusça: rubl') = 100 kopek.

Doğru - yanlış cetveli

Tercümenin I* kısmı basılırken yurt dışında bulunmam yüzünden tashih işleriyle yakından ilgilenememiştim, bu yüzden eser çok hatalı çıkmış, hattâ 253-258. sayfalara eklenmiş olan doğru-yanlış listesinde bile bunların hepsi gösterilememiştir. Bu durum karşısında adı geçen listeye ek olarak, aşağıya bir düzeltme cetveli daha ilâve olunmuştur. Bundan başka indekslerde de gerek eserin aslında ve gerek tercümede gözüken hataların düzeltilmesine çalışıldığından, okuyucuların yukarıdaki listelere de başvurmaları bilhassa tavsiye olunur.

Sayfa-satır	*Yanlış*	*Doğru*
İç kapakta	(Aus Siberien)	(Aus Sibirien)
III	Giriş	Önsöz
	Önsöz	Giriş
VII	Giriş'e ait İçindekileri	gösteren sayfa No.
	ları yanlıştır.	
VII, 15	hasreden	hasretmiş olan
X, not 9	Metvey	Matthias
XI, 12a	milzemesini	malzemesini
XII, not 17	Bohtlinsk	Böhtlingk
XV, 16	yamak	yaymak
XVII, 18	seerlerin	eserlerin
XVIII, 20	artırma	araştırma
XX, 2	1818)	1818, II, SPb., s. 32-35)
XX, 6	Köşkün	Kökşün
XXIV, 15 a	(AS I	(AS II
XXVI, 9	karşılaşmış	karşılaşması
XXVI, not 39	Wilhelm	Vilhelm
XXVII, not 40	Will	Willi
XXX, 9	2. 283-284).	s. 283-284).
XXX, 18	1936, VI+196 s. MSOS Beiband	(silinecek)
XXXII, 16	179?223	179-223
XXXIII, 7 a	Valks-	Volks-
XXXVI, 3	otdeleniye	otdeleniyu
XXXIX, 8 a	*Drevnie aborigeni Sibiri* altına ekleyiniz: bu eser için bk. : AS II, s. 146.	

Sayfa-satır	*Yanlış*	*Doğru*
XL, 20	1887	1886
XLII, 20	Hund.	Hung.
XLIII, 6	Yalıki	Yarlıki
XLIII, 24	IV+40+19	40+19
XLVI, 4 a	Nr. 90	Nr. 91
XLVII, 23	Orchan	Orchon
XLVIII, 23	W.	W. Bang,
XLIX	1895 rakamı, *(Yukardaki gibi). 3. te Lieferung* satırı üzerine konacak	
LII, 25	prevo-	perevo-
LXVI-LXVII	Şahıs adları için indeks'e şu adlar ilâve olunacak: Çokayoğlu, Mustafa; Mansuroğlu, M.; Stael-Holstein, Baron A. v.	
LXIX-LXX	Kısaltmalar listesine şunlar ilâve olunacak: ABAW = Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. SBAW = Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wisseschaften, Berlin.	
5, 8	Dsaphın	Dzaphın
6, 8	Terektin	Terekti
7, birkaç yerde	Terektin	Terekti
7, 1a	Ob'un kuzey	Ob'un doğu
8, 19	Pspha	Pışa
8, 20	Kokça	Kokşa
8, 2 a	Kulundin	Kulunda (her yerde böyle)
9, 10	—Ertsis)	—İrtsis)
10, 4	Holsun	Holzun
10, 8	Ulbin	Ulba
11, 11	Ayagus	Ayaguz
12, 16	Zalayr	Salayır
13, 2	Ucar	Urcar
13,13	Çerdat şehrine	Çerdat nehrine
13, 2a	Sıryanov	Zıryanov
13, 6	Isık-Köl	Issık-Köl (her yerde böyle)
14, 1	Smaynogorsk	Zmeynogorsk
15, 1	Katı—	Kattı—
15, 3	Katırcı	Katırçı
15, 14	Çinas	Çinaz
15, 24	Korgas	Korgos
22, 13 a	H. Semenov	Bay Semenov

Sayfa-satır	*Yanlış*	*Doğru*
29, 4 a	pamuk, yün, keten, ipek ku—	pamuklu, yünlü, keten ve ipek ku—
33, 8	Salay	Salayır
36, 8	zambak	susam
37, 11	ağaçlariyle	fundalıklariyle
29, 25	çalılıklardan	söğüt fundalıklarından
46, 10	calangula	clangula
46, 10	Yan—	Yān—
47, 6	Kaspa ile	Kaspa membaı ile
48, 22	Tişe'den	yemekten
50, 17	gürtlen,	gürtlen (golubnitsa),
51, 2	geyik	sığır
51, 5	boyunda çok tutulan	boyunda çok beslenilen
51, 17	pelesenk gibi	pelesenkli
52, 4 a	Buun	Bunun
65, 16	dağ tekesi	argali
71, 6 a	Zalayir	Salayır
73, 9 a	Zalayir	Salayır
84, 5	olgun	solgun
85, 10 ve 11	Spassk	Spasski
85, 3 a	boyunua	boyunca
87, 10 a	büyük hamsin	küçük paskalya
88, 7	Hamsin	paskalya
92, 10	yabani horoz ve tavuk	yaban tavuğu ve dağ tavuğu
92, 17	—Küsön	Küzön
93, 2 ve 23	Käbisän	Käbizän
95, 8 a	Bolcar	Bolcor
107, 18	gümrük	vergi
110, 1	Ayagus	Ayaguz
110, 4 a	Zesireçinskaya	Semireçinskaya
112, 12 a	istihkâmı	Karakolu
120, 23	Almata	Almatı
123, 10	Çat	Çat
123, 12	Tubin	Tuba
123, 22	Than	Thang
123, 23	Juen	Yüan
135, 21	Tubin	Tuba
136, 3 a	Alatay'—	Altay'—
142, 20	Yuen	Yüan
151, 24	Kurdak	Kūrdak
157, 7 a	Kurdak	Kūrdak

Sayfa-satır	*Yanlış*	*Doğru*
166, 10	Zagan	Tsagan
169, 16	Gurut'	Burut'
171, 10 a	Kongortay	Kongoday
173, 20	Saray	Sagay
178, 18	Kolonda'	Kulunda'
183, 5 a	Yüs,	Yüs nehirleri
189, 9 a	Tuban'	Tuba'
190, 23	Geoçi	Geloçi
193, 12	Kanskı	Kansk
195, 22	Cüs	Cüz (her yerde böyle)
203, 1 a	Pavlovar	Pavlodar
204, 5	Kalunda	Kulunda
204, 19	Peçanaya	Pesçanaya
205, 13	—Saysan	—Zaysan
206, 6	Kangbaji	Kangbajı
206, 25	Bogoji	Bogojı
206, 29	Tunkin	Tunka
214, 2 a	Abin	Aba
219, 8	Chan-Chuchei dağının	Chan-Chuchei'in
225, 25	Samin	Zamin
226,23	Tagus	Toguz
226, 7 a	Yangın—	Yangı—
227, 4	Zirgäli	Sirgäli
228, 7	Zadak	Sadak
228, 12	Zir—	Sir—
228, 16	Zägiz-Zari	Sägiz-Sari
230, 2	yolonisi	kolonisi
232-3	boyların	soyların
232, 6	Mongoldur	Monguldur
233, 8	Beş, Berän	Beş-Berän
235, 7 a	Yanray	Yantay
237, 7	Kırgız-Kayzak	Kirgiz-Kaysak
239, 1	boydan	soydan
244, 16	Kasır	Kazır
251, 7	Çuvaltsık	Çuvalçık

Sibirya'dan

Birinci cilt için

UMUMİ FİHRİST

	Sayfa
Önsöz. W. Radloff	V
Giriş. Fr. Wilh. Radloff'un hayatı ve eserleri. A. Temir	VII
Sibirya'dan	
I. Batı Sibirya ve onun güney sınır ülkelerine coğrafi ve istatistik bir bakış	3
II. Altay ve doğu Kazak bozkırlarına ait seyahat notları	32
III. Batı Sibirya ve Cungarya'nın nüfusu	123
1. Karagas'lar	205
2. Abakan Tatar'ları	207
3. Çolım Tatar'ları	211
4. Kuzey Altay Tatar'ları	212
5. Esas Altay'da oturan Tatar'lar	215
6. Batı Moğolistan Tatar'ları	218
7. Orta Asya'nın yerleşik Türk kabîleleri	223
8. Kuzeydeki bozkır göçebeleri	231
9. Baraba Tatar'ları	243
10. İrtiş ve Tobol Tatar'ları	247
Doğru - yanlış cetveli	253
IV. Batı Sibirya'nın doğusundaki gayri müslim Türk boyları	261
1. Altay'lı dağ Kalmık'ları	262
2. Teleüt'ler	338
3. Şor'lar	351
4. Lebed Tatar'ları ve Kumandı'lar	367
5. Karaorman Tatar'ları	372
6. Abakan Tatar'ları	382
V. Türk bozkır göçebeleri	418
1. Kazak'lar	421
2. Kara-Kırgız'lar	537
İndeksler	547
I. Coğrafya adları	549
II. Soy, boy, halk, millet, dil adları	567

Sayfa

III. Madde, nesne adları, terimler, 1) Karışık. 589
2) Hayvan ve nebat . 605
IV. Şahıs adları, tanrılar ve ruhlar 612
V. Bibliyoğrafya 622
Bu eserde adı geçen eski Rus ölçülerinin metre sistemiyle karşılaştırılması. 625
Doğru yanlış cetveli 626

Birinci ciltteki resimler ve harita.

Sayfa

İç kapak resmi: Dr. Wilhelm Radloff . . . . . .
Levha 1: Sagay kadını bayram kıyafetiyle 1
» 2: Odung dağının Mras sahilinden görünüşü. . . 78
» 3: Teles gölü ve Çolışman mansabı 98
» 4: İli geçidi, İli vadisi, Koksa köprüsü ve posta istasyonu 118
» 5: Tütün torbası, rakı şişesi, sünger ve çakmak, çuval, yük çuvalı, Çin piposu, Altay piposu. . 27 6
» 6: Keçe ile örtülü Altay yurtu, keçe ile örtülü sivri yurt, Altay putları 278
» 7: Kurtu-Zaysan'ın ağaç kütüklerinden yapılmış yurtu. Alaçık: Ağaç kabuklariyle örtülmüş yurt, bir Altay yurtunun içi. 280
8: Yük hayvanı, Altay eyeri, tüfek dipçiği, semer, kurşun ve mermi torbası, çatalayaklı tüfek, tüfeğin içi, Altay mermileri. 302
» 9: Bir Altay yurtunun içi. 305
» 10: Örme ve tahtadan Teleüt evi, Teleütlerde kurban yeri, Kumandı putu, Şor putu, Kumandı putu. 339
» 11: Kazak bozkırlarından bir sahne 451
» 12: Kazak bozkırında posta istasyonu. 457
» 13: Orta Asya Kazakları, Kazak tipleri. 468
» 14: 1,2: Kazak kadınları, 3: şapka (tumak) giymiş genç Kazak, 4,5: Aul'larda Tatar öğretmenleri (mullalar) 471
» 14a: Kazak bozkırında sulama teşkilâtı 474
» 14b: A — B kesiti, C — D kesiti, Kazak bozkırında sulama teşkilâtı 474
W. Radloff'un 1860-1870 yıllarında gezdiği yerleri gösterir umumî harita . . . . . .

İNGİLİZ KLASİKLERİNDEN BAZILARI:

			Fiati
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği I	*Haldun Derin*	260
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği II	*Haldun Derin*	275
Walter Scott	Ivanhoe I	*Avni Givda*	250
Walter Scott	Ivanhoe II	*Avni Givda*	240
Thackeray	Henry Esmond I	*Kâmran Şerif Saru*	260
Thackeray	Henry Esmond II	*Kâmran Şerif Saru*	240
J. Austen	Gurur ve Aşk I	*Bedia Özoran*	220
J. Austen	Gurur ve Aşk II	*Bedia Özoran*	230
J Galsworthy	Forsyte Ailesinin Destanı I	*Sabiha Özsoy*	400
R. Southey	Nelson'un Hayatı	*Nesrin Ağış*	290
Thomas Paine	İnsan Hakları	*M. O. Dostel*	360

Maarif Vekâleti Yayınevleriyle bütün kitapçılarda satılmaktadır.

№ 1855

F. 340 kuruş